

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

2007

1

...

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Jerca Vodusek Starič (glavna urednica), dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Avgustin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 31. maja 2007

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepik@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 15 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Mitja Sunčič, K zgodovini ustanavljanja prisilne delavnice v Ljubljani 7
Towards the History of the Prison Workhouse in Ljubljana
UDK 343.813(497.4 Lj)"1846"
- Filip Čuček, Deželnozborske volitve na Spodnjem Štajerskem
v Taaffejevi dobi 23
*The Elections to the Provincial Assembly in Lower Styria During
the Eduard Taaffe's Term*
UDK 342(436.4-89)"1879/1893"
- Eva Mally, Pesti pravičnosti in harmonije v boju proti imperialistom 37
Fists of Righteousness and Harmony in the Struggle Against Imperialists
UDK 325.46(510)"1899/1900"
- Jurij Perovšek, Slovenska politika in vprašanje priključitve Prekmurja
h Kraljevini SHS 1918-1919 53
*Slovene Politics and the Issue of Prekmurje's Annexation to the Kingdom
of SCS in 1918-1919*
UDK 341.222(497.4-18)"1919"
- Mateja Ratej, Politika narodnega sporazuma : Slovenska ljudska stranka
v vladi Ljubomirja Davidovića 65
*The Policy of National Agreement - the Slovene People's Party in the
Government of Ljubomir Davidović*
UDK 323(497.1)"1923/1924"
- Marjan Drnovšek, Kočevarski krošnjariji in nacistična propaganda 85
The Gottscheer Peddlers and Nazi Propaganda
UDK 323.15(497.4 Kočevje=112.2):321.64
- Mojca Šorn, Draginja, pomanjkanje, omejitve : preskrba Slovenije
s hrano 1939-1941 103
Dearness, Shortages and Rationing: Supplying Slovenia with Food 1939-1941
UDK 338.439.64(497.4)"1939/1941"
- Milena Bratuša, Mobilizacija v nemško vojsko pri Svetem Tomažu 115
Enlistment in the German Army in the Village of Sveti Tomaž in Slovenske gorice
UDK 355.27(497.4)"1942"
- Dunja Dobaja, Rojstva v Ljubljani med drugo svetovno vojno,
s poudarkom na nezakonskih rojstvih ter skrb za matere in otroke 131
*Births in Ljubljana During the Second World War with a Particular Focus
on Illegitimate Births and the Care of Mothers and Children*
UDK 314.3(497.4 Lj)"1941/1945"

Boris Mlakar, Ideološke osnove kolaboracije v Evropi in kratka primerjava s Slovenijo	151
<i>The Ideological Bases of the Collaboration in Europe During the Second World War and a Short Comparison with Slovenia</i>	
UDK 343.322(4)"1939/1945"	

Attila Kovács, Madžarski eksodus leta 1956-57 s posebnim poudarkom na beguncih, ki so zbežali v Jugoslavijo oziroma v Slovenijo	169
<i>The Hungarian Exodus in 1956-57 with a Particular Focus on the Refugees who Fled to Yugoslavia (Slovenia)</i>	
UDK 325.254(439)"1956/1957"	

Jože Prinčič, Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva 1945-1990	185
<i>The Position of Manager in Slovene Socialist Economy between 1945 and 1990</i>	
UDK 343.322(4)"1939/1945"	

Nina Vodopivec, Reprezentacije tekstilne industrije: socialistični projekt in postsocialistična transformacija	199
<i>Representations of the Textile Industry: a Socialist Project and a Post-socialist Transformation</i>	
UDK 396.677(497.4)"199"	

OBLETNICE - JUBILEES

Nataša Kandus - šestdesetletnica (Franc Rozman)	215
---	-----

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

Mednarodna znanstvena konferenca Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije, Sarajevo, 3. - 4. november 2006 (Aleš Gabrič)	217
Posvet Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941, Ljubljana, 7. - 8. december 2006 (Boris Mlakar)	219
ERA - European Resistance Archive, Arhiv evropskega odporništva (Marta Rendla)	221
Simpozij Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj / politik / patriot, Dunaj 19. - 20. april 2007 (Vida Deželak Barič)	227

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Marko Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne : slovensko hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja (Marta Rendla)	233
---	-----

Roberto Todero, Dalla Galizia all'Isonzo : Storia e storie dei soldati triestini nella Grande Guerra. (Ivan Vogrič)	239
Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije 1918-1941 (Branko Šuštar)	242
Murray G. Hall, Christina Köstner, "... allerlei für die Nationalbibliothek zu ergattern ..." Eine österreichische Institution in der NS-Zeit (Avguštin Malle)	245
Wiederaufbau in Österreich 1945-1955 (Avguštin Malle)	248
Križnar Ivan: Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941-1945 : kranjsko okrožje 1941-1945 (Vida Deželak Barič)	251
Matjaž Klemenčič, Vladimir Klemenčič, Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni : izbrana poglavja (Avguštin Malle)	255

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček in povzetek (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). Izvleček (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati ključne besede, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena uporabljena literatura in arhivski fondi.
6. Opombe morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino pisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; recenzije so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo korekturo prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepica@inz.si).

1.01

UDK 343.813(497.4 Lj)"1846"

Prejeto 13. 11. 2006

Mitja Sunčič*

K zgodovini ustanavljanja prisilne delavnice v Ljubljani

IZVLEČEK

Na podlagi arhivskih virov predstavlja avtor ustanovitev provincialne prisilne delavnice v Ljubljani leta 1847. Namenjena je bila zlasti motečim rokovnjačem, ki so ogrožali javno varnost v deželi. Prvi predlog za njeno ustanovitev je dal okrožni urad v Ljubljani leta 1819, do ustanovitve pa so se njeni snovalci spopadali predvsem s finančnimi težavami. Pomembni prelomnici na poti do ustanovitve sta bili smrt, stolnega kanonika v Ljubljani, Lovrenca pl. Schluderbacha leta 1835, ki je vse svoje premoženje zapustil za gradnjo delavnice in odobritev državnega posojila leta 1844. S tem je bilo zbrano dovolj denarja, da se je gradnja aprila 1846 začela; obratovati je začela 14. oktobra istega leta na Poljanskem nasipu, ko so iz graške in praške ustanove v Ljubljano pripeljali 28 tam zaprtih kranjskih prisiljencev. Bila je urejena po zgledu prisilne delavnice v tirolskem mestu Schwatzu.

Ključne besede: Ljubljana, 19. stoletje, socialna zgodovina, kaznovanje, prisilne delavnice

ABSTRACT

TOWARDS THE HISTORY OF THE PRISON WORKHOUSE IN LJUBLJANA

On the basis of archive sources, the author deals with the foundation of the provincial prison workhouse in Ljubljana in 1847, which was above all intended for the detention of thieves and petty criminals considered as a public threat. Although the idea of a prison workhouse had been first suggested by the Ljubljana District Bureau in 1819, it took many years before the project was completed, mainly due to financial problems. Two decisive moments on the path towards the realisation of the project were the death in 1835 of Lovrenc Schluderbach, a canon of the Ljubljana Cathedral, who bequeathed all his assets towards the construction and the granting of a state loan in 1844. In this way, a sufficient amount of money was collected and the construction of the prison workhouse finally began in April 1846 at Poljanski nasip. It became operational on 14 October when 28 Carniolan convict labourers were transferred to it from institutions in Graz and Prague. It was modelled on the prison workhouse in the Tyrolian city of Schwatz.

Key words: Ljubljana, nineteenth century, social history, sanctioning, prison workhouses

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mitja.suncic@inz.si

"Prisilne delavnice so ustanove, v katerih se tam priprte delomrzne in brezdelne osebe s prisilo privaja k delu."¹ Tako so prisilno delavnico opredelili pravniki, avtorji avstrijskega državnega slovarja. Zgodovinarji, ki se ukvarjajo s tovrstno problematiko, pa jih večinoma opredeljujejo kot ustanove, ki so bile zadolžene za socializacijo in poboljševanje obrobni (marginalnih) skupin prebivalstva v obdobju prehoda v moderno meščansko družbo. Zlasti to velja za berače in potepuhe, ki so v novem veku, tudi zato, ker so bili vedno številnejši, postali nezaželeni, beraštvo pa nesprejemljiva družbena praksa.²

Avstrijski zgodovinar Hannes Stekl je prisilne delavnice pronicljivo opredelil za svojstveno mešanico kaznovanja, družbenega nadzora in socialnega skrbstva.³

V pričujočem članku pred bralca razgrinjamo dolgo in zapleteno pot, ki so jo morali snovalci prisilne delavnice v Ljubljani prehoditi, preden je ta postala resničnost. Ljubljanski zavod ni bil edini, ki se je spopadal s finančnimi težavami. V Habsburški monarhiji so pestile prenekatero prisilno delavnico in so bile prej pravilo kot izjema. Večina ustanov se je morala soočiti z nepripravljenostjo za financiranje s strani države, pa tudi dežel in sosesk. Mnoge načrtovane ustanove zaradi tega niso mogle nikoli zaživeti.⁴

V 17. stoletju so se v Habsburški monarhiji pojavile ustrahovalnice (Zuchthäuser), katerih namen je bil kaznovanje in poboljšanje. Vanje so zapirali potepuhe, berače, prostitutke, a obenem tudi kriminalce. Prvo so ustanovili julija 1671 na Dunaju, v 18. stoletju ji je sledil val podobnih institucij po celotnem cesarstvu. V Ljubljani smo jo dobili leta 1754. Bila je zloglasna zaradi slabih sanitetnih razmer, čez nekaj desetletij je propadla, bila ponovno obujena na ljubljanskem gradu, a kmalu spremenjena v kaznilnico.⁵

Kot vidimo, je po obdobju napoleonskih vojn na Kranjskem na področju javne varnosti (ta izraz se v dokumentih neprestano uporablja) nastala luknja, ki si jo je oblast prizadevala zapolniti z ustanovitvijo prisilne delavnice, ki bi omogočala udobno odstranitev motečih elementov, hkrati pa so njeni snovalci verjeli tudi v možnost poboljšanja vagabundov z delom. Ne smemo pa pretirano posploševati - kajti, kljub temu, da so za Kranjsko veljali enaki razvojni trendi kot za ostale dele cesarstva - je v zvezi z nastankom tukajšnje prisilne delavnice povezana zelo konkretna in avtohtona slovenska grožnja, utelešena v rokovnjačih, ki so se ravno v predmarčni dobi zelo namnožili. Ti se od tridesetih let 19. stoletja naprej omenjajo kot glavni razlog za ustanovitev delavnice. Deželni stanovi, kot tudi gubernij poudarjajo njihovo nespoštovanje zasebne lastnine, ki so jo neprestano ogrožali s premnogimi tatvinami. Večina jih je živela zunaj okvirov normalne družbe, brez

¹ Oesterreichisches Staatswörterbuch, Zweiter Band, zweite Hälfte. Wien 1897, str. 1620.

² Andrej Studen: Rabljev zamah : k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Ljubljana 2004, str. 17.

³ Hannes Stekl: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920. Wien 1978, str. 7; navedeno delo predstavlja temeljno monografijo o obravnavani temi in vsebuje veliko podatkov tudi za ljubljansko prisilno delavnico.

⁴ Prav tam, str. 18.

⁵ Prav tam, str. 65, Sonja Anžič: Postlana je postelja kranjskim lenuhom in potepuhom! : Prisilna delavnica v Ljubljani. V : Kronika, 2002 št. 3, (dalje Anžič, Postlana je postelja) str. 316.

stalnega prebivališča, pod milim nebom kot potepuhi.⁶ Ta fenomen našega prostora je opazil tudi Stekl.⁷

Prva pobuda za ponovno ustanovitev prisilne delavnice v Ljubljani sega v leto 1819, ko je ljubljansko okrožje v okviru ustanavljanja ubožnega inštituta v Ljubljani⁸ predlagalo obuditev prisilne delavnice. Naslednje leto je predlog ponovilo, kot namen ustanove je navedlo preprečevanje nadležnega beračenja v Ljubljani. Nahajala naj bi se v župnišču trnoveške fare. Načrt bi izvedli z opustitvijo trnoveške fare in njeno združitvijo z župnijo sv. Jakoba. A pogajanja s škofijo niso prinesla zelenih rezultatov. Na novo pobudo s strani okrožja je bilo treba počakati do leta 1824, ko je na gubernij naslovilo poziv, naj obnovi pogajanja z ljubljansko škofijo.⁹ Naslednje leto je gubernij ustanovil komisijo, ki jo je vodil predsednik okrožja, sestavljali pa so jo predstavniki policijske in gradbene direkcije, magistrata, državnega knjigovodstva ter komisije ubožnega inštituta. Imela je nalogo pripraviti operat (načrt) za ustanovitev prisilne delavnice. Izbrano lokacijo je gubernij opustil, imel pa je ogledano novo parcelo z imenom Gardnerjev mlin.

Po dopisu, ki ga je gubernij v juliju leta 1826 poslal okrožju, lahko sodimo, da je bila ustanova prvotno mišljena bolj za potrebe deželnega glavnega mesta kot pa celotne Kranjske. Gubernij piše, da se je ravno tukaj zbiralo največ delomrzne sodrge, zaradi česar bi imela od delavnice največjo korist Ljubljana.¹⁰ Pozneje so ta pogled spremenili in začeli delavnici pripisovati koristnost za celotno deželo. Pred rokovnjači naj bi zavarovala zlasti podeželje.

Čeprav je okrožje neprestano poudarjalo nujnost ustanovitve delavnice, je potem, ko je bila komisija ustanovljena, ta svojo nalogo opravljala zelo slabo in delo močno zavlekla. Razlog je tičal v različnih službenih obveznostih njenih članov, še zlasti pa v dolgotrajni bolezni predsednika komisije Vesela. Novembra 1826 so si ogledali lokacijo Gardnerjevega mlina, na kateri so čez 20 let ustanovo zares postavili.¹¹ K temu zapuščenemu mlinu v Poljanskem predmestju jih je napotil gubernij. Pred tem je magistrat že septembra okrožju sporočil, da kljub večkratnemu posvetovanju z mestnim svetom ni uspel najti primernejše lokacije.¹²

Mlin je stal na desnem bregu Ljubljanice, nasproti Vodmata, mejil je na posestvo Kodeljev grad v lasti barona Codellija.¹³ Mlin za žito, ki je zamenjal mnoge lastnike, se tu omenja od 14. stoletja naprej.¹⁴ S kupno pogodbo iz meseca decembra 1811 je prešel v last Jakoba Gardnerja, po katerem je dobil ime. Po njegovi smrti so mlin in pripadajoči teren v velikosti 9030 m², njegovi otroci 31. decembra

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Deželna vlada v Ljubljani (AS 33), konvolut št. 381, 1848, št. 14.159.

⁷ Stekl, n.d., str. 74-75.

⁸ Ubožni inštitut so ustanovili 24. 1. 1820, vendar vse do leta 1832 ni imel lastnih prostorov v katerih bi se ubožnica lahko nahajala. Sonja Anžič: Skrb za uboge v deželi Kranjski. Ljubljana 2002, str. 27-29.

⁹ ARS, fond Gubernij v Ljubljani, (AS 14), 1826, fasc. 50, referierung 1, akt št. 13.964; Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond Okrožni urad Ljubljana, (LJU 1) fasc. 13/27.

¹⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond Okrožni urad Ljubljana (LJU) 1, fasc. 13/27, št. 13.964.

¹¹ ARS, AS 14, 1826, št. 23.049.

¹² ZAL, LJU 1, fasc. 13/27, št. 3.647.

¹³ ARS, AS 14, 1839, fasc. 50, ref. 2, št. 11.602.

¹⁴ Ladislav Fabjančič: Knjiga ljubljanskih hiš, X. del, Poljansko predmestje, str. 97.

1825 prodali magistratu.¹⁵ Do izgradnje prisilne delavnice je parcela stala neizrabljena.

Gradbena direkcija v Ljubljani je bila zadolžena za izdelavo načrta, vendar je dolgo zavlačevala. Medtem se je komisija pritoževala, da ne more najti primerne lokacije in dovolj velikih finančnih virov za izgradnjo delavnice.¹⁶

Takšno brezupno stanje se je vleklo še vsa dvajseta leta, projekt pa je proti koncu desetletja zaradi navedenih razlogov (zlasti finančne nezmožnosti) počasi tonil v pozabo. Med drugim je komisija kot rešitev iz denarne zagate predlagala zmeren deželni pribitek na tuje žito in vino in davek na luksuz, ki bi ga bili zavezani plačevati ljudje nižjega stanu, predvsem hišni posli, ki niso nosili oblek, primernih svojemu družbenemu položaju.

Čeravno ni pripravila celotnega operata, pa je komisija le nekaj dosegla. Med drugim je določila, da naj bi bila delavnica namenjena stopetdesetim prisiljencem, ki bi se ukvarjali pretežno s predenjem.¹⁷ Kljub težavam je bil cilj oblastem od vsega začetka jasen: ustanoviti delavnico po zgledu tiste v tirolskem mestu Schwatz. Gubernij je že leta 1825, torej v letu ustanovitve prisilne delavnice v Schwatzu, pri njej naročil pošiljko odej za ljubljansko kaznilnico, hkrati pa je vodstvo tamkajšnje delavnice prosil za posredovanje informacij o ustroju, financiranju, uspehih pri poboljšanju prisiljencev, itd.¹⁸

Omenjeni operat je bil dokončan šele leta 1832, čeprav je gradbena komisija oceno stroškov za gradnjo oddala že junija 1828.¹⁹ Razen za Ljubljano se je gubernij zanimal tudi za možnost ustanovitve tovrstne ustanove v Celovcu za Koroško. Tam je sicer že vrsto let obstajala mestna prisilna delavnica, vendar pa je za njeno razširitev v provincialno delavnico primanjkovalo tako mestnih kot deželnih sredstev.²⁰

V začetku tridesetih let se je za uvedbo delavnice za Koroško in Kranjsko začel zanimati tudi dvor. Tako je dvorna pisarna 13. februarja 1832 izdala dekret, v katerem piše, da so se v notranjosti Ilirskega gubernija v zadnjem času pomnožili roparski napadi in tatvine, saj je povsod polno lene in delomrzne drhali. Ker so vsi dosedanja predlogi za ustanovitev prisilne delavnice v obeh deželah zaradi nezmožnosti pridobitve potrebnih finančnih sredstev padli v vodo, se je cesar odločil premisliti, kako bi rešil ta hud problem in napravil konec omenjenim zločinom in prekrškom. Guberniju so naložili, da poroča o roparskih napadih v prejšnjem letu po okrožjih in o dosedanjem napredku pogajanj glede ustanovitve delavnice. Zaradi tega je gubernij ljubljanskemu okrožju ukazal, naj končno dostavi operat, ki je zamujal že dobrih 6 let, za problem pa se je končno vzbudilo tudi zanimanje dvora.

Za pričujočo razpravo se zdi še posebej zanimivo poročilo o roparskih napadih, ki ga je posredovalo ljubljansko okrožje. V njem je zapisalo, da se je v letu 1831 pripetil le en roparski napad in sicer v Loki v okraju Kamnik (danes Loka pri Mengšu), v drugih okrajih pa so se zgodile le tatvine z vlomi ali brez njih, ki pa niso povzročile velike škode, saj so jih uspeli preprečiti z vzpostavitev varnostnih ko-

¹⁵ ARS, Zemljiška knjiga Ljubljana, (AS 335) Hauptbuch 5, Grund- und Satzbuch von den Häusern in der Pülana Vorstadt, str. 145-148.

¹⁶ ARS, AS 14, 1827, fasc. 50, ref. 3, št. 5.595.

¹⁷ ZAL, LJU 1, fasc. 13/27.

¹⁸ ARS, AS 14, 1825, fasc. 52, ref. 6, št. 19.881.

¹⁹ ZAL, LJU 1, fasc. 13/27.

²⁰ ARS, AS 14, 1832, fasc. 50, ref. 4, št. 9.362, št. 3.994.

mand v zimskem času, ko so se tovrstna hudodelstva pomnožila zaradi dezertirjev in ubežnikov pred naborom (t. i. rokovnjačev), ki so se spuščali iz gora v doline.²¹

Poleti 1834 se je gubernij odločil za zbiranje potrebnih sredstev z metodo subskripcij (naročnin).²² Okrožjem so razdelili pole za zbiranje prostovoljnih prispevkov, ki so jih posredovala naprej okrajem, te pa glavnim občinam in gospodvom (dominijem). Pole so nato krožile, vanje pa so se vpisali premožnejši prebivalci, ki so bili pripravljeni prispevati denar za ustanovitev prisilne delavnice. Seznime naročnikov (subskribentov) so zbrali višji sodniki, ki so načelovali glavnim občinam, in zemljiški gospodje. Pole so poslali tudi ordinariatom na ozemlju gubernija. Prispevki se niso izplačali takoj, ampak se je subskribent obvezal, da bo znesek podaril v primeru, ko in če se bo delavnica pričela graditi.²³ Na ta način so zbrali nezanemarljivo vsoto v višini 9.214 goldinarjev, ki pa je, ko je bil ustanovljen fond delavnice in je prišlo do realizacije načrta, niso mogli več porabiti.²⁴ Gubernij je v poročilu dvorni pisarni iz leta 1843 napisal, da na subskripcije večinoma ne gre več računati, saj je veliko prvotnih subskribentov že pomrlo, mnogi pa so se medtem znašli v nezavidljivem finančnem položaju.²⁵

Do leta 1839, ko so kot lokacijo dokončno izbrali Gadnerjev mlin, so imeli ogledanih še nekaj drugih lokacij. Kot možna se omenja Hohnško posestvo v gradiščanskem predmestju.²⁶ Vendar pa so po predlogu dvornega gradbenega sveta to lokacijo opustili, ker je bila preblizu drugim hišam. Tudi dvorni gradbeni svet se je strinjal s parcelo Gadnerjevega mlina.²⁷ Za delavnico so nameravali nameniti tudi hiše Wasserjevih dedičev in Helene Riber. Nekaj časa so delavnico mislili postaviti celo v Stični, v poslopju razpuščenega samostana.²⁸ Gubernij je v letu 1834 zaradi zmanjšanja stroškov predlagal, da bi v isto stavbo spravili magistratni zapor, mestno policijsko stražo in prisilno delavnico.²⁹ Ni nam treba poudarjati, da je ideja padla v vodo. Na koncu je prevladalo mnenje, da je treba za ta namen zgraditi novo poslopje.

Resnično prelomnico, in lahko bi dejali povod, ki je pripeljal do dokončnega uresničenja zamisli o ustanovitvi prisilne delavnice, pomeni smrt stolnega kanonika Lorenca pl. Schluderbacha 31. oktobra leta 1835,³⁰ ki je v oporoki večino svojega premoženja volil njeni postavitvi. V testamentu je revežem župnij Sv. Nikolaja in Sv. Jakoba zapustil letne obresti od svojega premoženja, naloženega v državnih obveznicah, glede prisilne delavnice pa je določil, da za njeno postavitev namenja svojo celotno zapuščino, vendar le v primeru, če jo bodo zgradili v

²¹ ARS, AS 14, št. 9.362.

²² Tu gre za obliko zbiranja prostovoljnih prispevkov in ne državno posojilo (Subscriptions - Anleihen), ki je bila v drugi polovici stoletja uzakonjena v ubožnih zakonih (Armengesetze). Tako zbrani prispevki so se nato zlivali v deželni ubožni fond; Ernst Mayerhofer, Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Fünfter Band, Wien 1901, str. 263.

²³ ARS, AS 14, 1834, fasc. 50, ref. 4, št. 12.746, 13.494, 14.191.

²⁴ ARS, fond Deželni stanovi za Kranjsko (AS 2), 1841, fasc. 10, št. 290.

²⁵ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1885, št. 124.

²⁶ Tu gre verjetno za ozemlje v lasti družine Hohn, hišnih lastnikov v Gradišču; Fabjančič, n.d., VI. del, Gradišče, str. 724.

²⁷ ARS, AS 14, 1839, fasc. 50, ref. 2, št. 11.602.

²⁸ ARS, AS 14, 1836, fasc. 50, ref. 2, št. 19.291, št. 12.594.

²⁹ ARS, AS 14, 1834, fasc. 50, ref. 4, št. 14.457, 19.547.

³⁰ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1885, št. 124; Metod Dolenc: "Usoda" Ljubljanske prisilne delavnice. V: Kronika slovenskih mest, 1937, št. 2, str. 73.

desetih letih od njegove smrti.³¹ Premoženje je imel naloženo v sedemindvajsetih obveznicah, ki so imele vrednost 14.273 goldinarjev. Poleg denarja, ki sta ga duhovnika dotičnih far vsako leto odmerjala revežem, je svoji dekli zapustil legat v vrednosti štiridesetih goldinarjev na leto, otrokom svoje nečakinje pa 100 goldinarjev, a le v primeru, da gredo študirat.³²

Dobro novico je gubernij hitro sporočil na Dunaj, ki je 30. aprila odgovoril z naredbo, da naj stoji prisilna delavnica zaradi pomanjkanja primernih lokacij v drugih okrožjih, v Ljubljani, in da naj zaradi potreb dežel Kranjske, Koroške in v posebnih primerih tudi Primorske, kapaciteta delavnice znaša 100 oseb. Gradbeni direkciji je bilo ponovno naloženo, da izdela nov načrt, oz. popravi že izdelanega.³³ V tem času je dvor že pričel razmišljati o tem, da bi pokrila del stroškov za izgradnjo in opremljanje delavnice.

Pri nastanku obravnavane ustanove so bili udeleženi tudi kranjski deželni stanovi. Dvorna pisarna je guberniju marca 1841 ukazala, da stanove Kranjske in Koroške povpraša za mnenje o ustanovitvi delavnice, ki bi jo financirali iz sredstev obeh dežel. Stroške za izgradnjo so ocenjevali na 86.759 goldinarjev, za opremo na 5904, torej skupaj na 92.664 goldinarjev. Na leto bi za njeno vzdrževanje porabili 12.000 goldinarjev. Za gradnjo je imel gubernij na voljo 23.487 goldinarjev (legat Lovrenca pl. Schulderbacha in subskripcije). Manjkalo je torej še 69.177 goldinarjev. Zato je gubernij kranjskim stanovom sporočil, da bo dvorno pisarno zaprosil, da bi polovico stroškov krila iz državne blagajne s posojilom v višini 34.588 goldinarjev. Za kritje druge polovice stroškov je predlagal doklado na deželne direktne davke, ki bi prinesla na Kranjskem letno 16.738, na Koroškem pa 17.799 goldinarjev. Za vzdrževanje bi se uvedla manjša doklada, ki bi letno na Kranjskem prinesla 5858, na Koroškem pa 6229 goldinarjev. O dokladi naj bi odločali stanovi na deželnem zboru, vendar jim je gubernij hitro zažugal, da bodo imeli, ko bo dokončno odločeno, da se delavnica postavi, pravico predlagati le, kako se bodo stroški krili. Deželnim stanovom seveda davčna doklada ni pretirano dišala in so do konca upali, da se ji bodo uspeli izogniti. Enako poročilo s prilogo gradbenega načrta je poslal gubernij tudi koroškim stanovom.³⁴

Vendar pa to ni bil prvi primer pečanja kranjskih stanov s problematiko izgradnje delavnice. O njeni ustanovitvi so razpravljali že na deželnem zboru septembra leta 1837, v zapisniku katerega piše, da se je ob vsakdanjem naraščanju nevarnosti za življenje in premoženje na podeželju vedno bolj akutno kazala potreba po vzpostavljanju take ustanove. Zato so se odločili, da bodo prošnjo zanjo položili pred sam prestol, torej, da se bodo z njo obrnili na cesarja. Vmes so izvedeli, da je v tem času gubernij na Dunaj poslal gradbeni načrt in izračun stroškov. Kljub temu so cesarju Ferdinandu I. 20. februarja 1838 poslali prošnjo, v kateri so zapisali, da bi prisilna delavnica poskrbela za vse tiste ljudi, ki blodijo naokoli brez dela in motijo javni red in mir. V prisilni delavnici pa bi jih smotrno zaposlili in naredili neškodljive za poštene ljudi, že tako ali tako obremenjene z znatnimi davčnimi bremenmi.³⁵ Toda odgovora z Dunaja niso prejeli.

³¹ ARS, AS 14, 1836, fasc. 50, ref. 2, št. 6.949.

³² ARS, AS 14, št. 10.661.

³³ ARS, AS 14, št. 10.884.

³⁴ ARS, AS 2, 1841, fasc. 10, št. 290.

³⁵ ARS, AS 2, 1837, fasc. 10, št. 535.

Na deželnem zboru septembra 1841 so kranjski stanovi pristali na doklado na direktne davke, iz katere naj bi se krili stroški za vzdrževanje in del stroškov za postavitev delavnice (drugo polovico stroškov naj bi krila državna blagajna).³⁶

Vendar koroški stanovi na to še zdaleč niso bili pripravljeni pristati in imeti opravka s Kranjsko, kot nam kaže njihov odgovor na prej omenjeni dopis ljubljanskega gubernija. V poročilu velikega odbora so proti Kranjski naperili kar nekaj strupenih puščic, saj so imeli precej pripomb v zvezi z načrtovano delavnico. Na splošno je iz poročila razvidno zelo odklonilna drža, čeprav so navedli tudi nekaj modrih misli. Najprej so se pritožili čez stavbo, ki naj bi bila preveč veličastna za tovrstno ustanovo, ki ne sme izgledati kot zapor, ampak mora biti po izgledu popolnoma navadno meščansko poslopje, ki bi lene delavce prepričevalo, da se v njem odslikava le običajno vsakdanje življenje in da prisiljenčevo bivanje v njem ne bo dolgo trajalo.

Drugo težavo so videli v tem, da sta imeli obe deželi svoj jezik, navade in običaje ter sta se razlikovali tudi v svojih delavcih. Korošec, ki se je dela izučil na Kranjskem, v domovini ni bil uporaben in je težko našel delo. Toda ni bil problem le v tem, ampak tudi v tem, da bi bila s prestavljanjem delavnice v drugo deželo ena izmed njiju popolnoma prikrajšana za patriarhalni element, ki naj bi bil pri tovrstnih ustanovah v ospredju. Kako bi se lahko sorodniki in prijatelji prisiljenca zanimali zanj, če bi bil zaprt v drugi deželi? Kdo bi jamčil zanj in mu priskrbel delo? Poleg tega bi morala biti možnost osvoboditve neprestano prisotna, saj zavod ne bi smel biti kot zapor.

Dalje so se pritoževali nad stroški za vzdrževanje, ki so se jim zdeli pri 12.000 goldinarjev na leto preveliki, saj bi si prisiljenci morali hrano, obleko in orodje z delom plačati sami. Geslo ustanove naj bi se glasilo: "Brez dela ni jela!" Glede ustanove v Schwatzu so menili, da ni bila nič drugega kot kaznilnica, ki je poslovala pod finejšim imenom. Sistem kaznovanja je od njene ustanovitve zelo napredoval, zato bi bilo treba pri ustanavljanju nove delavnice, uporabiti nova spoznanja. Naj na tem mestu poudarimo, da je očitek o zastarelosti precej nepravichen, kajti ureditev tirolske delavnice se je večinoma zgledovala po ureditvi dunajske, ustanovljene v letu 1804. Slednja je spadala med novo generacijo ustanov, v svojem imenu opredeljenih s pridevnikom "provincionalna (prisilna delavnica)", ki so pomenile premik od ustrahovalnic 18. stoletja in niso več veljale za mesta kaznovanja, ampak za dobrodelne poboljševalne ustanove. Pomemben premik pomeni dejstvo, da vanje niso več zapirali kaznjencev. Po zgledu Schwatza se je ravnala tudi delavnica v Pragi, ustanovljena leta 1834. Z eno besedo, model, po katerem so se zgledovali na Kranjskem, je bil najsodobnejši v danem obdobju, zato so bili tovrstni očitki izviti iz trte.³⁷

Stanovom se je dalje zdelo nesmotrno urejanje tovarne znotraj prisilne delavnice. Zapisali so, da je bistvo tovarne v razdelitvi dela, kar ima za posledico, da tovarniški delavec ni več sposoben napraviti celotnega izdelka, po drugi strani pa je skrajno specializiran za določeno opravilo in si je nesposoben, ko mu je to odvzeto, prislužiti kruh na kak drug način. Kaj naj bi torej počel prisiljenec z neko določeno spretnostjo, ki si jo je pridobil v delavnici, potem ko je iz nje odpuščen

³⁶ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1848, št. 14.159.

³⁷ Oesterreichisches Staatswörterbuch, Zweiter Band, zweite Hälfte. Wien 1897, str. 1620.

in je ne more uporabljati v svetu zunaj delavnice? Lahko je le živel enako bedno kot prej ali pa se je moral proti svoji volji posvetiti tovarniškemu delu.

Stanovi nadaljujejo, da bi morala biti dela v prisilni delavnici izbrana tako, da bi jih lahko opravljal in se jih priučil vsakdo in si po izpustu služil kruh s pomočjo naučene ročne spretnosti. V delavnici bi morala biti na voljo raznolika dela, ki bi si jih vsakdo lahko izbral glede na svoja nagnjenja. Nato so našeli vrsto obrtniških del za moške: tkanje lanu, tkanje drila, pletenje košar, pletenje rogoznic, krtačarstvo, izdelovanje stvari iz papir mašoja in lepenke, izdelovanje vrvi, čevljarstvo, krojaštvo, izdelovanje glavnikov, izdelovanje igrač itd. Dela za ženske pa naj bi bila: predenje in pletenje (vendar ne kot pridobitni dejavnosti ampak kot spretnosti in večerni kratkočasji), šivanje, izdelava pletenic, slamniov in umetnih rož, itd. Poleg tega bi morale biti zaposlene s kuhanjem, pranjem, likanjem in krpanjem, pri čemer bi jih bilo treba primorati k veliki natančnosti, kot da bi imele v rokah najdragocenejše blago. Po njihovem mnenju je bilo dovolj raznih del brez poseganja po tovarniški proizvodnji.

Dotaknil se je tudi vprašanja prehrane, ki se je stanovom v delavnici v Schwatzu zdela preveč razkošna. Prisiljenci so dobivali zjutraj in zvečer obrok prežganke, poleg tega pa naj bi imeli vsak dan drugo kosilo, kar se je stanovom zdelo vredno vsake graje. Celotna evropska vojska namreč ni imela toplega zajtrka in večerje. V kaznilnicah in preiskovalnih zaporih so zaprtim sicer dajali bogatejšo in boljšo hrano, da se umrljivost ne bi povečala, kar se je stanovom zdelo sprejemljivo, a v prisilnih delavnicah je to vodilo le do lenobe in nemarnosti. Iz izkušenj je bilo znano, da dobra prehrana povzroča le zlovoljnost in trmoglavost. Kako naj bi se delavec privadil varčnosti in delavnosti, ko pa bi potreboval peč, na kateri bi si trikrat na dan pripravljaj hrano, in se ne bi podal na delo prej, preden ne bi imel v želodcu toplega zajtrka ter bi zvečer pustil delo takoj, ko bi napočil čas večerje.

S predlogom se niso strinjali tudi zato, ker je imela Koroška trikrat manjše število prebivalcev kot Kranjska, morala pa bi plačevati večji prispevek za delavnico, in tudi prevoz v Ljubljano bi bil težaven in drag.³⁸ Glede poročila je referent kranjskih deželnih stanov menil, da je zelo očitno, da hoče iti Koroška svojo pot in se pri projektu ločiti od Kranjske. Verjetno je pri tem igral vlogo tudi odpor Koroške do upravne podrejenosti ljubljanskemu guberniju od leta 1825 naprej.³⁹ Uradno pa je oblast zagovarjala stališče, da je do razhajanj prišlo le zaradi ene točke, in sicer vztrajanja koroških stanov, da prisilno delo ni pri vseh prisiljencih zvezano z zapiranjem za zapahe (Einsperrung). Ustanova je bila namenjena zlasti posameznikom, ki so na Kranjskem ogrožali javno varnost (t.j. rokovnjačem), medtem ko si je Koroška želela ustanovo odprtejšega tipa.⁴⁰ Od takrat je bila Kranjska pri projektu ustanavljanja delavnice sama. Zaradi zmanjšanja števila predvidenih prisiljencev je bilo treba ponovno spreminjati načrte.

Julija 1842 je dvorna pisarna oznanila, da ne misli prevzeti polovice stroškov za postavitev prisilne delavnice v Ljubljani.⁴¹ Novembra istega leta je gubernij sestavil novo komisijo, ki je imela nalogo zmanjšati načrte za prisilno delavnico, nastale v letu 1840, mišljene za Koroško in Kranjsko. Število prisiljencev so sedaj

³⁸ ARS, AS 2, 1842, fasc. 10, št. 413.

³⁹ Zahvaljujem se prof. dr. Janezu Cvirnu, ki me je opozoril na to dejstvo.

⁴⁰ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1885, št. 124.

⁴¹ ARS, AS 2, 1842, fasc. 10, št. 352.

zmanjšali na 60 glav. Komisijo je vodil gubernijski svetnik von Kreuzberg, sestavljena je bila iz članov stanovskega urada poverjenikov, policijske direkcije, okrožnega urada Ljubljana, državnega knjigovodstva, deželne gradbene komisije, ljubljanskega župana in upravnika kaznilnice. Prvič se je sestala januarja, nov načrt pa je bil sprejet na sestanku 19. junija 1843. Takrat se je mesto Ljubljana tudi izreklo za brezplačen odstop poslopja Gadnerjevega mlina in okoliškega ozemlja. Uradno ga je magistrat deželnemu fondu za prisilno delavnico odstopil 12. marca 1845.⁴² Iz zapisnika seje izvemo, da si je komisija ogledala lokacijo in ugotovila, da je poslopje mlina primerno za ureditev pisarne in stanovanja za upravnika, ter za nekaj skladišč. Za ostale namene so bile potrebne novogradnje. Glede lokacije je imel pripombe le policijski direktor, ki je med drugim menil, da ni primerna zaradi svoje popolne izoliranosti. Od zadnje hiše predmestja naj bi bila oddaljena približno 6 minut hoda. Ta izolacija naj bi prisiljence, ki so večinoma izvirali iz vrst okorelih rokovnjačev, spodbujala k nasilnim poskusom pobega. Kasarna naj bi bila od poslopja oddaljena okoli 11 minut, kar bi v primeru vstaje onemogočalo hitro vojaško asistenco. Predvsem se je veliko ugovorov nanašalo na nezmožnost komunikacije ustanove z zunanjim svetom (in obratno) zaradi njene domnevne odmaknjenosti. Zato je policijski direktor predlagal, da se kupi hiša št. 61 v Poljanskem predmestju in k njej pripadajoči teren, s čimer bi se delavnica občutno približala centru mesta. Adjunkt gradbene komisije Bouffleur je na to odgovoril, da obstoječega načrta ni mogoče spremeniti, da je bila lokacija izbrana že pred leti, da nova stavba ne bi omogočala vpogleda v dogajanje v delavnici ter da bi onemogočala komunikacijo s prisiljenci. Poleg tega pa bi bila sprememba načrta predraga. Oddaljenost od drugih hiš naj bi bila prej prednost kot pomanjkljivost, poleg tega pa je pot do zadnje hiše predmestja in sladkorne rafinerije (cukrarne) merila le 450 metrov, do kasarne pa 540 m., kar sploh ni bilo tako veliko.⁴³ Gubernij je k temu pripomnil, da ima ugovor toliko manj teže, ker se je z lokacijo pred štirimi leti strinjal direktorjev predhodnik in ker sta bili od kasarne bolj oddaljeni precej bolj rizični ustanovi, kaznilnica in preiskovalni zapor.⁴⁴

Stroški so bili po novem takšni: gradnja naj bi stala 59.514 goldinarjev, inventar 3852, skupaj 63.366 goldinarjev. Deželna sredstva so tedaj znašala vsega skupaj 17.471 goldinarjev, zgoraj naštetim sta se pridružila še prispevek ljubljanske hranilnice v višini 6000 goldinarjev in za 1471 goldinarjev prostovoljnih prispevkov.⁴⁵ Edina možnost za izgradnjo delavnice je potemtakem predstavljalo državno posojilo. Zato nas ne sme presenetiti odločitev deželnega zbora jeseni 1843, na katerem so stanovi umaknili privolitev za davčno doklado iz leta 1841 z obrazložitvijo, da si davkoplačevalci, zemljiški posestniki, ne morejo privoščiti dodatnega bremena. Menili so, da je mogoče delavnico postaviti le z državno pomočjo.⁴⁶

O tem je gubernij poročal dvorni pisarni oktobra istega leta. Stroške za vzdrževanje so tedaj cenili na 7173 goldinarjev letno. Kot razlog, da so stanovi zavrnili predlog za davčno doklado, je navedel tudi dejstvo, da so se zaradi uvedbe stabilnega katastra, ki je pričel veljati 1. novembra, povečali izdatki za zemljiški

⁴² ARS, fond Zemljiška knjiga za sodni okraj Lubljana-mesto (AS 335), Hauptbuch 5, str. 148.

⁴³ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1848, št. 14.159.

⁴⁴ ARS, AS 33, 1885, št. 124.

⁴⁵ ARS, AS 2, 1843, fasc. 10, št. 34, 218.

⁴⁶ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1848, št. 14.159.

davek. Kljub temu so se stanovi strinjali, da je prisilna delavnica za Kranjsko nujno potrebna. Gubernij je menil, da je ravno tako v vsakem primeru nujno tudi državno posojilo v višini 50.000 goldinarjev, ki naj bo brezobrestno, dežela pa bi ga odplačevala 10 let, vsako leto torej 5000 goldinarjev. Tako bi dežela v prvih desetih letih ta strošek in strošek za vzdrževanje krila z 2% doklado na direktne davke, po izteku tega obdobja pa z 1% doklado. Zaradi zmernosti doklade je davčni zavezanci ne bi kritizirali. Delavnica je bila sicer namenjena šestdesetim prisiljencem, vendar je bila planirana tako, da so vanjo lahko zaprli do osemdeset ljudi. Ustanoviti je bilo treba fond provincialne prisilne delavnice za Kranjsko, s katerim bi upravljal komorni plačilni urad in bi se vanj stekala vsa za prisilno delavnico namenjena sredstva. Referent je sklenil poročilo z mislijo, da se pri projektiranju ni gledalo na napredek, ki so ga druge ustanove v zadnjem času dosegle, a to ni bilo tako pomembno, ker je bil namen ustanove v prvi vrsti pridržanje rokovnjačev, ki so ogrožali prebivalstvo Kranjske.⁴⁷

Cesar se je končno le odločil, da bo odobril prošnjo gubernija, in 30. oktobra 1844, torej eno leto po zgoraj navedenem poročilu, odobril predlog državnega posojila, gradbenega načrta in osebja delavnice: brezobrestno posojilo v višini 50.000 goldinarjev naj bi se začelo izplačevati šele, ko bodo porabljena vsa deželna sredstva, krilo naj bi se po koncu gradnje prisilne delavnice iz sredstev zbranih z doklado na direktne davke, v desetih letnih obrokih po 5.000 goldinarjev. Sedaj prisilni delavnici ni več stala na poti nobena ovira in gubernij je pohitel z nadaljnjim planiranjem. Spodaj so navedene smernice, sprejete na seji gubernijskega sveta, decembra 1844.

Gradnja naj bi se po predvidevanjih začela najkasneje do konca marca 1845, popolnoma končana naj bi bila do konca septembra. Za vodenje gradnje je gubernij določil omenjenega inženirja Bouffleurja in stalno gradbeno inšpekcijo, sestavljeno iz nižjih uradnikov gradbene direkcije. Stroške za inventar so preračunali na 3852 goldinarjev. Gubernij je upal, da mu bo uspelo vsaj prvi obrok za gradnjo v višini 15.000 goldinarjev kriti iz deželnih sredstev. Prvi obrok so nameravali dvorni blagajni vrniti v letu 1847. Glede subskripcij je veljalo, da se pobirajo le na prostovoljni podlagi, brez kakršnekoli prisile, le z opominom naročnikom, da se bo gradnja ustanove zdaj zdaj začela.

Hišni red in navodila osebju so se morali zgledovati po delavnici v Schwatzu, kombinirali pa so jih tudi s pravili graške, dunajske in praške prisilne delavnice. Vse tovrstne uredbe so smatrali za provizorične in naj bi se po preteku treh let glede na dobljene izkušnje spremenile.⁴⁸

Prvi v vrsti štirih javnih razpisov v zvezi s prisilno delavnico je bil objavljen v uradnem listu Laibacher Zeitunga, v soboto 1. februarja 1845. Šlo je za licitacijo za pridobitev izvrševalca gradbenih del. Gradnja je obsegala postavitev nove glavne stavbe s kletjo, pritličjem in dvema nadstropjema ter dvema kriloma, vzhodnim in zahodnim, dolgima 24 metrov. Sprednja stran je morala biti dolga 40 metrov. Na severnem delu krilu sta se nahajali poslopji s stranišči, široki 3,3 in dolgi 4,5 metra. Kapela naj bi po prvotnem načrtu stala na dvorišču glavne stavbe, vendar so jo kasneje zaradi pomanjkanja prostora prestavili v bližino delavnice.

⁴⁷ ARS, AS 33, 1885, št. 124.

⁴⁸ ARS, AS 14, 1845, fasc. 50, ref. 2, št. 20.782.

Izvajalec je moral zgraditi vodnjak na dvorišču, adaptirati enonadstropno poslopje mlina, namenjeno za stanovanja nadzornega osebja, in nazadnje urediti tri vrtove, velike 3658 m², obdane in med seboj ločene s 3 m visokim zidom.

Celotni gradbeni načrt je bil sestavljen iz trinajstih delov. Gradbena dela so se morala začeti najkasneje do 15. aprila, končati pa 30. septembra 1846, ko so morale biti glavna in stranske stavbe primerne za prebivanje. Za gradnjo je bila najvišja predvidena vsota 60.000 goldinarjev, ki so jo morali prijavljeni na licitacijo zbijati. Izbranemu izvajalcu so jo izplačali v treh obrokih, ki so se ujemali s tremi fazami izgradnje ustanove.

Ponudbe, ki so morale prispeti na gubernij do 12. marca, so morale vsebovati vsoto, za katero je nameraval ponudnik izvesti dela. Kot varščino, ki je pomenila zagotovilo za uspešno končanje del, je bil izvajalec zavezan položiti 10% ponujenega zneska. Z izbranim ponudnikom je oblast (gubernij) sklenila pogodbo.⁴⁹ Licitacija je istočasna izšla še v celovškem, tržaškem in graškem uradnem listu.

Po načrtu se je 13. marca ob enajstih dopoldne v dvorani gubernijskega sveta zbrala komisija, ki jo je določil gubernij in so jo sestavljali gubernijski svetnik pl. Kreizberg ter predstavniki državnega knjigovodstva, komorne prokurature in gradbene direkcije. Njena naloga je bila pregledati prispele ponudbe in izbrati najugodnejšo. Toda do prejšnjega dne, ki je bil določen za rok, ni prišla nobena, sta pa na ta dan prispeli dve, in sicer od Benjamina Pichlerja, v višini 58.800 goldinarjev in Johanna Piccoja iz Beljaka, v višini 59.000 goldinarjev.⁵⁰

Pichler je bil ljubljanski trgovec, Picco pa zidarski mojster, ki je sodeloval pri gradnji železnice v Celjskem okrožju. Med njima se je v naslednjih dneh začela tekma, kdo bo bolj znižal ceno. Pichler je tako 15. marca ponudil 58.000 goldinarjev, Picco naslednji dan 57.900, dan kasneje spet Pichler 57.000 in 18. marca že 56.000 goldinarjev. Picco je nato ponudil samo 55.900 goldinarjev, vendar je gubernij po razgovoru z obema, 21. marca, raje sprejel Pichlerjevo ponudbo.⁵¹ Izgradnja delavnice se je tako po več kot dvajsetletnih pogajanjih končno lahko začela. Treba je poudariti, da je, razen nekaj manjših težav, ves čas potekala brez zapletov in v okviru predvidenega roka in gradbenega načrta.

Pogodbo sta Benjamin Pichler in njegov poslovni partner Mihael Starc dobila v podpis v začetku aprila. Plačati sta morala 5600 goldinarjev kavcije.⁵² Gradbena direkcija je v začetku junija poročala, da gradnja hitro napreduje, čeprav so morali zaradi močvirnatih tal temelje narediti globlje, kot je bilo sprva načrtovano. Apnenec za izgradnjo so dobivali iz kamnoloma Podpeč, policijska direkcija pa je v zvezi z njim menila, da je preveč vlažen in bi lahko škodil zdravju prisiljenecv. Gubernij je na to odgovoril, da ni razloga za skrb, saj gradnjo neprestano nadzorujejo strokovnjaki.⁵³ Za ureditev vrta so v letu 1846 zamenjali nekaj zemlje (okoli 236 m²) s sosednjim posestvom Kodeljev grad v lasti barona Antona von Codellija. V prvih dneh junija so se lotili še gradnje kapele in adaptacije starega mlina.⁵⁴

⁴⁹ Amts - Blatt zur Laibacher Zeitung, Nr. 14, 1. Februar 1845.

⁵⁰ ARS, AS 14, 1845, fasc. 50, ref. 2, št. 6.141.

⁵¹ ARS, AS 14, št. 6510.

⁵² ARS, AS 14, št. 6.980, 8116.

⁵³ ARS, AS 14, št. 13.830, 13.831, 22.216.

⁵⁴ ARS, AS 14, 1846, fasc. 50, ref. 2, št. 13.664, 13.923.

Že pred tem so 1. aprila ustanovili fond kranjske provincialne prisilne delavnice, v katerega so se, poleg že večkrat omenjenih sredstev, začele stekati tudi subskripcije in prostovoljni prispevki iz novomeškega in postojnskega okrožja ter ljubljanskega ordinariata. Hranilnica v Ljubljani je k omenjenim 6000 goldinarjem, dodala še nekaj čez 1000 goldinarjev.⁵⁵

Maja leta 1846 je prišel na vrsto razpis za osebje prisilne delavnice, v katerem piše, da je bilo treba najkasneje do konca avgusta zasesti naslednja delovna mesta: delovno mesto upravnika z letno plačo 600 goldinarjev, za katerega je bilo treba položiti kavcijo 800 goldinarjev, delovno mesto višjega paznika, ki je dobil uniformo in 250 goldinarjev letne plače, delovna mesta štirih paznikov, ki so bili lahko izključno le samskega stanu in naj bi prejeli uniformo in 144 goldinarjev na leto, ter delovno mesto paznice z enako plačo. Vsi stalno zaposleni naj bi imeli v delavnici brezplačno stanovanje.

Kdor se je prijavil za upravnika, je moral v prošnji navesti svoje dotedanje delovne izkušnje, izkazati moralnost in navesti značilnosti, ki so zagotavljale, da je primeren za tovrstno delo, ter dokazati sposobnost plačila kavcije. Ostali so morali dokazati svojo neoporečno življenjsko pot, delovne izkušnje in predložiti dokazilo o močni konstituciji in popolnem zdravju. Niso smeli biti starejši od štiridesetih let. Zlasti za višjega paznika in za paznico so iskali nekoga, ki je bil izurjen v branju, pisanju in računanju in je znal običajna prisilna dela kot pletenje, predenje lanu in volne, pranje perila itd., da bi o njih lahko poučeval druge. Za vsa mesta so zahtevali popolno obvladovanje slovenščine. Prednost so imeli ljudje iz vojske. Prošnje so morali kandidati poslati najkasneje do 15. junija.⁵⁶

Za mesto upravnika se je prijavilo sedem kandidatov, večinoma vojaki oficirji, nastanjeni pri pehotnem polku Princ Hohenloh s štabom v Ljubljani. Prijavila sta se tudi dva kranjska uradnika in ječar v ljubljanskem preiskovalnem zaporu. Rojeni so bili na različnih koncih habsburške monarhije, na Kranjskem, Češkem, Ogrskem in v Istri. Narodnostno so, sodeč po priimkih, prevladovali Slovenci in Čehi, Nemca presenetljivo ni bilo nobenega. Gubernij je konec avgusta izbral nadporočnika pri pehotnem polku št. 17, Čeha Franca Chladeka, ki je bil rojen leta 1805 in poročen. Prisego je položil 6. oktobra v prisotnosti deželnega guvernerja. Chladek je prisegel, da nikoli ni bil in ne bo član kakega tajnega društva doma ali v tujini.⁵⁷

Ko je bil upravnik enkrat določen, je imel nalogo izbirati oz. svetovati pri izbiri ostalega osebja. Od tu naprej so ga v dokumentih omenjali z množinskim samostalnikom uprava prisilne delavnice. Kandidatov za službo višjega paznika je bilo sedem, v ožji izbor so prišli trije, od katerih se je upravi zdel najprimernejši Andreas Kimmer, narednik pri istem polku kot Chladek, rojen v Celovcu, star 35 let, samski. Imel je vojaško izobrazbo, ki jo je pridobil v vzgojnem zavodu polka v Ljubljani. Znal je nemško, slovensko in malo italijansko. V vojski je služil že osemnajst let. Njegove kvalitete so bile po besedah upravnika velika spretnost pri pisanju, brezhibna moralnost, predvsem pa energija, ki je bila potrebna pri taki službi, zvezana z resnostjo. Gubernij je hitro odobril predlog in mesto je marca 1847 dobil Kimmer.⁵⁸

⁵⁵ ARS, AS 14, 1845, fasc. 50, ref. 2, št. 18.451.

⁵⁶ Amts - Blatt zur Laibacher Zeitung, nr. 59, 16. Mai 1846.

⁵⁷ ARS, AS 14, 1846, fasc. 50, ref. 2, št. 13.380, 24.788, 24.931.

⁵⁸ ARS, AS 14, 1847, fasc. 50, ref. 2, št. 6552.

Kandidatov za paznike je bilo 14. Večinoma so bili Slovenci s Kranjske, ponovno je bilo tudi nekaj Čehov. Stari so bili od petindvajset do osemtrideset let, po poklicu večinoma vojaki in orožniki, med njimi se je našel tudi kak uradnik. Prisego so položili 1. novembra.⁵⁹

Za paznico so februarja 1847 izbrali Marijo Kranjc iz predmestja sv. Petra, po rodu iz celjskega okrožja. Bila je šivilja, ki je že dvajset let delala v privatnih službah v Ljubljani. Stara je bila dvainštirideset let, kar je odpravilo skrb, da bi lahko imela otroke, poleg tega je bila samska. Brati in pisati je komaj znala, obvladala je nemško in slovensko. Znala je šivati in plesti ter v tem poučevati druge.⁶⁰ Kandidatki za mesto sta bili samo dve. Protikandidatka Kranjčeve je bila Franciška Gaidič, po poklicu babica.⁶¹

Delovna mesta, ki jih je bilo treba še zasesti in niso bila omenjena v zgornjem razpisu, so bila zdravnik, ranocelnik in duhovnik. Za prvi dve mesti sta se prijavila Albin Zoff, ki je isto nalogo opravljal v ljubljanski kaznilnici, in Osvald Wascher, ki je bil tam ranocelnik. Službo sta dobila oba. Za zdravnika je bilo predvideno letno plačilo 60 goldinarjev, za ranocelnika pa 30 goldinarjev, vendar si je uspel slednji za britje moških prisiljencev priboriti še dodatno plačilo v višini 12 goldinarjev. Enako nalogo je opravljal tudi v kaznilnici.⁶² Našteti za razliko od nadzornega osebja niso bili stalno zaposleni.

Glede nastavitve duhovnika se je gubernij v začetku maja 1846 obrnil na ordinariat v Ljubljani. Naložil mu je nalogo, naj poišče v fari Sv. Petra primernega kandidata, vendar je njen župnik odgovoril, da nima na razpolago dovolj osebja. Zaradi tega se je ordinariat spomnil na adjunkta teoloških študij na ljubljanskem liceju, Antona Kozlevčarja, ki je bil v semenišču deležen oskrbe in letnega plačila v višini 100 goldinarjev iz verskega fonda, ker je po nekaj ur na teden poučeval rejence semenišča v razlagi svetega pisma. Za delo v prisilni delavnici je bilo predvideno letno plačilo 150 goldinarjev. Ker je gubernij iskal človeka, ki bi lahko veliko svojega časa posvetil delavnici in prisiljencem in predvsem ob nedeljah in praznikih vodil božjo službo, je bil Kozlevčar naravnost idealen kandidat. Poleg tega se je zelo izkazal pri študiju in vedenju. Gubernij je predlog ordinariata takoj sprejel. Ta je predlagal tudi, da bi tako kaznilnica kot tudi prisilna delavnica stalno zaposlili lastnega duhovnika, za kar pa je gubernij zaradi nizkega začetnega števila prisiljencev določil polletno obdobje, na koncu katerega se je na podlagi izkušenj ocenilo, ali je to res potrebno. Po preteku tega obdobja je uprava delavnice oktobra 1848 guberniju poročala, da zaradi nizkega števila prisiljencev to ni potrebno.⁶³

Na začetku septembra 1846 so bila gradbena dela praktično končana. Postavili so peči, urejali vrt, zasadili živo mejo, opravljali ključavničarska in pleskarska dela, montirali strelovode ipd. Konec oktobra sta izvajalca del predlagala, da bi prišlo do prevzema stavbe 2. novembra. Predaja ključa se je zgodila z enodnevno zamudo, ker je adjunkt gradbene komisije Bouffleur ukaz prejel prepozno, tako da je Chladek stavbo uradno prejel 3. novembra. Pichlerju in Starcu pa so izplačali še zadnji obrok v višini 21.000 goldinarjev. Zadnja dodatna dela so opravili junija

⁵⁹ ARS, AS 14, 1846, fasc. 50, ref. 2, št. 25.383, 27.050, 1847, fasc. 50, ref. 2, št. 6.573.

⁶⁰ ARS, AS 14, 1847, fasc. 50, ref. 2, št. 4.525.

⁶¹ ARS, AS 14, 1846, fasc. 50, ref. 2, št. 28.331.

⁶² ARS, AS 14, št. 31.751, 31.752, ARS, AS 33, konv. št. 381, 1847, št. 26.356.

⁶³ ARS, AS 33, konv. št. 381, 1846, št. 16.280, 1847, št. 20.545, 1848, št. 25.071.

naslednje leto, ko so uredili požarno zaščito in razsvetljavo pred upravno stavbo, na stopniščih itd. Oktobra 1846 so prisilno delavnico zavarovali proti požaru pri Innen Österreichische Wechselseitige Feuerassekuranzgesellschaft v višini 20.000 goldinarjev. Za pazniško osebje so bile v upravnem poslopju namenjene tri sobe s tremi pečmi, veliko, srednjo in malo. Višji paznik je imel dve sobi, ki ju je ogrevala srednje velika peč, paznica je imela srednje veliko sobo, ki jo je ogrevala majhna peč, štirje pazniki pa so bili skupaj v eni sobi z veliko pečjo. Osebje si je moralo kuhati samo.⁶⁴

Naj na tem mestu omenimo zelo zanimivo in nenavadno prošnjo uprave delavnice iz marca 1847. Gubernij je prosila za mačke. V prošnji pravijo, da so se kljub temu, da je upravno poslopje v uporabi šele štiri mesece, miši v tem času tako namnožile, da so bile sobe upravnika in paznikov preplavljene z njimi. V kuhinji, shrambi in na stopnišču so ob katerikoli uri dneva našli sledi njihovega hitrega množenja. Vsi dotedanji poskusi, da bi jih zatrli, niso obrodili sadov. V pritličju in na podstrešju stavbe so se pojavile tudi podgane, vendar ne v takem številu. Novi stavbi je bilo dotedaj prizanešeno, toda bali so se, da se bodo, ko bo ta obljudena, škodljivci preselili še tja. Škoda se je kazala na sami stavbi in v skladiščih polnih oblačil, perila, posteljnine, delovnega materiala ipd. Zaradi tega je uprava prosila gubernij, da bi ji dostavil vsaj šest mačk. Preračunali so celo, koliko bi stala oskrba mačke na dan, in sicer 15 krajcarjev (2 krajcarja manj kot oskrba prisiljenca). Gubernij je odgovoril, da je za čistočo v delavnici zadolžena uprava sama. Lahko samo upamo, da so si mačke priskrbeli.⁶⁵

Kapelo in predmete v njej je konec septembra 1847 posvetil župnik fare sv. Petra Svetličič.⁶⁶

Oktobra 1846 je gubernij razpisal licitacijo za dostavo potrebnega inventarja za prisilno delavnico. Izklicna cena je znašala 3721 goldinarjev. Podjetnik, ki je naročilo prevzel, je bil zadolžen priskrbeti oblačila za prisiljenca, uniforme za paznike, posteljnino, pohištvo, opremo za bolnišnico, kuhinjo, pralnico, kopalnico in pisarniške potrebnosti. Sprejeli so tistega, ki je postavil najnižjo ponudbo. Podjetnik se je obvezal stvari dostaviti v predpisanem številu in zadovoljivi kvaliteti v dvanajstih tednih od dne, ko je bil izbran. V primeru prekoračenja roka za osem dni se je podjetniku od zaslužka trgal 1% nabavne cene, za vsak nadaljnji teden pa 2%. Nadzor nad pripeljanimi stvarmi je pripadel gradbeni direkciji, upravi delavnice ter posebni gubernijski komisiji. Med ponudniki so izbirali 19. oktobra v sejni dvorani ljubljanskega magistrata.⁶⁷

Izbran je bil ljubljanski trgovec Joseph Schreyer, ki je imel precej težav z dostavo naročene robe. Za rok so mu postavili 12. januar, vendar je 1. februarja prosil gubernij za podaljšanje do aprila. Prošnjo so mu odobrili, a vso potrebno opremo je uspel dostaviti šele do avgusta 1847.⁶⁸

Zadnja licitacija za kritje režijskih stroškov in zakup delovne sile, je bila objavljena v soboto, 27. marca 1847. Izklicna cena stroškov je bila sedemnajst

⁶⁴ ARS, AS 14, 1846, fasc. 50, ref. 2, št. 22.992, 26.851, 27.265, 1847, fasc. 50, ref. 2, št. 13.239, 15.069.

⁶⁵ ARS, AS 14, 1847, fasc. 50, ref. 2, št. 7.131.

⁶⁶ ARS, AS 14, št. 23.647.

⁶⁷ Amts - Blatt zur Laibacher Zeitung, nr. 118, 1. October 1846.

⁶⁸ ARS, AS 14, 1847, fasc. 50, ref. 2, št. 2.963, 20.539.

krajcarjev po glavi na dan in ta vsota je morala pokrivati prehrano, obleko, perilo, posteljnino, hišno opremo, drva, luč, čiščenje perila ter prostorov, pogrebne stroške in vse ostale manjše potrebe (z izjemo zdravil) zdravega ali bolnega prisiljenca.

Izklicna cena za delovni zaslužek po osebi na dan je bila polovica krajcarja in jo je moral izplačevati podjetnik, ki je zakupil delovno silo. Prisiljenec je prejel zaslužek le za delo, ki je presseglo predpisano normo,⁶⁹ ostali zaslužek pa je dobila delavnica. Podjetniki, ki so bili izbrani, so morali položiti kavcijo v višini 1.200 goldinarjev.⁷⁰ O zakupu delovne sile se je gubernij pogajal že nekaj let prej. Ves čas sta bila v igri le dva resna kandidata: Benjamin Pichler, ki je vodil gradnjo ustanove, in trgovca Scribe in Aichholzer, ki sta bila od oktobra 1845 zakupnika delovne sile v ljubljanski kaznilnici. Sprva se je zdela Pichlerjeva ponudba ugodnejša, zato mu je bila oblast bolj naklonjena, vendar je morala dvorna pisarna junija 1845 zaradi neresnosti oziroma neizpolnjevanja obveznosti razveljaviti že sklenjeno pogodbo. Pogajanja o zakupu delovne sile so imeli s Pichlerjem že v letih 1843-1845.⁷¹

Na javno licitacijo se Pichler ni več prijavil, tako da sta ostala le še Johann Georg Scribe in Joseph Aichholzer, s katerima so podpisali pogodbo 31. avgusta 1847. Ker je bil dogovor za delavnico neugoden, so ga po nasvetu državnega knjigovodstva sklenili le za dobo enega leta, od oktobra 1847 do oktobra 1848. Varščine poslovnega ni bilo treba plačati, saj sta jo poravnala že pri kaznilnici. Čez izklicno ceno nista šla, niti pri sedemnajstih krajcarjih za stroške, niti pri plačilu prisiljencem.

Prisiljenci so opravljali enaka dela kot kaznjenci,⁷² le da so bili zanje bolje plačani. Na prvem mestu je bilo predenje (lan, bombaž itd.), spiranje preje, barvanje, tudi tkanje. Glavni izdelek prisilne delavnice so bile odeje (koci), ki so jih tudi barvali. Opravljali so tudi obrtniška dela kot čevljarstvo in krojaštvo, ter t. i. hišna dela (Hausarbeiten), ki so bila številna opravila v zvezi z ustanovo (nalaganje peči, čiščenje, pranje perila itd.). Pozimi je delovni čas trajal 9, poleti pa 10 ur.⁷³

Prisilna delavnica je začela obratovati 14. oktobra, ko so iz graške in praške ustanove v Ljubljano pripeljali osemindvajset tam zaprtih kranjskih prisiljencev.⁷⁴

Bleiweisove novice so njeno dolgo pričakovano odprtje pospremile s kratkim člankom z bombastičnim naslovom "Kranjskim lenuhom in potepuhom je postelja poslana!"⁷⁵

S tem je zgodba o nastanku prisilne delavnice v Ljubljani pri kraju. Priseljencem in priseljenkam, ter njihovemu življenju v ustanovi, pa se bomo posvetili ob drugi priložnosti.

⁶⁹ Anžič, Postlana je postelja, str. 319.

⁷⁰ ARS, AS 14, fasc. 50, ref. 2, št. 9.308.

⁷¹ ARS, AS 14, 1846, fasc. 50, ref. 2, 13.008.

⁷² Andrej Pančur: Boj obrtnikov proti konkurenčnemu prisilnemu delu. V: Zgodovina za vse, 2002, št. 2, str. 41, 51.

⁷³ ARS, AS 14, fasc. 50, ref. 2, 1847, št. 17.439, 22.539.

⁷⁴ ARS, AS 14, fasc. 50, ref. 2, 1847, št. 27.659.

⁷⁵ Andrej Studen: Prisilna delavnica v Ljubljani. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1800-1860, Ljubljana 2001, str. 296.

Mitja Sunčič

TOWARDS THE HISTORY OF THE PRISON WORKHOUSE IN LJUBLJANA

S u m m a r y

After the Napoleonic wars, a need emerged in Carniola for an institution for disciplining mendicants and vagrants. These lived out in the open, without permanent residence, surviving on begging and petty theft. Following the closure of the Ljubljana Penitentiary (*Zuchthaus*), which had been converted into a jail, a very specific need emerged for a prison workhouse that would comply with the general guidelines of the Habsburg Monarchy for the detention of the socially marginalised. The initiative for the construction of a prison workhouse in Ljubljana had already been given by the Ljubljana District Bureau in 1819. The institution was initially intended only for local usage - to curb begging in Ljubljana. The original project envisaged the Trnovo parish building as its location. After unsuccessful negotiations with the Diocese of Ljubljana, the governor chose another location: the abandoned *Gadner's Mill* in the suburb of Poljane, owned by the town hall. It was there that the workhouse was finally built twenty years later.

The main reason for such a time lapse between the idea and the completed construction was the lack of financial means. After an initial enthusiasm, the idea of a prison workhouse gradually sunk into oblivion until being resurrected in the early 1830s by the Vienna Court itself, which wanted a joint institution for Carniola and Carinthia. However, with the latter opposing the idea, it fell through. After the 1840s, the workhouse was thus only spoken of in terms of Carniola.

A turning point for the project came in October 1835, with the death of Lovrenc Schkuderbach, a canon of the Ljubljana Cathedral, who bequeathed all of his assets - a total of 14,000 guilders invested in bonds - for the construction of the workhouse, on condition that the whole project be completed within ten years. Aware that this would have been impossible without state funding, the provincial states and the *gubernium* in 1843 requested an interest-free loan in the amount of 50,000 guilders from the Court Chancellery. Emperor Ferdinand I. granted the request at the end of 1844 and in April 1845 a prison workhouse fund was established. The financial problem was thus resolved and the construction finally began in April 1846. The prison workhouse was officially handed over to its warden in November that year. The total cost of the construction, which was executed by Benjam Pichler, a merchant from Ljubljana, and his business partner Mihael Starc, was 56,000 guilders. During the construction, the workhouse staff was hired: a warden, a chief guard, four male and one female guards, a priest, a physician and a medical attendant. The prison workhouse became officially operational on 14 October 1846, when 28 Carniolan labour convicts were transferred to it from institutions in Graz and Prague. It was modelled on the prison workhouse in the Tyrolian city of Schwatz.

1.01
Prejeto 19. 2. 2007

UDK 342(436.4-89)"1879/1893"

Filip Čuček*

Deželnozborske volitve na Spodnjem Štajerskem v Taaffejevi dobi

IZVLEČEK

Avtor analizira deželnozborske volitve na Spodnjem Štajerskem v Taaffejevi dobi (1879-1893). Na podlagi (pretežno) časopisnega gradiva skuša avtor prikazati potek volitev in vpliv nacionalnih (nemško-slovenskih) razmer na njihovo izvedbo. Podrobneje je avtor vzel v pretres volitve v kmečki kuriji, ki so v nemirno politično ozračje vnašale največ napetosti. Zaradi slovenskih osmih poslancev kmečke kurije je nemška stran poskušala osvojiti (vsaj kakšen) mandat in vnašala v predvolilno borbo precejšnjo dinamiko. Na drugi strani so tudi Slovenci poskušali prodreti v mestni kuriji. Obe strani sta ostali v svojih prizadevanjih neuspešni. Nemci so obvladovali mestno kurijo, medtem ko je ostala kmečka kurija slovenska domena.

Ključne besede: Avstroogrška monarhija, Spodnja Štajerska, politična zgodovina, nacionalni boji, ustavna doba, volitve, deželni zbor

ABSTRACT

THE ELECTIONS TO THE PROVINCIAL ASSEMBLY IN LOWER STYRIA DURING THE EDUARD TAAFFE'S TERM

In the paper, the author analyses the elections to the Provincial Assembly in Lower Styria during the term of Prime Minister Eduard Taaffe. On the basis of mainly newspaper material the course of the elections and the influence of German-Slovene relations on their execution are presented. The elections to the rural curia, which added tension to an already agitated political climate, are dealt with in greater detail. German endeavours to win at least one mandate in the curia where eight seats were held by Slovenes introduced significant dynamism in the pre-electoral campaign. The Slovenes, in their turn, attempted to penetrate the urban curia. The efforts on either side proved unsuccessful. Germans continued to dominate the urban curia while the rural curia remained firmly in Slovene hands.

Key words: Austro-Hungarian Empire, Lower Styria, political history, inter-ethnic struggle, constitutional period, elections, provincial assembly

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160; e-mail: filip.cucek@uni-mb.si

Uvod

Po liberalni Auersperg-Lasserjevi vladi (1871-1879) je prevzel krmilo avstrijske polovice dvojne monarhije v "svoje roke" grof Eduard Taaffe, mladostni prijatelj cesarja Franca Jožefa. Taaffejeva doba (1879-1893) je, oprta na slovanske in nemške konservativne poslance državnega zbora, prinesla v politično življenje Cislitvanije precejšnjo spremembo. Njegova politika, ki je skušala premostiti nacionalna nasprotja avstrijskih narodov, se je že leta 1882 "okrepila" z novimi volilci (državnozborska volilna reforma z zmanjšanjem pogojnega volilnega cenzusa iz 10 na 5 goldinarjev direktnih davkov),¹ v svoji (skoraj) petnajstletni "vladavini" pa je Taaffe postavil tudi smernice socialne zakonodaje v Avstriji (omejitev delovnega časa, uvedbo nedeljskega počitka, začetke nezgodnega in bolniškega zavarovanja).² Sicer pa je njegova vlada, ki je bila vse do devetdesetih let 19. stoletja tarča napadov nemških ustavovercev, kasneje pa tudi slovanskih poslancev, padla konec leta 1893 zaradi poskusa vpeljave (skoraj) splošne volilne pravice.

Slovenska politika v Taaffejevi dobi v nacionalnem smislu ni dosegla veliko, kljub temu da predstavlja obdobje čas največjih pridobitev v avstrijski ustavni dobi.³ Ker ni bilo mogoče misliti na radikalne zahteve, je bil to tedanji domet slovenske politike. Slovenci so se držali poti majhnih koncesij zaradi strahu pred sesutjem vladne koalicije in pred novo liberalno vlado. S Taaffejevo "drobtinčarsko" politiko je bil dosežen kulturni in splošni dvig slovenskega naroda. Toda kljub vsemu so se gospodarske, socialne in politične težave stopnjevale.⁴

Štajerski deželni zbor ob Taaffejevem nastopu

Med slovenskimi poslanci na Dunaju so sedeli v koalicijskih klopih tudi trije spodnještajerski poslanci. Za razliko od slovenske državnozborske koalicijske "drže" pa štajerski Slovenci v štajerskem (graškem) deželnem zboru, kjer so imeli večino nemški liberalci, niso mogli računati na podobno zavezništvo kot v državnem zboru. Slovenska politika se je mogla opreti le na nemške konservativce, ki so imeli nekaj manj kot dvakrat toliko poslancev (15) kot Slovenci. Nemški liberalci so peljali lastno politiko in se na ostale stranke niso preveč ozirali. Slovenski gospodar ni zamenjal, da slovenski poslanci "sedaj druga storiti ne morejo, kakor prav trdno liberalcem njihove grehe očitati in opozoriti na volka, ki največ deželnih doklad požre", ter pozival, da je skrajni čas, "da se liberalcem izvije

¹ Več o tem Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji: dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918). Ljubljana 2006, (dalje Cvirn, Razvoj ustavnosti) str. 141-142.

² Več o tem Kurt Ebert: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975, str. 115-249; Andrej Pančur: Boj obrtnikov proti konkurenčnemu prisilnemu delu. V: Zgodovina za vse, 2002, št. 2, str. 40-56; Andrej Pančur: Na poti k modernemu nedeljskemu počitku. V: Zgodovina za vse, 1998, št. 2, str. 17-40; France Kresal, Socialna politika. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1. Ljubljana 2005, str. 98.

³ Fran Zwitter: Slovenci in habsburška monarhija. V: Zgodovinski časopis, 1967, str. 58-60; Prim. Peter Vodopivec: Slovenci in Habsburška monarhija. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ljubljana 2004, str. 33-34.

⁴ Vasilij Melik: Slovenska politika v Taaffejevi dobi. V: Slovenci 1848-1918: Razprave in članki. Maribor 2003, str. 530.

gospodstvo, drugače pride lepa Štajerska popolnem na nič.⁵ Ker so tudi poslanci veleposestva simpatizirali z liberalci (v kolikor to niso bili), prav tako poslanci trgovsko-obrtno zbornice, je bilo razmerje moči zelo jasno profilirano. Ob treh virilistih, ki niso bili voljeni v deželni zbor, je bilo situacija naslednja: dvanajst poslancev veleposestva, šest poslancev trgovske zbornice in devetnajst poslancev mest in trgov je predstavljalo volilno bazo štajerskih liberalcev (tudi konec 70-tih let 19. stoletja). Ostalih triindvajset mandatov kmečkih občin je praviloma pripadlo osmim slovenskim poslancem in petnajstim nemškim konservativcem.

Deželnozborska volilna zakonodaja se od državnozborske ni razlikovala. Temeljila je na zastopstvu interesov (štiri kurije, med katerimi je bila kmečka kurija najslabše zastopana). Privilegirani sta bili veleposestniška in trgovsko-obrtna kurija, ki sta volili nad četrtno vseh poslancev. V veleposestniški kuriji je mogel voliti lastnik zemljišča, ki je plačeval najmanj 100 gld direktnih davkov (tudi pravne osebe). V trgovsko-obrtni kuriji so volili člani zbornic in njihovi namestniki. V kmečki in mestni kuriji je bila (aktivna) volilna pravica pogojena z občinsko volilno pravico, znotraj tega pa sta obstajali dve vrsti deželnozborskih volilcev (tisti, ki so imeli občinsko volilno pravico zaradi izobrazbe (inteligentni cenzus), in tisti, ki so plačali določen znesek direktnih davkov (pogojni cenzus 10 gld do deželnozborske volilne reforme na 5 gld leta 1883).⁶

Štajerski deželni zbor je imel nemško liberalno večino oziroma večino, sestavljeno iz nemških svobodomiselnih strank (z deželnim glavarjem Moritzom Kaiserfeldom na čelu).⁷ "Ne slovenski, ne nemško-konservativni poslanci jim tega braniti

⁵ SGp (Slovenski gospodar), 10. 6. 1880.

⁶ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 92-94; prim.: Janez Cvirn: Deželnozborska volilna reforma na Štajerskem. V: *Studia historica Slovenica*, 2001, št. 2, str. 345-355.

⁷ Moritz Kaiserfeld se je rodil leta 1811 na gradu Mannsberg v Majšperku pri Ptuj kot Moritz Thaddäus Blagatinschegg. Po preselitvi v Gradec (oče je zaradi dolgov leta 1819 prodal družinsko graščino Mannsberg in leta 1827 še Stattenberg), se je šolal in diplomiral na graški filozofski in pravni fakulteti. Že kot študent je postal pristaš nemškoliberalne stranke. Po letih pravniške službe in županovanja v Birkfeldu je bil po povratku k parlamentarnemu življenju leta 1861 izvoljen v štajerski deželni zbor, kjer je prevzel mesto namestnika deželnega glavarja, kmalu pa ga je deželni zbor izvolil v dunajski državni zbor. Kot ognjevit "ustavoverec" je veljal za enega najvplivnejših državnozborskih poslancev. Že sredi 60-tih let se je pokazal razvoj njegove politične ideologije, ko je na shodu štajerskih avtonomistov v Ausseeu postavil zahtevo po nemški hegemoniji v Cislitvaniji. V državnem zboru je organiziral skupino nemških avtonomistov, ki so si prizadevali za krepitev nemštva v Avstriji, in nasprotoval prvemu konservativno naravnemu Hohenwartovemu ministrstvu leta 1871 pri njegovih približevanjih k češkim nacionalnim aspiracijam. Kaiserfeld je bil prvi predsednik državnega zbora, ki ga ni imenoval cesar, pač pa ga je na osnovi decembrske ustave leta 1868 izvolil državni zbor. Ko ga je cesar leta 1871 imenoval za štajerskega deželnega glavarja, je v štajerskem glavnem mestu deloval v skladu z liberalnim ministrstvom, svojo politično usmeritev pa je nadaljeval tudi po spremembi političnih razmer leta 1879, ko so na Štajerskem liberalci ostali v večini.

Na Slovenskem ga slovenska javnost ni marala zaradi liberalnih načel, pa tudi zato, ker je izhajal iz slovenskega prostora, a deloval izrazito pronomško. Toda Kaiserfeld je vse svoje življenje deloval v nemški omiki in kulturi ter s slovenstvom pravzaprav ni imel nobenih povezav. Ko je po deželnozborskih volitvah leta 1884 odložil svoj mandat deželnega glavarja, cesar pa je položaj poveril graščaku Gundacker Wurmbrandu iz Borla pri Ptuj, je na Spodnjem Štajerskem vladalo zadovoljstvo. Novega glavarja so pozdravili posebej zato, ker ni prihajal iz vrst graških "Kaiserfeldovih" liberalcev. Toda čeprav tudi novi deželni glavar ob deželnozborski liberalni zmagi ni zagotavljal drugačne politične usmeritve, je upanje na nove politične razmere predstavljalo dejstvo, da je namestnik deželnega glavarja postal baron Gödel-Lannoy, ki je zastopal slovenske interese v deželnem zboru. Ko je liberalno časopisje pisalo hvalospевne nekrologe Kaiserfeldu, je še najbolj objektivno oceno podal časnik *Süddeutsche Post*, ki je ob njegovi smrti zapisal, da je liberalno-nacionalno časopisje njegovo smrt nadvse objokovalo in mu izkazovalo vse zasluge za nemštvo, kar je sicer držalo. Bil je brezhiben in nadarjen politik v varovanju nemških liberalnih interesov, kar so liberalci preradi naglaševali, do Slovencev pa ni bil niti najmanj naklonjen. Nasprotno. V skladu s poprejšnjim režimom je deloval kot

niso mogli in še ne morejo, ker so zmiraj v manjšini", je ugotavljal Slovenski gospodar, ko je štajerski deželni zbor sredi leta 1880 pripravljaval zvišanje davka zaradi proračunske finančne luknje. Ob tem je obtoževal liberalce, češ da "postajajo gospodarstvene razmere čedalje hujše, da vedno težkeje zamoremo davke plačevati", in da "delajo nemški poslanci od leta do leta več potroškov, katere moramo potem davkeplačilci pokrivati. Deželne doklade so nam uže do 38% nagnali. // Toda nemški liberalci bi ne bili pravi liberalci, ako bi se s tem zadovoljili. // Pravi liberelec mora potroške vedno više tiščati, države, dežele, okraje, srenje in posameznike v dolgove zakopati." Na prejšnjih volitvah naj bi obljubljali volivcem, "da jim bodo bremena polajšali, v resnici pa jim nalagajo vedno večjih."⁸

Nemška liberalna stranka se je tako opirala na premoč kurije veleposestva, trgovsko-obrtnih zbornic in mest. Vseh 12 poslancev veleposestva je bilo v njenih rokah, prav tako pa vseh 6 poslancev trgovsko-obrtnih zbornic. V mestni kuriji so imeli liberalci vseh 19 poslancev. Slovenci so mogli računati od 23 mandatov kmečke kurije na največ 8 mandatov (zaradi šestih deželnozborskih okrajev kmečke kurije na Spodnjem Štajerskem, od tega sta bila izvoljena po dva poslanca v mariborski in celjski kmečki kuriji). V veleposestniški in mestni kuriji niso imeli možnosti za uspeh, medtem ko trgovsko-obrtna kurije, omejene na Spodnjo Štajersko, ni bilo (obstajali sta graška in leobenska trgovsko-obrtna zbornica).⁹

Deželnozborske volitve so bile (praviloma) vsakih šest let. Slovenci so prvič osvojili vseh osem mandatov leta 1867 (tudi zaradi abstinence nemške ustavoverne stranke na volitvah), nato pa so na naslednjih (nadomestnih) volitvah izgubili poslansko mesto v mariborski kmečki kuriji. Na volitvah leta 1878 so Slovenci spet dobili osem poslancev v kmečki kuriji (zmagali so v vseh šestih volilnih okrajih na Spodnjem Štajerskem).¹⁰

Poslance veleposestva je na volitvah leta 1878 volilo zgolj nekaj več kot 180 volilnih upravičencev, predstavljali pa so znaten delež v deželnem zboru. Schmerlingova volilna geometrija tudi na Štajerskem ni izostala. V trgovsko-obrtni kuriji je volilo 50 volilnih upravičencev, medtem ko je poslance mest in trgov volila le četrtnina mestnega prebivalstva. V kmečki kuriji so volili indirektno (volilne može), ti pa so izvolili poslance v deželni zbor. Vseh volilnih upravičencev je bilo nekaj čez petdeset tisoč. Razdelitev prebivalcev in poslancev nikakor ni sovpadala, ampak se je držala logike državnega zbora in Schmerlingovega sistema. Slovenci so predstavljali tretjino prebivalstva na Štajerskem, a imeli manj kot sedmino poslancev v deželnem zboru.¹¹

deželni glavar vse do svoje politične upokojitve, svoje stališče pa je pokazal hitro po spremembi vlade, ko je v začetku leta 1880 pisal Carneriju in izrazil skrb zaradi desne večine v parlamentu ter upal, da bo obstoječa vlada kmalu padla, do Taaffejevih političnih dejanj pa ni bil najbolj zaupljiv, ko je menil, da je z jezikovnimi naredbami za Češko in Moravsko šel pač predaleč.

Več o njem glej Berthold Sutter: Moritz von Kaiserfeld, Parlamentarier und Landeshauptmann. V: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 1986, str. 255-278; Franz Krones: Moritz von Kaiserfeld. V: Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark, 1885, str. 1-4; Franz Krones: Moritz von Kaiserfeld: Sein Leben und Wirken als Beitrag zur Staatsgeschichte Österreich in den Jahren 1848 bis 1884. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1888.

⁸ SGp, 10. 6. 1880.

⁹ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana: Slovenska matica, 1965, (dalje Melik, Volitve) str. 297-298.

¹⁰ Janez Cvirn: Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja. V: ČZN, 2002, št. 1, str. 9; Vasilij Melik: O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti. V: ZČ, 1970, št. 1-2, str. 47.

¹¹ Manfred Uratnik: Wahlrechtsreform, Kultur- und Sozialpolitik im Steiermärkischen Landtag

V Gradcu so konec 70-tih let 19. stoletja med vsemi 60 poslanci (skupaj z virilisti 63) in (med njimi) 23 poslanci kmečke kurije Slovence zastopali naslednji slovenski poslanci: v celjskem volilnem okraju sta bila izvoljena Ferdinand Dominkuš in Mihael Žolgar. Iz mariborskega volilnega okraja sta prišla Fran Radej in Janez Flucher. Slovenjgraško volilno enoto je zastopal Jožef Šuc, ptujsko in ljutomersko pa Mihael Herman in Jožef Kukovec. V brežiškem volilnem okraju je bil enoglasno izvoljen Ignac Žnideršič. Vsi so bili uradni slovenski kandidati in zastopali slovenske interese v deželnem zboru.¹²

Na drugi strani so težišče štajerskih nemških konservativcev predstavljale kmečke občine na Zgornjem Štajerskem in pomenile zaradi borbe liberalizma proti Cerkvi skoraj neosvojljivo trdnjavo, kjer so mogli kandidirati tako vodja štajerskih konservativcev Alois Karlon kot tudi kneza Aloys in Alfred Liechtenstein. Z veliko večino so premagali liberalne in nemško-nacionalne kandidate, le v volilnih okrajih Liezen, Irdning in Bruck so bila plodna tla tudi za liberalce, ki so lahko upali na zmago.¹³

Slovenski poslanci so v začetku Taaffejeve ere zaradi liberalnega gospostva v deželnem zboru delovali v opoziciji in se mogli opirati le na nemške konservativce, takšna pa je bila politika tudi kasneje. Kljub temu so na sejah prodirali z osrednjim političnim vprašanjem, jezikovnim vprašanjem, ki je sicer prihajalo zaradi koalicijske zaslombe močnejše do izraza v državnem zboru.

Mariborski volilni okraj	<i>Janez Flucher 110 glasov, Fran Radej 104 glasov, J. Seeder 92 glasov in Konrad Seidl 72 glasov</i>
Celjski volilni okraj	<i>Ferdinand Dominkuš 183 glasov, Mihael Žolgar 148 glasov, L. Posegg 77 glasov, H. Berks 27 glasov, F. Haas 6 glasov</i>
Ptujski volilni okraj	<i>Mihael Herman 102 glasova, K. Trautvetter 16 glasov</i>
Ljutomerski volilni okraj	<i>Jožef Kukovec 59 glasov, P. Hempel 18 glasov</i>
Brežiški volilni okraj	<i>Ignac Žnideršič 91 glasov</i>
Slovenjgraški volilni okraj	<i>Jožef Šuc 34 glasov, F. Schmitt 31 glasov</i>

Deželnozborske volitve leta 1884

Za razliko od Kranjske,¹⁴ ki je dobila po imenovanju Andreja Winklerja za deželnega predsednika leta 1883 ponovno slovensko večino v deželnem zboru, je bil položaj na Štajerskem ob večinskem nemškem prebivalstvu povsem drugačen. Nemška politika je pred prvimi deželnozborskimi volitvami v Taaffejevi dobi ostro

(1893-1890): Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades. Graz, 1966, str. 3-5 (dalje Uratnik, Wahlrechtsreform); prim. Melik: Volitve, str. 11-15.

¹² Poslanec Šuc je bil sicer na volitvah leta 1878 slovenski protikandidat, medtem ko so Slovenci podprli kandidata F. Schmitta. V začetku Taaffejeve dobe so se nesoglasja s Šucem očitno zgladila. Za razliko od kmečke kurije pa Slovenci niso imeli nobenega poslanca v mestni kuriji. Maribor je zastopal Ferdinand Duchatsch, Celje Josef Neckermann, Ptuj Ferdinand Kada (za njega so po priporočilih slovenskega časopisja in nasprotovanju drugemu kandidatu Kaiserfeldu glasovali tudi Slovenci), Slovenj Gradec pa Ehmer. Melik, Volitve, str. 384-392.

¹³ Uratnik, Wahlrechtsreform, str. 6-7.

¹⁴ O kranjskih Nemcih glej Dragan Matić: Nemci v Ljubljani: 1861-1918. Ljubljana 2002.

pritisnila. Na volitve je skušal vplivati že zbor Štajerske kmetijske družbe z nemškoliberalnim odborom, ki je predlagal nemško-nacionalno misleče kandidate v deželni zbor.¹⁵ V tem duhu je spodnještajersko nemštvo sredi osemdesetih let računalo na osvojitve (vsaj kakšnega) mandata v kmečki kuriji. Nemški predvolilni shodi so bili tako naperjeni tudi k pritegnitvi kmečkega prebivalstva. V Kungoti pri Mariboru je pretežno slovenskim kmetom govoril mariborski odvetnik (deželnozborski in državnozborski poslanec mariborske mestne kurije) Josef Schmienderer in jih prepričeval, da naj volijo nemškoliberalne kandidate, ki da bodo prinesli slovo v deželo in zagotovili njeno bodočnost.¹⁶ Na drugi strani so se tudi Slovenci organizirali. Pred deželnozborskimi volitvami je Slovenski gospodar pričel z volilno agitacijo, "da nas uže sedaj marljivo rogovileči nasprotniki, nemški liberalci, nemčurji pa nemškutarji, ne prehitijo in zlasti kmetskih ljudi ne zbegajo." Ob kmečki je pozival tudi k borbi v mestni kuriji. "Slovenci moramo pri sedanjih volitvah na kmetih povsod zmagati, pa tudi v mestih Ptuj, Celji in Mariboru na bojišče stopiti, zlasti pa pripomagati, da v velikem posestvu zmaga konservativna stranka." S tem je bil mnenja, da bi se utegnili ob zmagi nemških konservativcev na Štajerskem končati deželnozborska liberalna večina, konservativni in slovenski poslanci pa bi v deželnozborski koaliciji nadeli "deželnemu odboru, deželnemu šolskemu svet itd. drugo lice."¹⁷

Nemški kandidati so (kljub premoči) seveda agitirali tudi v spodnještajerskih mestih. V Celju je spregovoril župan Neckermann in ostro nastopil proti kakršnikoli spremembi deželnozborske večine, kljub temu da je volilni cenzus dajal več možnosti liberalnim nasprotnikom.¹⁸ Po obilni slovenski agitaciji (slovenska politika je težila predvsem k porazu nemškoliberalne deželnozborske večine) so bile vse sile usmerjene k volitvam, ki jih je spodnještajerska politična elita krepila tudi v celjski čitalnici¹⁹ in na sokolskem shodu sredi "slovenske" Savinjske doline v Mozirju.²⁰ Celjsko nemško časopisje, ki ga je prireditev seveda motila, je bilo prepričano, da mestna kurija nikakor ni ogrožena,²¹ shod pa izrabilo v svoj prid in obtoževalo slovenske dijake ter učitelje z nacionalnimi fanatiki pod vplivom mariborskega bogoslovca Lavoslava Gregoreca, ko so poslali pozdravni telegram: "Vihraj ponosno trobojna zastava, zvezda ti nova na Slave oboku, združena z drugimi pelji zmagonosno nas skozi valove k rešilnemu otoku. Živeli Sokoli!"²² Še bolj prav jim je prišel trojni umor v Lučah v začetku aprila, ki so ga kar najbolje izkoristili. Ker napovedane slovesnosti niso mogli preprečiti, so z likom slovenskega morilca Karla Čuvana želeli v kar najbolj črnih barvah naslikati podobo savinjskega Sokola, ki je predstavljal jedro slovenstva v Savinjski dolini. Tako so namenili za razliko od slovenskega časopisja, ki dogodku ni posvečalo preveč pozornosti, morilcu kar precej papirja in skušali kolikor mogoče pokvariti prireditev, ko je "vahterca" poročala, da je bil omenjeni član savinjskega Sokola in celo eden izmed glavnih funkcionarjev društva. Vrtinec mednacionalnih trenj in nas-

¹⁵ Süddeutsche Post (SP), 8. 3. 1884.

¹⁶ SP, 23. 4. 1884; prim. Marburger Zeitung (MZ), 22. 4. 1884.

¹⁷ SGp, 17. 4. 1884.

¹⁸ Deutsche Wacht (DW), 25. 5. 1884.

¹⁹ DW, 8. 5. 1884.

²⁰ Slovenski Narod (SN), 4. 6., 5. 6., 6. 6., 7. 6., 9. 6., 16. 6. 1884.

²¹ DW, 24. 4. 1884.

²² SP, 28. 6. 1884.

proti med spodnještajerskimi Nemci in Slovenci je tako marsikdaj zašel na povsem banalne dogodke tedanjega vsakdana, ker so tudi Slovenci vse preradi pisali o neuspehih spodnještajerskih nemških liberalcev.²³ Ostritev nacionalnih čustev je bila tako prisotna na vsakem koraku.²⁴

Volitve v deželni zbor so poleti leta 1884 povzročile novo politično valovanje. Slovenci so lahko računali na vseh osem poslanskih mest v kmečki kuriji. V mariborskem okraju je kljub temu mešal štrene Josef Schmiderer. Slovenski gospodar mu je napel strune, češ da mu ni dovolj, da je prišel v okrajni zastop in postal njegov predsednik, ampak da bi se rad "vsilil še Slovencem za deželnega poslanca."²⁵ Slovensko časopisje je do avgustovskih volitev vztrajno agitiralo med Slovenci. V mariborskem okraju, kjer je bilo najbolj napeto, proti nemškima kandidoma Schmidererju in Kandoliniju, v celjskem proti Valentiniču in Logarju, v slovenjgraškem proti Gasteigerju, v ptujskem proti Šoštaricu in v brežiškem proti Žnideršiču, ki je medtem zamenjal "barve". V Ljutomeru ustavoverci niso postavili kandidata.²⁶

Nemci, ki so v kmečki kuriji programsko zastavili pridobitev katerega izmed mandatov, so imeli največ možnosti za uspeh v Mariboru, kjer so tudi vložili največ truda. Slovenci so na drugi strani načrtovali "naskok" na mesta in poskušali po deželnozborski volilni reformi²⁷ prodreti vsaj v Mariboru in Celju.²⁸ Nemško časopisje je vztrajno ščuvalo proti slovenskim aspiracijam. V napetem predvolilnem ozračju je Slovensko društvo sklicalo občni zbor v Sv. Trojici v Slovenskih goricah, kjer je pozivalo volivce mariborskega okraja k izvolitvi barona Hermanna Gödel-Lannoya in Frana Radeja. Ko je društvo v Celju določilo še ostale kandidate kmečke in mestne kurije, je konec junija predvolilna borba stekla v polnem zamahu.²⁹ Nemško časopisje je slovenske aspiracije seveda zavračalo, velik delež slovenskih agitacij pa pripisalo slovenski duhovščini, ki da hujska ljudstvo na deželi.³⁰

Slovenski kandidati so predstavljali osem (skoraj popolnoma) zagotovljenih poslanskih mest v kmečki kuriji. Za mariborski okraj je Slovensko društvo predlagalo barona Gödel-Lannoya in Frana Radeja, za ptujski Božidarja Raiča, za ljutomerski Jožefa Kukovca, za slovenjgraški Jožefa Šuca, za celjski Mihaela Vošnjaka in Ferdinanda Dominkuša, ter za brežiški Jožefa Jermana.³¹ Toda kljub temu, da je Raič zamenjal umrlega Mihaela Hermana že v začetku leta, nad svojo poslansko funkcijo v graškem deželnem zboru očitno ni bil preveč navdušen, če-

²³ Andrej Studen: Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Ljubljana 2004, str. 152-153.

²⁴ Trojni umor v Lučah ni bil prvi primer nacionalnih napetosti, ki bi ga vzpodbudilo kriminalno dejanje. Slovensko in nemško časopisje se je "spopadlo" že konec leta 1882, ko je svoj morilski "pohod" v mariborski okolici končal Ludvik Havranek. Slovenec je konec oktobra pisal, da so ga žandarji poprej že skoraj ujeli, "a zaradi goste megle ga niso vidili, on pa jih je spoznal na nemškem govoričenju in jo je o pravem času popihal." Celjski nemški časnik je seveda nemudoma odgovoril, češ da je torej potrebno znati slovensko, če hočeš prijeti zločinca. Prav tam, str. 145.

²⁵ SGp, 15. 5. 1884.

²⁶ Melik, Volitve, str. 388-392.

²⁷ Prim. Janez Cvirn: Deželnozborska volilna reforma na Štajerskem 1883. V: *Studia Historica Slovenica*, 2001, št. 2, str. 345-352.

²⁸ SGp, 5. 6. 1884.

²⁹ SGp, 12. 6. 1884; SN, 16. 6., 18. 6. 1884; SP, 11. 6. 1884.

³⁰ DW, 15. 6. 1884.

³¹ SGp, 31. 7., 7. 8. 1884.

prav je njegov prihod nekoliko prevetril slovenske vrste. "Vse sem poskusil, da odvrnem naše narodnjake od misli zbog moje kandidature. 27. imeli so spet shod v Ptuju, da se o tej stvari posvetuje; jaz sem pisal pismo, // naj mi prizaneso in me na miru v Halozah puste, pa brezuspešno - sklenoli so, // 'da volilci ptujskega okraja ostanejo pri kandidaturi B. R., kajti to želijo volilci'." ³²

Toda slovenska politika je imela svoj "program". Slovenski predvolilni shodi so poudarjali (ob želji po porazu nemške liberalne večine v deželnem zboru) izboljšanje spodnještajerskih razmer (dvig kmečkega prebivalstva, odprava okrajnih zastopov, uvedba slovenščine v šole in urade). Optimistične misli, ki so jih širili v Podsredi, kjer je nastopil novi slovenski kandidat Jožef Jerman, v brežiškem okraju, v Račah pri Mariboru, kjer so liberalci sicer skušali s provokacijami motiti prireditve, ³³ in v sv. Lovrencu v Slovenskih goricah, so kazale na kaj več kot le na osvojitev kmečke kurije. ³⁴ Toda tudi spodnještajerski Nemci niso držali križem rok. "Vahterca" je propagirala nemške ideje ne samo mestnim volivcem, pač pa tudi volivcem kmečke kurije. Stvari so začele uhajati izpod nadzora, ko so na slovenskem shodu v sv. Martinu na Pohorju bistriški Nemci "najeli" prenapeteže, ki so izzivali prisotne slovenske poslanece Frana Radeja, Ferdinanda Dominkuša in Ivana Dečka (ti so sicer odšli kasneje domov), vročekrvneži pa so nato povzročili pretep v Grossovi gostilni in udrihali čez Slovence (eden izmed njih naj bi celo žalil cesarja). Pretep so umirili šele žandarji in vročekrvneže spravili v ječo. ³⁵ "Vahterca" je stvari videla v svoji luči in zadovoljno ugotavljala, da so Slovenci pač naleteli na pohorsko vas, ki da jih ni sprejela z odprtimi rokami. ³⁶

Slovensko časopisje je na drugi strani poudarjalo pomen slovenskih kmečkih poslancev in upalo na slovensko-konservativno zmago v deželnem zboru. Priporočalo je slovenske kandidate in ostro nastopilo proti liberalnim. Medtem je nemška agitacija prodrla tudi med dijaško mladino, ki je razgrajala pred celjsko slovensko okoliško šolo in zmerjala "Slovence s psokami." Baje naj bi dijake na to napeljal "nek tukajšnji rogovilež", da naj "vznemirjajo nemčurski pobalini slovenske dijake, prebivajoče v poslopji slovenske šole." ³⁷ Nemško-slovenska politična razklanost je sredi desetletja že močno načela vsakdanje življenje in povzročila nacionalno diferenciacijo v vseh porah javnega življenja. Potem ko je vlada volitve preložila za dober mesec, ³⁸ si je kršitev volilne zakonodaje privoščil celo slovenjgraški okrajni glavar Finetti, ki je v nasprotju z volilno reformo (ta je omogočala volitve volilnih mož na domu) ukazal županom v Šoštanju, Velenju, Marenbergu in drugje v svojem delovnem področju sklicati volitve volilnih mož. Slovensko časopisje se s tem seveda ni strinjalo in je menilo, da je njegova poteza ponovno naperjena proti slovenskim volivcem, ki da se zaradi delovnih obveznosti sredi poletja težko udeležijo predpisanih volitev. ³⁹

Slovensko politično vodstvo je neumorno nadaljevalo svoje predvolilno delo. Po zborovanju v Rušah, kozjanskem okraju in v Jarenini pri Mariboru so Slovenci

³² Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Gregorec, pismo Božidarja Raiča, 29. 7. 1884.

³³ SP, 9. 7. 1884.

³⁴ SGp, 26. 6., 3. 7., 10. 7. 1884; SP, 2. 7. 1884; prim. Hugo Suetter: *Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897*. Verlag Max Schick, München 1936, str. 66.

³⁵ SGp, 10. 7. 1884.

³⁶ DW, 10. 7. 1884.

³⁷ SGp, 17. 7. 1884.

³⁸ Slovenec (S), 11. 7. 1884.

³⁹ SP, 23. 7. 1884.

optimistično krenili proti volitvam. Toda Slovenski gospodar je kljub temu opozarjal volivce, da naj bodo pazljivi, da se naj ne dajo premotiti liberalcem, da naj ne pozabijo legitimacij, ob tem pa ugotavljal, da so tudi najbolj ogroženi okraj glede volilnih mož slovenski. "Ves Sevnški in Kozjanski okraj stoji za gospoda Jermana, celo v trgu Kozjanskem sta narodnjaka // zmagala, in tudi v Brežiškem je mnogo občin naših, // Slov. Graški pa je itak liberalcem nepristopen."⁴⁰ Še največ težav so povzročali lenarški, mariborski in bistriški okraj. "Tukaj delale so laži, nevednost, nemčurska ošabnost, vino, pivo, šnops, denar, prilizovanje, strah proti Slovincem, kakor še ne pomnimo. Ali tudi Slovenci so bili urejeni, delavni, kakor še nikoli ter srečno si priborili večino." Še bolj navdušeno je pisal, da je osvojitve ptujске mestne kurije zelo verjetna, le če bodo vsi Slovenci na Ptuj, Rogatcu, Ormožu, Središču in Ljutomeru volili slovenskega kandidata, profesorja na ptujski gimnaziji Luko Kunstka. Nemški kandidat Karl Ausserer naj bi tako pogorel, enako pa so upali tudi za Celje, kjer je proti Neckermannu nastopil Mihael Žolgar.⁴¹ Proti nemškemu kandidatom je slovensko časopisje nastopilo tudi s tem, da je njihov predvolilni program označevalo kot zgolj interes za okrajne ceste, nemštvo in nič drugega,⁴² pa tudi kot posnemanje programa slovenskih kandidatov, ko je Schmiederer v lovu na glasove poudarjal znižanje davka in podobno (kar je bilo seveda skregano z njegovo poprejšnjo miselnostjo).⁴³ Slovenec je tako ugotavljal, da si pač obe stranki "na vso moč prizadevata v kmečkih občinah s svojimi kandidati prodreti."⁴⁴

Ko je bil pred volitvami Lavoslav Gregorec obsojen na šest tednov ječe zaradi žaljenja časti v enem izmed člankov Slovenskega gospodarja, je nemško časopisje želelo priložnost ponovno izkoristiti v svojo korist. "Vahterca" je Gregoreca (in slovensko časopisje) označila za lažnivca in hujskača ter si prizadevala vplivati na volivce kmečke kurije. Eduard Glantchnigg, ki je bil s Kmetiskim prijateljem "sogovornik" v omenjenih tožbah, nad tem ni skrival navdušenja, časopisje pa je volivce opozarjalo, češ da naj premislijo, preden bodo dali glas kandidatu, ki da pripada Gregorečevi "fanatični" slovenski nacionalni miselnosti.⁴⁵

Kljub temu nemška propaganda ni obrodila sadov. Po osvojitvi osmih mandatov kmečke kurije sicer nepravilne Schmerlingove volilne geometrije je slovensko časopisje kipelo od navdušenja,⁴⁶ nekoliko manj veselo pa komentiralo poraz v mestni kuriji. Čeprav je Kunstek dobil večino v Ormožu in v Središču, ga je od zmage ločila le zmaga v Ljutomeru. Ausserer se je lahko zahvalil predvsem ptujskim in rogaškim volivcem, ki so ga podprli. Zmaga z dobrimi petdesetimi glasovi je pomenila vzpodbudo za Slovence. Tudi Žolgar, ki je izgubil predvsem zaradi celjskih, brežiških in laških glasov, se je po mnenju časopisja dobro odrezal. Volitve so še enkrat pokazale nemški karakter le nekaterih mest in trgov ter slovenski značaj ostalih, kjer je Žolgar dobil večino (Gornji Grad, Ljubno, Mozirje, Žalec, Vojnik, Sevnica). Manj pretresljivo je bilo v Mariboru in v Slovenj Gradcu.⁴⁷

⁴⁰ SGp, 31. 7., 7. 8. 1884.

⁴¹ SGp, 14. 8. 1884; SN, 16. 8., 18. 8. 1884; SP, 16. 8. 1884.

⁴² SP, 30. 7. 1884.

⁴³ SP, 2. 8. 1884.

⁴⁴ S, 2. 8. 1884.

⁴⁵ DW, 10. 8. 1884; Tagespost (Tp), 7. 8. 1884.

⁴⁶ Prim. SGp, 22. 8. 1884; SN, 20. 8., 25. 8. 1884; SP, 20. 8., 23. 8. 1884; prim. Melik, Volitve, str. 388-392.

⁴⁷ SGp, 28. 8. 1884; SN, 22. 8. 1884.

Schmiederer sploh ni imel slovenskega protikandidata, v Slovenj Gradcu pa je Tomscheg tudi zmagal s prepričljivo večino.⁴⁸ Nemško časopisje je tako zadovoljno ugotavljalo kljub neuspehu v kmečki kuriji, da je spodnještajersko meščanstvo pokazalo svoje nemško stališče in podprlo liberalne kandidate.⁴⁹

Ko je slovensko časopisje iskalo vzroke za nemškoliberalno zmago na minulih volitvah v mestni kuriji, je ugotovilo, da je večina uradnikov volila liberalce. V Celju je okrajni glavar Haas agitiral za liberalce in "prepričal" sodnika celjskega okrožnega sodišča Heinricherja ter ostale sodne, politične in davčne uradnike "z malo izjemo." V Brežicah da so "pri volitvi v deželni skupini vsi vladni komisarji le nemškoliberalce v volilne komisije volili." Obilno agitacijo si je nemška stran privoščila tudi v kmečki kuriji, ko naj bi ptujski okrajni glavar Premerstein proti Raičevi kandidaturi svaril z besedami, da naj "le popa ne" volijo. Mariborski okrajni glavar Hein je forsiral Schmiedererjevo izvolitev in bil proti Gödel-Lannoyu in Radeju, medtem ko je deželni namestnik Kübeck ostal zvest liberalcem, ker da "konservativne večine v deželnem zboru ni želel, ker bi bil s tem njegov sedež omajan." Časopisje je pisalo, da so se deželni namestniki povsod spremenili, le na Štajerskem da je ostalo vse pri starem.⁵⁰

Nova sestava deželnega zbora ni postregla s slovenskimi predvolilnimi upi. Liberalci so imeli ponovno večino. Ko je v začetku septembra deželni glavar Kaiserfeld zapustil deželno krmilo, so spodnještajerski Slovenci upali, da bo vsaj imenovanje grofa Wurmblanda⁵¹ in njegovega namestnika Gödel-Lannoya prineslo večjo mero upoštevanja slovenskih zahtev.⁵² Toda stvari so v glavnem ostale pri starem. Ko so slovenski poslanci konec septembra protestirali pri deželnem odboru, češ da se na ptujski gimnaziji⁵³ in ostalih dveh spodnještajerskih gimnazijah ni nič spremenilo v korist slovenskega jezika ter da učitelji še vedno ne obvladajo obeh jezikov, niso naleteli na odobravanje liberalne večine⁵⁴ in ustavovernega nemškega časopisja⁵⁵ ter menili, "da za Slovence niti najmanjšega upanja ni, da bi v Gradci kaj dosegli." V začetku oktobra so sredi proračunske debate celo zapustili deželni zbor, ko je Miha Vošnjak dejal, da raje gredo, "wenn wir nur zum Zahlen da sind."⁵⁶

⁴⁸ Prim. Melik, Volitve, str. 384-386.

⁴⁹ DW, 24. 8. 1884; Tp, 20. 8., 22. 8. 1884.

⁵⁰ SN, 19. 9. 1884.

⁵¹ Več o njem glej Gerhild Troger: Der steirische Landtag. Sein politisches, kulturelles und soziales Wirken in den Jahren 1890-1900: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades. Graz 1968, str. 2-6.

⁵² SGp, 11. 9. 1884.

⁵³ Na Ptujju je gimnazijo obiskovalo dvakrat več slovenskih dijakov. Namesto izpolnjevanja slovenskih zahtev je ptujsko nemštvo ostro nasprotovalo kakršnikoli spremembi obstoječih razmer. Johann Michelitsch, ki je zagovarjal tezo o nemški ogroženosti, je na Ptujju kazal precejšnjo energijo pri protislovenski agitaciji. Še ostrejši nemškonacionalni pristop je zavzel novi ravnatelj Johann Tschanet, do tedaj profesor zgodovine in geografije na leobenski višji gimnaziji brez znanja slovenskega jezika, ki da je bil po besedah svetovalca deželnega odbora Moriza Schreinerja nastavljen zgolj zato, da očisti ptujsko gimnazijo slovenskih profesorjev. SP, 3. 9. 1884.

⁵⁴ SGp, 25. 9., 2. 10. 1884; SN, 23. 9., 30. 9. 1884; SP, 24. 9., 8. 10. 1884; prim.: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steierm. Landtages. VI. Landtags-Periode. I. Session, 7. Sitzung, 22. 9. 1884, str. 60-61.

⁵⁵ DW, 25. 9. 1884; Tp, 1. 10., 3. 10. 1884.

⁵⁶ Uratnik, Wahlrechtsreform, str. 117; Edith Marko Stöckl: Der steiermärkische Landtag. V: Die Habsburgermonarchie, Band VII/2, Wien 2002, str. 1698.

Ptujski poslanec Ausserer pa je ob rastoči mednacionalni mržnji vložil v deželnem zboru za volilni "epilog" še pritožbo proti sevniškemu županu Francu Veršecu. Ta je dal odstraniti nemški predvolilni plakat, češ da naj volivci ne volijo slovenskih kandidatov, ki da nimajo v deželnem zboru kaj iskati. Ausserer je Veršca zaradi "napravilnega" postopanja označil za panslavističnega agitatorja.⁵⁷ Rešitev je predstavljal edino državni zbor,⁵⁸ kjer pa koalicijska drža slovenskih poslancev ni bila dovolj, da bi graški liberalci želeli poslušati slovenske zahteve.

Spodnještajerski slovenski poslanci v deželnem zboru 1884-1890⁵⁹

Mariborski volilni okraj	<i>Fran Radej 143 glasov, baron Hermann Gödel-Lannoy 142 glasov, Josef Schmiederer 98 glasov, E. Kondolini 95 glasov</i>
Celjski volilni okraj	<i>Miha Vošnjak 248 glasov, Ferdinand Dominkuš 247 glasov, K. Valentinčič 26 glasov, J. Logar 26 glasov (Dominkuš odstopil leta 1887, Josip Serneč decembra leta 1887 241 glasov)</i>
Ptujski volilni okraj	<i>Božidar Raič 135 glasov, F. Šoštarič 23 glasov (Raič umrl junija leta 1886, Fran Jurtela oktobra leta 1886 142 glasov)</i>
Ljutomerski volilni okraj	<i>Jožef Kukovec 116 glasov</i>
Brežiški volilni okraj	<i>Jožef Jerman 93 glasov, Ignac Žnideršič 22 glasov</i>
Slovenjgraški volilni okraj	<i>Jožef Šuc 59 glasov, J. Gasteiger 33 glasov</i>

Volitve v deželni zbor leta 1890

Tudi zadnje deželnozborske volitve v Taaffejevi dobi so na Spodnjem Štajerskem povzročile veliko dinamiko. Še pred volitvami leta 1890 je ptujska mestna kurija volila na nadomestnih volitvah po Aussererjevem odstopu konec leta 1888 novega poslanca. Ko se je pojavil proti uradnemu slovenskemu kandidatu Jožefu Kukovcu ljutomerski nemški protikandidat Josef Steyer, spodnještajersko slovensko časopisje niti ni bentilo čez njegovo kandidaturo, ker da ga "imamo vsi radi, prodava nam dobre kože in podplate in je v svojem obrtu več Slovenec nego Nemec; ves njegov dom je slovenski in on sam je primoran občevati z vsemi le slovenski." Kukovec v mestni kuriji seveda ni imel možnosti. Steyer ga je marca leta 1889 premagal in zasedel prazno poslansko mesto deželnozborskega poslanca ptujske mestne kurije.⁶⁰

Toda z večjo pozornostjo je slovenska javnost pričakovala (redne) volitve v deželni zbor leta 1890, kjer je lahko ponovno računala na osem slovenskih poslancev. Medtem ko je nemška stran pred volitvami obtoževala slovensko stran, da brezobzirno agitira v jezikovno mešanih območjih na Spodnjem Štajerskem in

⁵⁷ SP, 27. 9. 1884; prim.: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steierm. Landtages. VI. Landtags-Periode. I. Session, 9. Sitzung, 24. 9. 1884, str. 107-108.

⁵⁸ SGp, 9. 10. 1884; SP, 4. 10. 1884.

⁵⁹ Melik, Volitve, str. 388-392.

⁶⁰ Melik, Volitve, str. 386-387.

"nalagala" slovenski duhovščini neomejeno povzdigovanje slovenskih "prvakov"⁶¹ (obenem pa pisala, da je slavizacija monarhije zašla v neslutene višave⁶² in naglašala "potrebo močne, nemške in napredne večine v deželnem zboru"),⁶³ je slovenska politika, neozirajoč se na nemške "čenče", v "režiji" Slovenskega društva postavila "preverjene" kandidate za poslance v spodnještajerskih kmečkih kurijah. V Celju sta kandidirala Miha Vošnjak in Josip Sernec, v Mariboru Fran Radej in Franc Robič (kot nov kandidat namesto barona Gödel-Lannoya), na Ptujcu Franc Jurtela, v Brežicah in v Slovenj Gradcu Jožef Jerman in Jožef Šuc, namesto Kukovca pa je kandidiral v ljutomerski kmečki kuriji celjski odvetnik Ivan Dečko.⁶⁴ Kmečke kurije, ki so bile v domeni Slovencev, niso predstavljale večjih težav, kljub temu da se je v slovenjgraški kmečki kuriji pojavil kot slovenski liberalni protikandidat Jožef Lipold, ki je premagal Šuca (edini primer političnih nasprotij in nesoglasij med sicer spodnještajersko slogaško politično usmeritvijo).⁶⁵ Šuc je sicer po mnenju časopisa izgubil zaupanje med volivci,⁶⁶ med njiju pa se je po številu glasov "vrinil" nemški kandidat Franc Kovač. Tretjino glasov je v Ljutomeru "pobral" nemški kandidat, sicer Slovenec, Ivan Farkaš,⁶⁷ s katerim so želeli Nemci zmesti slovenske volivce,⁶⁸ kar pa Dečku ni povzročalo prevelikih težav. Nemci so poskušali prodreti še v Mariboru, a sta dobila kandidata Josef Schmiederer in Franc Purgaj dvakrat manj glasov kot slovenska kandidata. Brez nemške udeležbe sta zmagala celjska slovenska kandidata,⁶⁹ medtem ko je bila kandidatura barona Moscona v Brežicah zgolj neuspešna nemška epizoda.⁷⁰ Na drugi strani so imeli Nemci prevlado v mestni kuriji. Josef Schmiederer je brez protikandidata zmagal v Mariboru, medtem ko sta se v Slovenj Gradcu spopadla dva nemška kandidata Starkel in Fritscher. Slednji je bitko izgubil. V Celju in na Ptujcu pa so Slovenci predstavljali močnejši element. Še najbolj se je nemškemu kandidatu približal slovenski kandidat, sicer odvetnik Ludvik Filipič, v Celju, ko je kandidiral proti nemškemu Josefu Neckermannu in osvojil tretjino glasov, na Ptujcu pa je proti novemu poslancu Gustavu Kokoschinegu,⁷¹ ki ga je nemški javnosti sredi junija "predstavil" ptujski župan Ernst Eckl, slovenski kandidat Jurtela zbral dobro četrtno glasov.⁷² Nemško časopisje je po volitvah sicer pisalo, da je Neckermannova celjska zmaga postavila stvari na svoje mesto, ker je Filipič prejel manj glasov kot njegov predhodnik Žolgar na prejšnjih volitvah,⁷³ toda odstotek glasov v celjski mestni kuriji je kljub temu jasno pokazal, da je slednja najbolj ranljiva na

⁶¹ MZ, 3. 4. 1890.

⁶² MZ, 1. 6. 1890.

⁶³ S, 14. 6. 1890.

⁶⁴ SGp, 12. 6. 1890; SP, 11. 6. 1890.

⁶⁵ Rüdiger Malli: Die politische Richtungen bei den Slowenen der Untersteiermark von der Dezemberverfassung bis zum Ersten Weltkrieg. V: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918: Texte der ersten österreichisch-jugoslawischen Historikertreffens Gösing 1976 (herausgegeben von Adam Wandruszka, Richard G. Plaschka, Anna M. Drabek). Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaft, Wien 1978, str. 83.

⁶⁶ SN, 7. 7. 1890.

⁶⁷ SGp, 3. 7. 1890; prim. Melik, Volitve, str. 389; 391.

⁶⁸ SGp, 10. 7. 1890.

⁶⁹ SGp, 3. 7. 1890; prim. Melik, Volitve, str. 388; 390.

⁷⁰ SGp, 17. 7. 1890; prim. Melik, Volitve, str. 392.

⁷¹ Prim. Gustav Kokoschinegg: Erinnerungen aus meinem Leben: als Manuskript gedruckt. Graz 1914, str. 166.

⁷² Melik, Volitve, str. 384-386; prim. SP, 2. 7. 1890; DW, 19. 6. 1890.

⁷³ DW, 3. 7. 1890.

Spodnjem Štajerskem, čeprav so spodnještajerski Nemci slavili nekoliko manjše število slovenskih glasov v mestih kot nacionalno zmago in nesporno oslabitev slovenstva.⁷⁴

Spodnještajerski slovenski poslanci v deželnem zboru leta 1890⁷⁵

Mariborski volilni okraj	<i>Franc Robič 158 glasov, Fran Radej 156 glasov, Josef Schmiederer 81 glasov, F. Purgaj 79 glasov</i>
Celjski volilni okraj	<i>Miha Vošnjak 253 glasov, Josip Sernec 253 glasov</i>
Ptujski volilni okraj	<i>Fran Jurtela 148 glasov</i>
Ljutomerski volilni okraj	<i>Ivan Dečko 74 glasov, Ivan Farkaš 38 glasov</i>
Brežiški volilni okraj	<i>Jožef Jerman 103 glasov, A. Moscon 8 glasov</i>
Slovenjgraški volilni okraj	<i>Jožef Lipold 50 glasov, F. Kovač 29 glasov, Jožef Šuc 15 glasov</i>

Filip Čuček

THE ELECTIONS TO THE PROVINCIAL ASSEMBLY IN LOWER STYRIA DURING
THE EDUARD TAAFFE'S TERM

S u m m a r y

Under the electoral system of the Styrian Provincial Assembly, Slovenes were entitled to a maximum of eight mandates in the rural curia. In the 1867 elections, they won all eight of them for the first time, partly thanks to the electoral abstinence of the German Constitutional Party. At the subsequent (supplementary) elections, they lost one mandate in the Maribor rural curia, only to regain it in the 1878 elections.

Out of 60 deputies (or 63, counting the *virilisti*) in the Styrian Provincial Assembly, eight were Slovene. All of them were official candidates representing Slovene interests. The urban curia was entirely in German hands. In the 1878 elections, the deputies of great landowners who represented a considerable portion in the Provincial Assembly only won around 180 votes. Fifty qualified voters cast their votes in the Chamber of Commerce and Trade, while only one quarter of the urban population voted for the deputies of towns and squares. In the curia of rural municipalities, only 500 (out of over 50,000 qualified voters) voted for electors, after having paid a direct electoral tax of at least ten guilders. Although Slovenes accounted for one third of the total Styrian population, they held less than one seventh of the seats in the Provincial Assembly.

Germans, whose programme objective before the 1884 elections was to win at least one mandate in the rural curia, concentrated most of their efforts in Maribor where they saw their best prospects of success. Slovenes, in their turn, planned an 'offensive' against the cities after the execution of the electoral reform, hoping to enter the urban curia at least in Maribor and Celje.

In spite of all endeavours, the German propaganda proved fruitless. After winning eight mandates in the rural curia under Smerling's unfair electoral scheme, reports in Slovene newspapers burst with euphoria. Their commentaries of the Slovene defeat in the urban curia, however, were much more subdued. While seeking reasons for the German victory at the elections to the urban curia, the Slovene journalists discovered that the majority of clerks had voted for German liberals.

The last elections in Lower Styria during the Taffee's term also raised much dynamism. The Slovene public eagerly awaited the (regular) elections to the Provincial Assembly in 1890, when it could again count on eight seats. Before the elections, the German side accused the Slovene politicians of ruthless agitation in the linguistically mixed areas of Lower Styria. The Slovenes dismissed such allegations as nonsense and under the instruction of the Slovene Society, appointed 'trustworthy' candidates for deputies in the rural curia.

⁷⁴ DW, 3. 7. 1890.

⁷⁵ Melik, Volitve, str. 388-392.

In this way, Slovenes again won all eight mandates in the rural curia, while Germans secured four in the urban. Although, after the elections, German newspapers boasted that the German victory in the Celje urban curia had put things right, the percentage of votes gained, clearly exposed the said curia as the most vulnerable in Lower Styria. Nevertheless, the local Germans celebrated a slightly lower number of Slovene votes in the cities as a national victory and an indisputable sign of Slovene weakness.

1.02
Prejeto 7. 2. 2007

UDK 325.46(510)"1899/1900"

Eva Mally*

Pesti pravičnosti in harmonije v boju proti imperialistom

IZVLEČEK

Po vdoru imperialističnih sil na kitajsko ozemlje v 19. stoletju je bila dinastija Qing prisiljena v podpisovanje pogodb, ki so močno prizadele njeno suverenost. Številna ponižanja in porazi Kitajske v srečevanju s tujci pa so pomenila velik udarec za kitajski narod. Spremembe, ki so jih vnašali tujci s svojo politično, ekonomsko, vojaško ter kulturno agresijo, so nasprotovale tradicionalnemu kitajskemu pogledu na svet, zato so naletele na oster odpor, ki je dosegel vrhunec leta 1900 v t. i. boksarski ustaji. Ljudsko gibanje, ki ga je vodila tajna družba "Pesti pravičnosti in harmonije" (Yihequan), za katero se je med tujci uveljavilo ime Boksarji, je podprla tudi protitujsko nastrojena konservativna cesarica Cixi. Upornike je vključila v svojo vojsko in imperialističnim silam 19. junija 1900 napovedala vojno. Združena vojska osmih držav (Velike Britanije, Združenih držav Amerike, Nemčije, Francije, Rusije, Japonske, Italije in Avstro-Ogrske) je po skoraj dveh mesecih bojov zadušila protiimperialistično gibanje. Dinastija Qing je morala podpisati mirovno pogodbo, s katero je sprejela ostre pogoje, ki so jih narekovali tujci, prisotnost tujih okupacijskih sil pa se je na kitajskih tleh še okrepila.

Ključne besede: Kitajska, dinastija Qing, imperializem, boksarska ustaja, zavezniška vojska, leto 1900

ABSTRACT

FISTS OF RIGHTEOUSNESS AND HARMONY IN THE STRUGGLE AGAINST IMPERIALISTS

After the invasion of the Chinese territory by Western imperialist forces in the nineteenth century, the Qing Dynasty was forced into signing agreements which heavily compromised its sovereignty. The Chinese people suffered numerous humiliations and defeats at the hand of the foreigners who ruthlessly imposed political, economic and cultural changes which clashed with the traditional Chinese values and views. They were met with strong resistance, culminating in 1900 with the so-called Boxer Uprising (or Rebellion). A popular anti-imperialist movement developed under the leadership of a clandestine society that called themselves 'Fists of Righteousness and Harmony' (Yihequan) and were known among foreigners as the Boxers. The movement also enjoyed the support of a xenophobic and conservative Empress Cixi who incorporated the rebels into her army and, on 19 June 1900, declared war on the imperialist powers. After almost two months of battles, the movement was finally suppressed by a combined army of eight countries (Great Britain, United States

* Univ. dipl. zgodovinarica in sinologinja, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: eva.mally@inz.si

of America, Germany, France, Russia, Japan, Italy and Austria-Hungary). The Qing Dynasty was forced into signing a peace treaty, thereby accepting stringent conditions dictated by the foreigners. As a result, the foreign occupying forces further strengthened their presence on Chinese soil.

Key words: China, Qing Dynasty, imperialism, Boxer Uprising, allied army, year 1900

Razmere na Kitajskem v 19. stoletju

Vladarji mandžurske dinastije Qing so v glavnem prevzeli upravni sistem prejšnje dinastije, saj je bila zavezanost kitajski tradiciji brez uvajanja novosti vodilo njihove politike. Sredi 18. stoletja so dosegli višek svoje moči, v 19. stoletju pa se konservativna vladarska hiša zaradi svoje togosti ni bila več sposobna odzivati na izzive, ki jih je prinašala moderna doba, kar je vodilo v njen zaton.¹ Mandžursko dinastijo sta v 19. stoletju slabila predvsem dva dejavnika: kmečki upori in tajne družbe, ki so se organizirale, da bi se osvobodile nesposobne vlade, so predstavljali notranjo grožnjo, napadi tujih sil in njihov imperializem pa so grozili dinastiji Qing od zunaj.²

Vzroki notranjih nemirov so segali v 18. stoletje, ko sta na Kitajskem sicer vladala mir in gospodarsko blagostanje - v tem času ni bilo ne večjih vojn, ne hude lakote in izbruhov nalezljivih bolezni - vendar pa se je kitajsko prebivalstvo ravno zaradi tega v enem stoletju skoraj potrojilo, kar je imelo hude posledice.³ Tradicionalno kmetijstvo ob nespremenjenih proizvodnih razmerah in tehnikah namreč ni moglo bistveno povečati donosov, ki so bili nujno potrebni, da bi sledili nenadnemu silnemu naraščanju prebivalstva, zato je agrarno deželo v 19. stoletju vse bolj pestilo pomanjkanje. Z naraščanjem bede pa je prišlo do prvih kmečkih uporov, ki so bili neke vrste znanilec dinastičnega zatona, saj se je vedno globlja kriza mandžurske dinastije odrazila prav v vstajah nezadovoljnega ljudstva.

Poleg kmečkih uporov se je nezadovoljstvo prebivalstva kazalo tudi v dejavnosti tajnih družb, ki se je na prelomu 18. in 19. stoletja močno okrepila. Geslo večine tajnih družb je bilo: "Zrušimo dinastijo Qing, obnovimo dinastijo Ming", saj je bilo kitajsko ljudstvo zaradi vrste prepovedi in zapovedi, s katerimi so Mandžurci poskušali zavarovati svojo oblast, negativno nastrojeno do tuje dinastije.⁴

Ko so se gospodarski in družbeni krizi sredi 19. stoletja pridružile še številne naravne katastrofe (suše in poplave), po katerih so bile opustošene ogromne površine in je zavladala huda lakota, se je pričelo dolgotrajno obdobje velikih notranjih nemirov.⁵ Ljudstvo se je uprlo vladarjem dinastije Qing tako v velikih in

¹ Mitja Saje: Zgodovina Kitajske: obdobje Qing, od tradicionalne do moderne Kitajske. Ljubljana 1994, (dalje Saje, Zgodovina Kitajske) str. 10, 23.

² Immanuel Chung-Yue Hsi: The Rise of Modern China. Oxford University Press, Hong Kong 1976, (dalje Hsi, The Rise of Modern China) str. 261.

³ John King Fairbank, Edwin O. Reischauer, Albert M. Craig: East Asia: Tradition and transformation. Revised Edition, Houghton Mifflin Company, Boston 1996, (dalje Fairbank, Reischauer, Craig, East Asia) str. 241.

⁴ Saje, Zgodovina Kitajske, str. 17, 23.

⁵ Prav tam, str. 33.

dobro organiziranih uporih, kot tudi v številnih manjših lokalnih vstajah. V osemdesetih letih pa so postajale vse bolj pogoste tudi vstaje proti tujcem in misijonarjem. Prebivalstvo, ki je živelo v revščini, je namreč začelo obtoževati tujce, da naj bi s spremembami, ki so jih vnašali v njihov način življenja, povzročili jezo bogov.⁶

Vdori imperialističnih sil na kitajsko ozemlje so v 19. stoletju zelo oslabili dinastijo Qing, saj se je vojaška premoč zahodnih sil kmalu odrazila tudi v politiki in diplomaciji. Po porazih v obeh opijskih vojnah (1839-1842, 1856-1860) in kitajsko-japonski vojni (1894) je bila vlada propadajoče dinastije prisiljena podpisati vrsto ponižujočih pogodb, znanih kot "nepravični sporazumi", s katerimi so si imperialistične države, kot so bile Velika Britanija, Francija, Nemčija in Združene države Amerike, občutno razširile teritorialne in trgovske interese na Kitajskem in kitajske koristi podrejele svojim. Te enostranske pogodbe so ustvarile več kot petdeset območij, ki so bila pod upravo zahodnih sil, velikim mestom pa so bili vsiljeni evropski zakoni, ki so Kitajce na njihovem lastnem ozemlju obravnavali kot podrejene. To je bilo najbolj očitno izraženo na vratih v Shanghaiški park, kjer je bilo na znaku napisano: "Vstop psom in Kitajcem prepovedan".⁷ S tem, ko so velesile silile k delitvi kitajskega ozemlja v interesne sfere, so potiskale kitajsko cesarstvo v polkolonialni sistem, kar je povzročilo vsesplošno krizo v državi.⁸ Mandžurska dinastija, ki je na koncu stoletja imela le še zelo omejeno oblast, pa je nemočno stala ob strani.

Poleg političnega vmešavanja in pridobivanja ozemeljskih privilegijev so velesile izvajale na Kitajsko tudi gospodarski pritisk. Priborile so si pravico za izgradnjo železnic, postavljanje tovarn, odpiranje in izkoriščanje rudnikov ter drugih donosnih dejavnosti.⁹ Ko se je na Kitajskem razširil vpliv zahodnega kapitala, pa je bil prizadet tako razvoj kitajskega gospodarstva, kot tudi ročne obrti kmečkega prebivalstva, ki je na Kitajskem prevladovalo. Takrat je zaradi konkurence tujih proizvodov izgubilo delo več kot milijon delavcev.¹⁰

Pod okriljem imperialističnih sil so na kitajsko ozemlje prišli tudi krščanski misijonarji in mnogi kitajski reformisti so po porazih z zahodnimi silami sprejeli njihovo vero, saj se je zdelo, da so industrija, krščanstvo in demokracija ključ do skrivnosti moči zahodnjakov in tako edini način, da bi rešili Kitajsko.¹¹ A bolj ko se je krščanstvo širilo, bolj je začelo prihajati do sovražnosti med misijonarji in Kitajci, ki jih je motila krščanska vsiljivost. Krščanstvo je bilo v nasprotju z nekaterimi konfucianskimi vrednotami in ljudskimi navadami, zato sovražnost konservativnih kitajskih izobražencev ni bila presenetljiva. Krščanstvo so smatrali za varljivo krivoverstvo, ki spodjeda družbeni red, ker ljudje opuščajo ustaljene običaje in ne opravljajo več predpisanih obredov.¹²

⁶ Jean Chesneaux, Marianne Bastid, Marie-Claire Berge: *China from the Opium Wars to the 1911 Revolution*. The Harvester Press, Great Britain 1977, (dalje Chesneaux, Bastid, Berge, *China from the Opium Wars*) str. 276, 279.

⁷ Michael Lynch: *China: From Empire to People's Republic, 1900-1949*. Hodder & Stoughton Educational, London First published 1996, (dalje, Lynch: *China*) str. 5-6.

⁸ Jana Rošker: *Zmajeve hiša*. Ljubljana 1992, str. 162.

⁹ Saje, *Zgodovina Kitajske*, str. 46.

¹⁰ Hsü, *The Rise of Modern China*, str. 389.

¹¹ Christopher Hibbert: *The Dragon Wakes: China and the West, 1793-1911*. Penguin books, Harmondsworth, Middlesex, England 1984, (dalje Hibbert, *The Dragon Wakes*) str. 319.

¹² Saje, *Zgodovina Kitajske*, str. 49.

Da bi očrnili krščanske duhovnike, so izobraženci velikokrat raznesli govornice o njihovih najrazličnejših nezaslišanih zločinih. Najpogosteje so jih obtoževali, da ugrabljajo Kitajce, običajno neboljane otroke, nato pa jim, umirajočim, v alkimistične namene iztaknejo oči in izrežejo srce. Njihovi verski obredi naj bi vključevali kanibalizem, ki naj bi ga spodbujal krščanski običaj uživanja telesa in pitja krvi svojega boga.¹³ S takšnimi obtožbami so podžigali sovražno razpoloženje do tuje vere in vsega tujega med kmeti. Ljudski odpor proti tujemu imperializmu se je namreč najbolj izražal prav v odnosih s krščanskimi misijonarji, ki so bili zaradi neposrednega stika z ljudmi v vseh delih dežele najbolj na udaru.¹⁴

Še bolj kot misijonarji sami pa so bili sovražnostim izpostavljeni kitajski spreobrnjenci. Kitajci so prezirali svoje pokristjanjene sonarodnjake, ker so jim očitali, da so zavrgli svoje izročilo samo zato, da bi jedli na račun nove cerkve.¹⁵ Medtem ko je med lakoto, ki je trajala od 1876 do 1879, v severnih provincah umrlo med petnajst in dvajset milijonov ljudi, so si "riževi kristjani", kot so jim pravili, zagotovili drug vir hrane, saj je cerkev pomagala svojim vernikom tudi z živili.¹⁶ "Sekundarne poraščence" oziroma spreobrnjence pa so zaničevali tudi zato, ker kristjani niso bili podvrženi kitajski zakonodaji in so se zato tja zatekali številni prestopniki in kriminalci.¹⁷

Tajna družba "Pesti pravičnosti in harmonije" (Yihequan) in njihova vstaja

Vdor imperialističnih sil in tuje misijonarstvo sta najbolj prizadela provinco Shandong. Ko pa so dolgoletne naravne nesreče na tem področju še poglobile nesrečo ljudstva, so Kitajci obtožili tujce, da so s poseganjem v naravo z gradnjo rudnikov, železnic in postavljanjem telegrafskih drogov porušili harmonijo med naravo in ljudmi (*fengshui*), kar je posledično pripeljalo do hudih nesreč.¹⁸ Z gradnjo železnic naj bi tujci poškodovali "zmajevе žile", z odprtjem novih rudnikov naj bi iz gora ušla "dragocena sapa",¹⁹ rdeča tekočina, ki je kapljala z železne kače (dežne kaplje v barvi rje, ki so kapljale s telegrafskih žic), pa ni bila v predstavah Kitajcev nič drugega, kot kri ogorčenih duhov zraka.²⁰

Vse te novice, ki so jih prinašali tujci, so jezile kitajsko prebivalstvo, ki je bilo prepričano, da jim posredno povzročajo le trpljenje, zato so se začeli upirati njihovem vplivu in misijonarskemu delovanju.

V kitajski zgodovini so med ljudstvom že stoletja delovale različne tajne družbe, toda konec 19. stoletja je vedno več pozornosti na vzhodu Kitajske vzbujala organizacija, ki se je imenovala Yihequan (Pesti pravičnosti in harmonije).²¹ Tujci so člane družbe zaradi njihovega obvladovanja posebne borilne veščine, ki naj bi har-

¹³ Hibbert, *The Dragon Wakes*, str. 308.

¹⁴ Fairbank, Reischauer, Craig, *East Asia*, str. 574.

¹⁵ Saje, *Zgodovina Kitajske*, str. 49.

¹⁶ Hibbert, *The Dragon Wakes*, str. 308.

¹⁷ Saje, *Zgodovina Kitajske*, str. 49.

¹⁸ John King Fairbank, Merle Goldman: *CHINA: A New History*, Enlarged Edition. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998, str. 219.

¹⁹ Hsü, *The Rise of Modern China*, str. 390.

²⁰ Hibbert, *The Dragon Wakes*, str. 328.

²¹ Xiang Lanxin: *Kuaguoyanjiu, Yihetuan zhanzheng de qiyuan*. Huadongshifandaxue chubanshe, Shanghai 2003, (dalje Xiang Lanxin, *Kuaguoyanjiu, Yihetuan zhanzheng de qiyuan*) str. 70.

monično uskladila delovanje duha in mišic, poimenovali kar "boksarji".²² Ime, ki je postalo znano po celem svetu, se je prvič pojavilo v dnevniku North China Daily News²³ oktobra leta 1899.²⁴

Tajna družba je nastala, ko sta se povezali dve veliki skupini: Pesti slivovega cveta, katere voditelj je bil Zhao Sanduo ter Rdeče pesti z Yan Shuqinom na čelu. Da bi uskladil njihovo mišljenje in sodelovanje, je Zhao Sanduo v začetku leta 1898 obe družbi preimenoval v Yihequan.²⁵

Posebnost družbe Yihequan je bila, da niso ustanovili skupne organizacije in skupnega vodstva. Vsaka skupina je bila samostojna in je imela lastnega voditelja, ki jo je vodil v boje. Šele v času vojne so se skupine med seboj povezale.

Osnovnim enotam, ki so štejele od 25 do 100 in več članov, je poveljeval vodja, ki je bil izbran na osnovi sposobnosti borilne veščine in se je imenoval "veliki brat - učitelj". Drugi najpomembnejši član je bil "drugi brat - učitelj" in tako dalje po lestvici družbene hierarhije navzdol do navadnih članov, ki so se med seboj klicali z nazivom "brat". Običajno so imele vasi po eno enoto, ki se je v zadnji fazi upora poimenovala "tuan", medtem ko je bilo v mestih po več boksarskih enot in so se imenovala "tan".²⁶

Disciplina je bila, v nasprotju z disciplino v kitajski vojski, zelo stroga. Boksarji so morali biti poslušni in pokorni svojemu voditelju, niso smeli sprejemati daril in strogo jim je bilo prepovedano pleniti, krasti, nadlegovati prebivalstvo, imeti odnose z ženskami, jesti meso ali piti čaj.²⁷

Čeprav so bili voditelji večinoma odrasle osebe, je bila večina boksarjev mladih dečkov, starih pod 20 let. Poleg kmetov, delavcev in obrtnikov, ki so v družbi prevladovali, so bili člani boksarske organizacije tudi vojaki, ki so imeli v rokah boljše orožje in so bili zaradi tega v času bojov zelo koristni. Gibanju boksarjev pa so se v velikem številu priključevali tudi mali uradniki, ki so upornike podpirali zaradi njihove domoljubne naravnosti.²⁸

V prvih mesecih leta 1900 so se boksarskemu gibanju pridružile še nekatere ženske organizacije. Najštevilčnejše so bile mlade deklice, stare od 12 do 18 let, ki so se imenovala Rdeče laterne. Starejših žensk in vdov, ki so se imenovala Črne, Modre in Zelene laterne, je bilo bistveno manj,²⁹ saj so imele ženske v kitajski tradicionalni družbi zelo nizek položaj. Deviške deklice pa naj bi po drugi strani imele izredne magične moči, ki naj bi izvirale prav iz njihove neomadeževanosti.³⁰

Družba Yihequan je od drugih tajnih družb, kot sta bili na primer družba Belega lotosa in pa družba Velikega meča, prevzela nemalo verskih tehnik, zato so poleg treninga borilne veščine izvajali tudi razne rituale - častili so podobe bogov,

²² Saje, Zgodovina Kitajske, str. 49.

²³ Hibbert, The Dragon Wakes, str. 325.

²⁴ Xiang Lanxin, Kuaguoyanjiu, Yihetuan zhanzheng de qiyuan, str. 70.

²⁵ Yizhong Liao, Dezheng Li, Xuanru Zhang: Yihetuan yundong shi. Renmindabanshe, Beijing, 1981 (1. izdaja), 1983 (2. izdaja), (dalje Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, Yihetuan yundong shi) str. 66-67.

²⁶ Paul A. Cohen: History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience, and Myth. Columbia University Press, New York 1997, (dalje Cohen, History in Three Keys) str. 39.

²⁷ Chesneaux, Bastid, Berge, China from the Opium Wars, str. 329.

²⁸ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, Yihetuan yundong shi, str. 52.

²⁹ Prav tam, str. 46.

³⁰ Cohen, History in Three Keys, str. 141

brali klasične knjige, recitali uroke, pred kipom boga prižigali kadila in izvajali koutou [udarec s čelom ob tla pred obličjem cesarja ali kipom boga kot izraz ponižnosti³¹] ter qigong [vaje globokega dihanja³²]. Tako so se vadba borilne veščine in duhovne aktivnosti postopoma prepletle in šele pod takšnimi pogoji naj bi se moči boksarjev v boju močno povečale.³³

Mnogo ljudi je bilo pripravljenih verjeti, da imajo boksarji nadnaravne sposobnosti, saj naj bi se z raznimi rituali in recitiranjem čarobnih izrekov lahko povezali z duhovi ter bogovi. Verjeli so, da jim v takšnem stanju celo krogle, izstreljene iz pušk tujcev, ne morejo škoditi, zato so uporniki postali neustrašni pred strelnim orožjem.³⁴ Nekateri voditelji naj bi po mnenju mnogih imeli še posebej razvite magične sposobnosti: krogle iz pušk so le oplazile njihovo obleko in neškodljivo padle na tla, ali pa so puške tujcev začarali, da z njimi niso mogli streljati.³⁵ Ideja neranljivosti boksarjev je bila tako sprejeta kot simbol nepremagljivosti ljudstva, boksarsko gibanje pa je postalo pravi religiozni fenomen, ki je privlačil vedno večje množice ljudi, saj naj bi duhovna obsedenost močno povečala fizične moči posameznika, ki so bile po dolgotrajni suši in lakoti že močno oslABLJENE.³⁶

Upornike je družilo predvsem skupno sovraštvo do tujcev, ki so nastopali v trojni podobi: kot tuji hudiči prvega razreda (tujci), kot drugorazredni hudiči (pokristjanjeni Kitajci) in tuji hudiči tretjega razreda (kitajski pomagači tujcev).³⁷ To jih je gnalo, da so na svojem pohodu od jeseni leta 1898 uničevali železnice, trgali telegrafске žice in požigali cerkve. Čeprav so v teh napadih opustili prvotno geslo "Uničimo dinastijo Qing, uničimo tujce" ter ga preoblikovali v "Podprimo dinastijo Qing, uničimo tujce",³⁸ je tako silovit upor vseeno pretresel vlado mandžurske dinastije, ki ga ni pričakovala, zato ga je marca leta 1899 zatrla. Toda sovraštvo do tujcev se kljub temu ni poglobilo in vstajo sta po Zhao Sanduoju s še večjo silovitostjo nadaljevala Zhu Hongdeng ter Benming.³⁹ Boksarji so vzbujali vse več pozornosti in aprila 1899 so o spopadih med uporniki in kristjani začeli poročati tudi misijonarji, čeprav takšni manjši spopadi za tiste čase niso bili nič nenavadnega. Do jeseni istega leta pa se je situacija že dramatično spremenila in z umorom angleškega misijonarja Sidneya Brooksa konec decembra leta 1899 je boksarsko gibanje prešlo v naslednjo, nasilnejšo fazo.⁴⁰

³¹ Saje, *Zgodovina Kitajske*, str. 24.

³² Han ying cidian (xiuding bansuo yinben), *A Chinese-English Dictionary (Revised Edition)*, waiyu jiaoxue yu yanjiu chubanshe, Foreign Language Teaching and Research Press, Beijing 1997, str. 954.

³³ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, *Yihetuan yundong shi*, str. 30-31.

³⁴ Jin Jiarui: *Yihetuan shihua*. Beijing chubanshe, Beijing 1980, (dalje Jin Jiarui, *Yihetuan shihua*) str. 24.

³⁵ Cohen, *History in Three Keys*, str. 123.

³⁶ Prav tam, str. 118.

³⁷ Boža Kos: *Boksarska vstaja: "Upor proti tujim hudičem"*. V: Slovenska vojska, št. 42, 11: 3. 1994, (dalje Kos, *Boksarska vstaja*) str. 24.

³⁸ Quanrizhi putong gaoji zhongxue jiaokeshu (bixiu): *Zhongguo jindai xiandai shi (shangce)*. Renminjiaoyuchubanshe, 2003, str. 66 (dalje Quanrizhi putong gaoji zhongxue jiaokeshu. *Zhongguo jindai xiandai shi*).

³⁹ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, *Yihetuan yundong shi*, str. 71.

⁴⁰ Cohen, *History in Three Keys*, str. 44.

Tajne družbe so bile v 19. stoletju večinoma protimandžursko naravnane, zato so bile ilegalne in jih je lokalna oblast odločno zatrla, če so postale dejavne. Ko je družba Yihequan dobila povsem protitujski značaj, pa so jo mnogi konservativni uradniki začeli tolerirati in celo podpirati, saj so bili sami ostro protitujsko in protikrščansko nastrojeni.⁴¹ Mnogi so celo zagovarjali mnenje, da ljudje, ki ščitijo svoje vasi, ne bi smeli biti imenovani razbojniki, ampak bi jih morali uradno vključiti v milico (*tuan*).⁴² Njihova sovražnost naj bi bila namreč usmerjena izključno proti misijonarjem, zato naj ne bi ogrožali države. Poleti leta 1899 je guverner Shandong, Yuxian, družbo Yihequan res preimenoval v Yihetuan, ki je tako postala legalna organizacija.⁴³

Zaradi vedno večje podpore uradnikov, se je upor bliskovito širil, kar je povzročilo preplah v političnih krogih velesil. Njihov vpliv na dvor je bil takrat še premočan, zato se je cesarica Cixi ob grožnji veleposlanikov, da bodo sami organizirali čete in uredili zadevo, če vlada ne bo pri priči zatrla vstaje, uklonila njihovi volji.⁴⁴ Na njihovo zahtevo je nameravala odstraniti takratnega guvernerja province Shandong, Yuxiana, ki je podpiral boksarje. Ko je Yuxian slišal o njeni nameri, pa je poskušal rešiti svoj položaj: v upanju, da si bo prislužil podporo cesarice in si podaljšal pozicijo guvernerja, je dal aretirati dva glavna upornika v provinci Shandong - Zhu Hongdenga ter Benminga. Imperialistične sile so kljub temu vztrajale pri svoji zahtevi, zato je vlada dinastije Qing 6. decembra 1899 Yuxianu poslala sporočilo, naj pride v Peking, za mesto guvernerja v Shandongu pa je določila Yuan Shikaija. Toda Yuxian svojemu nasledniku ni hotel prepustiti že aretiranih vodij in tako povečati njegovega ugleda za zasluge, ki niso bile njegove, zato je 24. decembra 1899, dva dni pred odhodom s svojega položaja, dal ubiti oba upornika. 26. decembra je na mesto guvernerja stopil Yuan Shikai, ki je krva-vo zatrl upor.⁴⁵

Vstaja se je po tem dogodku za nekaj časa polegla, že spomladi leta 1900 pa se je še bolj razplamtela v sosednji provinci Zhili, kjer sta vodstvo upora prevzela Zhang Decheng in Cao Futian.⁴⁶

Boksarska vstaja je dobila široke razsežnosti in upornikom se je z bliskovito naglico posrečilo zavzeti obsežna območja severne Kitajske. Cesarica Cixi jih je zaradi njihove vse večje moči vedno bolj očitno podpirala in maja so boksarji začeli prodirati v dve veliki mesti - Tianjin in celo samo prestolnico Peking, ki je postala središče njihovega gibanja.⁴⁷

Konec maja je bila vstaja že tako razširjena, da je njen potek začelo spremljati tudi slovensko časopisje in 1. junija je Slovenec zapisal, da "iz Pekinga prihajajo vznemirljive vesti. Nevarna sekta 'pest patriotizma in miru', katero so Evropejci poimenovali 'boksarji', postaja izredno nevarna življenju in imetju evropskih in drugih priseljencev, posebno katolikom. Vodja je nek roparski načelnik, ki ima

⁴¹ Jack Gray: The Short History of the Modern World: Rebelions and Revolutions, China from the 1800s to the 1980s. Oxford University Press, New York 1990, (dalje Gray, Rebelions and Revolutions) str. 137.

⁴² Hsü, The Rise of Modern China, str. 393.

⁴³ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, Yihetuan yundong shi, str. 39.

⁴⁴ Jin Jiarui, Yihetuan shihua, str. 48.

⁴⁵ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, Yihetuan yundong shi, str. 87.

⁴⁶ Prav tam, str. 101.

⁴⁷ Quanrizhi putong gaoji zhongxue jiaokeshu. Zhongguo jindai xiandai shi, str. 67.

take fanatične pristaše, da se ne boje niti krogel iz topov. Vladne čete ne morejo nič proti dobro organiziranim 'boksarjem'. Največja nevarnost preti Pekingiu in Tientsinu, kjer so požgali že več vasi in pobili veliko število kristjanov. Železnico med krajema so sicer popravili, a uporniki so ujeli več belgijskih delavcev. Velika nevarnost preti sedaj Pekingiu, če vmes ne posežejo zunanje sile. Najbolj čudno je, da upornike podpira cesarica vdova, ki bi si rada utrdila oblast."⁴⁸

Oba glavna slovenska časnika, *Slovenec* in *Slovenski narod*, sta poleti 1900 objavljala članke, v katerih sta slovenskim bralcem poskušala predstaviti "te nevarne upornike na Daljnem vzhodu". *Slovenec* jih je označil kot strogo nacionalno stranko. "Sprva so bili le 'banditi in roparji'. Bali so se jih vsi, a vlada jih ni zatrla v kali. Sedaj pa, ko je vlada ostala brez opore, se je oprla na njih, ker imajo mnogo pristašev, še posebej na severu. 3. 5. 1900 je cesarica izdala ukaz, da se prepovejo vse tajne družbe, razen tiste, ki se uri v 'telesnih vajah'. Ti 'telovadci' so torej boksarji. Cesarica jim je vedno bolj naklonjena."⁴⁹

Slovenski narod pa je zapisal, da je "Ču-hung-teng maja 1899 ustanovil kitajske boksarje. Po mnogih preimenovanjih se sedaj imenujejo 'Iho-tvan', kar pomeni združenje rodoljubja in miru. To združenje se je hitro širilo. Lagali so, da jih niti krogla ne umori. So proti kristjanom in tujcem. Na grozne načine so morili misijonarje."⁵⁰

Boksarji so najbolj sovražili vero, s katero so želeli tujci prepričati Kitajce, da so njihova tradicionalna prepričanja zmotna,⁵¹ zato so njihove oborožene skupine množično preganjale in pobijale misijonarje ter požigale njihove hiše in katoliške cerkve.⁵²

Misijonarji so bili osovraženi tudi na dvoru, zato so jih preganjali po celi severni Kitajski. Nikamor se niso mogli zateči in na nikogar se niso mogli obrniti na pomoč. V provinci Shanxi je bil tamkajšnji guverner Yuxian iz osebnih razlogov še posebej nastrojen proti krivovercem, zato je 9. julija, v enem samem dnevu, dal pobiti 44 tujcev, med katerimi so bili skoraj vsi misijonarji s svojimi družinami. Yuxian, ki je konec leta 1899 izgubil položaj guvernerja v Shandongu, je namreč že čez tri mesece dobil isto pozicijo v provinci Shanxi. Z odločitvijo, da mu povrne naziv, je cesarica Cixi tudi jasno pokazala zunanjim silam, da se ne namerava več uklanjati njihovim zahtevam.⁵³

Do velikega pokola pa ni prišlo samo v provinci Shanxi, temveč tudi v notranji Mongoliji, kamor so se zgodaj poleti usmerili predvsem boksarji iz dveh provinc: Shanxi in Zhili. Ker so bili na tem območju deležni podpore lokalnih uradnikov, njihova krutost ni poznala meja. V provinci Shanxi in v notranji Mongoliji so poleti leta 1900 ubili največ tujcev (okoli 180 ljudi oziroma več kot $\frac{3}{4}$ vseh tujcev)

⁴⁸ *Slovenec*, 1. 6. 1900, št. 125, str. 2, Vstaja na Kitajskem. V: Barbara Kalšek: *Kitajska v slovenskem časopisju 1897-1901: diplomska seminarčna naloga*, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, oddelek za zgodovino, Maribor 2003, (dalje Kalšek, *Kitajska v slovenskem časopisju*) str. 18.

⁴⁹ *Slovenec*, 13. 6. 1900, št. 134, str. 1, Revolucija na Kitajskem. V: Kalšek, *Kitajska v slovenskem časopisju*, str. 19.

⁵⁰ *Slovenski narod*, 16. 6. 1900, št. 136, str. 4, Kitajski bokserji. V: Kalšek, *Kitajska v slovenskem časopisju*, str. 19.

⁵¹ Patricia Buckley Ebrey: *Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge University Press, New York 1996, (dalje Buckley Ebrey, *Cambridge Illustrated History of China*) str. 255.

⁵² Kos, *Boksarska vstaja*, str. 24.

⁵³ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, *Yihetuan yundong shi*, str. 283.

in ko so se boksarji v notranji Mongoliji združili z vladnimi četami, so zavzeli eno največjih obleganih cerkev. Samo v tem napadu so ubili okoli 3000 kitajskih spreobrnjencev.⁵⁴

Posredovanje zavezniških sil

Položaj je postajal vse bolj resen, zato je zahteval odgovor zahodnih sil. 4. junija 1900 je v pristanišču Dagu [Taku] pristalo 24 bojnih ladij.⁵⁵ Vojska je štela 2064 mož in je bila sestavljena iz vojakov osmih držav: Velike Britanije, Nemčije, Rusije, Francije, Združenih držav Amerike, Japonske, Italije in Avstro-Ogrske. Ker je bil britanski odred najštevilčnejši, je celotni vojski poveljeval britanski vice-admiral Edward Seymour. 10. junija je zavezniška vojska pod njegovim vodstvom zapustila Tianjin in začela prodirati proti Peking, ⁵⁶ vendar so boksarji uničili železnico med obema mestoma, s pomočjo vladne vojske pa so iz zasede napadli sovražnike. Mednarodni vojski v težkem položaju ni preostalo drugega, kot da se umakne nazaj v Tianjin.⁵⁷ Medtem pa se je s četami admirala Seymourja izgubil stik, saj so bile telegrafske žice ob poti pretrgane in proti koncu junija so tudi slovenski časniki pisali, da je njihova usoda neznana, ter da o njih ni "ne duha ne sluha".⁵⁸ Zaradi pomanjkanja informacij pa je združena vojska, ki je ostala v pristanišču Dagu, domnevala, da so Kitajci obkrožili čete admirala Seymourja, zato se je 16. junija samovoljno odločila za akcijo in napadla kitajske utrdbe.⁵⁹ Ko so novice o tem dogodku 19. junija prispele do dvora dinastije Qing, se je cesarica Cixi še isti dan odločila, da velesilam napove vojno.⁶⁰ Zastopnikom zunanjih združenih sil je ukazala, naj v roku 24 ur zapustijo prestolnico in v spremstvu vladne vojske odidejo v Tianjin. 20. junija dopoldne se je nemški poslanik Ketteler želel pogajati o pogojih umika, toda na poti v kitajsko zunanje ministrstvo ga je ustrelil mandžurski vojak.⁶¹ Med tujci je zavladala panika. Zatekli so se v severno katedralo ter diplomatsko četrt,⁶² ki so jo boksarji, združeni z vladno vojsko, pod cesaričinim ukazom istega dne popoldne ob 16. uri začeli obstreljevati.⁶³ Naslednji dan, 21. junija 1900, je vlada izdala cesarski dekret o napovedi vojne,⁶⁴ boksarje pa je uradno sprejela v svojo vojsko, ki so ji poveljevali Gangyi ter princa Zhuang in Duan.⁶⁵

Obleganje tujih veleposlaništev v Peking je v svojem dnevniku opisal tudi slovenski vojak Matija Domjan, ki je z avstro-ogrsko vojsko prišel v prestolnico že 31. maja. Ko so se boksarji maja nevarno približali Peking, so se tuji veleposlaniki namreč zedinili, da je treba diplomatsko četrt okrepiti in tako je v mesto prispelo nekaj sto vojakov.

⁵⁴ Cohen, *History in Three Keys*, str. 52.

⁵⁵ Chesneaux, Bastid, Berge, *China from the Opium Wars*, str. 331.

⁵⁶ J.A.G. Roberts: *A Concise History of China*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1999, (dalje Roberts, *A Concise History of China*) str. 165.

⁵⁷ Hibbert, *The Dragon Wakes*, str. 337.

⁵⁸ Slovenec, 26. 6. 1900, št. 144, str. 3. Vojska na Kitajskem. V: Kalšek, *Kitajska v slovenskem časopisu*, str. 20.

⁵⁹ Hibbert, *The Dragon Wakes*, str. 337.

⁶⁰ Hsü, *The Rise of Modern China*, str. 395.

⁶¹ Cohen, *History in Three Keys*, str. 50.

⁶² Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, *Yihetuan yundong shi*, str. 213.

⁶³ Kos, *Boksarska vstaja*, str. 25.

⁶⁴ Buckley Ebrey, *Cambridge Illustrated History of China*, str. 255.

⁶⁵ Cohen, *History in Three Keys*, str. 51.

Do srede junija je v Peking u vladal mir, čeprav se je že čutilo napeto ozračje in Domjan je v svojem dnevniku opisal neprijetni dogodek, ki se mu je pripetil, brž ko se je nekoliko oddaljil od diplomatske četrti. "[...] Kitajci so se hitro združili zmenoj in so me dalje in dalje vodili od evropskega dela mesta. Naenkrat sem se spotil (domislil), da bi bili Kitajci mene radi zblodili. Jaz pa nahirtem natakнем bajonet na puško in sem začel potigovati kvake nazaj. Za en par minut sem prišel nazaj do pruskega poslanstva. In tam med pruskimi vojaki sem slišal, da so Kitajci vlovili enega japonskega vojaka in so ga strahovito morili. Njemu so odsekali noge, roke, uha, skopali oči in nazadnje odsekali glavo i ga tako vrgli na cesto. [...] Od zdaj več je človek ne bil varen sam hoditi vu tistem kraju. Bilo nam je prepovedano in zapovedano, da uvek četirje ali kolikor više nas mora hoditi vkup po patroli."⁶⁶

Kmalu po tem dogodku so se razmere močno zaostrele: "15. junija smo začeli najbolj strelati na te hude boksarje. 16. in 17. junija je bilo gor na sto boksarav mrtvih in postrilanih. Taj boksari so prišli vsakokrat ob noči, kakor bi nas leži mogli napasti."⁶⁷

Ko so 19. junija od kitajskega ministra dobili "eno veliko pismo", v katerem je pisalo, da morajo v roku 24 ur zapustiti Peking, naj bi angleški minister, po pričevanju Domjana, v mesto poslal dva Kitajca, da bi izvedela, kaj se tam govori o tujcih. "Ta dva Kitajca sta se hitro vrnila in rekla sta, da naj ne hodimo iz mesta, da zunaj velikega zida, pod mostom so za nas Evropejce bombe (mine) nastavlene. Tak tudi mi nismo se gibal iz mesta, nego ministri, konzuli in oficirji so se skupili (zbrali) in si odebrali angleškoga ministra za komandanta."⁶⁸

Položaj branilcev četrti je bil slab. Imeli so 21 oficirjev, 428 vojakov, 75 prostovoljcev z vojaškimi izkušnjami in 50 mož različne narodnosti, ki so bili pripravljeni braniti evropska poslaništva. Za poveljnika vojske so določili kapitana fregate Thomanna.

Napadalci so dosegali uspehe in prodirali vedno globlje v diplomatsko četrt.⁶⁹ Že 20. junija so se Avstrijci morali umakniti s svojega položaja za barikade, ki so bile blizu "Francoskega dvora". "Tako so nas na drugi dan na večer do francoskega poslaništva pritiskali. Več barikad nam je ne bilo mogoče zidati. Tu nas je francoski oficir vzel u svoj dvor. Al Kitajci niso zamudili. Oni so tudi uvek močno za nami vdirjali. U "Francoskem dvori" so Kitajci podkopali pod ulicov ino so nam mine nastavili in vužgali. [...]"

Taj hudobni Kitajci so bili radovedni, koliko soldatov so nam pobili s tov minov in so ves cigel razmetali, da so iskali mrliče u njem. Bi bili vendar radi znali, če se jim delo njihovo splati ali ne. Mislim, da se jim takrat ni vredno videlo njihovo delo, da niso več kakor dva francoska pomorščaka najšli. Zavol tega so bli vendar jezni; tem revežom so še glave mrtvim odsekali in nam preko zida kazali natekjene na bajonete."⁷⁰

⁶⁶ M. Domjan: Potovanje na njegovega veličanstva ladji "Zenta". V: Zmago Šmitek: Poti do obzorja: antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko. Ljubljana 1988, (dalje Šmitek, Poti do obzorja) str. 185-186.

⁶⁷ Prav tam, str. 186.

⁶⁸ Šmitek, Poti do obzorja, str. 186-187.

⁶⁹ Kos, Boksarska vstaja, str. 25.

⁷⁰ Šmitek, Poti do obzorja, str. 187-188.

Do 30. junija so Kitajci zasedli vsa poslopja zahodno od ameriškega veleposlaništva, 1. julija so se morali z obzidja umakniti tudi Nemci. Branilcem je moč polagoma pojemala. Izgube so bile vedno hujše, posamezni oddelki so izgubili tudi polovico moč, padlo je mnogo oficirjev, med njimi tudi poveljnik Thomann. Zmanjkovati je začelo streliva, hrane in sanitetnega materiala.⁷¹ "Od kraja al početka se nam je dalo, dokler je še kaj bilo. Nazadnje pa bi nam že skoraj vse manjkalo. Živeža je še nekaj, ali streliva če duže manje. Hvala Bogu, da še smo tako. Boga smo vsi radi imeli, Marijo tudi nekdanj čistili, da nam pomaga vu našoj sili."⁷²

Angleški poslanec Claude MacDonald, ki je po Thomannovi smrti prevzel vodstvo odpora, se je zdaj že jasno zavedal, da v takšnem položaju ne bodo vzdržali več dolgo, če okrepitev ne bodo kmalu prišle.⁷³

Medtem pa se je zavezniška vojska do julija, ko je začela svojo ekspedicijo proti kitajskim napadalcem, že močno okrepila in je štela skoraj 19.000 moč. Od tega je bilo skoraj polovico Japoncev, ki so šteli 8000 moč, Rusov je bilo 4800, 3000 Britancev, 2100 Američanov, 800 Francozov, 58 Avstrijcev in 53 Italijanov. Nemci, ki so v Peking prišli šele 17. oktobra, so bili prepozni, da bi se pridružili mednarodnim silam.⁷⁴

13. julija 1900 se je zavezniška vojska zbrala pred zidom mesta Tianjin, ki ga je naslednji dan, po dnevu trdega boja, tudi zavzela. Zmaga, po kateri je sledilo več dni nebrzdanega pobijanja, posiljevanja in plenjenja, je bila hud udarec za boksarje in njihova pričakovanja v okolici Tianjina.⁷⁵

Mednarodna vojska je šele 4. avgusta nadaljevala pot proti prestolnici.⁷⁶ Domjan se spominja, da je kitajski pritisk v Pekingu postajal čedalje močnejši, zadnje tri dni pred prihodom zavezniške vojske pa so Kitajci sprožili najmočnejši napad na oblegance: "U teh dnevih smo morali dvoje barikad zapustiti, tako močno so nas silili Kitajci vkup, ki bi nas radi pred vse umorili, kakor bi naša pomoč prišla od morja.

Naši vojščaki so imeli dosti napadov od morja do Pekinga. Zato so tako po malem hiteli napred. Kitajci so dobro znali za naše, da so že blizu, ali mi reveži nismo znali zanje. Zato so Kitajci delali takšno silo nam zadnje tri dni, tako da so si celo svojo moč pobrali skup. Al nam je to vse zabada (brez koristi, zastonj); mi smo se le držali do zadnje kaple in do božje vole."⁷⁷

14. avgusta so ob dveh zjutraj na vzhodu mesta zagrmeli topovi zavezniške vojske, ki je okoli 14. ure istega dne vkorakala v diplomatsko četrt: "15. avgusta, (v literaturi navajan 14. avgust - op a.) na dan Velike Gospe, popolnoči sam bil na barikadi stal in se je lepo mesec zdigal ob eni uri. Taka lepa noč je bila svetla, al puške so uvek prepokale, kanoni pa bol poreči. Naenkrat okol drugi vuri popolnoči sem nekaj čudnega zaslišal. Pa kaj je to, kako pa to more biti? Da na pekinjskem visokem zidi se čuje nekakov mitralez, da tako hitro strela. [...] U krat-

⁷¹ Kos, Boksarska vstaja, str. 25.

⁷² Šmitek, Poti do obzorja, str. 189.

⁷³ Kos, Boksarska vstaja, str. 25.

⁷⁴ Hsü, The Rise of Modern China, str. 397.

⁷⁵ Cohen, History in Three Keys, str. 53.

⁷⁶ Kos, Boksarska vstaja, str. 25.

⁷⁷ Šmitek, Poti do obzorja, str. 190.

kem počne strelati drugi i tretji mitralez, potem pa s kanoni. Jaz pa z mojimi prijatli slušam to in si zgovarjamo, kaj tam more biti, da je takova strelba. Ja, bože mili moj, strelba taka, da se cieli Peking trese. Okol nas da je mir. 'Veste kaj,' govorim jaz, 'mogoče da so naše čete pod visokim zidom.' 'Pa je res tak,' pravi tovariš Kolarič. 'Oh večni Bog, prinesi nam pomoč, da nas rešiš,' si zgovarjamo na barikadi. Naokol nas je vedno bol velik mir postal. [...] Pri velikem zidu se še glasi negdaj ena puška; ko pa je bil bili dan, je bil čist mir.

15. avgusta, na praznik Marije, popoldne ob 2. uri, so mednarodne čete prišle do nas. Oh mili Bog, ako bi vam mogel popisat tisto veselje, kakor smo je mi čutili takrat u naših srcih! Da smo se od veselja objemali in jokali, kakor maleni otroki. Oh ti reveži, kakor trudni in oslavljeni so prišli do nas. Zdaj si pogovarjamo, gdi so prijatli, eni, drugi; koliko živih, koliko mrtvih, koliko ranjenih in tako dalje; kako se je godilo nam in kako njim na poti dolgoj od morja do mesta Pekinga. Ti reveži, koliko napadov so imeli s Kitajci taj čas.

Iz Pekinga so Kitajci pobegnoli, tako da jih je morebiti ne 15-20 ostalo u mesti. Cieli Peking se je pa napolnil z mednarodnimi vojaki. In takrat smo si pogledali, kaj so Kitajci mislili z nami narediti. Od vseh krajev okol nas so kanale izkopali pod nas. In trebalo je ne več dosti kopati, potem pa prah (smodnik) nutr nasipati in užgati. Tako so mislili oni narediti, da bi nas pokončali. Al božja vsemogočnost je tega ne dopustila njim, da nas tako pogubijo."⁷⁸

V času 55-dnevnega obleganja diplomatske četrti je 66 ljudi padlo, 150 jih je bilo ranjenih in veliko otrok je umrlo.⁷⁹ Severno katedralo, ki je bila le nekaj kilometrov oddaljena od omenjene četrti, je doletela podobna usoda. V njej je poiskalo zavetišče 3420 ljudi. Med njimi je bilo 71 Evropejcev, več kot polovica pa je bilo žensk in otrok. Med obleganjem katedrale je vsega skupaj sicer umrlo 400 ljudi, vendar jih je veliko več podleglo boleznim in lakoti kot pa krogam, izstreljenim iz pušk oblegovalcev. Črne koze so vzele življenja mnogih otrok, zaradi dolgotrajnega obleganja pa je na začetku avgusta postala neznosna tudi lakota. Prehranjevali so se v glavnem samo še z listi in koreninami, ali pa so ujeli in pojedli psa, ki se je hranil s trupli umrlih.⁸⁰

Mnogo žrtev so imeli po zadušitvi vstaje tudi na strani upornikov in moderno kitajsko zgodovino pisje je o njihovem boju proti tujim zavojevalcem zapisalo: "Poleti leta 1900 so boksarji v času dveh, treh kratkih mesecev trdovratnega bojevanja proti združeni vojski s svojo lastno krvjo zapisali v moderno zgodovino tragično poglavje o patriotskem boju proti imperializmu."⁸¹

Zmaga mednarodne vojske

Po zavzetju prestolnice je cesarica Cixi s cesarjem Guangxujem zbežala v Xian, kjer je 23. oktobra ponovno osnovala dvor, nemški feldmaršal Alfred von Waldersee pa je v Prepovedanem mestu ustanovil generalni štab, iz katerega je upravljal mesto.⁸²

⁷⁸ Šmitek, *Poti do obzorja*, str. 190-191.

⁷⁹ Kos, *Boksarska vstaja*, str. 25.

⁸⁰ Cohen, *History in Three Keys*, str. 196-197.

⁸¹ Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, *Yihetuan yundong shi*, str. 159.

⁸² Quanrizhi putong gaoji zhongxue jiaokeshu: *Zhongguo jindai xiandai shi*, str. 68.

Po osvojitvi Pekinga je Slovenec zapisal, da je "Peking osvobojen, ne pa tudi vsa Kitajska. Vse skupaj pa ovira še to, da v Pekingu ni nikogar od kitajske vlade, ki bi se lahko pogajal. Cesar in cesarica sta jo res popihala."⁸³ Ko se je situacija na Kitajskem začela umirjati, je Slovenec zapisal, da je "Nemčija pozvala kitajski dvor, naj se vrne v Peking",⁸⁴ vendar se cesar in cesarica nočeta vrniti v prestolnico, "ker so jo omadeževali 'barbari'.⁸⁵

Nad mesta, ki so bila prizorišča boksarske dejavnosti, je zavezniška vojska pod vodstvom Walderseeja v naslednjih mesecih poslala kazensko ekspedicijo,⁸⁶ katere sile so namerno poniževale prebivalstvo in pustošile po ulicah. Posiljevanje, uboji civilistov in ropanje je postalo vsakdanje na območjih, skozi katere so šle "kazen-ske" čete.⁸⁷

Tako kitajski kot tuji očividci dogajanj v poletju 1900 so opazili, da ni bilo dosti razlike med okrutnostjo boksarjev in grozodejstvi tujih sil. Plenjenje je bilo na vsakodnevnem "sporedu" in tudi mnogo tujih očividcev je poročalo, da so vojaki zavezniške vojske nasilno vdrali v hiše Kitajcev:

"Lastnika hiše so s konico puške prisilili, da se jim je umaknil s poti in si polastili vsake stvari, ki jim je bila všeč. Če pa se je kdo le za trenutek obotavljal, so ga pri priči usmrtili."⁸⁸

Zavezniška vojska je bila sestavljena iz vojakov osmih držav. Čeprav so se borili na isti strani, med sabo niso bili ravno v prijateljskih odnosih in vsaka država je krivila drugo za nezaslišane zločine, ki so jih zagrešili med plenjenjem.⁸⁹ Med mornarji zavezniških držav pa je večkrat prišlo tudi do spopadov, "zato so avstro-ogrski mornarji v posebni kravati vedno s seboj nosili 'štih messer', da so se lahko branili pred nasilneži". Tako se je, po pripovedovanju sina Rudija, spominjal Karl Mraz, čevljar iz Brežic, ki se je prav tako kot Matija Domjan z vojno ladjo avstro-ogrske mornarice napotil na Kitajsko in se tam udeležil bojev proti boksarjem.⁹⁰

Mirovna pogajanja

Upor boksarjev in zatrtje njihove vstaje sta do konca avgusta 1900, ko so se boji končali, zahtevala 231 žrtev med tujci, umrlo pa je tudi na tisoče kitajskih spreobrnjencev. Koliko je umrlo upornikov in ostalih Kitajcev, ki so jim pomagali v boju proti tujcem, ni znano.⁹¹

Oktober so se razmere na Kitajskem začele nekoliko umirjati, posledice izbruha boksarske vstaje v severnih provincah pa so bile za Kitajsko vseeno hude. Cesarica Cixi je pooblastila 78-letnega Li Hongzhangja za pogajanja z enajstimi tujimi silami:

⁸³ Slovenec, 23. 8. 1900, št. 192, str. 4, Vojska na Kitajskem. V: Kalšek, Kitajska v slovenskem časopisju, str. 21.

⁸⁴ Slovenec, 22. 9. 1900, št. 217, str. 7, Bruselj. V: Kalšek, Kitajska v slovenskem časopisju, str. 22.

⁸⁵ Slovenec, 24. 9. 1900, št. 218, str. 4, Shanghai. V: Kalšek, Kitajska v slovenskem časopisju, str. 22.

⁸⁶ Roberts, A Concise History of China, str. 202.

⁸⁷ Lynch, China, str. 70.

⁸⁸ Citirano po Liao Yizhong, Li Dezheng, Zhang Xuanru, Yihetuan yundong shi, str. 327.

⁸⁹ Hibbert The Dragon Wakes, str. 356.

⁹⁰ Slavko Dokl: Avanturist iz Brežic: čevljar Karl miril kitajske puntarje. V: Dolenjski list, 1. 2. 2007, št. 5 (2996), str. 24.

⁹¹ Hsü, The Rise of Modern China, str. 398.

Veliko Britanijo, Rusijo, Nemčijo, Francijo, Združenimi državami Amerike, Japonsko, Italijo, Avstro-Ogrsko, pa tudi Belgijo, Nizozemsko ter Španijo.⁹²

Po vročih debatah in mnogih nasprotovanjih med samimi silami so se 24. decembra 1900 končno sporazumeli in sprejeli skupno noto z dvanajstimi členi. 16. januarja 1901 je Li Hongzhang sprejel pogoje tujcev in 7. septembra 1901 je bil podpisan mirovni sporazum, ki se je v zahodnem svetu imenoval Boksarski protokol.⁹³

Pogodba je določala usmritev protitujsko nastrojenega guvernerja province Shanxi, Yuxiana, nekaj visokih uradnikov pa je moralo narediti samomor.⁹⁴

Tako Slovenec kot Slovenski narod sta precej podrobno spremljala mirovna pogajanja in Slovenec je v članku z naslovom "Kulturne države za - samomor" poročal, da je "Kitajska vendarle sprejela mirovne pogoje. Popravili so jih le toliko, da se dva Kitajca obtožita na obglavljenje in ne na zadrgnjenje vratu. Nekaj jih mora izvršiti samomor, ker bi bila smrt z roko rablja zanje preveč sramotna." Časnik je ta podatek komentiral s sarkazmom: "Res so silno kulturne države, ki se ogrevajo za samomor."⁹⁵

Kitajsko zunanje ministrstvo je spremenilo ime v Ministrstvo za zunanje zadeve in dobilo prednost pred vsemi ostalimi ministrstvi. Položaj diplomatskih predstavnikov v Pekingju se je tako močno okrepil. V Pekingju so bile diplomatske četrti, v katerih je bilo Kitajcem prepovedano živeti, zelo razširjene, varovale pa so jih stalne straže tujih čet. Veleposlaniki velikih sil so s svojimi lastnimi oboroženimi četami in s pravico nadzora nad financami in upravo dejansko nadvladali ponižano mandžursko dinastijo. Odločali so o usodi imperija ne glede na želje dvora.⁹⁶

Poleg tega je morala Kitajska plačati še visoko odškodnino v znesku 450 milijonov taelov (330 milijonov dolarjev). Plačati so morali v zlatu in s 4% obrestmi na 39 let, kar je več kot podvojilo osnovno glavnico in hudo prizadelo gospodarski razvoj države. Za odplačevanje dolgov so namreč šli vsi dohodki od zunanje trgovine, s katerimi je država pred tem financirala programe modernizacije in oboroževanja. To finančno breme je bilo najtežje v prvih letih. Kasneje zaradi spremenjenih mednarodnih razmer te vsote sicer ni bilo treba v celoti odplačati, ker je po prvi svetovni vojni odpadel delež, ki ga je bilo treba odplačati Nemčiji in carski Rusiji, pa tudi druge države so odpisale velik del terjatev in je na koncu znesek odplačane odškodnine znašal le okoli tretjine prvotne vrednosti.⁹⁷

Na mesto umora nemškega veleposlanika Kettelerja, kot tudi na pokopališča, kjer so bili pokopani tujci, so Kitajci morali po pogodbi postaviti spomenik,⁹⁸ princ Qing, cesarjev brat, pa je moral odpotovati v Evropo, da se je cesarju Viljemu II. osebno opravičil za umor nemškega veleposlanika. V znak obžalovanja se je princ pred nemškim cesarjem zgrnil v tisti globoki poklon (*koutou*), ki ga je ki-

⁹² Hibbert, *The Dragon Wakes*, str. 355.

⁹³ Chesneaux, Bastid, Berge, *China from the Opium Wars*, str. 335.

⁹⁴ Cohen, *History in Three Keys*, str. 55.

⁹⁵ Slovenec, 22. 2. 1901, št. 44, str. 2, *Kulturne države za-samomor*. V: Kalšek, *Kitajska v slovenskem časopisu*, str. 27.

⁹⁶ Chesneaux, Bastid, Berge, *China from the Opium Wars*, str. 335.

⁹⁷ Saje, *Zgodovina Kitajske*, str. 50.

⁹⁸ Slovenski narod, 14. 11. 1900, št. 262, str. 2, *Mirovni pogoji velevlastij*. V: Kalšek, *Kitajska v slovenskem časopisu*, str. 24.

tajski cesar nekoč zahteval od predstavnikov tujih sil.⁹⁹ Oba častnika sta pisala tudi o tem dogodku in 9. novembra je Slovenski narod zapisal, da je "nemški parnik Tuannan iz Kitajske pripeljal glavo morilca Kettelerja, kar vzbuja gnus."¹⁰⁰

Ko je cesarica Cixi dobila zagotovilo združenih sil, da je ne bodo kaznovale, se je 7. januarja 1902 vrnila v Peking, vendar je do takrat že izgubila večino podpore ljudstva. Da bi obnovila podporo kitajskega prebivalstva mandžurski oblasti in obdržala podobo uspešnega imperija, je celo privolila v reforme, ki jim je prej tako zelo nasprotovala, vendar pa rezultati niso imeli zaželenega učinka, saj se konservativna vlada še vedno ni bila sposobna politično prilagoditi.¹⁰¹ Kitajsko ljudstvo se ni več borilo samo proti imperialističnim zavojevalcem, ampak tudi proti dinastiji Qing, geslo boksarjev "Podpreti dinastijo Qing, uničiti tujce" pa so zopet spremenili v "Odstraniti dinastijo Qing, uničiti tujce".¹⁰² Boj proti mandžurski vladi se je tako dan za dnem stopnjeval, dokler ni velika revolucija leta 1911 končala vladavino zadnje dinastije na Kitajskem.¹⁰³

Eva Mally

FISTS OF RIGHTEOUSNESS AND HARMONY IN THE STRUGGLE AGAINST IMPERIALISTS

S u m m a r y

At the end of the nineteenth century, Western imperialist powers penetrated deeply into China. While parcelling out Chinese soil between themselves in accordance with their interests, their missionaries endeavoured to change the customs and religion of its people. Wanting to preserve a traditional empire, the Chinese conservative government opposed modernisation and, with it, economic development and social progress current elsewhere in the world. The confrontation between China and the West was, therefore, not only a clash of two different systems but also of two opposing world views, with different perceptions of their superiority. The humiliations, inflicted upon the Chinese by the foreigners with their invasion and interference, fuelled discontent among the population which, in 1989, erupted in a rebellion in the Shandong province. The clandestine society, called 'Fists of Righteousness and Harmony' (*Yihequan*) at home and known as 'Boxers' in the Western world, was openly xenophobic and anti-Christian in character. During their raids, they demolished rail tracks and burned churches, killing both foreign missionaries and Chinese converts. As the rebellion spread, the Boxers who were originally considered an illegal organisation, progressively gained the support of the xenophobic and conservative officials. They were also favoured by Empress Cixi, although she was initially reluctant to show her open support given the strong pressure of the superpowers. On realising that the ever growing uprising could not be suppressed, she changed her tactics and legalised the organisation with the intention of using it for halting the advance of the imperialist powers. In June 1900, the Western powers organised a combined army of eight countries (Great Britain, the United States of America, Germany, France, Russia, Japan, Italy and Austria-Hungary) whose task was to suppress the anti-imperialist movement. One of those witnessing the Boxer uprising was Matija Domjan, a Slovene soldier of the Austro-Hungarian army, who described the siege of foreign embassies in Beijing in his diary. On 19 June, Empress Cixi declared war on this multinational army. Two months of fierce fighting ensued, with the Chinese having to concede defeat in the end.

⁹⁹ Kos, Boksarska vstaja, str. 25.

¹⁰⁰ Slovenski narod, 9. 11. 1901, št. 285, str. 2, Nemški vojni plen iz Kitajske. V: Kalšek, Kitajska v slovenskem časopisju, str. 32.

¹⁰¹ Lynch, China, str. 20.

¹⁰² Jin Jiarui, Yihetuan shihua, str. 176.

¹⁰³ Li Kan, Li Shiyue, Li Dezheng, Yang Ce, Gong Shuduo: Zhongguo jindai shi (disiban). Zhonghuashuju, Beijing 2004, str. 303.

The consequences of this war were very painful for the Qing Dynasty. On 7 September, the so-called Boxer Protocol was signed, effectively subjecting the dynasty to the Western powers and transforming China into a semi-colonial state.

1.01
Prejeto 7. 5. 2007

UDK 341.222(497.4-18)"1919"

Jurij Perovšek *

Slovenska politika in vprašanje priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS 1918-1919**

IZVLEČEK

Eno od najbolj žgočih vprašanj slovenskega naroda po razpadu Avstroogrske monarhije leta 1918, je bila združitev vseh delov slovenskega etničnega ozemlja v novi jugoslovanski državni skupnosti. Za vključitev Prekmurja v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev so se izrekle vse tedanje slovenske politične stranke (katoliška Vseslovenska ljudska stranka, liberalna Jugoslovanska demokratska stranka in marksistična Jugoslovanska socialnodemokratska stranka), težnje po vključitvi jugoslovansko državo pa so večkrat množično izrazili tudi Prekmurci. Boj za priključitev Prekmurja h Kraljevini SHS je izbojevala delegacija Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu, pri čemer so izstopali njeni slovenski člani, posebej izvedenec za Prekmurje dr. Matija Slavič. Slavič je na osnovi svojega velikega poznavanja narodnostnih, jezikovnih, zemljepisnih, gospodarskih, političnih in zgodovinskih razmer v Prekmurju pomembno pripomogel k odločitvi Vrhovnega sveta konference 9. julija 1919, da Prekmurje pripade Kraljevini SHS. Z njegovo privolitvijo je 12. avgusta 1919 Prekmurje zasedlo jugoslovansko vojaštvo. Združitev Prekmurcev z narodno matico je bila dejanje najvišjega nacionalnega pomena in je eden od zgodovinskih temeljev ozemeljske celovitosti Republike Slovenije, ki je bil postavljen že v času neposredno po koncu prve svetovne vojne.

Ključne besede: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Madžarska, boj za meje, Prekmurje, pariška mirovna konferenca, Trianonska mirovna pogodba, Rudolf Maister, Matija Slavič, slovenska politika

ABSTRACT

SLOVENE POLITICS AND THE ISSUE OF PREKMURJE'S ANNEXATION TO THE KINGDOM OF SHS IN 1918-1919

One of the vital issues for the Slovene nation after the disintegration of the Austro-Hungarian Empire in 1918 was the unification of all Slovene ethnic lands under a new Yugoslav state. One of such lands was also Prekmurje, whose integration with the main national territory was unanimously supported by all Slovene political parties - the Catholic oriented Slovene People's Party, the liberal oriented Yugoslav Democratic party and the Marxist oriented Yugoslav Social-Democratic Party. The Slovenes in Prekmurje themselves massively expressed the same determination on several occasions. The diplomatic battle for

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000, Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Jurij.Perovsek@inz.si

** Program št. P6-0281 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281)

the formal annexation of Prekmurje to the Kingdom of SCS was won at the Paris Peace Conference through the efforts of the Yugoslav delegation. The main credit went to the Slovene members of the delegation and, in particular, Matija Slavič, an expert on Prekmurje. His vast knowledge of its ethnic, linguistic, geographic, economic and historical aspects decisively contributed towards the adoption of the resolution on 9 July 1919, with which the Conference's Supreme Council awarded Prekmurje to the Kingdom of SCS. With the Council's approval, the Yugoslav army occupied the region on 12 August 1919. The unification of the Prekmurje Slovenes with the main national body immediately after the First World War was an act of highest national significance. With it, one of the historical foundations for the territorial integrity of the present Republic of Slovenia had been laid.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Hungary, struggle for borders Prekmurje, Paris Peace Conference, Treaty of Trianon, Rudolf Maister, Matija Slavič, Slovene politics

Eno od najbolj žgočih vprašanj slovenskega naroda po razpadu Avstroogrske monarhije leta 1918 je gotovo bila združitev vseh delov slovenskega etničnega ozemlja v novi jugoslovanski državni skupnosti. Reševanje vprašanja slovenskih etničnih oziroma jugoslovanskih državnih mej na zahodu, severu in severovzhodu v letih neposredno po prvi svetovni vojni je namreč v marsičem usodno zaznamovalo slovensko narodnozgodovinsko izkušnjo v kasnejšem obdobju in je še danes v ospredju narodovega zgodovinskega spomina. Sodobniki so tedanji vojaškopolitični in diplomatski boj za slovenske in jugoslovanske meje živeli zelo intenzivno in poleg Primorske ter Koroške kot svoj jasen narodnopolitični cilj poudarili tudi vključitev Prekmurja v jugoslovansko skupnost. Omenjena problematika še ni zgodovinopisno izčrpana, posebej če jo primerjamo s primorskim in koroškim vprašanjem v času neposredno po prvi svetovni vojni, ki sta že dolgo predmet opazne raziskovalne pozornosti.

Zavest o vključenosti Prekmurja v slovensko narodno telo je še pred razpadom Avstro-Ogrske izrazil Narodni svet za Štajersko, ki je ob svoji ustanovitvi 26. septembra 1918 kot prvo od svojih najpomembnejših nalog poudaril določitev jasne narodne meje proti nemški Štajerski in Madžarski. Za njeno izdelavo v Prekmurju je določil narodnoobrambnega delavca in teologa dr. Matijo Slaviča.¹ Še pred razpadom monarhije pa so tudi v Prekmurju, ki je bilo v Avstro-Ogrski od drugih slovenskih dežel ločeno z dualistično državno mejo, izrazili zavest o pripadnosti slovenski narodni skupnosti. Slovensko prebivalstvo je 20. oktobra 1918 na zborovanju, ki ga je v Murski Soboti pripravilo Madžarsko izobraževalno društvo za Vendsko krajino z namenom, da bi se prebivalci izrazili za ogrske državljane, z vzklikanjem "Mi smo Slovenci! Živela Jugoslavija!" izreklo svojo slovensko in jugoslovansko usmeritev.² Na zborovanju se je zbralo približno 1500

¹ Matija Slavič: Državni prevrat v Mariborski oblasti. V: Slovenci v desetletju 1918-1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 219-220. O Narodnem svetu za Štajersko, ki je v času od 26. 9. do 30. 12. 1918 utemljal vsa najpomembnejša dejanja narodne osvoboditve na slovenskem Štajerskem ob koncu prve svetovne vojne glej prav tam, str. 215-269.

² Matija Slavič: Naše Prekmurje : zbrane razprave in članki. Murska Sobota 1999, (dalje Slavič, Naše Prekmurje) str. 37; Metka Fujs: Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij : zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. letnici priključitve

udeležencev, le 300 med njimi pa večinskega slovenskega in jugoslovanskega prepričanja ni podprlo. "Zavedni ogrski Slovenci" so sprejeli posebno izjavo, v kateri so protestirali proti "nasilju, ki nam ne dovoli, da bi na zunaj pokazali in izrazili svoje slovensko narodno prepričanje". Obenem so na Narodno Vijeće SHS v Zagrebu³ naslovili prošnjo, "naj na mirovnem kongresu zastopa naše narodne pravice in pojasni nečloveško madžarsko zatiranje in nasilstvo, s katerim se nam brani, da bi se mogli sami izjaviti za naše narodno zedinjenje". Narodno Vijeće so še prosili, "da za slučaj ljudskega glasovanja (plebiscita - op. J. P.) doseže, da se pred glasovanjem brezpogojno prepreči vsak madžarski vpliv in odstranijo okrajni glavari, notarji, orožniki, finance, učiteljstvo in poštni uradniki. Namesto teh naj pride nekaj slovenskih mož, ki bodo na zborovanjih pojasnili pomen samoodločbe in cilje jugoslovanske ter ogrske vlade. Prepričani smo," so poudarili, "da potem med nami ne bo kmeta, ki bi se izrekel pro corona hungarica (za madžarsko krono - op. J. P.). Dovolj nam je tisočletnega suženjstva. Naša želja je, da se združimo z ostalimi brati Slovenci ter s Hrvati in Srbi."⁴

Opredelitev za slovenstvo in skupno narodno življenje slovenskega prebivalstva z obeh bregov Mure je bila vpeta že v čas slovenskih osamosvojitvenih prizadevanj v zadnjem obdobju obstoja Avstro-Ogrske.⁵ Na veliki narodni slovesnosti 29. oktobra 1918 na Kongresnem trgu v Ljubljani, na kateri je bila razglašena odcepitev slovenskih dežel od Avstrije in ustanovitev nove jugoslovanske države - Države SHS⁶ -, so jo izrazili tudi zbrani manifestanti, ki so med drugimi nosili napis: "Pozdravljeni sodržavljeni Medžimurci in Prekmurci!"⁷ Napis je imel pomenljivo sporočilo, saj sta po razpadu Avstro-Ogrske Prekmurje in Medžimurje ostala v sestavi madžarske države. Želja Prekmurcev, da zapustijo njen okvir je bila po 29. oktobru 1918 vse bolj očitna. Že 3. novembra 1918 se je več sto Prekmurcev udeležilo shoda v Ljutomeru, kjer so zbrani manifestanti pozdravili nastanek Države SHS. Na shodu je govoril "tudi predstavnik Prekomurcev (...) in prosil, naj tudi nje sprejmemo pod okrilje Jugoslavije, kar je izzvalo (...) val navdušenja". Po shodu so za Prekmurce v Ljutomerski šoli pripravili še posebno zborovanje.⁸ Še pred združitvijo Države SHS in Kraljevine Srbije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, 1. decembra 1918, je *Slovenec* objavil tudi članek, ki je opozarjal na dotedanja prizadevanja prekmurskih Slovencev po narodnostni ohranitvi. Avtor "Prekmurec" je članek sklenil s poudarkom, da se morajo prekmurski Slovenci na

Prekmurja k Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999. Murska Sobota 2000, (dalje Fujs, Prekmurci v dvajsetem stoletju) str. 67; Miroslav Kokolj: Prekmurje v prevratnih letih 1918-1919. V: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920* : zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979. Murska Sobota 1981, (dalje Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih) str. 67-70.

³ Narodno Vijeće Slovencev, Hrvatov in Srbov je bilo vrhovno politično predstavniško telo, ki je razglasilo in vodilo boj habsburških Jugoslovancev za narodno samoodločbo. Ustanovljeno je bilo 5. in 6. 10. 1918 v Zagrebu. Po oblikovanju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), 29. 10. 1918, je bilo najvišji organ oblasti v tej državni skupnosti.

⁴ *Slovenec*, 12. 11. 1918, št. 260a, Protest in prošnja ogrskih Slovencev.

⁵ O slovenskem nacionalnem osamosvojitvenem in graditvi slovenske državnosti v času od ustanovitve Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro 16. in 17. 8. 1918 do razpada Avstro-Ogrske 29. 10. 1918 glej Jurij Perovšek: *Slovenska osamosvojitve v letu 1918* : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 15-59.

⁶ O manifestaciji 29. 10. 1918 v Ljubljani glej Janko Pleterski: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo* : politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971, str. 263-267.

⁷ Naprej, 30. 10. 1918, št. 249, Dnevne vesti. V sprevedu so nosili naslednje napise.

⁸ Slovenski narod, 12. 11. 1918, št. 267, Narodne manifestacije. Manifestacija v Ljutomeru; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 73-74.

podlagi etnografskih in zemljepisnih dejstev "priključiti (...) Jugoslaviji. To je tudi želja njih samih, kar se vidi iz izjave (Proklamacija ogrskih Slovencev iz avgusta 1918 - op. J. P.), ki smo jo čitali v časopisih še tedaj, ko je bila majniška deklaracija aktualna. Ta izjava se glasi: 'Tudi mi od vseh drugih Slovencev pozabljeni in zapuščeni, celo našim najbližjim sosedom nepoznani ogrski Slovenci se priključujemo skupni jugoslovanski deklaraciji, da s tem svetu pokažemo, da nas še ni pogoltnila madžarska povodenj, da čutimo v sebi dovolj moči, da se otresemo madžarskega jarma, ki nas že stoletja pritiska, in sicer mi vsi brez razlike vere, strank in političnih nazorov, smo enodušno prožeti s to edino mislijo: Jugoslovanska majniška deklaracija se mora izvesti.'" Avtor je opozoril, da so prekmurški Slovenci s to izjavo "dovolj jasno izrazili svojo vročo željo in trdno voljo, da se zedinijo s svojimi brati, drugimi južnimi Slovani. Naša dolžnost pa je, da teh 100.000 duš našega naroda ne zapustimo in da ga ne prepustimo žalostni usodi, da se utopi v tujem, neslovanskem jezičnem morju, ker to bi bil neodpuštljiv narodni greh. Ne, država SHS ne sme dopustiti in dovoliti, da se to Prekmurcem dogodi. Sedaj, ko se odločuje usoda naroda za stoletja, ako ne za vedno, je moralna in sveta dolžnost države SHS, da napne vse sile za to, da bodo tudi prekmurški Slovenci z drugimi Slovani zedinjeni in pripojeni naši skupni svobodni državi. To zahteva pravičnost in to je tudi naša sveta dolžnost, da zberemo vsaj vse one drobce našega raztrganega naroda, ki nam jih tisočletno suženjstvo še ni potujčilo." Zato je *"neobhodno potrebno, da naše čete takoj in brez odlašanja zasedejo celo Prekmurje"*.⁹ Stališče, da sodi Prekmurje v jugoslovansko državo, je bilo v *Slovincu* poudarjeno tudi sredi novembra 1918. *Slovenec* je tedaj zapisal, da nemški in madžarski narod nista vredna, "da se jima žrtvuje *samo ena* koroška ali ogrsko-slovenska vas, da, *samo en* jugoslovanski človek, *samo ena* ped slovenske zemlje, da bi ugodili njunim narodnim aspiracijam in želji po razširjenju ali obdržanju njihove krivične posesti".¹⁰

Želja prekmurških Slovencev po slovenski združitvi je izvirala iz njihove pripadnosti, ki so jo čutili do Slovencev čez Muro in je izražala jasno politično narodno zavest. Njeno oblikovanje v madžarski državi, ki je upoštevala le en narod, je bilo veliko dejanje narodne samograditve. V njenem razvoju je bila pomembna književna dejavnost prekmurških protestantskih in katoliških piscev, ki so vzpostavili prekmurški knjižni jezik. Pomembna so bila tudi prizadevanja mnogih, predvsem štajerskih Slovencev, da Mura poleg politične ne bi bila tudi kulturna pregrada v slovenski narodni celoti. Prestop iz kulturnega samozavedanja v osmišljanje nadaljnega političnega, gospodarskega in duhovnega razvoja Slovencev na Ogrskem pa je na prehodu v 20. stoletje, to je v času, ko je prišlo do stopnjevanje raznarodovalne politike, izpeljal krog domačih katoliških duhovnikov. Iz njega so izšli kasnejši voditelji narodnega gibanja v Prekmurju, usmerjenega v združitve z drugimi Slovenci v jugoslovanski državi.¹¹ Te težnje so Prekmurci po

⁹ *Slovenec*, 28. 11. 1918, št. 274, Prekmurec: Prekmurški Slovenci. O jugoslovanskem gibanju med Slovenci na ogrski strani dualistične meje in zgoraj navedeni Proklamaciji ogrskih Slovencev glej Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 63-64.

¹⁰ *Slovenec*, 13. 11. 1918, št. 261, Roke proč - od naše Koroške in od naše ogrske Slovenije!

¹¹ Lojze Ude: Boj za severno slovensko mejo 1918-1919. Maribor 1977, (dalje Ude, Boj za severno slovensko mejo) str. 241-258; Janko Liška: Porajanje in rast narodne zavesti prekmurških Slovencev. V: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920 : zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979*. Murska Sobota 1981, str. 260-271; Metka Fujs: Slovenska zavest in Slovenci v Prekmurju. V: *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti*. Ljubljana 1998, str. 82-84; ista, Kako so se

oblikovanju Kraljevine SHS še močneje izražali. Zahtevali so uveljavitev svojih narodnostnih pravic in priključitev h Kraljevini SHS, obenem pa so v ljubljanskem tisku opozarjali na svoje slovensko narodno stališče.¹² 14. decembra 1918 so predstavniki "ogrskih Slovencev", zbrani v Filovcih, na jugoslovanske oblasti naslovili tudi prošnjo, naj odredijo "čimprejšnjo okupacijo tukajšnjega ozemlja po jugoslovanskih četah, ki bi tako preprečile mažarski vladi sedanja grozna zatiranja slovenskega naroda, ki je moral v zadnjih časih postati žrtev mažarskih vislic". Prošnjo je dva dni kasneje objavil *Slovenec* z namenom, da slovenska javnost "izve o našem narodnem gibanju proti mažarskemu prostaštvu in nasilnosti".¹³ Predstavniki Prekmurcev - Josip Godina, Ivan Jerič in Miško Kūhar - so bili tudi člani posebne deputacije, ki je v prvi polovici marca 1919 obiskala predsednika jugoslovanske vlade Stojana Protića, podpredsednika vlade dr. Antona Korošca in ministra za konstituantno in izenačenje zakonov dr. Alberta Kramerja in jih prosila, naj jugoslovanska vojska zasede Prekmurje. Dobili so zagotovila, da bo prekmursko vprašanje na pariški mirovni konferenci ugodno rešeno, od Protića pa so izprosili še dovoljenje, da smejo jugoslovanska letala metati letake na Prekmurje. Deputacija je še pred odhodom v Beograd 4. marca 1919 iz Ljubljane poslala telegram članu delegacije Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu Matiji Slaviču, v katerem je protestirala proti poskusom "odtujiti prekmurske Slovence od Jugoslavije".¹⁴

Pripadnost slovenstvu in željo po vključitvi v jugoslovansko državo so Prekmurci po oblikovanju Kraljevine SHS množično izrazili na dveh shodih - 26. decembra 1918 v Radgoni in 17. januarja 1919 v Beltincih. Shoda v Radgoni, ki ga je pripravil Narodni svet za Štajersko, se je udeležilo več kot 3000 ljudi. Kot je poročal *Slovenec*, je v Radgono kljub slabemu vremenu "dospelo (...) toliko prekmurskega ljudstva, kakor ga še to mesto ni videlo". Na shodu, ki mu je predsedoval Prekmurec Ivan Jerič, sta poleg drugih govorila tudi poveljnik Štajerskega obmejnega poveljstva general Rudolf Maister¹⁵ in Matija Slavič. Sprejeli so resolucijo, ki jo je poleg *Slovenca* objavil tudi prekmurski list *Novine*; urejal ga je viden graditelj narodnega samozavedanja v Prekmurju duhovnik Jožef Klekl ml. Sporočilo resolucije je bilo: "Prvi tabor prekmurskih Slovencev zbran 26. decembra 1918 v Radgoni, pozdravlja novo skupno vlado neodvisne države SHS (Kraljevine SHS - op J. P.) ter jo prosi, da vzame kmalu pod svoje okrilje slovensko Prekmurje, da bo zanj konec tisočletne sužnjosti pod Ogri ter začetek novega svobodnega narodnega življenja. (...) Kakor ne želimo sebi narodne smrti," je nadaljevala resolucija, "tako

Prekmurci pred osemdesetimi leti odločili za Slovenijo. V: Zgodovina v šoli, 2000, št. 3-4, (dalje Fujs, Kako so se Prekmurci odločili za Slovenijo) str. 36; ista, Prekmurci v dvajsetem stoletju, str. 66-67; Slavič, Naše Prekmurje, str. 23-37, 273-279, 287-291; Darja Kerec: Prekmurska zavest in slovenstvo. V: Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana 2004, str. 93-94.

¹² Slovenec, 21. 12. 1918, št. 294, Jugoslavija. Iz Prekmurja, 26. 1. 1919, št. 21, Pozdrav prekmurkim Slovencom, 21. 6. 1919, št. 140, Prekmurec: Boljševizem v Prekmurju, 2. 8. 1919, št. 176, Pismo iz Prekmurja.

¹³ Slovenec, 16. 12. 1918, št. 289, Ogrski Slovenci proti Mažarom.

¹⁴ Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 278-279; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 123-124.

¹⁵ Štajersko obmejno poveljstvo je obsegalo prostor od ogrsko-hrvaško-štajerske meje do črte Dob, Pliberk, kota Travnik in proti jugu do južne meje okrajnih glavarstev Ptuj, Maribor, Slovenj Gradec. - Janez J. Švajncer: Slovenska vojska 1918-1919. Ljubljana 1990, (dalje Švajncer, Slovenska vojska 1918-1919) str. 183.

protestira I. tabor prekmurskih Slovencev proti temu, da bi spadali primorski in goriški Slovenci pod Italijo, ker to bi bila njih narodna smrt. Vlada naj stori vse potrebno, da se to prepreči in da bodo v državi SHS združeni v resnici tudi vsi Slovenci." Resolucija je pozdravila tudi jugoslovanskega prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića in poudarila željo, da bi ga lahko kmalu pozdravili "kot osvoboditelja prekmurskih Slovencev".¹⁶

Še bolj množičen je bil shod v Beltincih. Na njem je 5000 zborovalcev poudarilo željo po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS, čeprav so tedaj Madžari Prekmurcem obljubljali avtonomijo. Prekmurski Slovenci so se nato tudi na zborovanju v Kančevcih, 19. januarja 1919, odločili, da pod nobenim pogojem ne bodo ostali v madžarski državi. Ustanovili so celo društvo, da bi združili pod isto zastavo vse slovenske kraje, tudi tiste, ki so še višje od Monoštra. Obljubili so si, da bodo rešili in branili imetje in življenje vsakega rojaka, če bi ga madžarska vlada zaradi tega sestanka zatirala.¹⁷

Ob manifestacijah za priključitev k Jugoslaviji pa so se iz Prekmurja slišale tudi kritične besede o premajhni pozornosti, ki jo slovenska politika namenja rešitvi tega vprašanja;¹⁸ izrečene so bile tudi prošnje, naj bodisi jugoslovanske bodisi antantne čete čimprej zasedejo Prekmurje.¹⁹ Glede na pomen, ki so ga tedaj pripisovali rešitvi primorske in koroške mejne problematike, so bila opozorila Prekmurcev sicer upravičena, vendar pa je treba poudariti, da je bilo Prekmurje po razpadu Avstroogrske vseskozi v zavesti slovenske politike in širše javnosti. Narodni svet za Štajersko je bil namreč že novembra in decembra 1918 povezan s slovenskim narodnim gibanjem v Prekmurju. Rojaki iz Prekmurja so pošiljali informacije po kurirjih ali po pismih, ki so jih dajali na štajerski strani Mure na pošto. Celo Rabski Slovenci so prihajali k Narodnemu svetu v Maribor s poročili in po informacije.²⁰ Skrb štajerskega Narodnega sveta za Prekmurje se je posebej odrazila tudi v ravnanju tedanjega najboljšega poznavalca Prekmurja in njegove problematike, Matije Slaviča. Slavič, ki je še pred zlomom monarhije prepotoval Prekmurje z namenom, da spozna razpoloženje za jugoslovansko idejo, se je v Prekmurje znova napotil v prvi polovici novembra 1918 in s propagandnimi letaki sonarodnjake vzpodbujal k porajanju novega narodnega življenja. Glasilo *Slovenec* je 21. decembra 1918 objavil tudi poziv Pozdravljeni, bratje Slovenci, slišite klic ogrskih bratov!, ki ga je oblikoval Slavič.²¹ Poziv je govoril o prebujeni narodni zavesti v Prekmurju in sonarodnjake opozarjal, naj ne pozabijo "svojih bratov med Rabo in Muro. (...) Mi prekmurski Slovenci stanujemo onkraj Mure, od Ljutomera

¹⁶ Slovenec, 4. 1. 1919, št. 3, Tabor prekmurskih Slovencev v Radgoni; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 88; Slavič, Naše Prekmurje, str. 37-38, 200, 248.

¹⁷ Slovenec, 23. 1. 1919, št. 18, Prekmurski Slovenci za Jugoslavijo, 25. 2. 1919, št. 46, Klic iz Prekmurja, 23. 4. 1919, št. 92, Madžarska strahovlada v Prekmurju; Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 264; Slavič, Naše Prekmurje, str. 39, 97-98; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 98-100; Lambert Ehrlich: Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20. Ljubljana 2002, (dalje Ehrlich, Pariška mirovna konferenca in Slovenci) str. 148. O vprašanju avtonomije t. i. Slovenske krajine v januarju in februarju 1919 glej Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 92-112.

¹⁸ Slovenec, 25. 2. 1919, št. 46, Klic iz Prekmurja. Prim. Fujs, Prekmurci v dvajsetem stoletju, str. 67.

¹⁹ Slovenec, 9. 4. 1919, št. 81, Obupen glas iz Prekmurja, 23. 4. 1919, št. 92, Madžarska strahovlada v Prekmurju, 5. 8. 1919, št. 178, Obupen klic iz Prekmurja.

²⁰ Slavič, Naše Prekmurje, str. 87.

²¹ Prav tam, str. 88, 200.

ob štajerski meji navzgor do Rabe. (...) Jugoslavija sega torej do Rabe. Ne pozabite, rojaki, tega naglaševati. Nas je na Ogrskem okoli 100.000 Slovencev."²²

O Prekmurju so spregovorile tudi slovenske politične stranke. Kot je 16. januarja 1919 poudaril tedanji vodilni slovenski politik Anton Korošec, so se vse tedanje stranke - katoliška Vseslovenska ljudska stranka (VLS), liberalna Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) in marksistična Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) - povezale v skupnem delu za osvoboditev okupirane Primorske in pravično mejo "na Koroškem, Štajerskem in Ogrskem".²³ JDS in VLS oziroma njuni predstavniki sta ob različnih priložnostih od jugoslovanske vlade in mirovne konference v Parizu tudi zahtevali, da zagotovita priključitev Prekmurja h Kraljevini SHS.²⁴ Stranki sta zahtevo po priključitvi Prekmurja poudarili kot svoje načelno programsko stališče.²⁵ VLS, JDS in JSDS so na skupnem zborovanju slovenskih strank in zastopnikov vseh slovenskih političnih in nepolitičnih kulturnih, gospodarskih in strokovnih organizacij 12. maja 1919 v Ljubljani poudarile tudi zahtevo, "da se dovoli državi Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevini SHS - op. J. P.) zasesti one severno od Mure ležeče pokrajine v bivši Ogrski, v katerih prebiva slovenski narod, da se na ta način ta narod reši tuje narodne nadvlade, ter prisodi (...) te pokrajine državi Srbov, Hrvatov in Slovencev". Zborovalci so obenem na predsednika Deželne vlade za Slovenijo dr. Janka Brejca naslovili prošnjo, da sprejete resolucije takoj posreduje predsedniku Združenih držav Amerike ter ministrskim predsednikom Francije in Anglije, delegaciji Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu in ministrstvu za zunanje zadeve v Beogradu.²⁶ Za zasedbo Prekmurja se je spomladi 1919 zavzela tudi Deželna vlada. Na seji 14. aprila 1919 je sklenila, "da se naprosi ministrski predsednik in vojni minister s šifrirano brzojavko, da nemudoma odredi vojaško intervencijo v rešitev naših rojakov v Prekmurju in na Koroškem".²⁷

Poleg izražanja političnih stališč za priključitev Prekmurja h Kraljevini SHS so vse tri slovenske stranke še poskrbele, da se je lahko javnost v jugoslovanski Sloveniji seznanila z narodnojezikovnimi, socialnimi, gospodarskimi, kulturnoprosvetnimi, verskimi in političnimi razmerami ter zgodovinskim razvojem v Prekmurju.²⁸ Glavno sporočilo člankov, ki so v vodilnih slovenskih strankarskih glasilih izšli od srede novembra 1918 do srede marca 1919 je bilo, da je prekmursko "ljudstvo (...) s čudovito vztrajnostjo pretrpelo hude čase notranjih uporov, verskih bojev, turških navalov in ohranilo svoj prvotni katoliški in slovenski značaj",²⁹ in

²² Slovenec, 21. 12. 1918, št. 294, Od Rabe do Adrije.

²³ Slovenec, 17. 1. 1919, št. 13, Zborovanje zaupnikov Vseslovenske Ljudske Stranke.

²⁴ Slovenski narod, 6. 1. 1919, št. 4, Sestanek zaupnikov JDS, 28. 1. 1919, št. 23, Sijajna manifestacija JDS za naše meje, 4. 4. 1919, št. 80, Kaj hočemo?; Slovenec, 16. 3. 1919, št. 63, S pravico na dan!, 24. 6. 1919, št. 142, Parlamentarno delo.

²⁵ Slovenski narod, 3. 3. 1919, št. 53, Zborovanje izvrševalnega odbora JDS; Slovenec, 13. 5. 1919, št. 109, Poslednji klic naroda.

²⁶ Naprej, 13. 5. 1919, št. 108, Za pravico in samoodločbo narodov.

²⁷ Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67-133). Ljubljana 1999, Zapisnik 88. seje Deželne vlade za Slovenijo, z dne 14. aprila 1919, (dalje Sejni zapisniki NV SHS in DVS, 2) str. 148.

²⁸ Slovenski narod, 15. 11. 1918, št. 270, Politične vesti. Kako je z ogrskimi Slovenci?, 24. 3. 1919, št. 71, M. R.: Srednjo šolo za Mursko polje!; Naprej, 7. 12. 1918, O prekmurskih Slovencih; Slovenec, 7.-9., 11., 12., 14. 3. 1919, št. 55-59, 61, P. S.: Ogrski Slovenci, št. 66, 21. 3. 1919, P. S.: Literatura ogrskih Slovencev.

²⁹ Slovenec, 14. 3. 1919, št. 61, P. S.: Ogrski Slovenci.

da se je ta pomembna veja slovenstva na podlagi svoje narodne zavesti odločila za jugoslovansko državo.³⁰ V času, ko Prekmurje vanjo še ni bilo vključeno, to je do 12. avgusta 1919, so vodilna slovenska politična glasila podrobno poročala tudi o nasilju, ki so ga Madžari oziroma madžarska meščanska in od 21. marca do 1. avgusta 1919 boljševiskična državna oblast izvajali nad prekmurskimi Slovenci.³¹ O nasilju madžarskih oblasti so govorili tudi na seji Narodne vlade SHS v Ljubljani. Vlada se je 13. decembra 1918 seznanila s spomenico, ki jo je "deputacija iz Medmurja (...) predložila poverjeništvu za nar. obrambo (...) o grozotah, ki se tam dogajajo". Spomenico je posredovala Narodnemu Vijeću "s prošnjo, da zasedejo čimpreje srbske ali druge ententne čete Prekmurje in Medmurje".³² Podobno je že 20. novembra 1918 ravnal tudi slovenski liberalni politik in tajnik Narodnega Vijeća Albert Kramer. Bil je med predlagatelji sklepa Osrednjega odbora Narodnega Vijeća, da se zaradi nasilja madžarskih oblasti zaprosi vrhovnega poveljnika antantnih čet na Balkanu generala Louisa Francheta d'Espereja, naj "antantne čete zasedejo vsaj tisti del našega narodnega ozemlja v nekdanji Ogrski, ki se razprostira od Drave do Rabe na severu in od nekdanje avstrijske meje do Krke".³³ Proti nasilju nad prekmurskimi Slovenci je 16. januarja 1919 protestiral tudi zbor zaupnikov VLS za Štajersko, ki se je zbral v Celju. Zbor je poslal "svojim *trpečim bratom v tužnem Korotanu in Prekmurju* svoje pozdrave, prešinjene z globokim sočustvovanjem za njihovo trpljenje", in zahteval, "da se brezmejnimi silovitostim in tolovajstvom nemških in madžarskih tolp takoj napravi konec".³⁴

V jugoslovanski Sloveniji so največ pozornosti prekmurskemu vprašanju namenili na Štajerskem. To se ni pokazalo le v dejavnosti štajerskega Narodnega sveta, pač pa tudi tamkajšnjega slovenskega vojaštva. Po zaključku narodnega shoda v Radgoni, 26. decembra 1918, se je namreč general Maister sestal s predstavniki prekmurskih Slovencev in se odločil, da vojaško zasede Prekmurje. Vojaško zasedbo Prekmurja je podpiral tudi štajerski Narodni svet. Zaradi nepremišljenega in zato spodletelega prodora hrvaškega kapetana Jureta Jurišića konec decembra 1918 v Prekmurje, ki je privedel do okrepitve madžarskih vojaških enot, nato do zasedbe Prekmurja ni prišlo. Položaj so zapletle tudi potrebe po okrepitvi mejne črte proti Štajerski in za pomoč slovenskim enotam na Koroškem ter nezanimanje Narodne vlade v Ljubljani za načrtovano Maistrovo akcijo v Prekmurju. Omenjene Jurišićeve akcije so se udeležili tudi prekmurski prostovoljci. Med njimi je izstopal poročnik Jožef Godina, ki je za nekaj dni zasedel rojstno vas Dolnjo

³⁰ Slovenski narod, 15. 11. 1918, št. 270, Politične vesti. Kako je z ogrskimi Slovenci?; Naprej, 7. 12. 1918, št. 281, O prekmurskih Slovencih.

³¹ Slovenski narod, 18. 11. 1918, št. 272, Madžarska grozodejstva na Prekmurskem, 7. 3. 1919, št. 57, Neodrešena domovina. Pregarjanje Slovencev na Prekmurskem, 2. 6. 1919, št. 128, Neodrešena domovina. Iz Prekmurja; Slovenec, 4. 1. 1919, št. 3, Prekmurje osvobojeno, 25. 2. 1919, št. 46, Klic iz Prekmurja, 23. 4. 1919, št. 92, Madžarska strahovlada v Prekmurju, 17. 5. 1919, št. 113, Narodni svet za Prekmurje slovenski javnosti!, 18. 5. 1919, št. 114, Politične novice. Vprašanje Prekmurja; Naprej, 15. 3. 1919, št. 62, Razno. Terorizem v Prekmurju.

³² Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Ljubljana 1998, Zapisnik 33. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 13. decembra 1918, str. 187.

³³ Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I - 20. XII 1918). Tom II. Beograd 1964, Zapisnik sa sednice Središnjeg odbora Narodnog Vijeća SHS, str. 625.

³⁴ Slovenec, 17. 1. 1919, št. 13, Zbor štajerskih zaupnikov V. L. S.

Bistrice v črensovski župniji.³⁵ Vojaške akcije v Prekmurju so spremljali osrednji slovenski časniki,³⁶ ki so poseg slovenskega vojaštva v tem delu Slovenije napovedovali že v začetku decembra 1918.³⁷

Kljub izgubljeni priložnosti za zasedbo Prekmurja, pa misel nanjo ni zamrla. Obudili so jo spomladi 1919. Tudi tedaj se je pokazala odločenost Prekmurcev, da sami osvobodijo svoje kraje. Na pobudo generala Maistra je namreč prišlo do intenzivnega zbiranja prostovoljcev po celotnem Prekmurju. Prostovoljci - zbranih oziroma evidentiranih jih je bilo okoli 500 - naj bi zasedli Mursko Soboto in nato poklicali na pomoč jugoslovanske čete. To bi bil zadosten razlog za Maistrovo intervencijo. V začetku maja so sporočili Štajerskemu obmejnemu poveljstvu, da so pripravljeni na vstajo v Prekmurju. Ker pa je v tistem času prišlo do poloma slovenskih sil na koroški fronti, je bila obljubljena pomoč preključena. Akciji v Prekmurju sta nasprotovala tudi Dravska divizijska oblast in Deželna vlada v Ljubljani.³⁸ O pripravah na vstajo v Prekmurju in njeni opustitvi je slovensko javnost v posebni izjavi obvestil Narodni svet za Prekmurje, ki je deloval od začetka marca do srede maja 1919 v Ljutomeru.³⁹ Vendar na Prekmurje niso pozabili. Od srede marca 1919 je Mariborska letalska stotnija v Prekmurju dnevno trosila velike količine letakov, v katerih so Prekmurce osrčevali k narodnemu samozavedanju in za novo jugoslovansko državo.⁴⁰

Medtem ko je spomladi in poleti 1919 madžarsko državo pretresal revolucionarni nemir in je od 29. maja do 3. junija 1919 pod vodstvom nekdanjega boljševika Vilmoša Tkalcia prišlo celo do pojava kratkotrajne Murske republike,⁴¹ si je delegacija Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu na vso moč prizadevala, da bi Prekmurje pripadlo jugoslovanski državi. Izstopali so slovenski člani delegacije dr. Ivan Žolger, dr. Lambert Ehrlich, dr. Milko Brezigar in posebej

³⁵ Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 264-266, 269-278; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 87-91; Slavič, Naše Prekmurje, str. 200, 247-254; Fujs, Kako so se Prekmurci odločili za Slovenijo, str. 37; ista, Prekmurci v dvajsetem stoletju, str. 67; Matjaž Bizjak: Slovenska vojska 1918-1919 in formiranje Dravske divizijske oblasti : magistrska naloga. Ljubljana 2001, (dalje Bizjak, Slovenska vojska 1918-1919) str. 132-133.

³⁶ Slovenski narod, 2. 1. 1919, št. 1, Medžimurje in Prekmurje v naših rokah, 3. 1. 1919, št. 2, Operacije v Prekmurju in Medžimurju; Slovenec, 3. 1. 1919, št. 2, Jugoslavija. Naši v Prekmurju, 4. 1. 1919, št. 3, Prekmurje osvobojeno, prav tam, Najnovejše. Prekmurje v nevarnosti; Naprej, 7. 1. 1919, št. 4, Politični pregled. Hudi spopadi med Ogri in Jugoslavlani.

³⁷ Slovenec, 6. 12. 1918, št. 281, Slovenci zasedajo ogrsko Slovenijo; Slovenski narod, 6. 12. 1918, št. 290, Iz Avstrije. Jugoslovanske čete v Medžimurju; Naprej, 6. 12. 1918, št. 280, Politični pregled. Hrvatske čete zasedajo Medmurje.

³⁸ Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 285; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 144-147; Fujs, Kako so se Prekmurci odločili za Slovenijo, str. 38; Bizjak, Slovenska vojska 1918-1919, str. 133.

³⁹ Slovenec, 17. 5. 1919, št. 113, Narodni svet za Prekmurje slovenski javnosti!; Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 279.

⁴⁰ Franjo A. Pivka: Mariborska letalska stotnija. V: Kronika, 1935, št. 4, str. 305-308; Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 278, op. 60; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 133-123; Švajncer, Slovenska vojska 1918-1919, str. 234; Slavič, Naše Prekmurje, str. 87-88. - Po poročilu Slovenca z dne 4. 1. 1919 naj bi letala Mariborske letalske stotnije letake metala na Prekmurje že 30. in 31. 12. 1918 (Slovenec, 4. 1. 1919, št. 3, Prekmurje osvobojeno). O metanju letakov na Prekmurje pred marcem 1919 glej tudi Ude, Boj za severno slovensko mejo, str. 278, op. 60.

⁴¹ O revolucionarnih razmerah na Madžarskem od 21. 3. do 1. 8. 1919 in pojavu t. i. Murske republike glej Julij Titl: Murska republika 1919. Murska Sobota 1970, str. 5-99; Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. Ljubljana 1980, dok. št. I, 134-146, str. 280-303; Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih, str. 126-144, 148-191; Fujs, Kako so se Prekmurci odločili za Slovenijo, str. 37-38.

izvedenec za Prekmurje, Matija Slavič.⁴² Slavič je na podlagi svojega velikega poznavanja narodnostnih, jezikovnih, zemljepisnih, gospodarskih, političnih in zgodovinskih razmer v Prekmurju izdelal vrsto odličnih elaboratov, s katerimi je v diplomatskem boju na mirovni konferenci pomembno pripomogel k odločitvi Vrhovnega sveta konference 9. julija 1919, da Prekmurje pripade Kraljevini SHS.⁴³ S privolitvijo Sveta z dne 1. avgusta je nato 12. avgusta 1919 Prekmurje zasedlo jugoslovansko vojaštvo. O njegovi zasedbi so takoj poročali osrednji slovenski časniki.⁴⁴ *Slovenski narod* je ob tem dodal, da so jugoslovanske čete prinesle "tudi tej doslej zapuščeni veji našega naroda tako dolgo in težko pričakovano svobodo",⁴⁵ *Slovenec* pa opozoril, da bo morala narodna matica hitro in uspešno poskrbeti, "da (... Prekmurcem - op. J. P.) zacelimo gospodarske in kulturne rane, ki jih je vsekalo stoletno suženjstvo in strašni režim po vojski".⁴⁶

Narodno izpolnitev, ki so jo v slovenski politiki občutili ob priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS, je najbolj doživeto izrazil *Slovenski narod*. 14. avgusta 1919 je v obširnejši predstavitvi Prekmurcev in njihove zgodovine zapisal: "Zdi se nam, kakor bi se vračal brat z dolgega, dolgega potovanja v domačo hišo. Brat, ki ga dolga, dolga leta nismo videli, komaj nam je še malo obraz v spominu, velika razdalja nas je ločila, le pismo je prišlo tuptatam od njega: znamenje življenja. Res, da kmalu brat brata ne pozna, toda sprejemamo ga prisrčno. Zavedamo se, da smo sinovi ene majke, stisnimo si roke, povemo si svoje doživljaje, potožimo križe in težave in se pogovorimo o prihodnosti."⁴⁷ Prekmurci so jo množično pozdravili 17. avgusta 1919, ko so na velikem narodnem taboru v Beltincih, na katerem se je po različnih podatkih zbralo od 12.000 do 20.000 ljudi, proslavili osvoboditev Prekmurja in njegovo izročitev jugoslovanski civilni upravi.⁴⁸ Prekmurje se je nato

⁴² Rudy Kyovsky: Trianonska mirovna pogodba in slovensko-ogrska meja. V: Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920 : zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979. Murska Sobota 1981, (dalje Kyovsky, Trianonska mirovna pogodba) str. 244-253; Slavič, Naše Prekmurje, str. 213-233; Jurij Perovšek: Ehrlich in pariška mirovna konferenca 1919-1920. V: Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje 2002, str. 75-77; Ehrlich, Pariška mirovna konferenca in Slovenci, str. 147-155.

⁴³ Vuk Vinaver: Jugoslavija i Mađarska 1918-1933. Beograd 1971, (dalje Vinaver, Jugoslavija i Mađarska 1918-1933) str. 80-81; Slavič, Naše Prekmurje, str. 93-161; prav tam, Viktor Vrtnjak: Matija Slavič in njegovo delo za Prekmurje, str. 325-331; Ehrlich, Pariška mirovna konferenca in Slovenci, str. 148-151.

⁴⁴ *Slovenec*, 13. 8. 1919, št. 185, Prekmurje osvobojeno, 14. 8. 1919, št. 186, Prekmurske meje; Slovenski narod, 13. 8. 1919, št. 188, Najnovejša poročila. Osvoboditev Prekmurja; Naše čete zavzele Mursko Soboto, 17. 8. 1919, št. 191, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. T. V.: Zasedenje Prekmurja; Naprej, 13. 8. 1919, št. 183, Jugoslovanske čete zasedle Prekmurje, 14. 8. 1919, št. 184, Zasedenje Prekmurja.

⁴⁵ Slovenski narod, 13. 8. 1919, št. 188, Najnovejša poročila. Osvoboditev Prekmurja.

⁴⁶ *Slovenec*, 13. 8. 1919, št. 185, Prekmurje osvobojeno.

⁴⁷ Slovenski narod, 14. 8. 1919, št. 189, Nekaj o Prekmurcih. O tedanjih razmišljanjih o razvoju Prekmurja na upravnopolitičnem, gospodarskem, prometnem, kulturnem in šolskem področju po njegovi vključitvi v jugoslovansko državo glej Slovenski narod, 4. 9. 1919, št. 206, M. R.: Gospodarske, kulturne in politične težnje muropoljskih Slovencev. Glej tudi Slovenski narod, 24. 3. 1919, št. 71, M. R.: Srednjo šolo za Mursko polje!; Sejni zapisniki NV SHS in DVS, 2, Zapisnik 105. seje Deželne vlade za Slovenijo v Ljubljani, z dne 8. junija 1919, str. 244.

⁴⁸ Slovenski narod, 19. 8. 1919, št. 192, Narodni tabor v Prekmurju; Slovenec, 19. 8. 1919, št. 189, Ljudski tabor v Prekmurju; Miroslav Kokolj: Prekmurski Slovenci : od narodne osvoboditve do nacistične okupacije 1919-1941. Murska Sobota 1984, (dalje Kokolj, Prekmurski Slovenci) str. 20. Slovenski narod je v številki, v kateri je poročal o narodnem taboru v Beltincih, ponatisnil tudi članek, ki ga je leta 1873 objavil Slovenski učitelj o tedanjih školskih in verskih razmerah med prekmurskimi Slovenci. Članek je med drugim poudaril, da so Prekmurci "veja (...)" krepke slovenske lipe, - ljudje so naše krvi in naše govorce". (Slovenski narod, 19. 8. 1919, št. 192, Šole in druge razmere ogrskih Slovencev pred c. 50 leti.)

"nenavadno hitro vključilo v politični, gospodarski in duhovni utrip nove države".⁴⁹

Življenje Slovencev z obeh bregov Mure v skupni državi je v mednarodnem pogledu sankcionirala Trianonska mirovna pogodba, sklenjena 4. junija 1920. Z njo se je Madžarska v korist Kraljevine SHS odpovedala vsemu jugoslovanskemu ozemlju, ki je pred tem sodilo v ogrski državni okvir.⁵⁰ Po sklenitvi Trianonske mirovne pogodbe je v mejah madžarske države ostalo 6087 Slovencev, v Prekmurju oziroma na Slovenskem pa 14.066 Madžarov.⁵¹ Združitev Prekmurcev z narodno matico je bila dejanje najvišjega nacionalnega pomena in je eden od zgodovinskih temeljev ozemeljske celovitosti Republike Slovenije, ki je bil postavljen že v času neposredno po koncu prve svetovne vojne. Postavila ga je narodno emancipacijska volja, ki je vodila Slovence v tedanjem preurejanju evropskih mej in ki je - tudi glede Prekmurja - dokazala svoj vseslovenski značaj. Vključitev Prekmurja v Kraljevino SHS in Maistrova zagotovitev slovenske meje proti Avstriji na Štajerskem sta bila tudi edini slovenski oziroma jugoslovanski vojaškopolični in diplomatski uspeh v reševanju mejnih vprašanj po razpadu Avstro-Ogrske in oblikovanju jugoslovanske države leta 1918.

Jurij Perovšek

SLOVENE POLITICS AND THE ISSUE OF PREKMURJE'S ANNEXATION TO THE KINGDOM OF SCS IN 1918-1919

Summary

One of the vital issues for the Slovene nation after the disintegration of the Austro-Hungarian Empire on 29 October 1918, was the unification of all Slovene ethnic lands under a new Yugoslav state. Contemporaries whose political objective was the annexation of Prekmurje, as well as the Littoral and Carinthia, to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS), lived the military-political and diplomatic struggle for the Slovene and Yugoslav borders very intensely.

The determination of the Slovenes from both banks of the Mura river to live together as one nation had been part of the Slovene endeavours for independence since the final period of Austria-Hungary. When founded on 26 September 1918, the National Council for Styria set the definition of a clear ethnic border with the German part of Styria and Hungary as one of its highest priorities. Earlier, on 20 October 1918 in Murska Sobota, the Prekmurje Slovenes declared their national determination and aspiration to be incorporated in a Yugoslav state. After the foundation of the Kingdom of SCS, on 1 December 1918, they expressed this aspiration at several mass rallies. These were held in Radgona on 26 December 1918, in Beltinci on 17 January, and in Kančevci on 19 January 1919.

All active political parties in Slovenia - the Catholic oriented All-Slovene People's Party (APP), the liberal oriented Yugoslav Democratic Party (YDP) and the Marxist oriented Yugoslav Social-Democratic Party (YSDP) - expressed their support for Prekmurje's annexation, setting it as their main programme objective. Their appeals to secure the annexation were addressed to the Yugoslav government and the Paris Peace Conference on several occasions. Through their periodicals, the said parties sought to familiarise the wider public with Prekmurje's ethnic, linguistic, social, economic, cultural, educational, religious, political and historical situation. Prior to the official annexation of Prekmurje to the Kingdom of SCS on 12 August 1919, the leading Slovene newspapers reported on the

⁴⁹ Fujs, *Prekmurci v dvajsetem stoletju*, str. 69. O nadaljnjem družbenem, političnem, gospodarskem in kulturnem razvoju Prekmurja v Kraljevini SHS (od leta 1929 Kraljevini Jugoslaviji) glej Kokolj, *Prekmurški Slovenci*, str. 21-625.

⁵⁰ O Trianonski mirovni pogodbi glej Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, str. 22, 44, 114; Kyovsky, *Trianonska mirovna pogodba*, str. 253-255.

⁵¹ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, 1. zv. Ljubljana 2005, str. 178, 399.

violence exerted against the Slovenes in the area by both the Hungarian bourgeois and Bolshevik regimes, the latter lasting from 21 March to 1 August 1919.

Of all the Slovene provinces, Styria showed the greatest interest in the Prekmurje issue. This was particularly evident in the activities of the Styrian National Council and the local Slovene military. In December 1918, General Rudolf Maister, Commander of the Styrian Border Units, expressed the intention to occupy Prekmurje, which was upheld by the Styrian National Council. The occupation was aborted at the end of the month, after the failed attempt by a Croat Captain Jure Jurišić to penetrate Prekmurje with his troops, which led to the Hungarian military build-up in the area. The idea, however, remained alive and, in Spring 1919, Maister started planning another military intervention. These plans too came to nothing after the Divisional Command of the Drava Province and the Provincial Government in Ljubljana, discouraged by a total defeat of the Slovene forces on the Carinthian front, refused to approve them. Still, Prekmurje was not forgotten. After mid-March 1919, the Maribor Airborne Company daily dropped large quantities of flyers over the region, aimed at raising the national awareness of local Slovenes and instilling in them the aspiration for the new Yugoslav state.

In Spring and Summer of 1919 - while Hungary fermented with revolutionary unrest and even witnessed the proclamation of the Mura Republic (lasting only from 29 May to 3 June) by a former Bolshevik, Vilmos Tkalec - a delegation of the Kingdom of SCS employed all available resources at the Paris Peace Conference to secure the annexation of Prekmurje to Slovenia. The main credit for the success goes to the Slovene members of the delegation, Ivan Žolger, Lambert Ehrlich, Milko Brezigar and, in particular, Matija Slavič, an expert on Prekmurje. Drawing on his extensive knowledge of Prekmurje's ethnic, linguistic, geographic, economic and historical traits, Slavič produced a set of brilliant reports which decisively contributed towards the adoption of the resolution on 9 July 1919, with which the Conference's Supreme Council awarded the region to the Kingdom of SCS.

With the Council's approval, the Yugoslav troops occupied Prekmurje on 12 August 1919. The international status of the Slovenes from both banks of the Mura river was defined by the Treaty of Trianon, signed on 4 June 1920. With it, Hungary relinquished in favour of the Kingdom of SCS the entire Yugoslav ethnic territory formerly belonging to its half of the Habsburg Empire.

The unification of the Prekmurje Slovenes with the main national body immediately after the First World War was an act of highest national significance. With it, one of the historical foundations for the territorial integrity of the present Republic of Slovenia had been laid.

1.01
Prejeto 5.7.2006

UDK 323(497.1)"1923/1924"

Mateja Ratej*

Politika narodnega sporazuma - Slovenska ljudska stranka v vladi Ljubomirja Davidovića

IZVLEČEK

Avtorica je v razpravi prikazala politiko Slovenske ljudske stranke in opozicijskih parlamentarnih strank, ki jih je v okviru Federalističnega/Opozicijskega bloka od skupščinskih volitev leta 1923 proti vladi Nikole Pašića združevala politika narodnega sporazuma. Poleti 1924 so na čelu z Ljubomirjem Davidovićem sestavile vlado, ki jo avtorica zaradi nekaterih programskih poudarkov imenuje vlada meščanske leve.

Ključne besede: Slovenska ljudska stranka, Anton Korošec, Demokratska stranka, Ljubomir Davidović, Vojislav Marinković, načrt o samoupravah, rimski sporazum

ABSTRACT

THE POLICY OF NATIONAL AGREEMENT - THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY IN THE GOVERNMENT OF LJUBOMIR DAVIDOVIĆ

In the paper, the author presents the policy of national agreement exercised after the 1923 parliamentary elections by the Slovene People's Party and other opposition parties in the framework of the Federalist/Opposition Bloc against the government of Nikola Pašić. In Summer 1924, the said parties formed a government under the leadership of Ljubomir Davidović, which has been labelled 'a government of the bourgeois left' by the author because of its programme orientation.

Key words: Slovene People's Party, Yugoslav Democratic Party, opposition, Anton Korošec, Ljubomir Davidović, Vojislav Marinković, self-government, Treaty of Rome

Zastopniki Slovenske ljudske stranke (SLS), Hrvatske republikanske seljačke stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije so 19. septembra 1923 v Zagrebu potrdili nadaljevanje skupne politične dejavnosti za zlom centralističnega režima,¹ ki so ji bili pod imenom Federalistični blok² zavezani od parlamentarnih

* Dr., asistentka, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofski inštitut, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: mratej@zrc-sazu.si

¹ Slovenec, 20. 9. 1923, str. 1, Federalistični blok složno proti vladi; Slovenski gospodar, 20. 9.

volitev marca 1923. Opazna razhajanja o načinih delovanja in stopnji podreditve skupni politiki med njimi so se v Slovenski ljudski stranki jeseni 1923 kazala kot nezadovoljstvo nad zavlačevanjem izvedbe občinskih volitev v Sloveniji, saj so želeli svojo volilno zmago na skupščinskih volitvah potrditi tudi v občinah.³ Za vodstvo SLS je sestanek opozicijskih voditeljev pomenil moteč element pri vodenju pogovorov s predstavniki vlade, načrti o oblikovanju močnega opozicijskega bloka, ki bi na podlagi skupnega programa po padcu vlade Nikole Pašića prevzel vladni kabinet, pa alternativo za primer neuspešnih vladnih pogajanj.⁴

Odločilnega pomena za poenotenje stališč o vlogi SLS v nastajajočem bloku opozicijskih strank so bili zaključki zbora zaupnikov kot najvišjega organa stranke v Ljubljani 5. novembra 1923.⁵ Pogovori načelnika s predstavniki Narodne radikalne stranke so zašli v slepo ulico do te mere, da je strankino vodstvo javno izražalo nestrinjanje z njeno politiko.⁶ Anton Korošec je potrdil dokončno pripravljenost za sodelovanje v bloku opozicijskih strank s ciljem strmoglaviti centralistični režim, izvesti skupščinske volitve in sprožiti sodne postopke za primere korupcije v državni upravi. Obenem je obelodanil glavni razlog za prekinitev pogajanj s predstavniki vlade: *"In če prihajajo snubci od vseh strani, mi jim pravimo: lahko nas imate, toda nikdar ne brez avtonomije."*⁷ Koroščev nastop je pozitivno vplival na poglobitev sodelovanja opozicijskih strank, stališča pa so 11. novembra 1923 soglasno sprejeli tudi na zboru strankinih zaupnikov v Murski Soboti in na shodih poslancev SLS v mariborskem volilnem okrožju.⁸

Po neuspešnih pogajanjih med vladno Narodno radikalno stranko in SLS je prišlo do poskusov prestopa nekaterih poslancev SLS v Narodno radikalno stranko. Zaradi njegove vloge v ljubljanski strankini organizaciji je bil med njimi pomenljiv

1923, str. 3, Naši poslanci med ljudstvom; Jutro, 23. 9. 1923, str. 1, Enoten opozicijski blok?; Jutro, 6. 10. 1923, str. 1, Strah pred opozicijskim blokom; Straža, 24. 9. 1923, str. 1, Složna proticentralistična opozicija.

2 Opozicijske stranke so po velikem uspehu avtonomistične državnopravne ideje na skupščinskih volitvah 27. 3. 1923 v Zagrebu sklenile večstranski sporazum o skupnem nastopu v okviru *Federalističnega bloka* proti vladi Nikole Pašića in državnemu centralizmu. Članice novo nastalega bloka, med katerimi je bila s HRSS in JMO tudi SLS, je povezovalo prepričanje, da je vprašanje notranje ureditve države mogoče rešiti le na podlagi revizije ustave s soglasjem predstavnikov v Kraljevini SHS združenih narodov. Izrekli so se za oblikovanje federativno urejene skupnosti avtonomnih dežel s skupno vojsko in zunanjo politiko, podrobnejšega skupnega programa pa niso oblikovali; prav tako niso organizirali čvrste skupne politične organizacije niti skupne politične taktike v Narodni skupščini, o kateri so se dogovarjali sproti in po potrebi.

3 Slovenec, 28. 3. 1923, str. 1, Načelen sporazum med SLS, Spahom in Radićem; Slovenec, 15. 4. 1923, str. 1, Komuniké o skupni seji načelstva in vodstva SLS; Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929). Beograd 1979 (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke), str. 150-151; Atif Purivatrat: Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sarajevo 1977 (dalje Purivatrat, Jugoslavenska muslimanska organizacija), str. 146 in 160.

4 Slovenec, 12. 10. 1923, str. 1, Hrupna seja Narodne skupščine.

5 Slovenec, 13. 10. 1923, str. 1, Akcija demokratov za opozicijski blok; Slovenec, 14. 10. 1923, str. 1, Parlamentarni položaj; Straža, 15. 10. 1923, str. 1, Demokrati za opozicijski blok.

6 Straža, 7. 11. 1923, str. 1, Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani; Jutro, 7. 11. 1923, str. 2, Žalostno zborovanje SLS.

7 Nadškofijski arhiv Ljubljana, A. B. Jeglič, Dnevnik, 18. 11. 1923; Straža, 7. 11. 1923, str. 1, Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani.

8 Slovenec, 6. 11. 1923, str. 1, Zbor zaupnikov SLS.

9 Prav tam; Slovenec, 9. 11. 1923, str. 1, Velik vtis govora Korošca; Straža, 12. 11. 1923, str. 1, Utis zbora SLS na muslimanske kroge; Slovenec, 16. 11. 1923, str. 2, Zbor zaupnikov SLS v Murski Soboti; Slovenski gospodar, 22. 11. 1923, str. 2-3; 29. 11. 1923, str. 2, Iz delovanja naših poslancev.

zlasti primer urednika *Slovenca* Franca Terseglava, ki je bil deležen negativne ocene radikalskega poročevalca Leopolda Lenarda, po prvi svetovni vojni prav tako člana SLS; v svojem pismu politiku Narodne radikalne stranke Lazarju Markoviču je zapisal: "*Terseglav, urednik Slovenca i drugih klerikalnih listova ima sposobnosti, a još veće ambicije, meni ne izgleda poverljiv, nije mi simpatičan mada nemam ništa protiv njega konkretno.*"⁹ Odmeven je bil tudi poskus prestopa prekmurskega poslanca SLS Geze Šiftarja, ker je mariborski oblastni odbor Narodne radikalne stranke postopke za prestop izvajal mimo strankinega akcijskega odbora za Prekmurje, od koder je prihajal Šiftar.¹⁰ S politiko SLS nezadovoljni poslanec je po neuspešnih pogajanjih za prestop v Narodno radikalno stranko oktobra 1926 iskal stike tudi s predstavniki Samostojne demokratske stranke.¹¹

Ostre izmenjave mnenj med vladnimi in opozicijskimi poslanci v posameznih skupščinskih odborih in na sejah Narodne skupščine, v katerih so od izrednega sklica 20. septembra 1923 od poslancev Jugoslovanskega kluba aktivno sodelovali predvsem Fran Kulovec ter štajerski poslanci Franjo Žebot, Vladimir Pušenjak, Ivan Vesenjak in Josip Hohnjec,¹² so se ob koncu leta umirile.¹³ Predstavniki opozicijskih strank so do sredine januarja 1924 pripravili skupno programsko osnovo poglobljene oblike sodelovanja: revizija vidovdanske ustave, ki bo sledila strmo-glavljenju vlade radikalskega prvaka Nikole Pašića in razpisu skupščinskih volitev, potekali pa so tudi intenzivni pogovori s prvakom Jugoslovanske demokratske stranke Ljubomirjem Davidovićem za priključitev opozicijskemu bloku.¹⁴

V decembru 1923 je prišlo v tej najmočnejši opozicijski stranki v Narodni skupščini do diferenciacije, ki je oslabil vpliv unitaristično in centralistično orientiranega Svetozarja Pribičevića in omogočila Davidovićevim pristašem sprejetje politike približevanja Federalističnemu bloku. Njihov po predlogu Vojislava Ma-

⁹ Arhiv Srbije i Crne gore (dalje ASCG), fond Lazar Marković (št. fonda 85 - dalje ASCG 85), fasc. 2/6, Pismo Emila Stefanovića Lazarju Markoviču, 30. 3. 1924; ASCG 85, fasc. 2/6, Pismo Leopolda Lenarda Lazarju Markoviču, Beograd 5. 4. 1924.

¹⁰ Do zapletov v zvezi s prestopom prekmurskega poslanca v Narodno radikalno stranko je prišlo, ker je mariborski oblastni odbor Narodne radikalne stranke postopke za prestop izvajal mimo strankinega akcijskega odbora za Prekmurje, od koder je prihajal Geza Šiftar. Nezadovoljni poslanec SLS se je oktobra 1926 želel priključiti tudi Samostojni demokratski stranki. ASCG 85, fasc. 2/6, Pismo predsednika Akcijskega odbora Narodne radikalne stranke za Prekmurje Glavnemu odboru Narodne radikalne stranke v Beogradu, Murska Sobota 14. 2. 1924; Jutro, 19. 10. 1923, str. 2, Politična dezertacija iz SLS; Slovenec, 21. 10. 1923, str. 1, Poslanec Šiftar zvest programu SLS; Straža, 22. 10. 1923, str. 3, Lumparije in nepoštenosti mariborskih radikalov; Slovenec, 23. 10. 1923, str. 1, Od blamaže do blamaže; Slovenec, 24. 10. 1923, str. 1, Ogorčenje srbskih radikalov nad slovenskimi radikali; Slovenec, 24. 10. 1923, str. 2, Razkrinkana radikalija; Slovenski gospodar, 1. 11. 1923, str. 1, Kako so se osmešili slovenski radikali; Jutro, 1. 11. 1923, str. 2, Klerikalci v ofenzivi proti radikalom.

¹¹ Slovenec, 10. 10. 1926, str. 7, Poslanec Šiftar prestopil k Pribičeviću; Slovenec, 12. 10. 1926, str. 3, Poslanec Geza Šiftar.

¹² Slovenec, 22. 9. 1923, str. 1, Seja finančnega odbora; Slovenec, 25. 9. 1923, str. 1, Razprava o železničarskem zakonu; Slovenec, 27. 9. 1923, str. 1, Razprava o Reki v parlamentu; Straža, 10. 10. 1923, str. 1, Proti previsokim taksam in pristojbinam; Slovenec, 10. 11. 1923, str. 1, Razprava v finančnem odboru; Slovenec, 11. 11. 1923, str. 1, Delo naših poslancev v finančnem odboru; Slovenec, 15. 11. 1923, str. 1, Vlada prikriva dohodke iz Slovenije; Slovenec, 20. 11. 1923, str. 1, Kritika državnega proračuna; Slovenec, 22. 11. 1923, str. 1, Razprava o prosvetnem proračunu; Slovenec, 30. 11. 1923, str. 1, Proračun prometnega ministra; Slovenec, 12. 12. 1923, str. 2, Ekspozice ministra Ninčiča; Slovenec, 15. 12. 1923, str. 1, Poslanci Jugoslovanskega kluba proti militarizmu.

¹³ Slovenec, 13. 12. 1923, str. 1, Položaj v parlamentu; Slovenec, 19. 12. 1923, str. 1, Razgovori Korošca z voditelji strank.

¹⁴ Jutro, 3. 1. 1924, str. 1, Napoved političnega preokreta; Slovenec, 11. 1. 1924, str. 1, Akcija za opozicijski blok.

rinkovića preoblikovan program o spremembah državne uprave je predvideval razširitev pristojnosti samoupravnih organov v oblasteh.¹⁵ Jugoslovanska demokratska stranka je pri vzpostavitvi centralistične državne ureditve odigrala vidno vlogo, zato je politika njenega vodstva pri zastopnikih Federalističnega bloka zbujala nezaupanje. Reforme v demokratskem programu so prvi pozdravili v Jugoslovanski muslimanski organizaciji, v vodstvu Hrvatske republikanske seljačke stranke pa so bili do njih zadržani, ker niso jasno opredeljevale zakonodajnih pristojnosti za samoupravne enote.¹⁶ Vodstvo SLS je bilo priključitvi Davidovićeve skupine opozicijskemu bloku zaradi prizadevanj po sklenitvi narodnega sporazuma med Slovenci, Hrvati in Srbi načeloma naklonjeno, vendar je prvo srečanje predstavnikov Federalističnega bloka z Davidovićem 12. oktobra 1923 prav tako spremljalo z zadržanostjo.¹⁷ Na Marinkovičev program kot nadomestek za svoj avtonomistični državnopravni program¹⁸ ni pristalo.¹⁹

Anton Korošec tudi ni bil pripravljen dati soglasja Davidovićevim načrtom o prevzemu vlade po skupščinskih volitvah, saj je imel neposredno pred oblikovanjem novega opozicijskega bloka pogovore z vodstvom Narodne radikalne stranke glede sistiranja zakona o upravnih razdelitvi Slovenije, ki mu je stranka naspro-

¹⁵ Marinkovičev načrt je bil objavljen 28. 12. 1923 v osrednjem glasilu Demokratske stranke *Demokratija*; besedilo načrta glej v Gligorijević Branislav: Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1970, (dalje Gligorijević, Demokratska stranka) str. 354.

¹⁶ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 160; Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija, str. 165.

¹⁷ Odnos opozicijskih partneric do predstavnikov Jugoslovanske demokratske stranke se je izboljšal šele po odhodu Svetozarja Pribičevića, ki je 25. 3. 1924 ustanovil Samostojno demokratsko stranko in vstopil v Narodni blok Nikole Pašića. Pribičeviću so se priključili tudi slovenski demokrati, ki so predstavljali največjega političnega konkurenta SLS v Sloveniji, medtem ko so bili pristaši Ljubomirja Davidovića po preoblikovanju Jugoslovanske demokratske stranke organizirani v Demokratski stranki. Slovenec, 11. 12. 1923, str. 1, Nevzdržen položaj vlade; Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 160-161; Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija, str. 170-171.

¹⁸ Poslanci Jugoslovanskega kluba so ustavnemu odboru Ustavodajne skupščine 12. 2. 1921 predložili ustavni načrt, ki je predvideval delitev Kraljevine SHS na šest avtonomnih pokrajin (Srbija, Hrvaška in Slavonija z Međimurjem, Bosna in Hercegovina z Dalmacijo, Črna gora, Vojvodina, Slovenija s Prekmurjem), od katerih bi vsaka imela svojo pokrajinsko skupščino in pokrajinsko vlado kot najvišji izvršni organ pokrajinske samouprave. Le-ta je bila predvidena na področju notranje, finančne in socialne politike ter pravosodja, za obrt, trgovino, gradbeništvo, gozdarstvo, rudarstvo, kmetijstvo (posebej pri izvedbi agrarne reforme) ter na področju izobraževanja in verskih zadev. V področje pristojnosti pokrajinskih skupščin bi spadal administrativni nadzor nad organi pokrajinske samouprave, sprejemanje pokrajinske zakonodaje in pokrajinskega proračuna ter razpolaganje s pokrajinskim premoženjem. Besedilo ustavnega predloga je vsebovalo avtonomistične državnopravne zahteve, ki jih je SLS sprejela v svoj program. Le-ta je v obravnavanem času predstavljal idejni agens strankinega delovanja. Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 104; Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977 (dalje Zečević, Slovenska ljudska stranka), str. 357-358, 363 in 388-389; Perovšek Jurij: Programi političnih strank organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Programi političnih strank), str. 77-79; Mateja Ratej: Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929. Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru 2004, str. 36.

¹⁹ NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 20. 1. 1924; Slovenec, 19. 10. 1923, str. 1, Tajen demokratski načrt o samoupravah; Slovenec, 6. 11. 1923, str. 1-2, Zbor zaupnikov SLS; Slovenec, 7. 11. 1923, str. 2, Govor Janka Brejca na zboru zaupnikov SLS; Slovenec, 22. 12. 1923, str. 1, Predlog Voje Marinkovića o samoupravah sprejet; Straža, 2. 1. 1924, str. 1, Za revizijo in proti njej; Slovenec, 8. 1. 1924, str. 1, Slovenski gospodar, 10. 1. 1924, str. 3, Odgovor na apel; Naši poslanci na shodih; Straža, 18. 1. 1924, str. 1, Organizacija široke ljudske samouprave; Slovenec, 19. 1. 1924, str. 1, Konferenca Korošec-Davidović.

tovala.²⁰ Dodaten razlog za Koroščevo previdnost je bil slabši rezultat Jugoslovanske demokratske stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije na skupščinskih volitvah leta 1923 v primerjavi z volitvami leta 1920, nejasno pa je bilo tudi, kako bo na volivce vplivala dejavna vključitev predstavnikov Hrvatske republikanske seljačke stranke v blok opozicijskih strank.²¹

Do končnega soglasja o sodelovanju med predstavniki SLS, Hrvatske republikanske seljačke stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije je prišlo 26. januarja 1924 na konferenci Federalističnega bloka v Zagrebu.²² Sklepnih pogajanj sta se v imenu Jugoslovanskega kluba udeležila poslanec Jurij Kugovnik in Anton Korošec.²³ Člani izvršnega odbora SLS so načelniku zaupali nadaljnja pooblastila za delovanje v okviru strankinega programa in po usklajevanjih med predstavniki opozicijskih strank omilili stališče do Marinkovičevega načrta o samoupravah.²⁴

Vzporedno s poglobitvijo sodelovanja predstavnikov opozicijskih strank so se odvijala prizadevanja za padec Pašičeve vlade. Prvi skupni nastop v tej smeri je bil povezan s sklenitvijo Rimskega sporazuma, ki je med drugim dodeljeval Kraljevini Italiji pravico do aneksije Reke ter so ga po večmesečnem diplomatskem pritisku zahodne jugoslovanske sosedne in v skladu s smernicami politike držav Male antante 27. januarja 1924 podpisali italijanski predsednik vlade Benito Mussolini, minister za zunanje zadeve Kraljevine SHS Momčilo Ninčić in ministrski predsednik Kraljevine SHS Nikola Pašić.²⁵ Status Reke so urejala določila mednarodnih pogodb (predvsem Rapalske pogodbe²⁶), ker pa predsednik vlade za skle-

²⁰ Jutro, 18. 12. 1923, str. 1, Klerikalci na ministrskem pragu; Jutro, 19. 12. 1923, str. 1, Kako se ponujajo klerikalci radikalom; Jutro, 20. 12. 1923, str. 1, Klerikalci se zopet pregrupirajo; Jutro, 22. 12. 1923, str. 1, Radikali naznanjajo prekinjenje s klerikalci; Straža, 7. 1. 1924, str. 1, Razgovor s Korošcem; Jutro, 20. 1. 1924, str. 1, Kombinacije o opozicijskem bloku; Jutro, 22. 1. 1924, str. 1, Vladine priprave proti opoziciji; Jutro, 24. 1. 1924, str. 2, Opozicijski blok; Jutro, 26. 1. 1924, str. 1, Radikalni napori proti bloku.

²¹ Slovenec, 23. 1. 1924, str. 2, Razgovori za opozicijski blok; Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, I. del, Zagreb 1961 (dalje Čulinović, n.d., I. ali II.), str. 409.

²² Slovenec, 27. 1. 1924, str. 1, Soglasni sklepi na konferenci federalističnega bloka.

²³ Jutro, 3. 1. 1924, str. 1, Napoved političnega preokreta; Straža, 7. 1. 1924, str. 1, Razgovor s Korošcem; Jutro, 19. 1. 1924, str. 1, Pred opozicijskim blokom?; Slovenec, 27. 1. 1924, str. 1, Soglasni sklepi na konferenci federalističnega bloka.

²⁴ Slovenec, Seja izvrševalnega odbora SLS; Slovenec, 29. 1. 1924, str. 2, Dva bloka; Jutro, 12. 12. 1924, str. 1, Marinkovičev načrt kot osnova upravnega programa opozicijskega bloka; Jutro, 16. 2. 1924, str. 1, Posvetovanja opozicije; Jutro, 17. 2. 1924, str. 1, Zagrebška posvetovanja o opozicijskem bloku; Slovenec, 20. 2. 1924, str. 1, V čem opozicijski blok soglaša?

²⁵ ASCG, fond Narodna skupščina Kraljevine Jugoslavije (št. fonda 72 - dalje ASCG 72), fasc. 46/189, Zakon o sporazumu na Reki, Beograd 1924; Slovenec, 13. 1. 1924, str. 1, Konferenca male antante zaključena; Bogdan Krizman: Vanjska politika jugoslovanske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled Zagreb 1975 (dalje Krizman, Vanjska politika jugoslovanske države), str. 43.

²⁶ Rapalska pogodba je bila podpisana 12. 11. 1920 med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS. Določala je mejo med obema državama, ki je močno zarezala v slovensko narodno ozemlje, in sicer na črti: Peč-Jalovec-Triglav-Možic-Porezen-Blegoš-Hotedršica-Planina-Javornik nad Cerknico-Biška gora-Snežnik-Kastav-Jadransko morje. Kraljevini Italiji je po pogodbi pripadal Zadar in otoki Cres, Lošinj, Lastovo ter Palagruža, Reki pa je bil priznan status svobodnega mesta. Podpis pogodbe je slabo vplival na položaj SLS pred volitvami v Ustavodajno skupščino, saj je bil Anton Korošec član ministrskega sveta in njen podpisnik. V času italijansko-jugoslovanskih pogajanj je večkrat opozarjal na popustljivost pri reševanju jadranskega vprašanja, obžaloval je, da je bila pogodba sklenjena pod neugodnimi pogoji za Kraljevino SHS, a je hkrati poudaril nujnost njene ratifikacije.

Slovenec, 8. 4. 1920, str. 1-5, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke; Slovenec, 19. 11. 1920, str. 3, Korošec o ratifikaciji; Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, (dalje Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji) str. 188; Čulinović, n.d., II., str. 291; Zec-čević, Slovenska ljudska stranka, str. 338-341; Krizman, Vanjska politika jugoslovanske države, str. 38.

nitev nove pogodbe ni pridobil predhodnega soglasja v Narodni skupščini,²⁷ so predstavniki opozicijskih strank pred predložitvijo zakona v ratifikacijo Narodni skupščini v protestni resoluciji zahtevali, da reševanje reškega vprašanja prevzame Društvo narodov.²⁸

Vodstvo Jugoslovanske demokratske stranke se je pridružilo stališču vlade, da izhaja Rimski sporazum iz določil novembra 1920 sklenjene Rapalske pogodbe, zato resolucije ni podprlo.²⁹ Poslanca Jugoslovanskega kluba Anton Sušnik in Fran Kulovec ter Josip Hohnjec kot član posebnega odbora, imenovanega ob predložitvi Rimskega sporazuma Narodni skupščini, so nastopali proti ratifikaciji pogodbene listine, sporazum pa so ocenili kot poskus italijanskega prodora na Balkan.³⁰ Papež Pij XI. je ob srečanju s Pašićem v Rimu 29. januarja 1924 pozdravil sklenitev Rimskega sporazuma, kar je bila posledica prizadevanj za cerkveno razdelitev škofij v zadarski nadškofiji in za sklenitev konkordata s Kraljevino SHS. V Jugoslovanskem klubu tudi po papeževem priznanju Rimskega sporazuma niso spremenili odločnega opozicijskega stališča do mednarodne pogodbe³¹ - glasovanje o ratifikaciji je bilo na dnevnem redu Narodne skupščine 19. februarja 1924, poslanci Jugoslovanskega in Muslimanskega kluba so po prebrani skupni izjavi obeh klubov zapustili zasedanje.³² To je pričalo o trdnem položaju SLS v Federalističnem bloku. V slovenskem demokratskem taboru so zasluge za Pašićev obisk pri papežu pripisovali Koroščevim zvezam v Vatikanu, s čimer so želeli pri opozicijskih strankah povzročiti nezaupanje do načelnika SLS.³³

²⁷ Dejansko je 79. člen vidovdanske ustave vseboval varovalo za zaščito odločitev izvršne oblasti, saj je pristojnost zakonodajnega telesa predvideval po predhodnem definiranju narave mednarodnih sporazumov: "*Kralj sklepa pogodbe s tujimi državami, toda za potrditev teh pogodb je treba predhodne odobritve Narodne skupščine. Za potrditev čisto političnih sporazumov, ako niso protivni ustavi in zakonom, ni treba predhodne odobritve Narodne skupščine.*" Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 30.

²⁸ Slovenec, 23. 1. 1924, str. 1, Resolucija dr. Korošca in dr. Spahe; Krizman, Vanjska politika jugoslavenske države, str. 38.

²⁹ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 161.

³⁰ Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 17/26. 1. 1924, 16. redno zasedanje, str. 314-316; Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 51/26. 9. 1923, 43. redno zasedanje, str. 1406-1409; št. 4/27. 10. 1923, 3. redno zasedanje, str. 16; Slovenec, 27. 9. 1923, str. 1, Razprava o Reki v parlamentu; Straža, 1. 10. 1923, str. 1, Reška tragedija; Slovenec, 15. 1. 1924, str. 1, Tajinstvena pogodba; Slovenec, 16. 1. 1924, str. 1, Ozadje italijansko-jugoslovanske aliance; Slovenec, 17. 1. 1924, str. 1, Kdo je odgovoren?; Slovenec, 22. 1. 1924, str. 1, Protest dr. Korošca pri Pašiću; Andrej Rahten: Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919-1929. Ljubljana 2002, str. 114.

³¹ Slovenec, 30. 1. 1924, str. 1, Pašić pri papežu; Jutro, 31. 1. 1924, str. 1, Papeževa navodila klerikalcem?; Slovenec, 20. 2. 1924, str. 1, Rimska konvencija sprejeta; Domoljub, 6. 2. 1924, str. 74-75, Proti sv. Očetu. Več o odnosu Katoliške cerkve do rešitve reškega vprašanja Nikola Žutić: Kraljevina Jugoslavija i Vatikan. Beograd 1994, str. 87-104.

³² Besedilo izjave Jugoslovanskega in Muslimanskega kluba proti ratifikaciji Rimskega sporazuma z 19. februarjem 1924 je bilo sledeče: "*Sporazum med vladama Kraljevine SHS in Kraljevine Italije zaveda vitalne interese Hrvatov in Slovencev in povzroča splošnim jugoslovanskim narodnostnim in ekonomskim interesom nenadomestljivo škodo s tem, da se ponovno žrtvuje nenasičenemu italijanskemu imperializmu najvažnejša točka naše države. To odtrgovanje delov od živega hrvatskega organizma je na škodo celokupni naši državi, posebno pa Hrvatom in Slovincem. S popuščanjem Italijanom je sedanja radikalna vlada storila naroden greh, ki se ne more na noben način opravičiti. Radikalna vlada zasluži radi tega najhujšo obsodbo narodnih predstavnikov in zato Jugoslovanski in Muslimanski klub v znak protesta in ogorčenja ne bosta sodelovala pri glasovanju o nečastnem sporazumu.*"

Slovenec, 20. 2. 1924, str. 1, Rimska konvencija sprejeta. Podrobneje o vključevanju poslancev Jugoslovanskega kluba v razpravo o ratifikaciji rimskega sporazuma v Rahten, n. d., str. 113-117.

³³ Slovenec, 30. 1. 1924, str. 1, Pašić pri papežu; Jutro, 31. 1. 1924, str. 1, Papeževa navodila

Člani izvršnega odbora SLS so pred začetkom pridružitvenih pogajanj s predstavniki Jugoslovanske demokratske stranke, predvidenih po oblikovanju Federalističnega bloka, izrecno poudarjali zahteve svojega avtonomističnega programa, kar je pri političnih nasprotnikih zbuvalo dvom o uspešnosti pogajanj in domneve o oddaljevanju Slovenske ljudske stranke od Federalističnega bloka.³⁴ Pravi razlog zastoja v pogovorih o povezovanju je bilo težavno usklajevanje mnenj glede revizije ustave, za katero se Davidovičeva skupina ni jasno izrekla, in glede načrta o samoupravah Vojislava Marinkovića, ki naj bi postal temelj skupnega programa o reorganizaciji državne uprave; Korošec je s pogovori o nadaljnjem povezovanju opozicijskih strank odlašal tudi zaradi nestabilnega položaja vlade in nezaupanja do političnega zavezništva s Stjepanom Radićem.³⁵

Ljubomir Davidović, Anton Korošec, Mehmed Spaho in Vojislav Marinković so 7. marca 1924 parafirali sporazum o sodelovanju, nato pa 8. marca 1924 v Beogradu podpisali protokol o ustanovitvi Opozicijskega bloka.³⁶ Prvaki Jugoslovanske demokratske in SLS ter Jugoslovanske muslimanske organizacije so sklenili programska nesoglasja preseči z osredotočenjem na zlom Pašićevega režima, oblikovanje prehodne vlade za izvedbo skupščinskih volitev in na reševanje vprašanja državne ureditve na podlagi revizije vidovdanske ustave. V okviru zakonodajnega dela vlade so predvideli sprejetje zakonov o invalidih, o centralni upravi, o samoupravi, o občinah, o kreditiranju kmetov, o izenačevanju davkov in spremembe zakona o uradnikih.³⁷ Vodstvo Hrvatske republikanske seljačke stranke k sporazumu opozicije formalno ni pristopilo, vendar je predstavnikom Opozicijskega bloka že 2. marca 1924 zagotovilo sodelovanje v okviru širšega Opozicijskega bloka in pomoč pri strmoglavljenju vlade - prihod hrvaških poslancev v Narodno skupščino bi pomenil njen padec³⁸ - pod pogojem, da bodo poslanci SLS in Jugoslovanske muslimanske organizacije v primeru neuspele akcije rušenja vlade zapustili Narodno skupščino.³⁹ Pogovore z zastopniki opozicijskih strank je v

klerikalcem?; Jutro, 30. 1. 1924, str. 1, Sestanek šefov opozicije; Jutro, 1. 2. 1924, str. 1, Intrige proti opozicionalnem bloku; Jutro, 2. 2. 1924, str. 1, Posvetovanja med opozicijo; Jutro, 8. 2. 1924, str. 1, Optimizem v opozicijskih vrstah; Slovenec, 9. 2. 1924, str. 1, Priprave za opozicionalni blok.

³⁴ Slovenec, 30. 1. 1924, str. 1, Poročilo Korošca v Jugoslovanskem klubu; Jutro, 31. 1. 1924, str. 1, Papeževa navodila klerikalcem?.

³⁵ Jutro, 5. 2. 1924, str. 1, Prva skupna seja opozicije; Vlada se maje; Domoljub, 6. 2. 1924, str. 74-75, Opozicionalni blok; Jutro, 10. 2. 1924, str. 1, Opozicija pričakuje Pašićeva iznenadenja; Slovenec, 12. 2. 1924, str. 1, Razpoloženje za opozicionalni blok; Jutro, 12. 2. 1924, str. 1, Marinkovićev načrt kot osnova upravnega programa opozicijskega bloka; Straža, 13. 2. 1924, str. 1, Snovanje opozicijskega bloka; Jutro, 13. 2. 1924, str. 1, Odločilni dnevi v Beogradu; Domoljub, 13. 2. 1924, str. 90, Radićeva izpreobrnitev; Jutro, 14. 2. 1924, str. 1, Delo za opozicijski blok; Jutro, 15. 2. 1924, str. 1, Demokrati in revizija ustave; Jutro, 16. 2. 1924, str. 1, Posvetovanja opozicije; Jutro, 17. 2. 1924, str. 1, Zagrebska posvetovanja o opozicionalnem bloku; Jutro, 23. 2. 1924, str. 1, Opozicijski blok; Domoljub, 14. 5. 1924, str. 1, Kupčija.

³⁶ Jutro, 8. 3. 1924, str. 1, Opozicijski blok je gotov; Slovenec, 9. 3. 1924, str. 1, Opozicionalni blok ustvarjen.

³⁷ Gligorić, Parlament i političke stranke, str. 160 in 377.

³⁸ Vodstvo HRSS je pričelo z abstinenco politiko v predstavniških organih zaradi zavračanja načina dela Ustavodajne skupščine, kasneje pa jo je nadaljevalo kot akt nepriznavanja vidovdanske ustave.

Slovenski gospodar, 25. 5. 1922, str. 1, Iz seje vodstva SLS; Straža, 22. 5. 1922, str. 1, Seja vodstva SLS v Celju; Slovenski gospodar, 27. 4. 1922, str. 3, Naše zborovanje pri Sv. Lovrencu na Pohorju; Slovenski gospodar, 27. 4. 1922, str. 3, Kraljevina SHS; Straža, 3. 5. 1922, str. 2, Naša zborovanja; Slovenec, 19. 4. 1922, str. 1, Veličastna manifestacija za SLS.

³⁹ Slovenec, 20. 2. 1924, str. 1, V čem opozicionalni blok soglašajo?.

imenu Hrvatske republikanske seljačke stranke vodil njen podpredsednik Vladimir Maček, saj je Stjepan Radić konec decembra 1923 odpotoval na Dunaj, kjer naj bi se sestajal s posameznimi člani Federalističnega bloka - tudi z Korošcem.⁴⁰

V SLS so Opozicijskemu bloku pripisovali velik pomen; posebno na štajerskem so ga ocenjevali kot enega vrhuncev v političnem razvoju stranke in jugoslovanske države.⁴¹ Pred podpisom sporazuma so izpostavili zahteve svojega avtonomističnega programa in nujnost končne reorganizacije države na njegovi podlagi, iz česar lahko sklepamo, da Korošec s pristopom k Opozicijskemu bloku ni sprejel uresničevanja skupne politike na podlagi preoblikovanega Marinkovičevega samoupravnega načrta.⁴² Načelnik SLS je imel po Davidovičevih besedah aktivno vlogo pri oblikovanju Opozicijskega bloka,⁴³ ki se mu je po pooblastilu vodstva SLS povsem posvetil. Zadnje potrdilo o pravilnosti svoje politične taktike je dobil na seji vodstva 3. marca 1924 v Ljubljani, kjer so štajerski člani opozarjali na potrebno previdnost pri sodelovanju s Radićem zaradi njegovih poskusov razširjenja delovanja Hrvatske republikanske seljačke stranke v Slovenijo.⁴⁴

Previdnosti v pogajanjih Korošču ni manjkalo - marca 1924 se je večkrat srečal s predstavniki Narodne radikalne stranke, ki so skušali preprečiti sklenitev zveze opozicijskih strank;⁴⁵ v pogovorih je izražal nezaupanje do političnega zavezništva s Radićem in poudaril, da je interes vodstva SLS vezan predvsem na osvojitve političnih postojank Hrvatske republikanske seljačke stranke na Hrvaškem potem, ko bi se njeno vodstvo doma politično kompromitiralo.⁴⁶

Prva skupna akcija po oblikovanju Opozicijskega bloka je bilo prizadevanje za verifikacijo poslanskih mandatov Hrvatske republikanske seljačke stranke.⁴⁷ Kot je kasneje v Narodni skupščini zatrjeval tudi poslanec SLS Anton Sušnik, so bili za verifikacijo hrvaških mandatov veliko bolj kot Radić zavzeti voditelji Opozicijskega bloka.⁴⁸ Okrepitev opozicijskih vrst v Narodni skupščini s 70 hrvaškimi poslanci bi močno vplivala na položaj vlade, zato je bila izbira politične taktike za potrditev poslanskih mandatov Hrvatske republikanske seljačke stranke rezultat mnenjskih usklajevanj voditeljev širšega Opozicijskega bloka.⁴⁹ Ker so menili, da

⁴⁰ Straža, 7. 1. 1924, str. 1, Razgovor s Korošcem; Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija, str. 166; Ivan Mužić: Stjepan Radić u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ljubljana 1987, str. 145.

⁴¹ Slovenski gospodar, 13. 3. 1924, str. 1, Osnovanje bloka proti Pašićevi vladi.

⁴² Slovenec, 15. 2. 1924, str. 1, Avtonomistični program SLS.

⁴³ Ljubomir Davidović: K sedanji krizi v državi. V: Socialna misel, 1924, str. 81-82.

⁴⁴ Slovenec, 4. 3. 1924, str. 1, Seja vodstva SLS; Jutro, 4. 3. 1924, str. 2, Seja izvrševalnega odbora SLS; Slovenski gospodar, 20. 3. 1924, str. 1, Pred važnimi spremembami.

⁴⁵ Jutro, 6. 3. 1924, str. 1, Odločilni dnevi v Beogradu; Straža, 7. 3. 1924, str. 1, Vprašanje opozicijskega bloka.

⁴⁶ Branislav Gligorijević: Kralj Aleksandar Karađorđević: srpsko-hrvatski spor. Beograd 2002, str. 231.

⁴⁷ HRSS je imela po skupščinskih volitvah 70 poslanskih mandatov, zaradi česar je Nikola Pašić skušal zagotoviti nadaljevanje strankine politike abstinence v Narodni skupščini in je onemogočal verifikacijo njenih mandatov. ASCG, fond Milan Jakovljević (št. fonda 82 - dalje ASCG 82), Pismo Nikole Pašića, Beograd 27. 3. 1923; Slovenec, 31. 3. 1923, str. 1, Vladni buletin o položaju.

⁴⁸ Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 49/22. 7. 1925, 40. redno zasedanje, str. 496-501, Govor Antona Sušnika ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića.

⁴⁹ Slovenec, 11. 3. 1924, str. 1, Pašić za verifikacijo mandatov; Slovenec, 13. 3. 1924, str. 1, Prihod Radićevih poslancev v Beograd; Straža, 10. 3. 1924, str. 1, Radićev odposlanec v Beogradu; Straža, 14. 3. 1924, str. 1, Opozicijski blok.

bo Pašić v primeru verifikacije vseh 70 mandatov podal ostavko vlade, predstavniki Opozicijskega bloka pa niso želeli prevzeti politične odgovornosti za zakasnitve pri sprejemanju proračuna, je vodstvo Hrvatske republikanske seljačke stranke v dogovoru z njimi predložilo v potrditev le del poverilnic izvoljenih hrvaških poslancev.⁵⁰ Avdiencia Korošca 31. marca 1924, med katero je kralju Aleksandru potrdil pripravljenost hrvaških poslancev na prihod v Narodno skupščino, a hkrati opozoril na ambivalentnost Radićeva stališča,⁵¹ je bila tako v vlogi širitve političnega manevrskega prostora Opozicijskega bloka - hkrati ne gre prezreti Koroščevega velikega nezaupanja do politike hrvaškega voditelja.⁵²

Kot so voditelji Opozicijskega bloka pravilno domnevali, je Pašić po prisegi 15 hrvaških poslancev v Narodni skupščini 24. marca 1924 odstopil z mesta predsednika vlade.⁵³ Idejni razcep v Jugoslovanski demokratski stranki mu je potem, ko kralj ni pristal na razpust Narodne skupščine in razpis volitev, 27. marca 1924 omogočil sestavo koalicijske vlade skupaj z zagovornikom centralistične in unitarne države Svetozarjem Pribičevićem, ki je bila po začetnih črkah imen političnih prvakov Pašića in Pribičevića skrajšano imenovana tudi prva P-P vlada.⁵⁴ Predstavniki Opozicijskega bloka so zavrnilo Pašićevo ponudbo za sodelovanje v vladi, saj bi le-to pomenilo sprejetje politike na načelih enotne državne ureditve.⁵⁵ Z zagotovljeno podporo poslanskega kluba Zemljoradniške stranke so izrazili pripravljenost za sestavo vlade in od predsednika Narodne skupščine Ljubomirja Jovanovića zahtevali takojšnjo rešitev verifikacije vseh poslanskih mandatov Hrvatske republikanske seljačke stranke.⁵⁶

Anton Korošec je bil v dneh po imenovanju Pašićeve vlade med najdejavnějšími predstavniki Opozicijskega bloka, katerega skupni politični nastop je zaradi nepričakovanega oblikovanja Narodnega bloka (Pašić-Pribičević) zabeležil politični neuspeh.⁵⁷ Med opazovalci političnega dogajanja sta zbujali pozornost in domneve o vstopu SLS v vlado avdienci Korošca pri kralju 8. in 14. aprila 1924, ker ju sam ni želel komentirati in sta bili med prvimi po nastopu vladne krize.⁵⁸ Od shoda zaupnikov novembra 1923 je nekajkrat posredno in neposredno omenjal uvedbo diktature in hkrati poudarjal nesprejemljivost skrajne rešitve notranjepolitične krize za SLS.⁵⁹ Nezadovoljstvo nad strankinim političnim položajem se je stop-

⁵⁰ Jutro, 15. 3. 1924, str. 1, Novi taktični ukrepi opozicije?; Jutro, 16. 3. 1924, str. 1, Premirje med vlado in blokom; Straža, 17. 3. 1924, str. 1, Kaj je z nastopom opozicijskega bloka?.

⁵¹ Gligoričević, Demokratska stranka, str. 372.

⁵² Slovenec, 23. 3. 1924, str. 1, Pred važnimi parlamentarnimi dogodki; Malodušnost ali manever v Zagrebu?.

⁵³ Slovenec, 25. 3. 1924, str. 1, Demisija g. Pašića; Jutro, 25. 3. 1924, str. 1, Radićevci v parlamentu - Demisija vlade; Straža, 26. 3. 1924, str. 1, Prihod hrvaških poslancev v Beograd.

⁵⁴ Jutro, 11. 3. 1924, str. 1, Demisija je pripravljena; Čulinović, n.d., I., str. 426.

⁵⁵ Slovenec, 25. 3. 1924, str. 1, Pašićev poizkusni mandat za sestavo nove vlade; Jutro, 26. 3. 1924, str. 1, Opozicijski blok odklonil pogajanja s Pašićem.

⁵⁶ Slovenec, 27. 3. 1924, str. 2, Naznanilo Korošca predsedniku skupščine; Slovenec, 28. 3. 1924, str. 1, Korupcionistični blok brez parlamentarne večine.

⁵⁷ Slovenec, 25. 11. 1924, str. 1, Volilni govor Korošca.

⁵⁸ Slovenec, 9. 4. 1924, str. 1, Avdiencia pri kralju. Korošec; Slovenec, 11. 4. 1924, str. 2, Izjava Korošca; Slovenec, 15. 4. 1924, str. 1, Močna delovna vlada na vidiku.

⁵⁹ Slovenec, 6. 11. 1923, str. 3, Zbor zaupnikov SLS; Slovenec, 2. 3. 1924, str. 1, Odmev zagrebskega razgovora v vladi; Slovenec, 28. 3. 1924, str. 1, Izjava Korošca; Slovenec, 20. 4. 1924, str. 1, Korošec o krizi; Slovenec, 12. 12. 1924, str. 1, Zbor zaupnikov SLS.

njevalo po Pašičevem prevzemu oblasti, ki so ga v stranki doživljali kot politični pritisk slovenskih demokratov na državno upravo v Sloveniji.⁶⁰

Anton Korošec je nelegitimnost drugega Pašičevega mandata 27. marca 1924 utemeljil v izjavi za javnost: *"Po mojem prepričanju kriza ni definitivno rešena, in sicer iz sledečih razlogov: že sedaj je negotovo, če ima vlada večino, a drugo, da še ni verificiranih 50 mandatov HRSS. V slučaju verifikacije se otvori nova kriza. Mogoče je, da vlada ne misli na verifikacijo mandatov. V tem slučaju bi bila vsa vrata Hrvatom dejansko zaprta. To pa bi bila najbolj fatalna rešitev današnje krize. Tretja možnost bi bila, kakor se misli, da bi se šele po sprejetju proračuna izvršila verifikacija Radičevih mandatov, nakar naj bi se šlo takoj na volitve. Gotovo je, da je to želja nove vlade in to bi bila ovira (narodnemu, op. mt) sporazumu. Kaj bi moglo nastati, če bi Pašić in Pribičević ne mogla rešiti vprašanja sporazuma? V tem slučaju bi preostala le še diktatura."*⁶¹

Prihod hrvaških poslancev v Narodno skupščino je v začetku aprila 1924 močno poslabšal položaj vlade; od 12. aprila 1924 je bila v odstopu, saj so načelniki opozicijskih poslanskih klubov vztrajali pri zahtevi o verifikaciji mandatov pred sprejetjem proračuna⁶² in so že 31. marca 1924 s poslanci protestno zapustili Narodno skupščino.⁶³ V resoluciji predstavnikov vseh opozicijskih strank v Narodni skupščini so 10. aprila 1924 pozvali kralja Aleksandra k ustavitvi neparlamentarnih vladnih postopkov, s čimer so merili predvsem na težave s potrditvijo hrvaških mandatov, neredno sklicevanje sej Narodne skupščine ipd.⁶⁴ Vodstvo Hrvatske republikanske seljačke stranke je 1. maja 1924 v razglasu poudarilo svojo republikansko usmeritev in kralju očitalo nenaklonjenost politiki sporazuma med Srbi, Hrvati in Slovenci.⁶⁵ Izjava je povzročila povečan nadzor oblasti nad delovanjem celotnega Opozicijskega bloka, katerega predstavniki so vzeli Radića v zaščito.⁶⁶ Notranja povezanost med članicami bloka je naraščala sorazmerno s poglobljanjem vladne krize,⁶⁷ svojo pripravljenost za sodelovanje v koncentracijski vladi mandatarja Marka Trifkovića pa so pogojevali z naslednjimi za vodstvo Narodne radikalne stranke nesprejemljivimi zahtevami: izključitev nasprotnikov

⁶⁰ Straža, 2. 4. 1924, str. 1, Obljube policajdemokracije; Slovenski gospodar, 3. 4. 1924, str. 1-2, Pašić-Pribičevićeva vlada; Slovenec, 9. 4. 1924, str. 1, Zahteve slovenskih uskokov.

⁶¹ Slovenec, 28. 3. 1924, str. 1, Izjava Korošca.

⁶² Državni proračun za leto 1924/1925 je stopil v veljavo 1. 4. 1924. Poslanci Jugoslovanskega kluba 28. 3. 1924 o njem niso glasovali, med proračunsko razpravo pa so imeli nanj številne pripombe. Izmed štajerskih poslancev je interese uslužbencev Južne železnice (ta je bila v lasti države) v imenu Jugoslovanskega kluba zastopal Franjo Žebot. V Jugoslovanskem klubu so temeljne pripombe strnili v zahtevo po povečanju proračunskih prilivov na podlagi povečanega gospodarskega donosa in sprejetju novega davčnega zakona, ki bi zagotavljal enakomerno davčno obremenitev državljanov, davek na luksuzne predmete ipd. Slovenec, 14. 3. 1924, str. 1, Slab dan za radikalno vlado; Straža, 21. 3. 1924, str. 2-3, 24. 3. 1924, str. 2-3, Kako je Pašičeva vlada varala železničarje?; Slovenec, 22. 3. 1924, str. 1, Narodna skupščina; Straža, 16. 4. 1924, str. 1, Pušenjak Vladimir, Državni dohodki.

⁶³ Slovenec, 28. 3. 1924, str. 2, Vseh 62 poslancev HRSS ostane v Beogradu; 30. 3. 1924, str. 1, Vladna manjšina išče sporazuma, Slovenec; Slovenec, 1. 4. 1924, str. 1, Obstrukcija proti nasilju.

⁶⁴ Slovenec, 11. 4. 1924, str. 1-2, Prvi odločni korak v odločni akciji opozicije; Slovenec, 13. 4. 1924, str. 1, Komuniste opozicije proti zlorabi predsedstva skupščine.

⁶⁵ Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 164.

⁶⁶ Slovenec, 3. 5. 1924, str. 1, Sestanek načelnikov opozicije.

⁶⁷ Slovenec, 15. 4. 1924, str. 2, Sestanek načelnikov opozicije; Slovenec, 25. 11. 1924, str. 1, Volilni govor Korošca; Slovenec, 17. 6. 1924, str. 3, Zagrebška konferenca opozicionalnih voditeljev.

politike narodnega sporazuma iz vlade, sojenje vpletenim v podkupovanje uradnih uslužbencev in spoštovanje ustavnih pravic državljanov.⁶⁸

Anton Korošec je ugibanja o samostojnem vstopu SLS v vlado komentiral z: *"Absolutno izključeno!"*⁶⁹ Računal je na sestavo vlade med predstavniki Opozicijskega bloka in narodnemu sporazumu privrženimi člani Narodne radikalne stranke.⁷⁰ Hrvaški literat in publicist Miroslav Krleža je 10. in 15. aprila 1924 v političnem dnevniku, sestavljenem iz poročil v dnevno-političnem časopisju, cinično opisal nastali položaj: *"Pojavile so se štiri parlamentarne kombinacije: 1. okrepitev radikalske vlade, 2. koncentracijska vlada, 3. vlada Bloka (Opozicijskega, op. mt) ali 4. volitve. Radikalske intrige preprečujejo drugo, tretjo in četrto kombinacijo. [...] Kriza se razpleta. Kriza se razpleta z nenavadno naglico, tako da se je premaknila z mrtve točke. Minister Korošec je po avdienci odpotoval v Ljubljano, da bo tam praznoval katoliško veliko noč. Nune v kaznilnici in samostanu v Begunjah so priredile svojemu ljubimcu in protektorju svečan sprejem. Kombinacije o koncentracijskem kabinetu s popom Korošcem na čelu so videti najverjetnejše."*⁷¹

Nikola Pašić je 21. maja 1924 obnovil koalicijsko vlado v prejšnji sestavi.⁷² Vlada je v tednu dni verificirala preostale mandate Hrvaške republikanske seljačke stranke, nato pa je kralj do 20. oktobra 1924 prekinil zasedanja Narodne skupščine in tako opozicijskim poslancem onemogočil izglasovanje nezaupnice vladi.⁷³ Člani Opozicijskega bloka so vladi v razglasu z 29. majem 1924 odrekli legitimnost z utemeljitvijo, da je s prekinitvijo zasedanj Narodne skupščine izvedla državni udar, in zahtevali takojšen izredni sklic.⁷⁴ Razen skupnega nagovora ljudstvu je vsaka od strank Opozicijskega bloka izdala samostojne razglase svojim volivcem - poslanci Jugoslovanskega kluba so izpostavili vprašanje notranje državne ureditve in pravico do samoodločbe naroda ter pozivali na ponovno vzpostavitev ustavnosti in parlamentarizma.⁷⁵ *"Po mojih mislih je to revolucija od zgoraj,"* je prekinitev zasedanj Narodne skupščine komentiral Korošec in pozval k borbi za ohranitev državne suverenosti,⁷⁶ stališču o neustavnosti političnega položaja pa se je po pisanju *Slovenca* pridružil tudi ugledni pravni teoretik in profesor ustavnega prava na beograjski univerzi Slobodan Jovanović.⁷⁷ Pašić je zahtevo po samoodločbi naroda v razglasu Jugoslovanskega kluba kasneje ocenil kot prelomno dejanje v razvoju vladne krize, po katerem ni bilo več mogoče vzpostaviti konstruktivnih odnosov med vlado in vodstvom Opozicijskega bloka.⁷⁸

⁶⁸ Slovenec, 11. 5. 1924, str. 1, Predpogoji opozicijskega bloka za koncentracijsko vlado; Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija, str. 174.

⁶⁹ Slovenec, 20. 4. 1924, str. 1, Korošec o krizi.

⁷⁰ Slovenec, 26. 4. 1924, str. 3, Shod SLS v Mariboru; Straža, 28. 4. 1924, str. 3, Izvršilni odbor SLS v Mariboru; Straža, 30. 4. 1924, str. 3, Štajerske novice; Slovenski gospodar, 30. 4. 1924, str. 3, Naši poslanci med narodom; Straža, 5. 5. 1924, str. 1, Boj za demokracijo.

⁷¹ Krleža Miroslav: Deset krvavih let in drugi politični eseji. Ljubljana 1962, str. 251-252.

⁷² Slovenec, 20. 5. 1924, str. 1, Davidovičeva večinska vlada odklonjena; Pašićev mandat za poslovno vlado brez večine.

⁷³ Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 164-165; Đorđe Stanković: Nikola Pašić u Narodnoj skupštini. Beograd 1998, str. 320-327.

⁷⁴ Straža, 23. 5. 1924, str. 1, Proglas opozicije; Slovenec, 31. 5. 1924, str. 2, Slovenskemu, hrvatskemu in srbskemu narodu!

⁷⁵ Slovenec, 31. 5. 1924, str. 1, Slovenskemu narodu!

⁷⁶ Slovenec, 29. 5. 1924, str. 1, Izjave vodilnih politikov o položaju.

⁷⁷ Slovenec, 1. 6. 1924, str. 1, Slobodan Jovanović o parlamentarizmu.

⁷⁸ Nikola Pašić je v Narodni skupščini med drugim povedal: *"A posle proglasa zajedničkog, koji je objavljen, a naročito posle proglasa Korošćeve Ljudske stranke, u kome se traži samoopredeljenje*

SLS je bila poleti 1924 podvržena hudim pritiskom oblasti, kar se je odražalo v prepovedih strankinih zborovanj, zaplembah edicij *Slovenca* ipd.⁷⁹ Za preganjanja je bilo odgovorno in najbolj zainteresirano vodstvo Slovenske demokratske stranke, medtem ko se je Korošec z vodstvom druge vladne partnerice - Narodne radikalne stranke - srečeval na neuradnih pogovorih za vstop v vlado, saj je ministrski predsednik napovedoval skupščinske volitve. Naraščajoča politična moč združenih opozicijskih strank je zmanjševala verjetnost o razpisu volitev: po verifikaciji poslanskih mandatov Hrvatske republikanske seljačke stranke je Opozicijski blok štel 145 poslancev⁸⁰ od 312 v Narodni skupščini, kar je pomenilo številčno in politično eno najmočnejših opozicijskih skupin v letih 1923-1929.⁸¹

Pričakovanje voditeljev bloka, da bodo dobili mandat za sestavo vlade, je zmanjševalo interes vodstva SLS za sodelovanje z Narodno radikalno stranko, ki ni bila pripravljena sprejeti strankinega avtonomističnega programa.⁸² Članstvo v Opozicijskem bloku je bilo v dani situaciji najugodnejša politična usmeritev, posebno ker se niso uresničila pričakovanja Korošca, da bo vodstveni Pašičev položaj v Narodni radikalni stranki prevzel predsednik Narodne skupščine Ljubomir Jovanović, po smrti Stojana Protića aprila 1924 glavni zagovornik politike narodnega sporazuma in zaveznik SLS v Narodni radikalni stranki.⁸³ Trden strankin opozicijski položaj je dokazovala dejavnost in odločno opozicijsko stališče Jugoslovanskega kluba ob ratifikaciji Rimskega sporazuma, ki je bilo v prvi vrsti odziv na prevladujoč Pašičev položaj v notranji politiki jugoslovanske države.⁸⁴

Slovenaca, Hrvata i, uklanjaju se i poslednje sumnje o tome, da su se solidarisale sve opozicione stranke u složnom radu na promeni ustava, samo bi opozicija, pre toga želela, da im Kruna poveri sastav novog Kabineta sa izbornim mandatom, da bi pripremili preduslove za promenu ustava i jednostavnog uređenja naše države, a posle toga osigurali pobjedu svojim težnjama." Stanković, n.d., str. 333.

⁷⁹ Slovenec, 25. 6. 1924, str. 2, Sklepi Jugoslovanskega kluba; Jutro, 6. 7. 1924, str. 1, Kako Korošec v Beogradu laže; Slovenec, 8. 7. 1924, str. 3; Jutro, 10. 7. 1924, str. 2, Zakaj konfiscirajo Slovenca; Slovenski gospodar, 17. 7. 1924, str. 1, Žerjavov boj za oblast.

⁸⁰ Formalno je Opozicijski blok po oblikovanju Samostojne demokratske stranke in priključitvi njenih 15 poslancev Narodnemu bloku Nikole Pašića štel 75 poslancev, saj je bila HRSS Opozicijskemu bloku samo idejno privržena. Gligoričević, Demokratska stranka, str. 362.

⁸¹ Primerjaj statistiko volitev v Narodno skupščino za leto 1923, Čulinović, n.d., I., str. 406.

⁸² Straža, 9. 7. 1924, str. 1, Petdesetdnevno pričakovanje volilnega mandata; Straža, 11. 7. 1924, str. 1, Opozicija kaže pravo pot.

⁸³ NAL, fond A. B. Jeglič, 12. 1. 1923; Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 49/22. 7. 1925, 40. redno zasedanje, str. 496-501, Govor Antona Sušnika ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića; Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 52/25. 7. 1925, 43. redno zasedanje, str. 550-558, Govor Ljubomirja Jovanovića ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića; Slovenec, 15. 5. 1923, str. 1, Ljuba Jovanović predsednik skupščine; Slovenec, 15. 4. 1924, str. 1, Močna delovna vlada na vidiku; Slovenec, 20. 4. 1924, str. 1, Dr. Korošec o krizi; Jutro, 3. 7. 1924, str. 1, Značenje Pašičevih avdijenc; Jutro, 3. 7. 1924, str. 1, Nezaupanje napram klerikalcem; Slovenec, 6. 7. 1924, str. 1, Seja načelnikov opozicije sklicana v torek; Slovenski narod, 13. 7. 1924, str. 1, Politične halucinacije klerikalcev; Jutro, 20. 7. 1924, str. 1, Koroščeva formula; Slovenski narod, 20. 7. 1924, str. 2, Posvetovanje Ljube Jovanovića; Slovenski narod, 22. 7. 1924, str. 1-2, Klerikalci so pripravljeni za vstop v vlado; Pašić ne misli odstopiti; Slovenski narod, 23. 7. 1924, str. 1, Ljuba Jovanović za Pašičevo politiko; Slovenski narod, 26. 7. 1924, str. 1, Pašić ali Jovanović?; Dr. Korošec in Ljuba Jovanović; Slovenski narod, 27. 7. 1924, str. 1, Odločilna seja glavnega odbora NRS; Slovenec, 21. 10. 1924, str. 2, Izvolitev predsedstva Narodne skupščine; Slovenec, 14. 2. 1925, str. 1, Ljuba Jovanović pri dr. Korošču; Slovenec, 14. 2. 1925, str. 1, Ljuba Jovanović pri Pašiću; Jutro, 15. 2. 1925, str. 1, Gospod Korošec noče v koalicijo z radikali; Jutro, 17. 2. 1925, str. 1, Klerikalci bi radi v vlado za vsako ceno; Jutro, 25. 7. 1925, str. 1, Senzacionalna izjava Ljube Jovanovića; Slovenec, 26. 4. 1926, str. 1, Zgodovinska seja radikalne stranke; Hohnjec Josip: O ustavi naše države. V : Slovenci v desetletju 1918-1928 : Zbornik razprav iz kulture, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 314.

⁸⁴ Slovenec, 16. 1. 1924, str. 1, Ozadje italijansko-jugoslovanske alijanse; Straža, 16. 1. 1924, str.

Trenja med vladnim Narodnim in Opozicijskim blokom so omogočila okrepjeno dejavnost komunistov, ki so se 1. junija 1924 v Trbovljah silovito spopadli s pristaši bojne in teroristične organizacije Jugoslovanske/Samostojne demokratske stranke ORJUNA (Organizacija jugoslovanskih nacionalistov). Dogodek je povečal nevarnost socialnih nemirov v državi in okrepil dejavnost strank Opozicijskega bloka posebno potem, ko je vlada pričela zbirati dokazno gradivo za obtožnico o veleizdaji proti Stjepanu Radiću, ker je 1. julija 1924 priključil Hrvatsko republikansko seljačko stranko komunistični Kmečki internacionali s sedežem v Moskvi.⁸⁵ Voditelji Opozicijskega bloka so zaradi razsežnosti trboveljskega spopada, ki je zahteval devet žrtev, ponovno zahtevali izredni sklic Narodne skupščine. V SLS so upali na razpust ORJUNE, zato so obsodili ravnanje njenega vodstva, sodelemu preganjanju vodstva Hrvatske republikanske seljačke stranke pa so nasprotovali, saj so se zavedali vloge njenih poslancev za skupno politiko Opozicijskega bloka.⁸⁶ Pašić je bil prisiljen razmišljati o rekonstrukciji vlade; 17. julija 1924 je podal svoj odstop z utemeljitvijo, da ni mogoče vzpostaviti sodelovanja s predstavniki parlamentarne opozicije, ki se niso bili pripravljeni odpovedati zahtevam po reviziji ustave in vstopiti v koncentracijsko vlado skupaj s Pribićevićem.⁸⁷

Zaradi zaostrovanja politike Opozicijskega bloka in velike finančne krize (depreciacija dinarja), ki jo je povzročila politična kriza, se je kralj odločil za zamenjavo režima.⁸⁸ Med koalicijskimi pogajanjmi se je kot posebno odmevna pojavljala vladna kombinacija med vodstvi Samostojne demokratske, SLS in Narodne radikalne stranke (brez Pašića), vendar so se (deloma neuradni) pogovori odvijali samo med predstavniki slednjih dveh, saj med Korošcem in Pribićevićem ni prišlo do nikakršnih uskladitev političnih stališč.⁸⁹ Predstavniki Opozicijskega bloka so 27. julija 1924 pod Davidovićevim predsedstvom sestavili vlado,⁹⁰ v katero je vstopila tudi skupina Neodvisnih radikalcev,⁹¹ vlado pa so podpirali poslanci

1, Sporazum z Italijo; Slovenec, 22. 1. 1924, str. 1, To ni sporazum; Protest dr. Korošca pri Pašiću; Slovenec, 23. 1. 1924, str. 1, Resolucija dr. Korošca in dr. Spahe; Slovenec, 24. 1. 1924, str. 1, Jugoslovanski klub proti pogodbi vlade z Italijo.

⁸⁵ Slovenec, 3. 6. 1924, str. 1, Kri v Trbovljah; Krvava nedelja v Trbovljah; Jutro, 10. 7. 1924, str. 1, Razkrita tajna komunistična organizacija; Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 166, 170.

⁸⁶ Slovenec, 4. 6. 1924, str. 2, Brzjav opozicionalnih voditeljev na kralja; Straža, 6. 6. 1924, str. 1, V znamenju brezzakonstva; Slovenec, 26. 6. 1924, str. 1, Parlamentarni ukrepi Jugoslovanskega kluba; Straža, 9. 7. 1924, str. 1, Petdesetdnevno pričakovanje volilnega mandata.

⁸⁷ Slovenec, 5. 7. 1924, str. 1, Konferenca opozicionalnega bloka; Slovenec, 10. 7. 1924, str. 1, Opozicija zahteva izredno sklicanje Narodne skupščine; Slovenec, 18. 7. 1924, str. 2, Pašić demisioniral; Stanković, n.d., str. 333.

⁸⁸ Gligoričević, Demokratska stranka, str. 384-385.

⁸⁹ Jutro, 18. 7. 1924, str. 1, Konsternirana opozicija; Slovenec, 19. 7. 1924, str. 1, Jovanović bodoči predsednik vlade; Slovenec, 20. 7. 1924, str. 1, Kralj za mir, zakonitost in sporazum; Jutro, 20. 7. 1924, str. 1, Klerikalci vsiljujejo homogeni režim; Jutro, 24. 7. 1924, str. 1, Klerikalna kombinacija propadla.

⁹⁰ Straža, 28. 7. 1924, str. 1, Nova vlada.

⁹¹ Skupino disidentov Narodne radikalne stranke je vodil Stojan Protić, Nastas Petrović pa je kot član in kraljev zaupnik v Davidovićevi vladi prevzel pomemben resor notranjega ministrstva. V SLS so bili skupini izjemno naklonjeni, saj so spričo Pašićevih centralističnih teženj le v njej videli možnost uresničitve politike narodnega sporazuma. Straža, 7. 7. 1924, str. 1, Srbska obsodba Pašićeve politike; Slovenec, 22. 7. 1924, str. 1, Posvetovanja politikov; Vladimir Maček: Memoari, Zagreb 1992, str. 67.

Zemljoradniške in Nemške stranke ter Džemijeta.⁹² Štiri mesta so ostala prazna in namenjena predstavnikom Hrvatske republikanske seljačke stranke. Podpredsednik Hrvatske republikanske seljačke stranke Vladimir Maček je konec julija 1924 vladi v skladu z Radićevimi navodili priznal legitimnost in izrekel pripravljenost stranke za sodelovanje v njej. Pogajanja so uspešno potekala ves september 1924, nato pa jih je vodstvo stranke 6. oktobra 1924 ob nastopu vladne krize prekinilo. Kot razlog so navedli neizpolnjevanje zahtev Hrvatske republikanske seljačke stranke, še naprej pa so zagotavljali podporo Davidovićevi vladi.⁹³

V programski deklaraciji z 12. avgustom 1924 je bila kot glavna naloga vlade opredeljena umiritev notranjepolitičnih razmer in sklenitev narodnega sporazuma.⁹⁴ V načrtu njenega dela je bila pospešitev samouprave v ustavnih okvirih z izvedbo občinske samouprave in volitvami v občinske organe, enakomerna porazdelitev davčnih bremen ter izdelava nekaterih zakonskih predlogov, med katerimi sta najvažnejše mesto zasedala predlog zakona proti korupciji in predlog zakona o invalidih.⁹⁵ Oblikovanje Davidovićeve vlade ni bilo le posledica notranjepolitičnih razmer v Kraljevini SHS, temveč tudi kraljev odgovor na spremenjene politične razmere v Evropi, ki so pripeljale do mednarodnega priznanja Zveze sovjetskih socialističnih republik. V Veliki Britaniji je v začetku leta 1924 vlado prevzel laburistični prvak James Ramsay Macdonald, v Franciji pa nekaj mesecev za tem levo-radikalni prvak Édouard Herriot.⁹⁶ V Opozicijskem bloku so bile pred prevzemom oblasti leta 1924 opazne republikanske ideje, načela angleške in francoske levičarske politike pa so bila sprejeta tudi v program Davidovićeve vlade (npr. prizadevanje za vzpostavitev diplomatskih odnosov z Zvezo sovjetskih socialističnih republik); evropsko pomirjevalno politiko so pozdravljali tudi v SLS.⁹⁷ Vlada je uživala podporo komunistične Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, zaradi naštetega pa jo imenujem tudi vlada meščanske levice;⁹⁸ Davidović je prednosti levičarske politike po volitvah v Narodno skupščino leta 1927 pojasnjeval podmladku v Demokratski stranki: *"Idite što više ulevo, deco! Na leviici nemamo neprijatelja."*⁹⁹

⁹² Hrvoje Matković: Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature. Zagreb 1972, str. 150.

⁹³ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 295 in 297; Gligorijević, Demokratska stranka, str. 419; isti, str. 170-173.

⁹⁴ Slovenec, 7. 8. 1924, str. 1-2, Vladna deklaracija.

⁹⁵ Slovenec, 6. 8. 1924, str. 1, Program nove vlade; Slovenec, 7. 8. 1924, str. 1-2, Vladna deklaracija; Jutro, 7. 8. 1924, str. 2, Program Davidovićeve vlade; Domoljub, 20. 8. 1924, str. 1, Kako daleč smo?.

⁹⁶ Gligorijević, Demokratska stranka, str. 384-385, 404-405.

⁹⁷ Slovenec, 29. 7. 1924, str. 1, Program nove vlade; Slovenec, 30. 7. 1924, str. 1, Zunanja politika evropske demokracije; Straža, 30. 7. 1924, str. 1, Iz delovanja nove vlade; Domoljub, 15. 10. 1924, str. 1, Mak Donald in njegov padec; Straža, 30. 7. 1924, str. 2, Macdonaldova miroljubnost; Slovenski gospodar, 24. 11. 1927, str. 1-2. Pogodba s Francijo in njen pomen - govor dr. Hohnjeca na zboru SLS.

⁹⁸ Kot meščansko levico je stranke Opozicijskega bloka do oblikovanja Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije po skupščinskih volitvah leta 1925 poimenoval Branislav Gligorijević v navedeni monografiji, str. 159, 166 in 196.

⁹⁹ Slovenec, 16. 9. 1927, str. 1, Vlada se rekonstruira; Milan Stojadinović: Ni rat ni pakt. Rijeka 1970, str. 185.

Ker se je vlada v Narodni skupščini predstavila kot antipod predhodnega Pašičevega režima, sta ji Samostojna demokratska in Narodna radikalna stranka napovedali ostro opozicijsko držo, vidno že med razpravo o vladni deklaraciji.¹⁰⁰ Pašić je izrazil zadržanost do kraljevega "*eksperimenta s protidržavnimi elementi*", kot je poimenoval predstavnike nove vlade, v času njenega obstoja pa je bojkotiral zasedanja Narodne skupščine.¹⁰¹ "*Novi kabinet je politični monstrum*," so zapisali tudi v ljubljanskem demokratskem *Jutru*,¹⁰² Pribičević pa je ocenil, da vlada ni sestavljena na podlagi narodnega sporazuma, saj v njej ni Srbov, oba pomembna gospodarska resorja pa sta v rokah Slovencev.¹⁰³ Očitek prvaka Samostojne demokratske stranke je bil neutemeljen, saj so se po ustaljeni praksi mesta v vladi med koalicijskimi strankami razdeljevala proporcionalno glede na število poslancev posamezne stranke v Narodni skupščini.¹⁰⁴ Demokratska stranka je imela po odhodu Pribičevićevih pristašev v Narodni skupščini 36 poslancev, Jugoslovanska muslimanska organizacija 18, SLS pa 20;¹⁰⁵ od 16 vladnih resorjev je zasedla tri: ob ministrstvu za prosveto še ministrstvo za agrarno reformo (Ivan Vesenjaj) in ministrstvo za promet (Anton Sušnik).¹⁰⁶

Za vodstvo Samostojne demokratske stranke je bil najbolj sporen prosvetni resor, ki ga je Korošec prevzel od Pribičevića, saj je upravičeno pričakovalo uresničevanje točk katoliškega kulturnega programa SLS o organizaciji državnega šolstva, ki so jih povzeli tudi razpravljavci šolskega odseka na 5. katoliškem shodu v Ljubljani. Nanašale so se na zahtevo o izvajanju vzgoje in izobraževanja otrok v duhu vrednot Katoliške cerkve, o obveznem verouku pod nadzorstvom Katoliške cerkve, subvencioniranju zasebnih (katoliških) izobraževalnih ustanov.¹⁰⁷ Korošec kot minister za prosveto ni zavzel jasnega stališča glede poučevanja verouka v državnih šolah.¹⁰⁸ Z izjemo zahtevanega zaupniškega mesta v ljubljanski prosvetni upravi se je ob prevzemu funkcije v skladu z vladnim programom odrekel kadrovskim zamenjavam na pomembnejših mestih v šolski upravi. Čeprav je avgusta 1924 z dekretom ustavil vsa premeščanja učiteljev,¹⁰⁹ je Korošec v kratkem obdobju

¹⁰⁰ Slovenski narod, 29. 7. 1924, str. 2, Radikalna stranka in samostojni demokrati za energično opozicijo; Slovenec, 9. 8. 1924, str. 1, Spopad v zbornici.

¹⁰¹ Stanković, n.d., str. 343.

¹⁰² Štajerski demokratski prvak Vekoslav Kukovec je medtem izražal naklonjenost Davidovičevi vladi. Poudarjal je, da "*ne kaže izkušnega narodnega borca Ljubo Davidoviča zaradi nove taktike o sporazumu s Hrvati preklinjati, niti Korošca nepatriotizma sumničiti*". Doživel je ostro kritiko v *Jutru*, zaradi česar je izstopil iz vodstva, leta 1926 pa tudi iz stranke. Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond Vekoslav Kukovec, Predavanje na javnem shodu v Ljutomeru 31. marca 1935; *Jutro*, 28. 7. 1924, str. 1, Vlada federalističnega bloka.

¹⁰³ Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 5/11. 8. 1924, str. 96-109; *Jutro*, 12. 8. 1924, str. 2, Deklaracijska debata na višku.

¹⁰⁴ Mužić, n.d., str. 175.

¹⁰⁵ Čulinović, n.d., II., str. 295.

¹⁰⁶ Po pričevanju škofa Jegliča sta se za ministrski mesti ob Sušniku in Vesenjaku potegovala Janko Brejč in Andrej Gosar, ki nista imela podpore Anton Korošca. NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 20. 11. 1924.

¹⁰⁷ Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 5/11. 8. 1924, str. 96-109; Slovenec, 7. 11. 1923, str. 2, Resolucije zbora zaupnikov SLS; *Jutro*, 12. 8. 1924, str. 2, Deklaracijska debata na višku; Slovenec, 4. 4. 1925, str. 1, Program Slovenske ljudske stranke; Resolucije šolskega odseka. V: Peti katoliški shod v Ljubljani, Ljubljana 1923, str. 318-319.

¹⁰⁸ *Jutro*, 5. 8. 1924, str. 2, Korošec o svojih namerah.

¹⁰⁹ Koroščevo navodilo pristojnim službam na ministrstvu za prosveto s 1. 8. 1924 se glasi: "*Odeljenje za Prosvetu i Vere, Ljubljana. Obustavite sva nameštanja i premeštanja učitelja i profesorja te akta odmah vratite ministarstvu. Načelnik mi je za izvršenje tog naredjenja lično odgovoran. Dr. Korošec*." ASCG, fond Ministarstvo prosvete (št. fonda 66 - dalje ASCG 66), fasc. 64/169.

Davidovićeve vlade v skladu z običajno prakso ob menjavi oblasti dejavno posegel tudi na področje kadrovske politike v državni upravi.¹¹⁰ Ukinil je uredbo Pribičevićevega predhodnika o obvezni sokolski telovadbi v šolah in ponovno uvedel katoliške marijanske kongregacije.¹¹¹ Hkrati je v očeh italijanske diplomacije veljal za politika, ki preprečuje otoplitev jugoslovansko-italijanskih odnosov.¹¹²

Veliki župan mariborske oblasti Otmar Pirkmajer je nekaj dni pred svojo odstavitvijo pisal slovenskemu prvaku Samostojne demokratske stranke Gregorju Žerjavu: "*Imam besedo (kralja Aleksandra, op. a.), da penzioniranje ne bo podpisano.*"¹¹³ Potrditev Franca Vodopivca in Teodorja Šporna za nova velika župana mariborske in ljubljanske oblasti na seji vlade 29. julija 1924 je tako povzročilo dodatno zaostritev odnosov med SLS in Samostojno demokratsko stranko.¹¹⁴ Imenovanje velikih županov mariborske in ljubljanske oblasti iz lastnih vrst je bila ena izmed temeljnih zahtev vodstva SLS in pglavitni razlog, da je Korošec v vladi želel prevzeti resor ministrstva za notranje zadeve (kar je kralj zavrnil).¹¹⁵ S tem je SLS prevzela oblast v Sloveniji, nadaljnje prizadevanje njenih predstavnikov pa je bilo usmerjeno v imenovanje velikega župana, ki bi bil pristojen za obe slovenski oblasti.¹¹⁶

Po sprejetju deklaracije vlade 12. avgusta 1924 so bile seje Narodne skupščine odložene do 11. oktobra 1924. Prekinitev zasedanja je slabo vplivala na položaj vlade in zmanjševala njeno storilnost, kar so v SLS prikazovali kot posledico "*administrativne anarhije*" prejšnje vlade.¹¹⁷ Iz vrst Demokratske stranke so prihajala poročila o nehomogenosti interesov koalicijskih partneric, še zmeraj pa so bili tudi nezasedeni štirje ministrski položaji za predstavnike Hrvatske republikanske seljačke stranke.¹¹⁸ General Stevan Hadžić je 8. oktobra 1924 odstopil z mesta ministra za vojsko in mornarico z utemeljitvijo, da je vodstvo Hrvatske republikanske seljačke stranke s Radićem na čelu načrtno spodkopavalo njegovo avtoriteto, zaradi česar ne more več zagotavljati reda in enotnosti v vojski.¹¹⁹ Izzvana vladna kriza je bila delo Pašića - ministra za vojsko in mornarico je po

¹¹⁰ Slovenec, 7. 8. 1924, str. 1, Vladna deklaracija; Slovenski narod, 31. 7. 1924, str. 1, Personalna ukazna politika nove vlade; Jutro, 31. 7. 1924, str. 2, Uradništvo in klerikalci; Prva zmaga klerikalne avtonomije; Jutro, 17. 9. 1924, str. 2, Koroščeva učiteljska imenovanja; Jutro, 23. 9. 1924, str. 1, E. Gangl - žrtev klerikalne persekucije; Jutro, 24. 9. 1924, str. 1, Korošec hiti s poklerikalenjem šol; Slovenski narod, 12. 10. 1924, str. 1, Prosvetna politika dr. Korošca; Slovenec, 29. 10. 1924, str. 1, Ukazi iz prosvetnega ministrstva.

¹¹¹ NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 18. 11. 1924; Jutro, 24. 9. 1924, str. 1, Korošec hiti s poklerikalenjem šol; Slovenec, 24. 9. 1924, str. 2, Potreben ukrep prosvetnega ministra; Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1924, str. 54-56; o Koroščevi dejavnosti na položaju ministra za prosveto v vladi Ljubomirja Davidovića v Ervin Dolenc: Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 194-198.

¹¹² Gilbert In der Maur, Der Weg zur Nation; Jugoslawiens Innenpolitik 1918-1938. Stojadinovic als Vollstrecker, Berlin - Wien - Zürich 1938, str. 96, 116.

¹¹³ Arhiv Republike Slovenije, fond Gregor Žerjav (sign. fonda AS 1655), Pismo Otmarja Pirkmajerja z dne 13. 8. 1924.

¹¹⁴ Jutro, 1. 8. 1924, str. 1, Seja ministrskega sveta.

¹¹⁵ PAM, fond Franjo Žebot, AŠ 1, Seja izvršilnega odbora SLS v Ljubljani, 29. julij 1924.

¹¹⁶ Slovenec, 6. 8. 1924, str. 1, Veliki župan celokupne Slovenije imenovan; Straža, 8. 8. 1924, str. 9, Ustavljena centralistična delitev Slovenije.

¹¹⁷ Straža, 18. 8. 1924, str. 1, Velike in težke naloge nove vlade; Straža, 20. 8. 1924, str. 1, Odgoditev parlamenta; Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 175.

¹¹⁸ Jutro, 17. 8. 1924, str. 1, Vladinovci med seboj; Jutro, 4. 9. 1924, str. 1, Senzacionalne Davidovićeve izjave.

¹¹⁹ Jutro, 12. 10. 1924, str. 2, Besedilo ostavke vojnega ministra Hadžića.

ustaljeni praksi imenoval kralj -, kar je Davidoviću preprečilo imenovanje novega ministra in rešitev krize vlade.¹²⁰ O Pašičevi vpletenosti v kraljevo pobudo o rekonstrukciji vlade so bili prepričani tudi voditelji vladnih strank.¹²¹

Še ne trimesečno obdobje vlade meščanske leveice so v SLS želeli kar najdejavneje izrabiti za utrditev svojega položaja na političnem, gospodarskem in kulturnem področju. Že pred prihodom na oblast so skušali povečati vpliv na pravosodje, saj je bilo med sodniki in državnimi pravdniki v Sloveniji po internih podatkih strankinega tajništva le 8% njenih pristašev.¹²² Po vstopu v vlado so sodelovali v vladnih kadrovskih premestitvah v državni upravi, ponovno pa so skušali doseči tudi razpustitev ORJUNE.¹²³ Na področju gospodarstva je bil pomemben prevzem vodenja stanovske organizacije za kmete Kmetijske družbe v Ljubljani.¹²⁴ Člani vlade iz SLS so skušali v sodelovanju z ministrom za finance Mehmedom Spahom znižati davčne obremenitve v Sloveniji na način, da bi se stopnja najmanjšega obdavčljivega dohodka, tako imenovanega eksistenčnega (fiziološkega) minimuma, zvišala do te mere, da bi bili delavci, mali obrtniki in mali ter srednji kmetje oproščeni plačevanja davka od dohodnine.¹²⁵ Ob prevzemu resorja za agrarno reformo so upali predvsem na pospešitev razlastitvenih postopkov in razdelitev kmetijskih zemljišč za povečano socialno varnost kmečkega prebivalstva.¹²⁶ Anton Sušnik je kot minister za promet deloval za obnovev železniške infrastrukture v državi, med drugim je pospešil izgradnjo železniške proge Ormož-Ljutomer-Murska Sobota.¹²⁷ Delo ministrov Vesenjaka in Sušnika so od jeseni 1924 budno spremljali predvsem v Samostojni kmetijski stranki¹²⁸ - ob nastopu vlade so izražali začudenje nad dejstvom, da resorja za kmetijstvo ni prevzel član Jugoslovanske kmetske zveze - katoliške stanovske organizacije.¹²⁹

¹²⁰ Stojadinović, n.d., str. 184.

¹²¹ NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 20. 10. 1924; Slovenec, 11. 10. 1924, str. 1, Zahteva po razširjenju koalicije; Slovenec, 15. 10. 1924, str. 1, Brezplodni razgovori o širši koncentraciji; Jutro, 16. 10. 1924, str. 1, Dogodki pred demisijo.

¹²² PAM, fond Anton Korošec, AŠ 4, Pismo z dne 6. 10. 1924; Straža, 10. 3. 1924, str. 1, O razmerah pravosodja; Straža, 12. 3. 1924, str. 1, Položaj pravosodja.

¹²³ Slovenec, 26. 8. 1924, str. 1, Seja ministrskega sveta; Jutro, 29. 8. 1924, str. 2, Špijonažna pisarna SLS zopet na delu; Jutro, 31. 7. 1924, str. 2, Uradništvo in klerikalci; Straža, 29. 8. 1924, str. 1, Za vlado zakona in prava; Straža, 3. 9. 1924, str. 1, Za odpravo nasilnih organizacij; Jutro, 10. 9. 1924, str. 2, Nov čin klerikalne korupcije; Jutro, 30. 9. 1924, str. 2, Korošec vizitira Orjunaše.

¹²⁴ Jutro, 30. 8. 1924, str. 2, Zločin nad Kmetijsko družbo.

¹²⁵ Slovenec, 11. 10. 1924, str. 1, Ministri proti davčnemu navijanju; Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1924, str. 14.

¹²⁶ Straža, 4. 8. 1924, str. 1, Minister Vesenjaka svojemu uradništvu; Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1924, str. 31-33.

¹²⁷ Anton Sušnik je 5. 8. 1924 med obiskom pri direkciji državnih železnic v Ljubljani in v Zagrebu dopisniku *Slovenca* povedal: "V glavnem sem z delovanjem zadovoljen, vendar bo treba izvršiti nekatere osebne izpremembe. [...] Seveda je jasno, da bo treba skrbeti za popravo nujnega železniškega materiala in izkoreniniti vsak poizkus korupcije, ki se je vkoreninila v prejšnjem ministrstvu." Slovenec, 6. 8. 1924, str. 1-2, Minister Sušnik za potrebe železničarskih uslužbencev; Slovenec, 6. 8. 1924, str. 2, Reparacija krivic v železničarskem resorju; Straža, 8. 8. 1924, str. 9, Iz delovanja nove vlade; Straža, 19. 11. 1924, str. 2, K otvoritvi železnice Ormož-Ljutomer-Murska Sobota; Ujedinjeni železničar, 15. 8. 1927, str. 1, Kaj je laž in kaj je resnica?; Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1924, str. 35-52.

¹²⁸ Kmetijski list, 15. 10. 1924, str. 1-2, Agrarna reforma in klerikalci; Kmetijski list, 22. 10. 1924, str. 1, Sarajevski list o ministru Vesenjaku; Kmetijski list, 29. 10. 1924, str. 1-2; 5. 11. 1924, str. 1; 12. 11. 1924, str. 1; 19. 11. 1924, str. 1, Minister Sušnik obtožen.

¹²⁹ Kmetijski list, 30. 7. 1924, str. 1, Nova vlada.

Anton Korošec je skušal 13. avgusta 1924 obnoviti koalicijska pogajanja s predstavniki Narodne radikalne stranke, ki so jih ti po navedbah *Jutra* zavrnila.¹³⁰ Od zmage na skupščinskih volitvah marca 1923 si je intenzivno prizadeval za mesto v vladi, ki je bilo ogroženo že kmalu po njenem nastopu. Edino zagotovilo za utrditev Davidovićeve vlade je videl v okrepitvi vladne koalicije s hrvaškimi predstavniki, zato je septembra 1924 delo podrejal političnim prizadevanjem za pristanek vodstva Hrvatske republikanske seljačke stranke na vstop v vlado.¹³¹ Ne glede na to je bilo v SLS jeseni 1924 čutiti veliko nezaupanje do Radićeve politike, ki je bilo povezano z njegovimi poskusi političnega prodora v Slovenijo in s preoblikovanjem Združenja slovenskih avtonomistov Albina Prepeluha v Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev. V *Domoljubu* so tako zapisali: "*Da se z Radićem skupno bijemo proti velesrbstvu, je pravilno, krivo in pogubno pa je hrvatsko svobodomiselnostno stranko presajati na verna slovenska tla.*"¹³² Čeprav je Korošec sodeloval pri sestavljanju odstopne izjave, je bil odločno nasprotoval ostavki vlade, zaradi zazrtosti v uresničitev politike narodnega sporazuma pa ni odobral niti predloga predsednika vlade o razširitvi vladne koalicije.¹³³

V času vlade Davidovića poleti 1924 je politika narodnega sporazuma med Hrvati, Slovenci in Srbi, ki so ji članice Federalističnega oziroma Opozicijskega bloka sledile od skupščinskih volitev leta 1923 za dosego revizije vidovdanske ustave, doživela svoj vrhunec. Po njenem odstopu se niso povečale dejanske možnosti za ustavne spremembe, vendar je ideja sporazuma, ki je v svojem bistvu zavračala načelo narodnega unitarizma,¹³⁴ v kratkem času vlade meščanske levice dobila zanesljivo legitimacijo na najvišji državni ravni, pri tem pa je dejavno sodelovalo tudi vodstvo SLS oziroma Anton Korošec.¹³⁵

¹³⁰ *Jutro*, 15. 8. 1924, str. 1, Politična situacija postaja nevzdržna; *Jutro*, 17. 8. 1924, str. 1, Vladinovci med seboj.

¹³¹ *Slovenec*, 16. 9. 1924, str. 3, Minister Korošec v Ljubljani; *Straža*, 17. 9. 1924, str. 1, Minister za prosveto Korošec; *Domoljub*, 24. 9. 1924, str. 1, Hrvatje v vladi?

¹³² *Domoljub*, 22. 10. 1924, str. 606-607, Radić in slovenski radićevci; *Domoljub*, 15. 10. 1924, str. 601, Masaryk, Radić in katoličani; *Domoljub*, 5. 11. 1924, str. 45, Radić in sporazum; *Slovenec*, 25. 11. 1924, str. 1-2, Volivni govor dr. Korošca; *Domoljub*, 26. 11. 1924, str. 679, Radić, republika in kralj; *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1924, str. 1, Enotna slovenska fronta; *Straža*, 28. 11. 1924, str. 1, Kdor je Slovenec, bo šel z nami.

¹³³ PAM, fond Anton Korošec, AŠ 1, Koncept izjave o odstopu vlade Ljubomirja Davidovića; *Slovenec*, 16. 10. 1924, str. 1, Odstop Davidovićevega kabineta; *Jutro*, 16. 10. 1924, str. 1, Dogodki pred demisijo.

¹³⁴ Več o kompromisni rešitvi idejne predpostavke o nacionalnem unitarizmu v okviru vidovdanske ustave v Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, 2. knjiga. Zagreb 1959, str. 271.

¹³⁵ *Jutro*, 24. 10. 1926, str. 1, Pribičević Svetozar, Narodno edinstvo ali narodni sporazum.

Mateja Ratej

THE POLICY OF NATIONAL AGREEMENT - THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY
IN THE GOVERNMENT OF LJUBOMIR DAVIDOVIĆ

S u m m a r y

After the parliamentary elections in March 1923, the deputies of the Slovene People's Party, the Croatian Republican Peasant Party and the Yugoslav Muslim Organisation, formed the so-called Federalist Bloc and led a joint policy aimed at overthrowing the centralist regime of Nikola Pašić. By January 1924, they prepared a joint programme platform of close cooperation, which contained the demand for a revision of the Vidovdan Constitution. They also engaged in intense negotiations with Ljubomir Davidović, leader of the Yugoslav Democratic Party, regarding their participation in the opposition bloc.

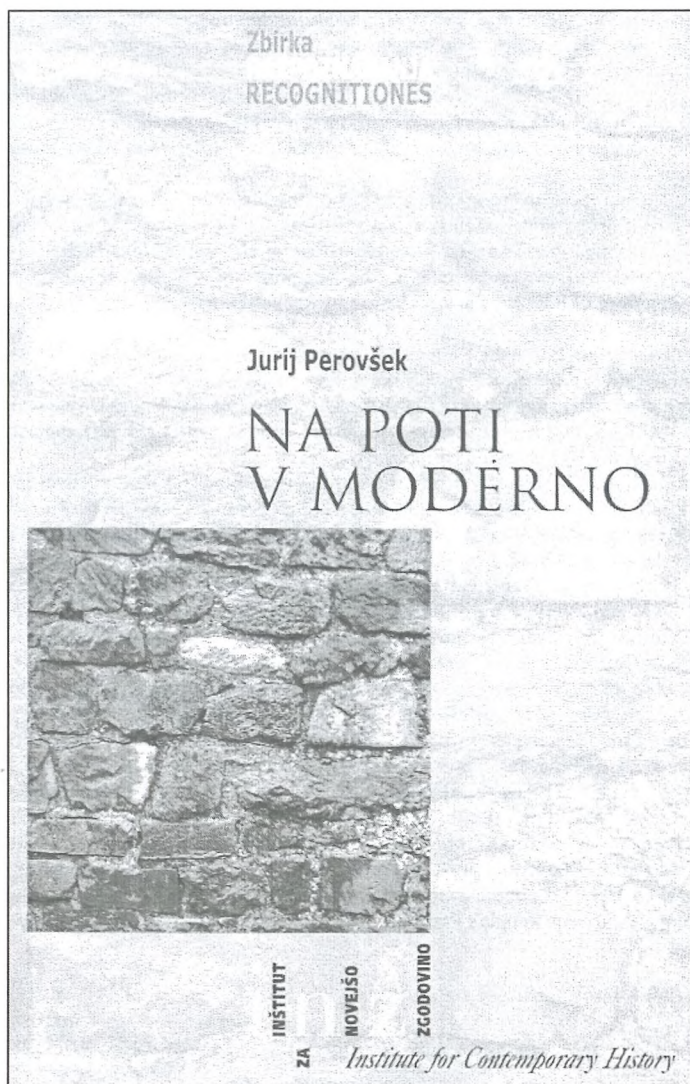
After 1921, the autonomist oriented leadership of the Slovene People's Party gradually embraced Marinković's concept of self-governments, which was to become the basis of a joint programme for the reform of state administration. The first joint enterprise of the opposition parties was in connection with the signing of the Treaty of Rome in the beginning of 1924 which, among other things, authorised the Kingdom of Italy for the annexation of Rijeka (Fiume).

In March 1924 in Belgrade, Ljubomir Davidović, Anton Korošec, Mehmed Spaho and Vojislav Marinković signed a protocol for the foundation of the Opposition Bloc. Its aim was to overthrow the Pašić regime and form a transitional government that would carry out parliamentary elections and address the issue of the state system on the basis of a revision of the Vidovdan Constitution. In mid-July 1924, faced with an intransigent policy of the Opposition Bloc and a deep financial crisis triggered by the political crisis, the King decided to replace the regime.

On 27 July 1924, the deputies from the Opposition Bloc formed a government under the leadership of Ljubomir Davidović. The new government defined as its priority the calming of the political situation in the country and the signing of a national agreement between Slovenes, Croats and Serbs. Its plans also included the promotion of self-government within the constitutional framework through the establishment of municipal governments, the execution of municipal elections, an equal distribution of taxes and the drafting of bills, most importantly, the Anti-Corruption and the Disabled Bill. The formation of the Davidović government was, at the same time, the King's response to the political changes in Europe that had brought about the international recognition of the Union of the Soviet Socialist Republics. The government, which enjoyed the support of the communist oriented Independent Workers' Party of Yugoslavia, has been dubbed 'a government of the bourgeois left' by the author of this paper for adopting the principles of the British and French left-wing politics.

In October 1924, Nikola Pašić provoked a crisis, following the resignation of General Stevan Hadžić from the post of the Army and Navy Minister. The Slovene People's Party wanted to take advantage of the less than three months rule of the new government for the consolidation of their political, economic and cultural position. The policy of national agreement reached its climax during the term of the Davidović government in Summer 1924. Although, after its resignation, the prospects for constitutional changes did not increase, their policy had gained credibility at the highest state level. The leadership of the Slovene People's Party actively participated in this.

KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 25 EUR

1.01
Prejeto 5. 4. 2007

UDK 323.15(497.4 Kočevje=112.2):321.64

Marjan Drnovšek*

Kočevarski krošnjariji in nacistična propaganda**

IZVLEČEK

Na Kočevskem, v jugovhodnem delu takratne Slovenije, je med obema svetovnima vojnama živela nemška manjšina, znana pod imenom Kočevjarji (Gottscheer). V tridesetih letih 20. stoletja so kočevarski krošnjariji nadaljevali tradicionalno trgovanje z južnim sadjem, slaščicami in prirejanjem iger na srečo v Nemčiji. Med njimi se je krepilo navdušenje nad nacistično Nemčijo. Bili so nosilci nacistične propagande, saj so v Nemčiji obiskovali nekajdnevne politične tečaje. Osnovno je le bilo pridobivanje dohodka za preživetje, saj je bila Kočevska pasivna dežela, ki je nudila premalo kruha za vse. V prispevku so prikazani odnosi jugoslovanskih oblasti do kočevarskih krošnjarjev, naraščanje slovensko-nemških etničnih trenj na Kočevskem in analiziran ohranjen seznam kočevarskih krošnjarjev za sezono 1936/37.

Ključne besede: Slovenija, Nemčija, nacizem, Kočevjarji, krošnjariji, nacistična propaganda

ABSTRACT

THE GOTTSCHER PEDDLERS AND NAZI PROPAGANDA

Between the two world wars, the Kočevje region in southeast Slovenia was home to a German minority known as the Kočevje Germans (Gottscheer). In the 1930s, they seasonally migrated to Germany where they worked as peddlers, plying their traditional trade in tropical fruits and confectionery and organising games of chance. Many were enthusiastic about the new Nazi regime, attended short political courses and gradually became exponents of Nazi propaganda. Nevertheless, their primary concern in the economically depressed Kočevje region remained the earning of income. The paper describes the attitude of the Yugoslav authorities towards the Gottscheer peddlers and the growing tension between them and the local Slovenes. A preserved list of the peddlers from the 1936/37 season is also analysed.

Key words: Kočevje, Germany, Nazi propaganda, peddlers

* Dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: marjandr@zrc-sazu.si

** Projekt št. L6-6263-0618 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. L6-6263-0618).

Uvod

Že od daljnega leta 1492 - ko je nemški cesar Friderik III. Habsburški (1440-1493) s posebnim privilegijem (*Hausierpatent*) dovolil Kočevarjem izvažati živino, platno in lesene predmete, ki so jih izdelovali doma - so drug ob drugem stoletja krošnjarili po svetu kočevarski, ribniški in belokranjski krošnjarji. Sčasoma so se začeli razlikovati v temeljnem pristopu h krošnjarski dejavnosti. Ribniški so vse-skozi (in še danes) doma izdelovali lesene izdelke in jih prodajali po svetu (govorimo o povezanosti proizvodnega s prodajnim procesom), kočevarski so vsaj v 19. in 20. stoletju krošnjarili le z nakupljeno robo (potovalna trgovina z mrežnim sistemom nabave blaga); v tem so bili bližji belokranjskim krošnjarjem v tem obdobju, čeprav so med njimi obstajale velike razlike, kot je zapisal Janez Trdina.¹

Kot del širših slovensko-nemških narodnostnih napetosti od srede druge polovice 19. stoletja do propada habsburške monarhije predstavljajo odnosi med slovenskimi in kočevarskimi prebivalci na Kočevskem posebno zgodbo. Pritrdim lahko trditvi, da so bili odnosi med kočevarskim in slovenskim kmečkim prebivalstvom dobri,² vendar so jih v drugi polovici 19. stoletja skalili spori na narodnostni in v obdobju med obema svetovnima vojnama tudi na ideloški ravni. Posebno prelomnico je prinesel konec prve svetovne vojne. Če se je med kočevskimi Nemci v obdobju do 1918 krepila sprva kočevarska in kasneje nemška zavest (pripadnost nemštvu), se ji je med obema svetovnima vojnama priključil še nacizem. Na drugi strani se je do prve svetovne vojne v slovenskem okolju na Kočevskem krepila slovenska narodnostna zavest. Intenziviranje slovenstva in nemštva v omenjenem času je še bolj oddaljevalo oz. oteževalo sobivanje obojih, Slovencev in Nemcev na tem območju. Posebna situacija za kočevarsko prebivalstvo nastopi z nastankom Kraljevine SHS, ko so postali manjšina, Slovenci pa konstitutivni del nove, jugoslovanske države. Oblasti so na Kočevskem ukinile nemško gimnazijo, odpravile nemško bralno društvo, omejevale nemške gospodarske, kulturne in telovadne organizacije. Število učiteljev in šol je upadalo, omejevala se je javna raba nemškega jezika, poslovenjena so bila nemška krajevna in osebna imena. Ta pritisk je še bolj pripomogel do nagle in množične podpore Kočevarjev novi nacistični ideologiji v tridesetih letih.³ Novembra 1933 je dnevnik *Slovenec* zapisal, da si Slovenci in Nemci stoje nasproti kakor večinski narod proti manjšini, ki je bila v avstrijskem obdobju v privilegiranem položaju kot nositeljica protislovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega pritiska, v Jugoslaviji pa je ohranila svoje gospodarske pozicije.⁴ Če se je leta 1910 na slovenskem ozemlju - upoštevajoč le kasnejši del v okviru Jugoslavije - za nemški pogovorni jezik odločilo 100.000 prebivalcev (okrog 10%), so jugoslovanski in slovenski nacionalistični pritiski pri popisu prebivalstva leta 1921 zmanjšali njihovo število na 41.500 (na 4%). Takrat se je odselilo iz jugoslovanske Slovenije približno 30.000 Nemcev. Leta 1931 jih je državna statistika naštel samo še 29.000.⁵ Nemška manjšina v Sloveniji je bila le

¹ Janez Trdina: Sprehod v Belo krajino. Ljubljana 1958.

² Janez Šumrada, Tone Ferenc: Kočevarji. V: Enciklopedija Slovenije, zvezek 5. Ljubljana 1991, str. 180.

³ Prav tam.

⁴ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 103.

⁵ Slovenska novejša zgodovina, 1. Ljubljana 2005, str. 397-398 (Ervin Dolenc: Nemci v Sloveniji).

drobec v odnosu do ostalega jugoslovanskega prostora, saj je po štetju leta 1931 v državi živelo 499.969 oseb z nemškim maternim jezikom, vključno s 17.614 nemškimi Judi.⁶ Pred obiskom dr. Milana Stojadinovića v Berlinu januarja 1938 je nemški poslanik Viktor von Heeren označil položaj nemške manjšine v Jugoslaviji za zadovoljiv, razen v Sloveniji, kar je pripisoval slovenskim klerikalcem in dr. Antonu Korošču. Ob tem je bilo izpostavljeno dobro ravnanje z Jugoslovani v Porurju.⁷

Krošnjarstvo med svetovnima vojnama

Klasično krošnjarjenje z nastankom Kraljevine SHS ni zamrlo, ampak se je prilagodilo novim razmeram. Z nastankom novih državnih mej, nove zakonodaje in na splošno večje kontrole selitvenih gibanj v evropskem prostoru so se povečale zapreke za to dejavnost. V primerjavi z 19. stoletjem in začetkom 20. stoletja se je skrčil geografski domet krošnjarskih ciljev v evropskem prostoru. Deloma so se spremenili načini in vsebina krošnjarjenja. Nastopil je nov trenutek v tej dejavnosti, saj naj bi bil to poklic tistim, ki so bili siromašni in nesposobni za druga dela, kar mu je dalo določeno socialno-zaščitno noto.

Z ozirom na nove načine krošnjarjenja nam to tezo potrjuje statistika krošnjarskih dovolil na območju Dravske banovine konec leta 1937. Obrtne oblasti so izdale skupaj (A) 250 dovolil za trgovce z manufakturnim blagom, (B) 494 za trgovce z ostalim blagom in (C) 95 za rokodelske obrti brez lokala (brusači, dežnikarji, popraviljalci kuhinjske posode, popraviljalci mlatilnic). Največje število dovolilnic so izdali za trgovce z ostalim blagom v obrtni oblasti Kočevje (321) in tri za trgovce z manufakturnim blagom, sledil ji je Črnomelj (166 dovolil za trgovce z manufakturnim blagom), nato obrtna oblast Murska Sobota, kjer so izdali 74 dovolilnic v okviru skupine rokodelske obrti brez lokala, od tega kar 62 za mlatenje z mlatilnim strojem od kraja do kraja. Tem skupinam sledijo naslednje obrtne oblasti: Ljubljana mesto in okolica (60), Kranj (46), Radovljica (42), Škofja Loka (30), Logatec (26), Novo mesto (17), Maribor (19) itd.⁸ Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani je nasprotovala naraščanju "nedopustnega krošnjarjenja", ki je konkuriralo stalnim trgovcem. V gornjem primeru je kot krošnjarje obravnavala le skupini (A) in (B). Opozarjala je tudi na krošnjarje iz Savske, Primorske in drugih banovin, ki so celo predstavljali večino krošnjarjev v Dravski banovini v tem obdobju. Tajnika Zbornice za Trgovino, obrt in industrijo dr. Ivana Plessa je presenečalo, da iz okraja Murska Sobota ni bilo krošnjarjev, čeprav ga je vsako leto zapuščalo "na tisoče in tisoče" oseb, ki so iskali boljši kos kruha v tujini. V mislih je imel močno sezonsko izseljevanje iz tega območja.⁹ Z negativnim odnosom omenja visoko število Kočevjarjev, ki so večinoma odhajali v inozemstvo, kar "pač ne potrebuje nobenega komentarja." Skratka, že z naslovom prispevka v *Trgovskem listu* "Borba proti nedopustnemu krošnjarjenju" se kaže, da je bilo trn v peti stalnim trgovcem, kar ni bilo nič novega, če pogledamo v zgodovino te de-

⁶ Biber, n.d., str. 308.

⁷ Prav tam, str. 90-91.

⁸ Trgovski list, XX/138, 10. 12. 1937.

⁹ Marjan Drnovšek: Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnima vojnoma. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1, str. 219-234.

javnosti že stoletja nazaj. Celo odnos se ni spremenil, saj je omenjeni tajnik Zbornice za trgovino, obrt in industrijo svetoval, da je treba krošnjarjenje "sistematično zatreti".¹⁰ V *Trgovskem listu* za leto 1938 zasledimo - mnogokrat na naslovnih straneh - napade na krošnjarstvo, s pozivi za prepoved te dejavnosti, zlasti trgovanja z manufakturnim blagom. Pisali so o "krošnjarskem zlu", o uporabi "gangsterskih metod", o njihovi lažnivosti, nespodobnem govorjenju, tj. o uporabi "mastnih izrazov", da so se predstavljali kot češki emigranti¹¹ in da so raznaševalci neresničnih vesti in goljufi itd.¹² Ob tem so se sklicevali na ravnanje Nemčije, kjer niso dopuščali krošnjarjenja osebam, ki so bile zdrave in sposobne za delo.¹³ Za območje Dravske banovine je delovalo Društvo krošnjarjev, ki je imelo Glavni odbor za Slovenijo s sedežem v Ljubljani. Leta 1941 je bil predsednik društva Fran Kravanja, njegov tajnik Štefan Turkovič. Tega leta sta se pisno obrnila na kočevski okraj, da bi pridobila sezname krošnjarjev, vendar njuni prošnji niso ugodili. Kot vzrok so v odgovoru navedli pomanjkanje časa, dali pa so jima možnost, da pod nadzorom sama prepiseta sezname krošnjarjev.¹⁴

Janko Traven, avtor prispevka o razvoju slovenskega obrtništva v *Spominskem zborniku Slovenije*, je z ozirom na domače obrti v Sloveniji zapisal, da je z nastankom Jugoslavije nastal nov položaj za domače obrtne dejavnosti. Stare trgovske poti so se pretrgale, stari privilegiji krošnjarjev s suho robo iz črnomeljskega, kočevskega in novomeškega okraja so ugasnili. Odločujoč za krošnjarje je bil *Zakon o obrtih* 5. novembra 1931, ki je določal ravnanja v primerih izvrševanja "obrti brez stalnega poslovališča". Prodaja izdelkov lesne obrti v tujini je bila vedno težja, konkurenca industrijskih izdelkov vedno večja. Skrb zanje je slonela na Zvezi lesnih domačih obrti v Ribnici.¹⁵ Istega leta je izšla drobna brošura izpod peresa Jožeta Rusa z naslovom *Suha roba brihtna Ribnica in široki svet*.¹⁶ Avtor opredeli za ribniško krošnjarsko geografsko območje prostor od cerkniške Slivnice do kočevskega Roga in od mesta Kočevje do Želimelj "z najbolj delavno sredico v trikotu med Blokami, Turjakom in ribniškim trgom." V njej nam daje geografsko in številčno podobo ribniškega krošnjarstva leta 1930.¹⁷

¹⁰ Trgovski list, XX/138, 10. 12. 1937.

¹¹ Očitati so jim izkoriščanje usode "čehoslovaškega naroda" v svoje trgovske namene, da bi ljudje zaradi usmiljenja več kupovali od njih. Trgovski list, XXI/117, 24. 10. 1938.

¹² Npr., da so dobili blago od "samega Hitlerja", zato je zastoj za revno kmečko prebivalstvo, plačati je treba samo voznino, davke in stroške krošnjarjenja. Blago so prevažali z avtomobili, kar naj bi bil splošni pojav. Trgovski list, XXI/126, 16. 11. 1938.

¹³ Trgovski list, XXI/137, 16. 12. 1938.

¹⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), KOČ-1, Okrajno glavarstvo Kočevje, šk. 6, mapa 40.

¹⁵ Janko Traven: Dvajset let razvoja slovenskega obrtništva. V: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 391-393.

¹⁶ Jože Rus: Suha roba brihtna Ribnica in široki svet. H geografiji naše lesne domače obrti. Ljubljana 1930.

¹⁷ Traven, n.d., str. 3.

Tabela 1¹⁸

Število ribniški krošnjarjev leta 1930	
Občina	Število
Sodražica	129
Jurjevica	89
Dane	54
Ribnica	37
Dolenja vas	24
Sušje	21
Vel. Poljane	4
Gora	2
Skupaj	360

In smeri krošnjarjenja? Po Jugoslaviji je odšlo 107 krošnjarjev, v bližnjo Italijo 23 in Avstrijo 230. Z Italijo in Avstrijo so bile sklenjene konvencije, ki so omogočale ljudem s krošnjo prost vstop, z Madžarsko v tem času takega sporazuma ni bilo. Vsak krošnjar je imel svoj "rajon": na Koroško jih je hodilo 37, Štajersko 55, Dolno Avstrijo 79, Zgornjo Avstrijo 25, na Salzburško 24 in Tirolsko 10. V okviru Jugoslavije jih je krošnjarilo po Dravski banovini 32, Savski 56, Vrbski 12, Primorski 5 in Donavski 8. Rus je ugotavljal, da so pred prvo svetovno vojno hodili "še dalje v široki svet".¹⁹ In kje so prodali največ? Ni znano, koliko suhe robe so odkupili trgovci in koliko so jo sami raznesli. Rus le navaja odstotke blaga, npr. "obodov" je šlo po Jugoslaviji 86%, Avstriji 10% in Italiji tj. Julijski krajini in Beneški Sloveniji 4%, "rešet" je vzela Avstrija 60%, Jugoslavija 30%, Italija 10%, "škafov" so prodali kar $\frac{3}{4}$ po Jugoslaviji, ostalo v Italiji ter "žlic in kuhalic" so pokupili po Jugoslaviji 75%, v Avstriji 20% in Italiji 5%. Najdlje po svetu so šli zobotrebci. Ribniški krošnjarji so hodili tudi "na Nemško", in sicer v marcu do košnje, nato so ponovno odšli in se vrnili za veliko mašo ali konec avgusta.²⁰ Rus sicer ne navaja virov in točne časovne opredelitve svojih podatkov, vendar le-ti odražajo splošne trende ribniškega krošnjarstva do srede obdobja med obema vojnoma. V Rusovi brošuri ne najdemo besede o kočevarskih krošnjarjih, ki so se razlikovali od ribniških, čeprav so oboji živeli v okviru Srežkega načelstva Kočevje. "Rešetarji" iz okolice Sv. Gregorja so odhajali tudi v bolj oddaljene dežele, npr. v Francijo in Alžirijo, vendar je večina le prodajala po Jugoslaviji.²¹

Na podlagi "razpisa" z dne 14. 2. 1940 je VI. oddelek Dravske banovine zahteval od občin izpolnitev "vprašalnega lista za izseljence in sezonske delavce", ki je bil nato vložen v t. i. "statistiko izseljencev". Izpolnjen je moral biti pred odhodom. Vseboval je splošne podatke in podatke o izseljevanju. Kot primer navajamo popis krošnjarja A. R., rojenega leta 1910 v Zamostecu v občini Sodražica, ki je bil jugoslovanski državljan, po narodnosti Slovenec in rimskokatoliške vere, poročen in oče hčerke, in brez posestva. Na občini so izpolnili obrazec, in sicer, da za

¹⁸ Rus, n.d., str. 12.

¹⁹ Prav tam, str. 12.

²⁰ Prav tam, str. 13.

²¹ Franc Huber: Kočevje. Trgovski list, XXI/42, 13. 4. 1938.

nedoločen čas sam potuje v Linz v Nemčijo²² (iz katere še ni bil repatriiran), in to že drugič, zaradi zaslužka, s potnim listom in plačano glavarino, z odsluženim vojaškim rokom in opravljenimi orožnimi vajami v letu 1939. Delo si je priskrbel sam.²³ Na podlagi §§ 176-188 že omenjenega obrtnega zakona iz leta 1931 je vsak krošnjar moral imeti dokument, ki je nosil naslov *Dovolilo za izvrševanje obrta brez stalne poslovalnice* z navedenimi podatki o nosilcu, v našem primeru Janku Ž. iz Dragoševcev v občini Radatoviči v črnomeljskem okraju. Imel je pravico do prodaje manufakturnega in drobnega blaga. *Dovolilo* je bilo izdano leta 1937, nato vsako leto na novo potrjeno in zadnje vpisano potrdilo je veljalo do 31. 12. 1943, kar kaže da je bilo krošnjarjenja tudi v vojnem času. Davčni upravi v Metliki je moral plačevati državni davek (A), samoupravne doklade (B) in z letom 1940 še "specialni doprinos", ki je dobil leta 1943 naziv "fond za nar(odno) obr(ambo)".²⁴

Kočevarji so predstavljali znatni del tega krošnjarskega življenja v času prve Jugoslavije, vendar so krošnjarili ločeno od ostalih in hkrati jim je bila odprta pot v Nemčijo, zlasti po prihodu nacizma na oblast. Morali pa so upoštevati jugoslovansko zakonodajo.

Nemški rajh privlačuje krošnjarje nemške narodnosti

Kočevarsko območje je leta 1936 geografsko obsegalo občine (s številom prebivalstva): Kočevje okolica (3461 prebivalcev), Kočevje mesto (3231), Koprivnik (1278), Mozelj (1658), Stari log (1944, nepopolni podatki), Kočevsko Reko (1972), Drago (756), in Črmošnjice (1843). K temu območju so pred drugo svetovno vojno spadali še deli občin Črnomelj-okolica (411, nepopolni podatki), Semiča (45), Starega trga (99) in Dolenje vasi (261). Skupaj je v okviru tega območja živelo 16.959 oseb.²⁵

Nastop novega režima v Nemčiji na začetku leta 1933 je v krošnjarjenju Kočevarjev pomeni novo obdobje, medtem ko je bila za ostale slovenske krošnjarje Nemčija bolj ali manj zaprta. Tudi v primerjavi z avstrijskim obdobjem je bila kontrola jugoslovanskih državnih in lokalnih oblasti nad prihajajočimi krošnjarji večja, saj so potujoči trgovci vseh vrst pomenili za državo potencialno nevarnost. Kočevsko območje je bilo relativno blizu italijanske (rapalske) meje, ki je povzročila strah pred obveščevalnim delovanjem iz Italije, zlasti iz vrst slovensko govorečih državljanov Italije. Zato je Okrajno načelstvo Kočevje poslalo svojim žandarmerijskim postajam posebno okrožnico o nevarnosti "špijonov" iz vrst italijanskih trgovcev, tovarnarjev ("fabrikantov") in trgovskih potnikov (1930).²⁶ Nacistična nevarnost se je kazala po letu 1933, ki je bila še potencirana po priključitvi Avstrije k Nemčiji (1938), saj se je okrepila njihova propaganda, kjer so imeli vlogo propagatorja novega nemškega režima ravno Kočevarji. Poleg ustaljenih metod za širjenje nacističnih idej in organizacij med nemštvom v tujini so nacisti na Kočevskem imeli oporo tudi v kočevarskih krošnjarijih.

²² Linz je avstrijsko mesto. Marca 1938 je bila Avstrija anektirana s strani Nemčije.

²³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje (AS 74), 30/2780.

²⁴ Slovanska knjižnica, KMA 525.

²⁵ Mitja Ferenc: *Kočevska: Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev*. Ljubljana 1993, str. 106-110.

²⁶ ZAL, KOČ 1, Okrajno glavarstvo Kočevje, šk. 1, leto 1930.

Pod vplivom slovenskega časopisja in javnega mnenja nasploh se je od srede 19. stoletja poudarjala razlika med kočevarskimi in ostalimi krošnjariji, ki je temeljila na črno-beli podobi, katere osnova je bila "tujost" oziroma "drugačnost" prvih in "domačnost" oziroma "slovenskost" drugih. V času okrepljene nacistične propagande so bile slovenske oblasti še bolj čuječe. Primer: ko je B. A. tretjega januarja 1941 (po zahodni Evropi je že divjala vojna) zaprosil Okrajno načelstvo Kočevje za podaljšanje veljavnosti krošnjarskega dovoljenja, se je po ustaljenem postopku le-to obrnilo - v našem primeru - na žandarmerijsko postajo Videm-Dobroplje, da ugotovi, ali so z ozirom na prosilca kakšni izključevalni razlogi, npr. o morebitnih njegovih pridobitnih in premoženjskih razmerah, o zanesljivosti in eventualnih zlorabah, delomrznosti in ali se že preživlja s kako obrtjo.²⁷ Odgovor je bil zanikajoč, vendar mu je bil dodan namig: "Zaupno doznalo se je da je B. pristalica ideja kočevarskih Nemcev." S strani Okrajnega načelstva Kočevje je prišla nova zahteva na omenjeno žandarmerijsko postajo, da naj ugotovi prosilčevo "narodnost" in kakšna je njegova "moralna, nacionalna in državno politična zanesljivost." Odgovorili so, da je krošnjarij z manufakturnim blagom po okrajih Kočevje, Novo mesto, Litija in Ljubljana, da je slovenske narodnosti, "v moralnem in državno-političnem oziru bil je dosedaj ispraven - zanesljiv ... a v nacionalnem kakor je že navedeno v tuk. poročilu naklonjen je idejama Kočevara".²⁸ In kakšen je bil kronski dokaz? Da se je naselil v njihovo bližino. Okrajno načelstvo mu je nazadnje le izdalo krošnjarsko dovoljenje za leto 1941.²⁹

Že obrazec vloge za pridobitev krošnjarskega dovoljenja je bil zahteven. Če vzamemo za primer vlogo K. J. iz leta 1934, naslovljeno na Okrajno načelstvo Kočevje, je vsebovala fotografijo prosilca in navedbo kraja bivanja, navedbo hišne številke bivanja, rojstnega datuma, kraja rojstva, pristojne občine in okraja (sreza). Zahtevan je bil osebni popis prosilca, tj. njegova postava, obraz, oči, nos, usta, lasje in posebna znamenja. Vsaj v našem primeru je bilo zahtevano šest prilog: krstni list, domovnica, npravstveno spričevalo (izdala občina), potrdilo davčnega urada, potrdilo sodišča (o nekaznovanju) in zdravniško poročilo. Naš prosilec je posebej navedel krošnjarijenje s "sladkornimi izdelki". Žandarmerijska postaja Petrina je o prosilcu dala ugodno mnenje ("Imenovani je v političnem in moralnem pogledu zanesljiv, ni še kaznovan in tudi ni delomrnez").³⁰ Vsak krošnjar je moral imeti krošnjarsko dovoljenje "Dovolilo za izvrševanje obrta brez stalne poslovalnice - lokala", ki se je časovno omejevalo oziroma potrjevalo za določen čas. Vsebovalo je bistvene poudarke iz Zakona o obrtih (1931) in sicer, da je krošnjarstvo potujoča trgovina, in krošnjar "...sme po ulicah in hodeč od kraja do kraja ter od hiše do hiše izvrševati obrt trgovine z lesnimi izdelki, kakor popravila na teh izdelkih, ki so hišna industrija". Krošnjar je lahko samo državljan Jugoslavije, ki je vreden zaupanja, da sme prodajati omejene izdelke "hišnega" izvora. To obrt lahko opravljajo tudi invalidi, druge za delo nesposobne osebe, kot prebivalci "izvestnih siromašnih krajev" in to v obsegu, da robo samo nosijo; dopuščena so bila tudi določena rokodelska dela. Dovoljenja niso dobile osebe, ki niso dovršile 25. leta starosti, imele nalezljivo bolezen in osebe, ki so bile podvržene zaščitnemu zakonu

²⁷ Vprašanje je temeljilo na zahtevah Zakona o obrtih (1931), in sicer na §§ 11, 12, 13 in 179.

²⁸ Večina dopisov žandarmerijskih postaj je bila v "jugoslovanskem" jeziku.

²⁹ ZAL, KOČ 1 (Okrajno glavarstvo Kočevje), šk. 6, mapa 40.

³⁰ ZAL, KOČ 1 (Okrajno glavarstvo Kočevje), šk. 1 (1934).

(§ 56. K. Z.), obsojeni za zločine, kršitelji javne morale, osebe podvržene zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi in osebe, ki so vdane potepanju, beračenju, vlačuganju ali pijančevanju itd.³¹

V času gospodarske krize v začetku tridesetih let je bil za pasivne kraje, kot je bila Kočevska, dobrodošel vsak posel, ki je prinesel kak dinar ali rajhsmarko v družinski proračun. Ko se je odprla možnost za krošnjarijenje v Nemčiji v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja, so jo izkoristili Kočevarji in deloma Slovenci, ki so znali nemški jezik, še bolje rečeno, da so bili naklonjeni Nemcem. Prvi so bili v večini. Jugoslovanske oblasti so bile kritične do odhajanj, vendar so v skladu z zakonskimi normativi izdajale potna dovoljenja, če ni bilo drugih zadržkov. Vzpon nacističnega navdušenja na Kočevskem in vzporedno odhajanje Kočevarjev na krošnjarijenje v Nemčijo je spodbudilo okrepljeno slovensko protiakcijo, ki je temeljila zlasti na krepitvi slovenske zavesti na tem območju.

Nacistična propaganda in kočevarski krošnjariji

Leta 1939 je slovenska Družba sv. Cirila in Metoda izdala zbornik o Kočevski.³² Ni naključje, da je nastajal v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, ko se je okrepil strah pred nacizmom. Predsednik omenjene družbe ing. Janko Mačkovšek³³ je sicer zanikal, da je do njega prišlo zaradi povečanega propagadnega obravnavanja Kočevske s strani nemških piscev, vendar v svojem jedru le pomeni slovenski odgovor na vzpon nacistične ideologije na Kočevskem. Ko je Nemčija anektirala Avstrijo, je bilo od nove nemške meje na Karavankah do Jadrana samo 98 km zračne črte, z močnim nemškim (kočevarskim) stebrom sredi tega mostu (Drang nach Adria). Krošnjariji so bili med nosilci nacistične propagande na Kočevskem. Švabsko-nemški Kulturbund je v okviru Dravske banovine imel, npr. leta 1934, sedež v Mariboru, Celju, Ptuj, Ljubljani in v Kočevju. Poročilo avstrijskega diplomata iz istega leta ugotavlja, da je na nemškem jezikovnem otoku v Kočevju prisotna močna pronacistična propaganda, ki jo vodi dr. Hans Arko, usmerjena pa je zoper slovensko katoliško prebivalstvo in proti slovenskemu petju v cerkvah.³⁴

Po definitivnih rezultatih ljudskega štetja iz leta 1921 je živelo na ozemlju Slovenije skupno s Prekmurjem 41.514 prebivalcev z nemškim maternim jezikom, od tega kar 12.680 na Kočevskem na področju okrajev Kočevje, Novo mesto in Črnomelj.³⁵ Tu so - poleg v Apaški ravnini - živeli strnjeno, drugače so bili raztreseni predvsem po štajerskih mestih in trgih. Kot nemška narodna manjšina so bili v novi državi gospodarsko in socialno močni, dobro organizirani, z bogato kulturno in politično tradicijo in z močno poudarjeno narodno zavestjo.³⁶ Z razpadom monarhije so se kočevski Nemci potegovali za priključitev k Avstriji, nato

³¹ ZAL, KOČ 1 (Okrajno glavarstvo Kočevje), šk. 6, mapa 40.

³² Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh. Ljubljana 1939.

³³ Janko Mačkovšek (Idrija, 1888-Dachau, 1945), narodnoobrambni delavec in politik, med drugim je bil izvedenec v jugoslovanski delegaciji za narodne meje na mirovni konferenci v Parizu, 1919. Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 349.

³⁴ Dušan Nečak: "Nemci" v Sloveniji 1938-1948. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju /Slovenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ljubljana 2004, str. 351.

³⁵ Na ljudskem štetju leta 1931 se v okrajih Kočevje, Črnomelj in Novo mesto za nemški občevalni jezik odloči 11.734 prebivalcev, od tega 11.505 jugoslovanskih državljanov. Glej Biber, n.d., str. 22.

³⁶ Biber, n.d., str. 14.

se je pojavil celo predlog, da se ustanovi kočevska državica pod ameriškim protektoratom.³⁷ Kočevski Nemci so bili bolj konservativni in katoliško usmerjeni, saj je večino sestavljalo kmečko prebivalstvo. Pomemben združevalni naboj je imel Kulturbund, ki se je kratkega diha ustanovil že leta 1922, kje drugje kot v Kočevju. Ob proglasitvi šestojanuarske diktature so za nekaj časa te organizacije v mirovanju, vendar je vlada že 28. avgusta 1930 dovolila Kulturbundu neovirano društveno delovanje. V Kočevju je bil ponovno ustanovljen 29. avgusta 1931.³⁸ Kralj Aleksander se je v tem času zavzemal za zблиževanje z Nemčijo, da si utrdi zunanjepolitični položaj v odnosu do Italije in da se okrepi gospodarsko sodelovanje z Nemčijo. Večji nacistični angažiranosti Nemcev v Jugoslaviji sledimo po Hitlerjevem prihodu na oblast. Posledično so nastala trenja med oblastjo in temi društvi, prihajalo je do razpustov krajevnih skupin Kulturbunda, npr. leta 1936 na Kočevskem.

V političnem smislu pomeni za Jugoslavijo, in s tem tudi za Kočevsko, nov polet v poudarjanju *nemštva* druga polovica tridesetih let prejšnjega stoletja, zlasti po vključitvi Avstrije v nemški rajh. Kot sem že omenil, so enega od legalnih stikov med Slovenijo in Nemčijo v tem času predstavljali kočevski krošnjariji, zlasti pri širjenju nemške (nacistične) propagande.

Ivan Bratko je postavil Hitlerjev prihod na oblast za čas, ko je dobilo krošnjarjenje Kočevjarjev "politično vsebino". Hkrati zanika, da bi bilo krošnjarjenje produkt "kočevarske krvi in značaja, nekakega nagona, ki jih sili v to", češ da krošnjarijo tudi Slovenci, in izpostavil pasivnost Kočevske in njeno domačo obrt, tudi v Ribnici z okolico in na Gorenjskem.³⁹ Na Kočevskem so bili postranski zaslužki, npr. dnina (košnja pri bogatih kmetih), vožnje, delo na žagah in v gozdu (žaganje lesa, tesanje, oglarjenje) in ne nazadnje tudi podpora iz Amerike.⁴⁰ Toda to ni zadostovalo za življenje, mnoge hiše na Kočevskem so bile porušene ali zapuščene. V Nemčijo so hodila tudi dekleta v razne gospodinske tečaje.⁴¹ Z letom 1934/35 je bil znova možen odhod kočevarskih krošnjarjev v nemški rajh. Med njimi je veljalo mnenje, da je bilo z zaslužkom ene (zimске) sezone (sezije) možno modernizirati deset hektarov zemlje, zato je bilo zanimanje za odhod veliko. Vendar, število je bilo omejeno na 300 mož na sezono. Posameznik je lahko računal na pridobitev dovoljenja do dveh ali treh sezon. Odhajali so krošnjariji iz okrajev (srezov) Kočevje in Novo mesto. Banska uprava ni nasprotovala zaposlovanju brezposelnih krošnjarjev v Nemčiji, saj je to pomenilo možnost preživetja za prebivalce kočevskih pasivnih krajev.⁴²

Jeseni leta 1934 je okoli 200 "kmetov" (Bauern) iz različnih kočevskih okolišev odšlo v nemški rajh, da bi v zimskem času pridobili sredstva za preživljanje njih samih in svojih družin, in sicer s prodajo slaščic in južnega sadja. Številna kratka poročila o njih so dokazovala, da se je večina mož dobro počutila v Nemčiji. Njihovo opravljanje dejavnosti je naletelo na prijazno podporo oblasti, prebivalstva in zlasti študentov. Konec marca, npr. leta 1936, so se vračali v domovino (Heimat)

³⁷ Prav tam, str. 31.

³⁸ Prav tam, str. 34.

³⁹ Bratko, Pogled na Kočevsko (Vtisi s potovanja). V: Sodobnost 1938, str. 370.

⁴⁰ Marjan Drnovšek: Izseljevanje Kočevjarjev v Združene države Amerike. V: Dve domovini - Two Homelands, 2005, 21, str. 7-34.

⁴¹ Bratko, n.d., str. 371.

⁴² ARS, AS 74, 5/574 Dopis banske uprave, 21. 9. 1936.

k svojim družinam.⁴³ Novembra istega leta je časnik *Slovenec* objavil članek z naslovom *Slovenski kočevski krošnjariji*,⁴⁴ s katerim je opozoril na njihovo problematiko, saj jih dr. Arko ni hotel zapisati na seznam za Nemčijo. Časnikar točno ugotavlja, da se je od prihoda novega režima v Nemčiji povečal interes za Nemce zunaj rajha, tako tudi za okrog 9000 Kočevarjev.⁴⁵ Vabljev je bil še dober zaslužek v Nemčiji. Zato je bila izvedena protiakcija narodnoobrambnega društva Slovenska straža na Kočevskem, ki je bila pod pokroviteljstvom dr. Antona Korošca, da se slovenskim krošnjarjem omogoči krošnjarjenje po državi Jugoslaviji. To naj bi bila pomoč revnim kočevskim Slovencem. Hkrati bi bila to tudi obramba proti germanizacijskemu pritisku "na naši zemlji", saj, kot ugotavlja časnikar: "Silen je bil doslej odtok naše krvi v nemško morje!"

Banovinski kot državni organi so spremljali nacistično propagandno dejavnost na Kočevskem. Krošnjariji obeh narodnosti, slovenske in nemške, so bili prenašalci novih idej iz Nemčije. Iz poročila "uradne osebe", ki je od sopotnikov na vlaku Ribnica - Kočevje izvedela za ravnanje rešetarja T., ki se je prek Ljubljane vračal iz Nemčije in izstopil na postaji v Žlebiču, izvemo, da je govoril in pel v nemškem in slovenskem jeziku, agitiral za Nemčijo in Hitlerja, se hvalil, da so njegovi trije sinovi, ki so ostali v Nemčiji skupaj z materjo, vneti "hitlerjanci", izražal upanje na osvoboditev Kočevarjev in kritiziral Jugoslavijo. Kasneje ga je "uradna oseba" razkrinkala, mu odvzela potna lista, krošnjarsko knjižico in dve "legitimaciji". Ker je bilo poročilo datirano z 21. aprilom 1939, lahko predvidevam, da je bil omenjeni dogodek dan poprej, ko je bil Hitlerjev rojstni dan, in da je omenjeni T. v njegovo čast pregloboko pogledal v kozarec. Taisti T. se je po izbruhu vojne septembra 1939 oglasil na sedežu okraja Kočevje, predložil potna lista in za vso družino prosil za dovoljenje za odhod v Nemčijo. Sam je bil vojaški obvezanec, sinovi pa šoloobvezni, vendar je izjavil, da se bodo šolali v Nemčiji.⁴⁶ Njihova nadaljnja usoda ni znana, saj o njej ohranjeni viri ne poročajo več.

Helmut Carstanjen (psevdonim Gerhard Werner), sodelavec *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* (VDA), je prišel na misel, da bi kočevarske krošnjarje pridobil za nacizem s pomočjo njihove politične in ideološke vzgoje v Nemčiji. Tako naj bi postali nacistični propagandisti, organizatorji in obveščevalci med rojaki na Kočevskem, saj bi bolje opravili svojo nalogo kot tuji prišleki iz Nemčije. Ta vzgoja naj bi potekala v jesensko zimskem času, ko so krošnjarili v Nemčiji. Kočevarski krošnjariji so tako leta 1934 ob prihodu v Nemčijo in pred vrnitvijo v Jugoslavijo obiskali dva do štiridnevne tečaje. Celo Slovenci s Kočevskega, ki so krošnjarili po Nemčiji, so se po vrnitvi razglašali za Nemce. V javnosti so se pojavile zahteve, naj jim oblast prepreči odhajanje v Nemčijo, kjer bolj marljivo obiskujejo razne propagandne tečaje kot krošnjarijo.⁴⁷ O nacističnih tečajih doma in v tujini je pisal Jože Rus v *Kočevskem zborniku* 1939.⁴⁸ Trdi, da so iz teh namenov začeli odpravljati krošnjarje celo iz Bajt. Iz vasi Trava ni leta 1935 odšel

⁴³ Archiv Gottscheer Kalender 1936 (<http://www.gottschee.at>)

⁴⁴ *Slovenec*, 23. 11. 1936, št. 47.

⁴⁵ Holm Sundhausen: *Die Deutschen in Jugoslawien. V: Deutsche im Ausland - Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart.* München: Verlag C. H. Beck, str. 54-70.

⁴⁶ ARS, AS 74, 2/151.

⁴⁷ *Pohod*, 31. 8. 1935; 10. 5., 14. 8. in 20. 8. 1936.

⁴⁸ Jože Rus: *Jedro kočevskega vprašanja. V: Kočevski zbornik 1939. Ljubljana 1939*, str. 146. Njegov primer citira tudi Biber, n.d., str. 352.

nihče, naslednje leto sta odšla dva fanta in leta 1937 jih je bilo že deset. Če drži trditev, da so odhajali samo Kočevarji in tisti Slovenci, ki so znali nemško, je sprejemljiva teza, da je bilo v ozadju njihovo izobraževanje v duhu nemštva oziroma nacizma. Teh tečajev so se udeleževali predvsem v Dresdenu in Münchnu in zanje je skrbel *Deutsches Ausland-Institut v Stuttgartu*, čeprav je v prvi vrsti za krošnjarje skrbel *Volksbund für das Deutschtum im Ausland*.⁴⁹ V ta namen je poslal v Kočevje ing. Walterja Neunteufela,⁵⁰ sicer avstrijskega državljana in sodelavca *Deutscher Schulverein Südmark*, in pod krinko znanstvenika univerze v Innsbrucku (*Alpenländische Volksbodenforschungsstelle*) nemškega državljana Volkerja Dicka.⁵¹ Ta je postal tajnik dr. Hansu Arku. Dick je izbral krošnjarje za pot v Nemčijo. Potrebovali niso samo potnega lista, ampak tudi pisno dovoljenje s podpisom dr. Arka. "Tako je po letu 1933 krošnjarjenje dobilo svojo politično vsebino. Kdor je šel na pot brez posebnega dovoljenja dr. Arka, čeprav je sicer imel redni potni list, je moral računati s tem, da ga bodo nemške oblasti izgnale," je zapisal Dušan Biber.⁵²

Leta 1936 so razpustili večino organizacij Kulturbunda in oblasti so poostriale izdajanje potnih dovoljenj. Tega leta je odšlo 268 krošnjarjev, številni prosilci so morali ostati doma. Marsikdo je odšel in prek Češkoslovaške odpotoval v Nemčijo. Leta 1937 so jugoslovanske oblasti poostriale nadzor in "praktično onemogočile kočevskim krošnjarjem odhod v Nemčijo". Nemška stran je pripravila načrt, kako bi krošnjarje ilegalno pošiljali čez mejo, vendar njegova realizacija ni znana. Ker je bilo delo za krošnjarje v Nemčiji tudi (in verjetno predvsem) zadeva pridobitve denarja za življenje, se je leta 1938 pojavil predlog, da bi tudi za nemške oblasti ustanovili poseben nemško-slovenski krošnjarski sklad pri Dravski banovini, ki bi izdajal obvezna priporočila, "ki bodo za oblasti in ustanove v Nemčiji obvezna". Kriterija za njihovo izdajo sta bila dva, prvič, gmotno stanje prosilcev, in drugič, politična neoporečnost ("Vsekakor bodo tudi v Nemčiji razumeli, da hajlovcev, naših državljanov, tja ne bomo pošiljali."). O teh krošnjarjih naj bi bila obveščena jugoslovanska diplomatska predstavništva v Nemčiji, da jih nadzorujejo z ozirom na njihovo vedenje v tej državi. V prihodnje naj bi oblasti preprečile nelojalnim krošnjarjem odhode v "zamejstvo" oziroma jim ne dovolile vrnitve v Jugoslavijo. Ideja ni bila realizirana.⁵³

Kočevski Slovenec je objavil decembra 1938 prispevek Kočevsko krošnjarjenje, v katerem skozi slovenske oči analizira fenomen kočevarskih krošnjarjev, ki ga že v uvodnem delu opredeli kot "kočljiv problem". Z rezervo moramo vzeti na znanje objavljeni opis poteka krošnjarjenja v Nemčiji: ko krošnjar pride v mesto, si ogleda teren in pridobi "priporočila", običajno pridobi dva študenta in celo študentko. Študenta si zvečer nadeneta krošnjo, njihova "tovarišica" pa vzame v roke vrečko s številkami, krošnjar pa nosi na prsih napis *Auslanddeutscher*. Hodijo po gostilnah in kavarnah in ni ga bilo gosta, ki - meni poročevalec - ne bi izgubil "hoch oder

⁴⁹ Posebni krošnjarski urad sta v okviru VDA vodila dr. Wilhelm Luig skupno s slovenskim Nemcem dr. Petschauerjem (Biber, n.d., str. 114).

⁵⁰ Leta 1936 je bil aretiran dr. Neunteufel, pri katerem so - poleg drugega obremenilnega materiala - našli seznam udeležencev in navodila za politično šolanje kočevskih krošnjarjev. Po kratki prisilski je bil izgnan iz Jugoslavije (Biber, n.d., str. 113).

⁵¹ Izgnan marca 1936 iz Jugoslavije (Biber, n.d., str. 113).

⁵² Biber, n.d., str. 114.

⁵³ *Kočevski Slovenec*, I, št. 13, 15 12. 1938.

wieder", marsikdo pa dobljene "sladkorčke" kar prepustil krošnjarju in povrh navrgel še nekaj drobiža. In kar je hujše: ob tem pripoveduje, kako jim je v Jugoslaviji hudo, da so preganjani zaradi "nemškega nacionalnega mišljenja", da morajo v tujino, da si kaj zaslužijo... In celo več: vračajoči se so polni hvale o tujini. Zato sklene gornji opis, da naj se v tujino pošiljajo krošnjariji, ki so zvesti državljani Jugoslavije.⁵⁴

Devetnajstega aprila 1939, na predvečer rojstnega dneva Adolfa Hitlerja, so na Štajerskem in Kočevskem prižigali kresove, spuščali rakete v zrak in prepevali Deutschland über Alles. Njihova želja je bila, da Nemčija čim prej zasede Slovenijo. Iz Kočevja so oktobra 1939 poslali spomenico, naslovljeno na Dravsko banovino in vlado v Beogradu, in v njej zahtevali, da država prizna nemški narodni manjšini status javnopravne korporacije z lastnim statutom, odstranitev slovenskih učiteljev iz kočevskih šol, vrnitev vseh nemških učiteljev, ki so bili premeščeni, lastni nemški šolski inšpektorat ... in ne nazadnje svoboden razvoj Kulturbunda na Kočevskem.⁵⁵ Kočevar Martin Sturm je že 13. aprila 1939 poslal iz Gradca telegram Hitlerju: "Mi Nemci Kočevske in južne Štajerske zaupamo Vam, naš firer, da nas boste priključili rajhu in mi bomo v slehernem trenutku izpolnili našo dolžnost."⁵⁶ To se je v nekoliko drugačni obliki res zgodilo v zimi 1941/42. Kočevska ni bila priključena rajhu, ampak so bili Kočevarji kot optanti preseljeni vanj v t. i. naseljitveno območje ob Savi in Sotli, s katerega so nacisti izgnali okoli 37.000 Slovencev v Nemčijo. Po končani vojni so se deloma sami umaknili v Avstrijo, nekaj so jih zaprli v taboriščih, npr. Strnišče (danes Kidričevo), verjetno nekaj tudi usmrtili.⁵⁷ Danes so razkropljeni po svetu, od Celovca do New Yorka, in skrbijo za ohranjenje njihovih skupnosti in kočevarske zavesti.

Ohranjeni seznam kočevarskih krošnjarjev (1936)

Leta 1936 se je iz Dravske banovine izselilo v evropski prostor 3500 oseb (leto dni kasneje 6865), na druge kontinente 434 oseb (1936) in 557 (1937). Leta 1936 se je vrnilo v Dravsko banovino 1782 oseb iz Evrope in 220 z drugih kontinentov, leta 1937 s kontinenta 2868 oseb in 319 z drugih celin.⁵⁸ Franc Omahen zastopa tezo, da se v evropski prostor izseljujejo - in iz njega vračajo - ljudje iz najrevnejših slojev, ki odhajajo v tujino za zaslužkom. Kočevarji-krošnjariji so kot jugoslovanski državljani bili del gornjih števil izseljevanja in povratništva. Leta 1936 je odšlo največ jugoslovanskih izseljencev v Francijo (4249), nato v Turčijo (969), Češkoslovaško (657) in na četrtem mestu v Nemčijo (589).⁵⁹ V tem letu se je iz Nemčije vrnilo 192 oseb. Leta 1937 se je v Nemčijo izselilo 2562 oseb in vrnilo 704.⁶⁰ Ob tem se nam postavi vprašanje: ali so sezonska izseljevanja, tako krošnjarjev kot agrarnih sezonskih delavk in delavcev iz Prekmurja, upoštevana v uradnih statistikah izseljevanja? Po evidenci Izseljenskega komisariata iz Zagreba za

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Nečak, n.d., str. 354-355.

⁵⁶ Prav tam, str. 354.

⁵⁷ Enciklopedija Slovenije 5, str. 180.

⁵⁸ Franc Omahen: Naše izseljevanje v letih 1936-1937. V: Izseljenski zbornik 1938. Ljubljana, str. 54 in 57.

⁵⁹ Omahen, n.d., str. 59.

⁶⁰ Prav tam, str. 60-61.

leto 1936 se je z območja Dravske banovine izselilo v Nemčijo 228, že naslednje leto kar 2238 oseb.⁶¹ Z veliko verjetnostjo trdim, da je glede kočevarskih krošnjarjev (v letu 1936) število 268 krošnjarjev v neskladju z uradnim številom in s tem dana možnost dvoma, da so upoštevani v uradni statistiki. Velik skok izseljevanja v Nemčijo v naslednjem letu (2238 oseb) pa je nedvomno povezan z organiziranim odhajanjem agrarnih sezonskih delavcev v Nemčijo, saj je samo iz območja Borze dela v Murski Soboti odšlo na nemška polja 2015 oseb.⁶²

In koliko je odšlo kočevarskih krošnjarjev? Za sezono 1934/35 navaja *Gottscheer Kalender 1936*⁶³ odhod okrog 200 oseb. Po podatkih *Manjšinskega inštituta* v Ljubljani je v sezoni (seziji) 1935/36 odšlo v Nemčijo celo 515 krošnjarjev (po *Gottscheer Kalender 1937*⁶⁴ "samo" okrog 290 krošnjarjev), ki so od oktobra do aprila zaslužili povprečno od 10.000 do 25.000 din. *Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1935* (Wien 1936) piše, da je odšlo leta 1935 na pot okrog 300 krošnjarjev.⁶⁵ Za sezono 1936/37 je na krošnjarskem seznamu 268 oseb, čeprav *Gottscheer Kalender 1938*⁶⁶ navaja 250 krošnjarjev. Leta 1937 je z uradnim dovoljenjem krošnjarilo iz kočevskega okraja v Nemčijo 321 mož in iz novomeškega 15 oseb.⁶⁷ *Slovenski narod* 14. julij 1937, navaja, da so zaslužili do 70.000 dinarjev.⁶⁸ Leta 1938 naj bi zaslužili od 15.000 do 40.000 dinarjev.⁶⁹ Iz že omenjenega dopisa banske uprave Dravske banovine kočevskemu okraju (21. septembra 1936) izvemo, da je iz obeh okrajev že nekaj let odhajalo čez zimo okrog 200 krošnjarjev nemške narodnosti, kar pomeni določeno posploševanje in zniževanje njihovega števila. Do leta 1935 jih je vpisoval na sezname kočevski odvetnik dr. Hans Arko, za kar je prejemal plačilo, nato naj bi ta posel prevzela gospodična Pavla Suhadobnik, hišna posestnica v Kočevju. Ob tem se je uradnikom Dravske banovine postavilo vprašanje o zakonitosti tega posla, zlasti še, ker je kazalo, da jih še vedno opravlja dr. Arko.

Za okrajno načelstvo Kočevje se je ohranil "Seznam oseb, ki so odpotovale kot krošnjarji v četrtem četrtletju 1936. v Nemčijo".⁷⁰ Urejen je abecedno. Na njem je 268 oseb moškega spola, ki so kot vzrok "izselitve" navedle krošnjarjenje in za cilj Nemčijo.⁷¹ Kasnejši pripis na naslovnici dokumenta nas seznaja, da so se navedeni "večinoma" vrnili ob veliki noči leta 1937. Kot "narodnost" je slovensko navedlo le 9 oseb, ostali nemško, vsi pa so se opredelili za katoliško veroizpoved. Glede na stroške za pot v Nemčijo in s seboj vzetega denarja, se za vse zapisane trdi, da sami pokrivajo stroške potovanja, in da imajo s seboj samo denar, ki ga potrebuje za kritje teh stroškov. Vsi navajajo, da odhajajo samo "začasno". Znan

⁶¹ Hrvatski državni arhiv, Izseljenski komisariat v Zagrebu, šk. 600.

⁶² Drnovšek, Jugoslovansko-nemška sporazuma, str. 232.

⁶³ *Gottscheer Kalender 1936*, str. 126.

⁶⁴ *Gottscheer Kalender 1937*, str. 90.

⁶⁵ Biber, n.d., str. 352, op. 105.

⁶⁶ *Gottscheer Kalender 1938*, str. 103.

⁶⁷ *Trgovski list 1937*, str. 138.

⁶⁸ Biber, n.d., str. 352, op. 105.

⁶⁹ Prav tam, str. 352, op. 105.

⁷⁰ ARS, AS 74, 26/2396.

⁷¹ V tisku se pojavi podatek, da je na začetku novembra 1936 odpotovalo v Nemčijo skupaj 250 krošnjarjev, tako Nemcev kot Slovencev, ki so obvladali nemški jezik. Njihova želja je bila, da bi jim do pomladi njihov zaslužek omogočil vrnitev. Mnogi, ki niso dobili potnega lista, so morali ostati doma. *Archiv Gottscheer Kalender 1938* (<http://www.gottschee.at>)

je njihov stan/poklic in njihovo število ob odhodu, starostna sestava in občinsko poreklo:⁷²

Tabela 27³

Poklic oz. stan krošnjarjev ob odhodu		Starostna sestava krošnjarjev glede na rojstvo		Število krošnjarjev iz posamezne občine	
posestnik	163	1860-1869	4	Stari log	78
posestnikov sin	34	1870-1879	22	Mozelj	64
kmet	31	1880-1889	48	Kočevje okolica	57
delavec	28	1890-1899	62	Kočevska reka	29
kmetov sin	3	1900-1909	108	Koprivnik	26
poljedelec	3	1910-1914	23	Dolenja vas	4
kmetovalec	1	1924	1	Kočevje mesto	4*
neužitkar	1			Fara	3
mizar	1			Livold	1
čevljar	1			Črmošnjice (N. m.)	1
ključavničar	1			Železniki (Kranj)	1
izvošček	1				
Skupaj	268		268		268

V razpravi Jožeta Rusa v Kočevskem zborniku 1939 nosi eno od poglavij naslov "Mrtve kmetije", kar jasno nakazuje na slabo kmetijsko stanje na Kočevskem. V tem času je bila zunaj mesta Kočevja opuščena vsaka četrta, v koprivniški občini vsaka tretja hiša. Trdi, da je bilo na Kočevskem razseljenih dvanajst bivših vasi, "kar je po ostali Evropi prav redka stvar". Opuščena je bila vsaka petnajsta kočevska vas.⁷⁴ Zato nas ne čudi poklicna sestava krošnjarjev, saj nas kategorija "posestnik" ne sme zavesti, da gre za večja posestva, medtem ko oznaka "posestnikov sin" lahko pomeni le stan oz. odnos, marsikdaj brez konkretne lastnine. Omenjeni "delavci" so verjetno gozdni delavci.

Večino so sestavljali krošnjariji v starosti od 27 do 36 let (108), ki jim sledijo starejši, tj. od 37 do 46 let (62) in od 47 do 56 let (48). Zanimiva je najstarejša skupina od 57 do 66 let (22), štirje celo starejši, tj. od 67 do 76 let. Mlajših je bilo manj, tj. od 22 do 26 let (23) in le en sam star komaj 12 let. Večino so sestavljali starejši, kar kaže na določeno socialno komponento, tj. na pomoč na način, da si s prodajo slaščic in južnega sadja v Nemčiji zaslužijo za življenje in mogoče za prihranek. Verjetno ne gre za pridobitništvo in dobre zaslužke, npr. v primerjavi s krošnjarjenjem na Nemškem v 19. in na začetku 20. stoletja, ampak za omenjeno pomoč Nemčije nemštvu zunaj nemškega rajha z jasno ideološko konotacijo, kar se je kazalo z izborom krošnjarskih kandidatov.

⁷² ARS, AS 74, 26/2396.

⁷³ ARS, AS 74, 26/2396.

⁷⁴ Jože Rus: Jedro kočevskega vprašanja. V: Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh. Ljubljana 1939, str. 149.

Ko primerjamo število odhajajočih kočevarskih krošnjarjev v Nemčijo leta 1936 s številom prebivalstva v posamezni občini ugotovimo, da je odšlo največ oseb iz občine Stari log (4,01%), sledijo Mozelj (3,86%), Koprivnik (2,03%), Kočevje okolica (1,64%) in Kočevska Reka (1,47%). Ugotovimo lahko veliko razpršenost krošnjarjev po posameznih krajih, saj so prihajali iz 88 krajev. Največje število iz Smuke, občina Stari log (16), sledijo Stari log, ravno tako občina Stari log (13), 10 iz Livolda (občina Kočevje okolica), 7 iz Spodnjega loga (občina Mozelj), po šest iz krajev Zajčje polje (obč. Mozelj), Polom (obč. Stari log) itd. Skupaj torej 268 oseb.

Seznam je vseboval tudi rubriko "dan izselitve". Odhajali so od 4. oktobra, ko je najstarejši datumski zapis v seznamu, do zadnjega, 28. decembra 1936. Glavnini vala sledimo od srede oktobra do začetka novembra, pred tem in po tem so odhajali le posamezniki. Največje število odhajajočih (28) je bilo v ponedeljek, 19. oktobra, ki mu je sledila skupina šestindvajsetih oseb na soboto, 24. oktobra, naključno na praznik arhangela Rafaela, ki je bil v takratnih slovenskih krogih dan spomina na slovenske izseljence po svetu. Petindvajset krošnjarjev je odšlo v ponedeljek, 2. novembra, v času spomina na verne duše oziroma dan po prazniku vseh svetih in 24 oseb v četrtek, 20. oktobra 1936. Manjše skupine so odhajale: 28. oktobra (15), 26. oktobra (10), 27. oktobra (12), 30. oktobra (11), 6. novembra (18) itd. Žal iz obstoječega gradiva ni razvidno, ali so odhajali kot skupine, niti kam jih je vodila pot v Nemčiji.

Sklep

Druga polovica tridesetih let je bila v znamenju naraščajočega ideološkega pritiska fašizma in nacizma, v Španiji je divjala državljanska vojna, ki je še bolj aktivirala vključevanje komunistov v evropska dogajanja, marca 1938 je Nemčija anektirala Avstrijo, septembra 1938 zasedla Češko in Moravsko in 1. septembra 1939 je izbruhnila druga svetovna vojna. To je bil čas napetih ideoloških, političnih in drugih pritiskov ter opredeljevanj. Povečala se je agresivnost nacizma na Slovenskem, kjer Kočevska ni bili izvzeta. Povečani nacistični propagandi sledimo že pred letom 1933, zlasti pa po tem letu, tj. s Hitlerjevim legalnim nastopom oblasti v Nemčiji. Med slovenskimi izseljenci s koreninami iz časov pred prvo svetovno vojno in njihovimi potomci ni bilo tako malo navdušencev za "novi red", ki ga moramo gledati tudi z vidika urejenosti države in zagotovljenega dela in solidnega življenja v Nemčiji, zlasti v času, ko so preostalo zahodno Evropo pretresale socialne in ekonomske težave. Seveda so tudi slovenski Nemci v Dravski banovini pozdravljali novo oblast v Nemčiji. Že leta 1931 so ustanovili Švabsko-nemško kulturno zvezo (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), ki jo je notranji minister Anton Korošec leta 1936 prepovedal, kot tudi večino krajevnih organizacij Kulturbunda. Vendar je bila leta 1939 obnovljena. Število članov je raslo in leta 1941 je štela 52 krajevnih organizacij z več kot 11.000 odraslimi člani.⁷⁵

⁷⁵ Peter Vodopivec: Od Pohlinoe slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana 2006, str. 235.

Občutek ogroženosti slovenstva je bil velik v tridesetih letih 20. stoletja. Primorska, Koroška in Kočevska so bili trije akutni primeri, ki so jih izpostavljali razmišljajoči tistega časa.⁷⁶ Mnogi kočevski prebivalci slovenskih korenin so se (individualno) opredeljevali za Nemce. K temu so bile nagnjene mnoge mešane družine. Oznako *nemčur* pogosto zasledimo v takratni publicistiki za te osebe, zlasti s strani nacionalističnih slovenskih krogov. Nacizem je to stanje še poslabšal. Do tedaj znosni odnosi med slovenskim in nemškim prebivalstvom so postajali bolj zaostreni, ker so Kočevarji v duhu Herenvolka z viška gledali na kočevske Slovence kot na "pritepence in cigane".⁷⁷ Za mnoge prepozno so se začele slovenske protiakcije nemštvu oziroma nacizmu na Kočevskem. Tako je 15. avgusta 1938 začel izhajati list *Kočevski Slovenec*,⁷⁸ ki je sprva pozival k sožitju med Slovenci in Nemci, hkrati pa izpostavljal in vedno bolj poudarjal narodno-obrambne naloge, npr. z organiziranjem *Slovenskega dneva* ipd., in v duhu krepitev slovenske zavesti: "Narodna zavest - sveta dolžnost".⁷⁹ Vrh pomeni izdaja že omenjenega *Kočevskega zbornika* 1939, ki z argumentacijo raznih strok in znanosti odgovarja nemškim interpretacijam preteklosti in tedanjega stanja na Kočevskem. Ivan Bratko je menil, da Slovenci niso bili politično dorasli oziroma sposobni "enakovredne akcije" nemški propagandi na Kočevskem. Nekako v zraku sta bili dve ideji, prva, da se izvrši izolacija Kočevja in s tem odrezanost Kočevarjev od sveta, npr. z umikom državnih uradov, gimnazije itd. v Ribnico, in druga, da se izvede koncentracija slovenskega življa s kolonizacijo na zapuščeni kočevarski zemlji. Bratko je prvo idejo odklanjal z oznako, da je nezrela in bolj porojena iz osebnih, lokalno patriotskih in psiholoških nagibov, za drugo pa je menil, da ni izvedljiva. Ob tem navede primer slovenske kolonizacije v bližini Koprivnika, ki ni uspela zaradi pomanjkanja denarja, plodne zemlje, živine, orodja, niso jim postavili hiše itd.⁸⁰

Kočevarski krošnjari predstavljajo le del selitveni procesov v tridesetih letih 20. stoletja, ki so bili usmerjeni v Nemčijo. Bili so ekskluzivni del, saj slovenski, razen z znanjem nemškega jezika, niso bili udeleženi v teh procesih. Bili so tudi sezonskega značaja in primerljivi z odhajanjem agrarnih prekmurskih delavk in delavcev na nemška polja - v približno enakem obdobju, kot so odhajali kočevarski krošnjari. Del starejših izseljencev in njihovih potomcev (t. i. vestfalski Slovenci) - če se le niso v začetku dvajsetih let 20. stoletja umaknili iz Nemčije v nizozemske, belgijske, luksemburške in francoske rudarske kolonije - je še živel v Nemčiji, od katerih so mnogi prevzeli jugoslovansko državljanstvo, drugi obdržali avstrijsko in neznano število prevzelo tudi nemško državljanstvo. Posebna situacija nastopi po priključitvi Avstrije Nemčiji, saj so v avstrijskem prostoru in zunaj slovenskega etničnega prostora živeli slovenski izseljenci, mnogi s koreninami iz habsburškega obdobja in tudi novi politični kot ekonomski priseljenci. Pozabiti ne smemo tudi na odhajanje Slovencev kot italijanskih državljanov v Nemčijo, npr. iz Kanalske doline v nemške tovarne.

⁷⁶ Bratko, n.d., str. 369-372.

⁷⁷ Prav tam, str. 372.

⁷⁸ Urednik je bil Fran Radešček iz Kočevja, izdajatelj pa "konzu. lista", ki jo je predstavljal župnik Karel Škulj iz Dolenje vasi pri Ribnici.

⁷⁹ *Kočevski Slovenec*, I, št. 1, 15. 8. 1938.

⁸⁰ Bratko, n.d., str. 372.

Nedvomno so kočevski krošnjariji in Kočevarji nasploh po drugi svetovni vojni doživeli "pozabo" in se je šele z delom Toneta in Mitje Ferenca⁸¹ in njihovih naslednikov posrečilo z znanstvenim delom prispevati k njihovi vključitvi v zgodovinsko zavest v Sloveniji. Več raziskav bo prineslo tudi več védenja o njih, saj so del zgodovine prostora, ki ga danes označujemo kot Republika Slovenija.

Marjan Drnovšek

THE GOTTSCHER PEDDLERS AND NAZI PROPAGANDA

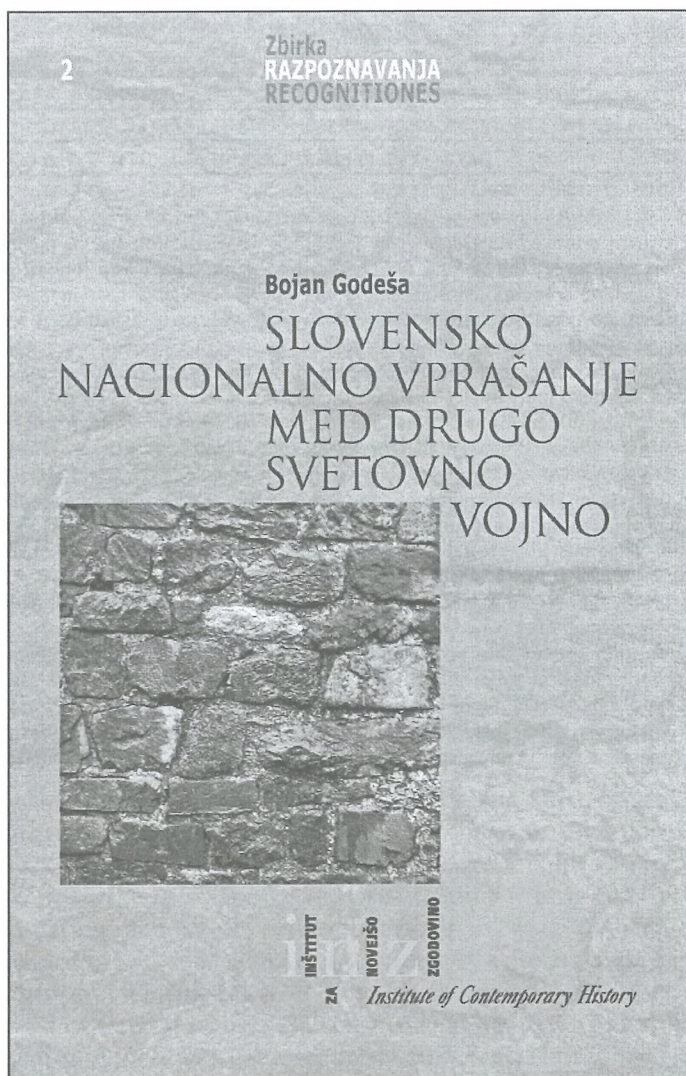
S u m m a r y

The second half of the 1930s was marked by a growing pressure of Fascist and Nazi ideologies. In March 1938, Germany annexed Austria and, in September 1938, occupied Bohemia and Moravia. A year later, in September 1939, the Second World War broke out. This was a time of ideological and political tensions and determinations. Nazism became more aggressive also in Slovenia, with the Kočevje region being no exception. After 1933, Nazi propaganda, which had been felt even before, only intensified. Among those who welcomed the new regime in Germany were also the 'Slovene' Germans in the Drava Province. In the Kočevje region, many inhabitants of Slovene descent, especially those from mixed families, individually declared themselves as Germans. Nazism made things even worse. The hitherto tolerable relations between the local Slovenes and the *Gottscheer* grew increasingly tense, with the latter looking down on the former in their *Herenvolk* attitude. The Slovenes were unable to organise themselves politically against German propaganda. In the 1930s, the *Gottscheer* peddlers joined the regular seasonal migrations to Germany where they plied their traditional trade in tropical fruits and confectionery, and organised games of chance. During the global economic crisis, the inhabitants of what was a depressed Kočevje region embraced any job that contributed an extra dinar or reichsmark to the family budget. When an opportunity for peddling arose in Germany in the first half of the 1930s, they seized it. The dawn of their new peddling era coincided with the advent of the Nazi regime. Enthusiasm for Nazi Germany grew among the *Gottscheer* and, after their return to the Kočevje region, they spread Nazi propaganda. The idea of 'converting' the *Gottscheer* peddlers to Nazism through attendance at political and ideological courses in Germany came from Carstanjen Helmut, a member of the Association of German People Living Abroad (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*). The courses lasting between two and four days were supposed to make of them Nazi propagandists, organisers and intelligence agents among their compatriots in the Kočevje region.

⁸¹ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.

Mitja Ferenc, Gojko Zupan, France Dolinar: *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes* = Die *Gottscheer Kirchen einst und heute Kočevje* 1993; Mitja Ferenc: *Kočevska : izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev* = *Gottschée : das verlorene Kulturerbe der Gottscheer Deutschen*. Ljubljana 1993; isti, *Gottschée : the lost cultural heritage of the Gottscheer Germans*, Louisville 2001; isti, *Kočevska - pusta in prazna : nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana 2005; isti, *Nekdanji nemški jezikovni otok na Kočevskem* = *Die ehemalige deutsche Sprachinsel im Gottscheerland* = *Former German linguistic island in Kočevje region*. Kočevje 2007.

KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 25 EUR

1.01
Prejeto 27. 3. 2007

UDK 338.439.64(497.4)"1939/1941"

Mojca Šorn *

Draginja, pomanjkanje, omejitve : preskrba Slovenije s hrano 1939-1941

IZVLEČEK

Evropske države so se glede preskrbe na vojne razmere začele organizirano pripravljati v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, Jugoslavija oziroma Slovenija pa sta to vprašanje začeli urejati šele neposredno pred izbruhom druge svetovne vojne. Slovenija se je znašla v vrtincu draginje že konec leta 1939, naslednje leto je sledilo pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin. Organi oblasti so porajajoče se probleme poskušali urejati z različnimi uredbami, kmalu pa se je pokazala potreba po omejitvi v preskrbi oziroma uvajanju diriganega gospodarstva. (Ne)uspešnost tega početja se je izkazala že neposredno po okupaciji.

Ključne besede: Slovenija, 1939-1941, preskrba, prehrana, omejitve, racionalizacije

ABSTRACT

DEARNESS, SHORTAGES AND RATIONING: SUPPLYING SLOVENIA WITH FOOD 1939-1941

Whereas other European countries started preparing supplies for wartime conditions already in the second half of the 1930s, Yugoslavia (Slovenia) only started addressing this issue immediately before the outbreak of the Second World War. Slovenia thus found itself in a whirlpool of dearness already by the end of 1939 and, a year later, facing a shortage of basic necessities. The governing bodies attempted to tackle the emerging needs with various measures and were soon compelled to introduce rationing and directed economy. The (un)successfulness of these measures became obvious immediately after the occupation.

Key words: Slovenia, 1939-1941, Food supply, Rationing, Restriction

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mojca.sorn@inz.si

Uvod

Evropske države so se zaradi strahu pred nemško politiko in morebitnim vojaškim napadom ter slabih izkušenj iz prve svetovne vojne, ko so bile pomanjkljivo preskrbljene z živežem, v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja začele organizirano pripravljati na vojne razmere.¹ T. i. vojno gospodarstvo² je postalo predmet pospešenega preučevanja strokovnjakov, ki so z zakoni poskušali že vnaprej urediti vse potrebno za čim manj moteno preskrbo prebivalstva. Kljub optimističnim načrtom sta bila v evropskih državah močno ovirana uvoz in izvoz, prekinjeni so bili mnogi prometni tokovi. Posledica tega je bilo zmanjševanje obsega proizvodnje in posledična rast cen. Povečala se je špekulacija, svoje pa so prispevale tudi množice prestrašenih potrošnikov, ki so praznile trgovine in množice zaskrbljenih varčevalcev, ki so tiščale na kljuke bank.

Tem težavam ni ubežala niti Jugoslavija, ki je bila v mnogih pogledih močno navezana na evropske države.³ "V letu 1938. so bili že vidni znaki, ki so kazali izboljšanje tudi našemu kmetijstvu. To izboljšanje naj bi prišlo v prihodnjih letih, če bi živeli v normalnih razmerah. Živeli pa smo vso preteklo pomlad in poletje pod stalnim pritiskom dogodkov izven naše države. Četudi mi nismo neposredno prizadeti, se vendar ne bomo mogli ubraniti vplivom, ki jih tako velika vojna mora imeti tudi za naše kmetijsko gospodarstvo."⁴

Tudi v Jugoslaviji je bila že pred začetkom druge svetovne vojne posebna skrb usmerjena v preskrbo prebivalstva.⁵ Tako je bila julija 1939 izdana Uredba o rezervi hrane. Za nabavo zalog hrane za vojsko je pooblastila ministra za vojsko in mornarico, za zaloge hrane za civilno prebivalstvo pa je bil odgovoren minister za kmetijstvo. Najprej so bile določene količine obvezne rezervne hrane za glavna mesta banovin in mesto Beograd, naknadno za ostala večja mesta. Uredba je točno navedla proizvode, ki so bili določeni kot rezervna hrana, potrebno količino le-te ter njeno hrambo.⁶ Minister za finance je ustanovil Sklad za državno rezervno hrano, vendar so bile kljub temu občine v večini primerov dolžne sredstva za nabavo zalog, njihovo hrambo in dopolnjevanje priskrbeti same. Ta naloga je za večino bivših jugoslovanskih občin predstavljala ogromen finančni zalogaj, zato nič čudnega, če ni bila povsod v celoti izpeljana.⁷ V Sloveniji so oblasti občinam

¹ Pri tem je bila predvsem uspešna Nemčija. Nacistična propaganda je dosegla, da so prebivalci namesto rdečega mesa jedli ribe, porabili so manj uvoženega žita in več doma pridelanega krompirja, odrekli so se celo dražjim živilom, npr. jedilnim masčobam (poraba teh je od prve polovice tridesetih let 20. stoletja do leta 1940 padla za 15 %), pojedli pa so več cenejše hrane, npr. marmelade. V primerjavi z drugimi državami je bila nemška predvojna prehrana izredno skromna. Več o tem Werner Abelsauser: Germany: guns, butter, and economic miracles. V: The economics of World War II. Six great powers in international comparison, 1998, str. 122-176, tu 147 sl.

² Slovenec, 27. 9. 1939, št. 221, str. 4, Ciril Žebot: Vojno gospodarstvo.

³ Več o tem Bojan Himmelreich: Namesto žemlje črni kruh : organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn. Celje 2001, str. 130.

⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Banski svet Dravske banovine 1930-1941 (AS 77), f. 14, Poslovno poročilo Kmetijskega oddelka kraljevske banske uprave dravske banovine za XII. redno zasedanje, str. 4.

⁵ O tem tudi Tone Ferenc: Priprave na vojno v gospodarstvu. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, 2005, 1. del, str. 506-509.

⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljane (ZAL), fond Zaščitni urad (LJU 501), šk. 7, ovoj 58300/39-98, št. 548/1-39.

⁷ Slovenec, 10. 8. 1939, št. 181, str. 4, Občinske finance in uredba o rezervi hrane.

dodatno naročile, naj kot kratkoročna posojila koristijo lastne t. i. stavbne fonde, ki so jih ustvarjale za ureditev lokalne infrastrukture.⁸

Vlada Kraljevine Jugoslavije je še pred začetkom druge svetovne vojne v sklopu kmetijskega ministrstva ustanovila Direkcijo za proučevanje in organizacijo kmetijstva v svrhu prehrane ali DIPORIS v Beogradu, kasneje pa še podobni direkciji, t. i. POGOD za Hrvatsko in Banovinski prehranjevalni zavod, t. i. PREVOD za Slovenijo. Te ustanove so vodile evidenco zalog, spremljale potrebe po posameznih živilih, nabavljale življenjsko pomembne potrebščine in jih delile med potrošnike. Nekoliko kasneje so uvedle racionirano preskrbo in nadzorovale njeno izvajanje.⁹

Posledice vojne v Sloveniji

Konec tridesetih let 20. stoletja je bilo tudi slovensko gospodarstvo v znamenju ugodne konjunktura, čeprav je že bilo zaznati posledice negotovega zunanje-političnega položaja v Evropi, od septembra 1939 pa posledice vojne. Te so vrgle senco tudi na gospodarstvo. Najprej je prišlo do motenj in omejitve v prometu s tujino,¹⁰ v ospredje je stopilo pomanjkanje t. i. kolonialnega blaga in naknadna porast njegovih cen. Najbolj so bili na udaru luksuzni predmeti, npr. ananas, pistacije, dateljni, granatna jabolka, banane, pinjole, kokosovi orehi, kaviar, močne alkoholne pijače, več vrst bonbonov, čokolada in njeni nadomestki, boljši siri, voščeno blago, svilene, polsvilene tkanine, žamet, vsa konfekcija iz naštetih materialov, pasarski izdelki in gumbi, predmeti za umetni ogenj, lepotilna sredstva, dragi kamni, noži, britve, vozički, sani, glasbeni instrumenti, žepne ure, otroške igrače idr.¹¹

Kmalu so se začele porajati tudi skrbi v zvezi z domačimi izdelki, v glavnem kmetijskimi. S podatki o njihovih zalogah oblasti v glavnem niso razpolagale, verjele pa so, da v povprečju krijejo zgolj potrebe od ene do druge letine. Poleg te resnice je bilo zaskrbljujoče predvsem to, da je bilo v letu 1939 "vreme za kmetijsko proizvodnjo dolgo časa neugodno. Zaradi tega so zgodnji in poletni sadeži slabo obrodili. Poleg tega so v primeri z lanskim letom zakasnili, tako da so tudi s te strani nastopile motnje. Na razpolago so nam v prvi vrsti manjše količine pšenice kot lansko leto."¹² Poleg dejstva, da država ni razpolagala z zalogami, je njeno nemoteno preskrbo očitno ogrožala tudi slaba letina, že omenjena obveznost pri-

⁸ Himmelreich, n. d., str. 157.

⁹ ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941, str. 51 in 52.

¹⁰ Prav tam, f. 14, Stenografski zapisnik 1. seje 12. rednega zasedanja banskega sveta dravske banovine v Ljubljani, 12. 2. 1940, str. 55, 56 in 59. Slovenija je pred vojno trgovala v glavnem s srednjeevropskimi državami, pa tudi zahodnoevropskimi, Anglijo, Nizozemsko in Belgijo. V: Trgovski tovariš, 1940, št. 5-6, str. 121-126, Naš gospodarski položaj. Po začetku druge svetovne vojne, ko je postala evropska trgovina okrnjena, je Slovenija podpisala več novih trgovinskih sporazumov. Poleg Nemčije in Italije je sodelovala tudi s češkim protektoratom, Slovaško, Madžarsko, Romunijo, Bolgarijo in Grčijo. Zelo pa je bila navezana na matično državo, predvsem Hrvaško. V: Trgovski tovariš, 1940, št. 9-10, str. 210-215.

¹¹ Trgovski list, 20. 10. 1939, št. 118, str. 3, Seznam luksuznih predmetov; prav tam, 27. 10. 1939, št. 121, str. 3, Seznam luksuznih predmetov; prav tam, 3. 11. 1939, št. 123, str. 4, Seznam luksuznih predmetov.

¹² ARS, fond Urad za kontrolo cen v Ljubljani 1940-1945 (AS 208), f. 1, Kontrola cen I, ponatis iz Trgovskega tovariša, 1940, št. 9/10, str. 8 in 9, Ustalitev cen je potrebna.

pravljanja zalog, v določeni meri tudi povečana prehranjevalna raven potrošnikov - moških, ki so bili od konca leta 1939 vse pogostejše klicani na vojaške vaje, nenazadnje pa so na motnje v preskrbi vplivale časopisne vesti o možni dolgotrajni vojni, ki so psihozo prebivalstva še povečale. Vse to je namreč po eni strani spodbudilo povečano povpraševanje po osnovnih življenjskih potrebščinah ter nakupovanje in kopičenje le teh, kar je vodilo v pomanjkanje, po drugi strani pa njihovo dražitev.

Draginja in boj proti njej

Kmalu se je izkristaliziral problem visokih oziroma previsokih cen. Draginja je zavzela največje dimenzije. Niso se dvignile samo cene kolonialnega in špecerijskega blaga, manufakture, usnja, gradbenega materiala in pogonskih sredstev - za kar 20 do 30%, dvignile so se tudi cene vsej ostali najpotrebnejši človeški in živalski hrani: kruhu, mesu, mleku in mlečnim izdelkom, fižolu, jajcem, maslu, slanini, krompirju ter kurivu, pa tudi senu in ostali krmi - za 20 do 50%.¹³

Z namenom zajezi brezglavo in nenadzorovano rast cen, je bila konec septembra 1939 v Službenem listu kraljevske banske uprave Dravske banovine objavljena Uredba o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije.¹⁴ Predstavniki banskega sveta so se namreč strinjali: "Kakor je torej neko povišanje cen radi nastalih izjemnih razmer razumljivo in utemeljeno, je bilo za pobijanje neutemeljenih in pretiranih pojavov povišanja cen neobhodno potrebno podvzeti odgovarjajoče mere že radi tega, da se onemogoči brezvestna špekulacija in pomiri nadaljnja vznemirjenost prebivalcev, zlasti pa nameščencev, delavcev in kmetov kot predstavnikov številčno najmočnejših, po druginji neposredno prizadetih slojev - konsumentov."¹⁵ Nova uredba je tako uravnavala cene osnovnih življenjskih potrebščin: hrane, obleke, obutve ter kurjave in razsvetljave. Nadalje je prepovedovala kopičenje ostalega blaga, saj odsotnost določenih izdelkov v prometu le zviša njihovo ceno, in prekupčevanje. Za vse kraje z več kot 5000 prebivalci pa je uredba predvidela ustanovitev odborov za pobijanje draginje in špekulacije. Te so sestavljali predstavniki prodajnih in nabavnih zadrug, trgovcev, proizvajalcev, industrialcev, obrtnikov in stanovanjskih najemnikov.

Nevarnejši od trgovcev, ki so bili pod bolj ali manj budno kontrolo oblasti, so bili t. i. verižniki.¹⁶ "Vojni čas sproži špekulacijo, pojavijo se ljudje, ki hočejo hitro veliko zaslužiti. V zadnji svetovni vojni so to imenovali verižništvo oziroma verižnike. Trgovci niso nevarni, ker so pod kontrolo javnosti, svojih organizacij in ob-

¹³ ARS, AS 77, f. 14, Poslovno poročilo za 12. redno zasedanje banskega sveta dravske banovine, str. 87. Gl. tudi: prav tam, f. 14, Stenografski zapisnik 1. seje 12. rednega zasedanja banskega sveta dravske banovine, 12. 2. 1940, str. 51 in 52.

¹⁴ O tej uredbi tudi Sodobnost : neodvisna slovenska revija, 1940, str. 181-187, Pol leta nove gospodarske politike v Jugoslaviji in Alenka Nedog: Protidraginjske akcije v Sloveniji leta 1940. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 137-156. V tem članku je izpostavljen problem protidraginjskih akcij oziroma že kar protidraginjskega gibanja.

¹⁵ ARS, AS 77, f. 14, Poslovno poročilo za 12. redno zasedanje banskega sveta dravske banovine, str. 87.

¹⁶ Njihov način trgovanja, se pravi verižništvo, je lahko uspešen predvsem v dobi padanja vrednosti denarja (inflaciji), ko nastane prevelika razlika med uradno ter tržno ceno, in pa v obdobju pomanjkanja blaga. Predvojno časopisje je ločilo dve vrsti verižnikov. Eni so se ukvarjali z nakupom in prodajo valut, drugi z nakupom in prodajo blaga.

lasti. Cene zvišajo le, če ne bi mogli zaloge popolnjevati po starih cenah - za potrebe obnove. Verižniki pa hočejo dobiti v roke čim večje množine blaga in jih držati tako dolgo, da bi pri tem zaslužili 50 ali 100%.¹⁷ Takratno časopisje, ki je verižnike imenovalo tudi "medtrgovce", je svarilo, da ti na poti blaga od proizvajalca do potrošnika nimajo nobene ekonomske funkcije in da se v razdeljevalni proces vključujejo zgolj zaradi lastnih interesov po dobičku, seveda v škodo narodnemu gospodarstvu.¹⁸

Kljub uredbi o pobijanju draginje so cene v Sloveniji močno poskočile. Po podatkih Delavske zbornice so se od začetka septembra do prve polovice decembra 1939 življenjski stroški dvignili za 12,1%, dohodki so se v istem času dvignili za 8%. Konec marca 1940 so beležili že 25% zvišanje cen, dohodki so se dvignili le za 15,5%. V prvi polovici avgusta 1940 so bile cene višje za 31,5%, dohodki za 25%. V obdobju od začetka septembra 1939 do srede oktobra 1940 so se cene dvignile za 42%, dohodki pa za 35%.¹⁹

Najbolj so se podražila živila. Njihove cene so bile v primerjavi z decembrom 1939 konec leta 1940 sledeče:²⁰

	december 1939	december 1940
govedina	12-14 din/kg	13-18 din/kg
teletina	14-16 din/kg	14-20 din/kg
svinjina	18-20 din/kg	18-24 din/kg
maslo	28-34 din/kg	40-44 din/kg
jajca	1,25 din/kom.	1,75 din/kom
jabolka	6 din/kg	12-14 din/kg
oreh. jedrca	24-25 din/kg	42-48 din/kg
rozine	10-18 din/kg	26-33 din/kg
sladkor	15,5 din/kg	18 din/kg
riž	10-14 din/kg	12-18 din/kg
čaj	190 din/kg	300-500 din/kg

Podražile pa so se tudi ostale jestvine. Na osnovi celotnega prehrabnega cenika so v časniku Slovenec decembra 1940 izračunali: "Cene so v enem letu narasle skoraj za 56%."²¹

Podražitve so doživele veliko ostrih kritik in že februar 1940 je prinesel novo uredbo, Uredbo o kontroli cen.²² Po njenih določilih so pod nadzor spadali kruh, moka, otrobi, domače testenine, riž, kava, čaj, jedilno olje, mast, sveže meso, uvoženo špecerijsko blago, milo, sveče vseh vrst, parafin, kurjava, več vrst tekstilnega blaga in poljedelsko orodje. Uvozniki, trgovci na debelo in proizvajalci so morali po določilih te uredbe vsako zvišanje cen navedenih predmetov prijaviti

¹⁷ Slovenec, 28. 11. 1939, št. 273, str. 4, Kako bo s cenami moke in pšenice. Kje je nevarnost za konzumenta.

¹⁸ Trgovski list, 17. 1. 1941, št. 7, str. 4, Kaj je verižna trgovina?

¹⁹ Nedog, n. d., str. 140-141.

²⁰ Slovenski narod, 6. 12. 1939, št. 285, str. 4, Živilski trg; prav tam, 17. 12. 1940, št. 289, str. 3, Živilske cene pred božičem.

²¹ Slovenec, 5. 12. 1940, št. 280, str. 4, Stroški za prehrano v Ljubljani.

²² Več o izvedbi te uredbe, fond Zaščitni urad, ZAL, (LJU 501), šk. 9, Komisija za preskrbo prebivalstva z življenjskimi potrebščinami, št. VIII 1971/24.

banski upravi oziroma Referatu za kontrolo cen, ki je povišanje odobril ali zavrnil. Kadar pa so pristojne oblasti ugotovile, da je povišanje cen neupravičeno, so določile maksimalne cene, ki so bile edine veljavne in so jih morali upoštevati vsi trgovci.²³

Glavni tajnik Kmetijske zbornice je uredbo o pobijanju draginje in uredbo o kontroli cen komentiral takole: "Sicer smo dobili uredbo o pobijanju draginje, a jasno je, da ta draginje ne more preprečiti. Vlada je izdala uredbo o kontroli cen - ta je potrebna, zahtevati je le, da ne bi izodenela zaradi nezadostne organizacije."²⁴

Oblasti so se zavedale, da se določbe in predpisi lahko enostavno ignorirajo, zato je ministrski svet izdal Uredbo o nadziranju izvrševanja uredbe o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije in uredbe o kontroli cen. Za ta nadzor so bili poleg kontrolnih organov zadolženi še vsi organi občinskih upravnih oblasti, državnih krajevnih policijskih oblasti, orožništvo, organi finančne kontrole, trošarinski uslužbenci ter tržni nadzorniki.²⁵ Za kršilce Uredbe o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije ter Uredbe o kontroli cen je bila določena zaporna kazen in denarna globa. Podatek, da je bilo do konca oktobra 1940 v državi zaradi brezvestne špekulacije obsojenih 1141 ljudi kaže, da so imeli pristojni organi precej dela.²⁶

Pomanjkanje osnovnih živil, omejitve v preskrbi in uvajanje dirigiranega gospodarstva

Spomladi leta 1940 so Slovencem poleg draginje življenje grenile čedalje slabše založene police v trgovinah. Občutno je postalo predvsem pomanjkanje mesa, saj se je v tem času zelo povečala njegova poraba. Znatno delež je namreč odpadel na moške, ki so bili na obveznih vojaških vajah: "Konzumirali so dnevno večje količine mesa, katerega so prej mogoče trošili enkrat na teden."²⁷ Da bi bila preskrba čim manj motena, je bila meseca maja predpisana uredba o varčevanju z mesom. Določila je dva dneva v tednu, torek in petek, za brezmesna dneva. Na ta dneva mesarji niso smeli prodajati mesa, v gostinskih lokalih pa je bilo prepovedano streči mesne jedi. Oblasti pri pisanju te uredbe niso bile povsem brezčutne, saj je bilo v mesnicah oziroma v gostinskih lokalih meso drobnice, perutnine in divjačine na ceniku vse dni v tednu. V zvezi z določbo o brezmesnih dnevih so oblasti naknadno sprejele celo nekaj olajšav: "Če pade cerkveni praznik na brezmesni dan, se lahko na ta dan prodaja in uživa meso, zato pa je potem sobota brezmesni dan. V krajih, kjer zaradi sejma na brezmesni dan prodajajo meso, mora potem v soboto, ponedeljek ali torek slediti brezmesni dan kot nadomestilo."²⁸

²³ ARS, AS 208, f. 1, Kontrola cen I, Predlog za reorganizacijo referata za kontrolo cen pri banski upravi dravske banovine in ZAL, LJU 501, šk. 12, ovaj: Uredba o kontroli cen, št. 1597/3. Gl. tudi Sodobnost, 1940, str. 181-187, Pol leta nove gospodarske politike v Jugoslaviji.

²⁴ Slovenec, 24. 4. 1940, št. 9, str. 4, Položaj našega kmetijstva.

²⁵ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine (dalje SLL), 18. 5. 1940, št. 40, str. 533-534.

²⁶ Ferenc, n. d. str. 507.

²⁷ ARS, AS 208, f. 1, Kontrola cen I: ponatis iz Trgovskega tovariša, 1940, št. 9/10, str. 9, Ustave cen je potrebna.

²⁸ Jutro, 14. 10. 1940, št. 188, str. 5, Preložitve brezmesnih dni, ki padejo na praznik ali sejmski dan.

Reakcije ljudi na to določbo so bile različne, vredna pozornosti pa je naslednja: "Kakor da bi zopet zašli v ono nesrečno dobo nesposobnega eksperimentiranja, takšni predlogi in takšne vesti se širijo v naši javnosti. Tako je neki veleum odkril rešilno misel, da bi še mi uvedli brezmesne dneve, ker bi potem mogli izvažati več živine. Po tej logiki bi bilo res najbolje, da bi sploh nehali jesti in piti, ker bi potem mogli še znatno več izvoziti vseh mogočih pridelkov."²⁹

Kljub trudu se je v letu 1940 gospodarski položaj nezadržno zaostroval. V nekaterih predelih Dravske banovine se je že pojavila lakota.³⁰ Potrebna je bila vsestranska aktivna intervencija. Pojavile so se zamisli, da bi slovenske občine odprle aprovizacijske prodajalne z najnujnejšimi potrebščinami. Ljubljanski župan dr. Juro Adlešič se s temi idejami ni strinjal: "Informiral sem se pri strokovnjakih in so bili vsi mnenja, da /.../ aprovizacija pri današnjih razmerah ne bi imela nikakršnega pomena. Živila se morajo prosto kupovati na trgu. Pri tem bo imela občina neprimerno večjo režijo kakor zasebni trgovci in ne bi mogla držati niti takih cen, kot jih imajo trgovci. Vse to ne glede na okolnosti, da nima občina niti izvežbanega personala niti prodajalcev niti skladišč niti prakse, kar bi vse to stalo ogromne vsote."³¹ Ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen je na problem gledal iz širše perspektive, očitno se je zavedal, da je nastopil čas za uvajanje dirigiranega gospodarstva.³² V začetku septembra 1940 je v Ljubljano povabil Franca Snoja in mu zaupal organizacijo prehrane v Sloveniji. Zaradi potrebe po omejitvi porabe življenjskih potrebščin, potrebe po stabilizaciji cen z določitvijo maksimalnih višin ter seveda bojazni, da se bo gospodarski položaj še slabšal, se je oktobra istega leta Snoj odločil za ustanovitev osrednjega prehranjevalnega zavoda za Slovenijo. Ban Natlačen je tako izdal odredbo o ustanovitvi Banovinskega prehranjevalnega zavoda v Ljubljani, ki se je imenoval krajše Prevod. Od njegove ustanovitve 5. oktobra 1940 ga je do aprila 1941 vodil sam Franc Snoj.³³ Z ustanovitvijo zavoda se je opustilo načelo popolne svobode gospodarskega udejstvovanja in bilo uvedeno t. i. "uravnavano" gospodarstvo. Naloga zavoda je bila skrb za enotno organizacijo in izvedbo poslov za preskrbo prebivalstva z življenjskimi potrebščinami. V tej grobi shemi opisa del in nalog so se skrivale tudi druge dolžnosti: vodenje evidenc zalog, nabava in nadziranje razdeljevanja blaga, splošna kontrola racioniranja. Prevod je moral skrbno zasledovati gibanje cen in delo prodajalcev, bil je tudi borec proti črni borzi. Njegovi uslužbenci so se strinjali: "Črna borza podpira samo bogataše, verižnike in sleparje! /.../ Prevod pa skrbi za ves narod!"³⁴ Zavod je moral tudi organizirati in izvajati preskrbovalne akcije za obnovo rezerv živil glede na zahteve uredbe o rezervi hrane. Zaradi vsega tega je kasneje, ko se je vojna začela tudi na slovenskih tleh, Prevod v zvezi s preskrbo prebivalcev odigral pomembno vlogo.

²⁹ Trgovski list, 22. 11. 1939, št. 131, str. 1, Brezmesni dan.

³⁰ Arhiv Srbije in Črne gore, fond Zbirka Milan Stojadinović (dalje ASCG 37), f. 46, ovoj 1937: 46-375.

³¹ Jutro, 20. 9. 1940, št. 220, str. 7, O prehrani ljubljanskega prebivalstva.

³² O dirigiranem gospodarstvu Andrej Gosar: Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi. Zbirka študij št. 1. Socialno ekonomski inštitut v Ljubljani, 1938.

³³ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), šk. 570, XXVIII (1-4), 12730-12750, II 40954. O Prevodu Himmelreich, n. d., str. 155 sl.

³⁴ Muzej novejše zgodovine v Ljubljani, AŠ 84, ovoj Socialna pomoč: znamke Prevoda.

Kljub optimističnim novicam v dnevnem časopisju je tako postalo dirigirano gospodarstvo stvarnost že konec leta 1940. Prvi ukrepi so se nanašali na pšenico, saj se je zaradi slabe letine (v Jugoslaviji je bilo pridelanih kar 100.000 vagonov pšenice manj kakor leto prej) močno povečalo povpraševanje po njej. Na Kočevskem so "moko" mleli kar iz bukovega žira.³⁵ Oblasti so tako z odredbo skušale uravnavati promet s pšenico in koruzo, določile so njune najvišje cene pri producentu, zahtevale so popis vseh zalog, uvedle pa so tudi prisilni odkup v korist glavnih preskrbovalnih ustanov.³⁶ Za izdelovanje kruha so dovolile uporabljati najprej 75% enotne krušne moke in 25% koruzne moke,³⁷ kmalu nato pa le 70% enotne pšenične moke, ostalih 30% se je moralo nadomestiti s koruzno presejano moko.³⁸ Kmalu je sledila sprememba še na slabše: "Veslju in brezbriznosti, katero je ustvarilo družabno razpoloženje Silvestrove noči, je sledila trpka resničnost časa, v katerem smo živeli."³⁹ Že prvi dan leta 1941 je prinesel nove ukrepe. Ban Dravske banovine je izdal predpis, ki je veleval peko še skromnejšega, t. i. enotnega oziroma ljudskega kruha. Kruh je moral biti narejen iz 40% enotne presejane pšenične moke ter iz 60% koruzne.⁴⁰ Peki so zagotavljali, da bo enoten kruh zelo okusen. Podoben naj bi bil polbelemu kruhu, vendar za odtенок temnejši.⁴¹ Bel kruh in bele žemljice so tako več let živeli le v spominih.

Uvedba živilskih nakaznic

V istem času so oblasti začele razmišljati o uvedbi živilskih nakaznic: "Živilska nakaznica je potrebna vedno, ko postane svobodna prehrana iz tega ali onega vzroka nezanesljiva. Zagotovi in prepreči nepotrebno in neprijetno čakanje v dolgih vrstah pred trgovinami ter nesocialno kopičenje nujnih prehranjevalnih sredstev."⁴²

O uvedbi nakaznic so razmišljali predvsem v zvezi s pšenico in pšenično moko. Uvoz pšenice in pšenične moke, ki je bil od decembra 1940 do srede januarja 1941 oslavljen, je po 20. januarju 1941 začasno povsem izostal. Nadaljnje možnosti uvoza pšenice iz tujine in predvsem "slovenske žitnice" Vojvodine so postale uganka.⁴³ Po evidencah je imela banovina prvi dan leta 1941 v zalogi le 1100 vagonov pšenice,⁴⁴ zato je ban izdal odredbo o oskrbovanju s pšenico in pšenično moko. Ta je pomenila prvi korak k racioniranju prodaje pšenične moke.

³⁵ ASCG 37, f. 46, ovoj 1937: 46-375.

³⁶ ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941, str. 51-52.

³⁷ SLL, 30. 11. 1940, št. 96, str. 988.

³⁸ Prav tam, 14. 12. 1940, št. 100, str. 1021 in 1022.

³⁹ Miran Pavlin: Ljubljana 1941 : pričevanje fotoreporterja. Ljubljana 2004, str. 16.

⁴⁰ ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941, str. 32-34. Tudi Trgovski list, 1. 1. 1941, št. 1, str. 8, Nove določbe o peki in kruhu.

⁴¹ Domovina, 5. 9. 1940, št. 36, str. 2, Peki pravijo, da bo enotni kruh zelo okusen.

⁴² Vodnikova pratika 1944, str. 48, Zgodovina živilskih nakaznic. O živilskih nakaznicah v Ljubljani med prvo svetovno vojno tudi Slovenski dom, 6. 8. 1941, št. 179, str. 3, Živilske nakaznice v letih 1914-1918.

⁴³ Trgovski list, 22. 1. 1941, št. 9, str. 1, Preskrba Slovenije z živilji.

⁴⁴ ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941, str. 32-34. Iz slednjega zapisnika je razviden račun, ki dokazuje, da je Slovenija mesečno potrebovala 600 vagonov pšenične moke, za prvih sedem mesecev torej 4.200 vagonov. Oblasti so upale, da jim bo kljub moteni trgovini k že omenjeni rezervi uspelo prišteti še 1.000 uvoženih vagonov pšenice. To bi pomenilo 2.100 vagonov pšenice ali 1680 vagonov pšenične moke, kakor koli - le 40 % potrebne količine.

S 1. februarjem 1941 so bile v Dravski banovini kot v prvi banovini Kraljevine Jugoslavije uvedene karte oziroma nakaznice za kruh in moko. V kategorijo kruha in moke so spadale še testenine in drugi izdelki iz pšenice in ržene moke. Vsa ta živila se je smelo prodajati samo na uradne živilske nakaznice. Do živilskih kart so imele pravico osebe brez zemlje oziroma osebe, ki so imele v lasti le toliko zemlje, da zanj niso bile obvezane plačevati državnega zemljiškega davka. Odraslim so vsak mesec pripadali 4 kg pšenične moke, otrokom pa 2 kg (do 6 let) oziroma 3 kg (od 6-14 let). Delavci, ki so opravljali težka fizična dela, so bili deležni 5 kg moke.⁴⁵ V uporabi so bile tudi krušne nakaznice za tujce, ki pa so jih izdajali vsak dan posebej.⁴⁶

Dan pred uvedbo nakaznic, 31. januarja 1941, je Ljubljančan v svoj dnevnik zapisal: "Danes ni le zadnji dan meseca, temveč tudi zadnji dan, ko si lahko nabavimo kruh brez krušnih kart. Ljudje so navalili na pekarnе. Gospodinje so živčne in zbegane: gnetejo se pred prodajalnami kruha, kakor da bi bila povečana količina kupljenega kruha dalj časa sveža."⁴⁷ Ljudje so se "počasi privadili oziroma so se morali privaditi na nakaznice za kruh in moko in na količino živil, ki jih nudijo te nakaznice. Težko pa se je privaditi na koruzni kruh: zunaj trda skorja, znotraj je koruzni kruh vlažen. Ta pekarski proizvod je podoben pečeni polenti v obliki kruha."⁴⁸ Kruh kljub predhodnim zagotovitvam pekov očitno ni bil dober: "Kruh ni več kruh, na katerega smo bili navajeni. Ljubljančani se upravičeno pritožujejo nad kakovostjo enotnega kruha, /.../. Pravijo, da je kakor beton in da razpada. Po kakovosti se zelo malo razlikuje od koruznih hlebčkov, katerim pravijo ljudje 'pečena polenta'. S tem se je strinjalo več potrošnikov: "...ampak kruh, /.../, ta je bil zanič. Kot razkuhana moka, popečena koruza. Hlebček se je razlomil po brazdi. In ko si ga prinesel domov, so v cekarju ostale same grude lepljive polente."⁴⁹ Nekateri so ga primerjali kar z navadnim blatom.⁵⁰

Ob uvedbi krušnih kart so se morali potrošniki odločiti, ali bodo kupovali moko in kruh pekli sami, ali bodo kruh kupovali pri pekih. Proizvodnja kruha v pekarnah je v mestih padla kar za 75%, kar pokaže, da so ljudje v večini moko kupovali in si kruh zamesili sami.⁵¹

Preskrba Slovenije zagotovljena?

Tik pred napadom sil Osi na Jugoslavijo je predsednik Preveda Franc Snoj zagotavljal, da ima Slovenija za primer vojne velike zaloge živil, od riža do fižola in masti.⁵² Tudi preskrba s sladkorjem se mu ni zdela kritična. Slovenija je po na-

⁴⁵ Normalna nakaznica za odraslo osebo je določala en kilogram moke oziroma testenin ali 3,33 kg enotnega kruha na teden. Mesečna količina je torej znašala za odraslo osebo 4 kg pšenične moke ali 13,32 kg kruha. Otroci mlajši od 6 let so na svoje nakaznice prejeli mesečno 2 kg moke ali 6,66 kg kruha, otroci stari od 6 - 14 let pa so na svoje nakaznice prejeli 3 kg moke ali 10 kg kruha. Fizični delavci so prejeli dodatek v višini enega kilograma moke ali 3,33 kg kruha na mesec, v: Trgovski list, 1. 1. 1941, št. 1, str. 8, Banova odredba o prodaji moke. O tem Himmelreich, n. d., str. 146.

⁴⁶ SLL, 22. 1. 1941, št. 7, str. 58-59.

⁴⁷ Pavlin, n. d., str. 24.

⁴⁸ Prav tam, str. 27.

⁴⁹ Lojze Kovačič: Prišleki. Ljubljana 1984, str. 233.

⁵⁰ Mira Mihelič: April. Ljubljana 1959, str. 18.

⁵¹ Himmelreich, n. d., str. 147.

⁵² Slovenec, 13. 3. 1941, št. 60, str. 7, Za preskrbo Ljubljane s prehrano in kurivom.

povedih trgovcev in železnic potrebovala 915 vagonov sladkorja, saj je mesečna poraba tega živila znašala 102 vagona.⁵³ To količino pa naj bi po vseh zagotovilih Prevod tudi dobil. Mesečna potrošnja jedilnega olja v Sloveniji je znašala 17-18 vagonov. To količino je Zagreb Prevodu zagotavljal tudi za vnaprej. Prevod je na Hrvaškem nabavil tudi 230 vagonov bučnih koščic, saj je računal na povečano proizvodnjo bučnega olja. V začetku leta 1941 je bil med državo in veletrgovci dosežen sporazum, s katerim so se trgovci obvezali, da bodo preskrbeli 10 vagonov masti, Prevod pa jih je kupil 15. Preskrba Slovenije z mastjo naj bi bila tako vsaj delno zagotovljena,⁵⁴ saj Slovenci v letih pred vojno tega živila niso porabili več kot 120 vagonov na leto.⁵⁵ Prevod je zagotavljal, da je več kakor 100% pokrita tudi potreba po soli, iz Italije je namreč prispela večja pošiljka te začimbe. Oblasti so vedele, da je veliko soli tudi v privatnih zalogah. V obdobju neposredno pred začetkom druge svetovne vojne so ljudje na slovenskih tleh pokupili 212 vagonov soli več kot običajno.⁵⁶

Konec januarja 1941 je bilo ustanovljeno Ministrstvo za prehrano in preskrbo. V njegovo pristojnost je na prvem mestu spadala skrb za oskrbo prebivalstva s hrano in drugimi življenjskimi potrebščinami. To ministrstvo je bilo pooblaščen za izdajanje ukrepov za ustvarjanje zalog in rezerv v državi in za kontrolo cen ter zatiranje špekulacije. V to novoustanovljeno ministrstvo je iz kmetijskega ministrstva prešla Direkcija za proučevanje in organizacijo kmetijstva zaradi prehrane, iz sestave trgovinskega ministrstva pa urad za kontrolo cen in centrala za kurivo.⁵⁷ Glede na to, da so bile praktično vse obljube o zadostnih zalogah prehrabnih pridelkov in izdelkov že izrečene, racioniranje nekaterih živil v teku, prebivalstvo pa še zdaleč ne zavarovano pred visokimi in še naraščajočimi cenami, je novoustanovljeno ministrstvo marca 1941 kot zadnji državni organ pred izbruhom vojne na naših tleh poseglo v gospodarstvo. Izdalo je odredbo o cenah. Ta je prepovedala kakršno koli zvišanje cen v notranjem prometu do avgusta 1941. Kartične razmere ob začetku vojne pričajo, da se teh načel v praksi ni upoštevalo.

Zaključek

Besede predsednika Prevoda o zalogah žal niso držale. Že takoj po okupaciji Slovenije se je namreč izkazalo občutno pomanjkanje več vrst živil. Po navedbah italijanskih oblasti je bilo na njihovem okupacijskem območju v trgovinah in skladiščih le toliko prehrabnih artiklov, da so zadostovali za 15 dnevno porabo.⁵⁸ Dosti bolje ni bilo niti na nemškem okupacijskem območju.⁵⁹ To pa je bil šele

⁵³ Poraba sladkorja se je v letih 1940/1941 povečala, leta 1939 so Slovenci potrošili povprečno le 97 vagonov sladkorja na mesec, ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941, str. 32-34.

⁵⁴ Trgovski list, 22. 1. 1941, št. 9, str. 1 in 2, Preskrba Slovenije z živili.

⁵⁵ ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941, str. 32-34.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Trgovski list, 20. 1. 1941, št. 8, str. 1, Ministrstvo za prehrano in oskrbo ustanovljeno. ARS, AS 77, f. 15, 1. seja XIII. zasedanja, 17. 2. 1941.

⁵⁸ Tudi, če podatek ni resničen, je gotovo, da so morali Italijani za preskrbo Ljubljanske pokrajine dovažati prehrabne artikle iz drugih pokrajin. V: ARS, fond Okrajno glavarstvo Črnomelj (AS 1790), f. 144, III, II. Obletnica ustanovitve Ljubljanske pokrajine.

⁵⁹ Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997, str. 146.

začetek. V teku vojne je namreč pomanjkanje prehrabnenih izdelkov postajalo še bolj pereče, kar je oba okupatorja nemalo presenetilo in jima naložilo kar nekaj dodatnega dela.

Mojca Šorn

DEARNESS, SHORTAGES AND RATIONING: SUPPLYING SLOVENIA WITH FOOD 1939-1941

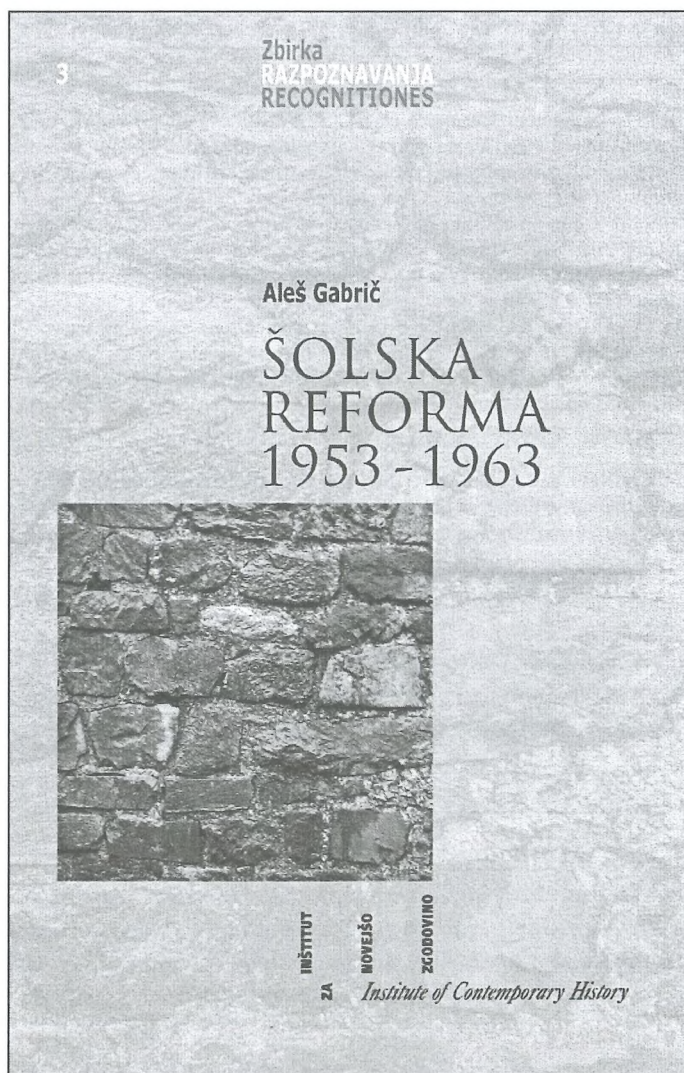
S u m m a r y

Apprehensive of a belligerent German policy and a possible military attack, and prompted by a negative experience from the First World War when their food supplies had proved insufficient, some European countries started preparing for another war already in the second half of 1930s. The so-called war economy became the subject of accelerated study by experts, and appropriate laws were passed in an attempt to secure in advance as regular food supply as possible for the population.

Although facing the same threat, Yugoslavia (Slovenia) only started addressing this issue immediately before the outbreak of the Second World War. As a result, Slovenia started experiencing the first consequences of the war as early as 1939, when the problem of high prices crystallised. In December 1940, the Slovene daily *Slovenec* made a calculation, according to which the prices of foodstuffs rose by nearly 56 percent in one year, despite several regulations introduced by the authorities in order to curb the inflation. In the years that followed, the shortage of basic necessities became acute. The authorities attempted to address also this issue with various measures, such as meatless days, baking of a standard bread and, in the spirit of directed economy, vouchers for food rationing.

Despite all the efforts and promises, it became obvious immediately after the occupation that Slovenia was not (sufficiently) prepared for war in terms of food supply.

KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 21 EUR

1.01
Prejeto 14. 9. 2006

UDK 355.27(497.4)"1942"

Milena Bratuša*

Mobilizacija v nemško vojsko pri Svetem Tomažu¹

IZVLEČEK

Avtorica v članku obravnava mobilizacijo Slovencev v nemško vojsko med 2. svetovno vojno na primeru kraja Sveti Tomaž v Slovenskih Goricah. Tako kot na celotnem Spodnjem Štajerskem je tudi pri Svetem Tomažu nemški okupator izvajal mobilizacijo od marca 1942, ki je zajela vojaške obveznike od letnika 1908 do 1928 (delno tudi letnik 1929). Datumi vpoklicev prebivalcev iz Svetega Tomaža se povezujejo z datumi vpoklicev prebivalcev iz ptujskega okrožja. Ker število vpoklicanih v nemško vojsko ni ohranjeno, je za Sveti Tomaž ugotovljeno le približno število vpoklicanih v nemško vojsko.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, Nemčija, okupacija, nemška mobilizacija, žrtve, Sveti Tomaž

ABSTRACT

ENLISTMENT IN THE GERMAN ARMY IN THE VILLAGE OF SVETI TOMAŽ IN SLOVENSKE GORICE

The author deals with the enlistment of Slovenes in the German army during the Second World War, using as an example the village of Sveti Tomaž in Slovenske Gorice. After March 1942, as elsewhere in Lower Styria, the German occupier carried out enlistment of the military conscripts from Sveti Tomaž born between 1908 and 1928 (partly also 1929). The dates of their enlistment coincide with those of the inhabitants from the Ptuj District. In the absence of records, the exact number of those enlisted from Sveti Tomaž remains unknown and only approximate figures have been established.

Key words: Second World War, Slovenia, Germany, occupation, German enlistment, victims, Sveti Tomaž

* Prof. zgodovine in geografije, Pršetinci 1, SI-2252 Sveti Tomaž, e: mail: milenabratusa@gmail.com

¹ Gradivo o vpoklicih za ptujski okraj, v katerega je spadala med 2. svetovno vojno krajevna skupina Sveti Tomaž, ni ohranjeno. Ohranjeni niso niti popisi vojne škode za krajevne ljudske odbore na območju Svetega Tomaža, v katerih so velikokrat omenjeni nemški vojaki. Dokončno število vpoklicev tako ni navedeno. Kljub temu smo s pomočjo gradiva v Arhivu Krajevne skupnosti (KS) Sveti Tomaž in Arhivu članov Zveze društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, območnega odbora Ptuj-Ormož pridobili polovično število vseh vpoklicanih. Na podlagi podatkov o vpoklicanih, smo analizirali vpoklice v nemško vojsko po posameznih letnikih. Uporabljeni so tudi ustni viri (pričevanja), ki najbolj odražajo odnos Nemcev do prisilnih mobilizirancev, preživetju na fronti, usodi mobilizirancev po vojni ipd.

Nemški okupator je v zasedenih slovenskih pokrajinah med 2. svetovno vojno v skladu z načrtom o izkoriščanju prebivalstva in gmotnih sredstev za svoje vojne potrebe uvedel mobilizacijo v nemško vojsko.² Razlogi, ki so pripeljali nemškega okupatorja do uvedbe vojaške obveznosti, so bili različni. Predvidevali so, da bo vpoklic slovenskih fantov in mož v nemško vojsko povezal slovensko prebivalstvo z vojnimi prizadevanji in usodo Nemčije. Menili pa so tudi, da bodo vpoklice v nemško vojsko izrabili pri nacistični propagandni dejavnosti in na ta način pospešili proces ponemčenja slovenskih fantov in mož v vojski ter v državni delovni službi.³

Kot na celotnem Spodnjem Štajerskem je nemški okupator tudi pri Svetem Tomažu, kraju sredi zahodnih ljutomersko-ormoških goric med Ormožem, Ptujem in Ljutomerom,⁴ izvajal mobilizacijo.

Okupacija in uvedba okupatorske civilne uprave pri Svetem Tomažu

Druga svetovna vojna, ki se je na naših tleh začela z napadom na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941, je zajela tudi Sveti Tomaž. Že pred napadom se je začela mobilizacija v jugoslovansko vojsko; 1. aprila 1941 je novica o mobilizaciji v jugoslovansko vojsko prispela v Sveti Tomaž; tega dne je bil v šoli tudi zadnjič slovenski pouk.⁵ 3. aprila 1941 so vpoklicali v jugoslovansko vojsko Alojza Krabonjo iz Rucmanec, ki je bil prva žrtev iz kraja v drugi svetovni vojni. Poslali so ga na stražo mostu na Muri pri Veržeu. Od tam so drugi pobegnili že dva dni pred prihodom Nemcev, on pa je ostal. V boju z Nemci je bil težko ranjen in je 11. aprila 1941 umrl v bolnišnici v Murski Soboti.⁶

Do Svetega Tomaža so prišle nemške enote iz Ljutomera prek Cezanjevcev; Sveti Tomaž so nemške enote zasedle v sredo 9. aprila. Za njimi je 17. aprila prišla žandarmerija, ki je zasedla občino ter pričela poizvedovati o zavednih ljudeh.⁷ Nemška vojaška uprava je po vdoru nemških enot na jugoslovansko ozemlje trajala nekaj dni. Za obe zasedeni pokrajini, Spodnjo Štajersko in Gorenjsko, je bila nato uvedena nemška civilna uprava.⁸ Šefa civilne uprave za Štajersko in Gorenjsko sta 14. aprila razpustila jugoslovanske občinske odbore in pooblastila politične komi-

² Milan Ževart: Nemška mobilizacija na slovenskem Štajerskem. V: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942-1945, Celje, Maribor 1992, (dalje Ževart, Nemška mobilizacija) str. 9.

³ Milan Ževart: Slovence povezati z usodo Nemčije. V: 7D, 1991, št. 43, str. 22; Ževart, Nemška mobilizacija, str. 9.

⁴ Značaj kraja in njegovih prebivalcev najbolje odražajo verzi pesmi *Fara tomaževska*, avtorja Jožefa Majcna (1818-1898): "*Fara tomaževska zmir je slovela, / kriha in vina zadosti je mela, / glejmo vesice in tudi brege, / vsakemu dobro po srednjem še gre.*" (Dobrodošli pri Svetem Tomažu, brošura, Turistično društvo Sveti Tomaž, junij 2000. Pred 2. svetovno vojno se je prebivalstvo ukvarjalo predvsem z vinogradništvom in poljedelstvom; vino, sadje, krompir, živino in drva so prodajali večinoma v bližnji Ptuj in Ormož. (Krajevni leksikon Dravske banovine, krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana, str. 517.)

⁵ Arhiv župnije Svetega Tomaža, Cerkevna kronika, (dalje Cerkevna kronika) str. 6. Kronika je zapisana na nekaj listih.

⁶ Arhiv muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje AMNOM), Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 17.

⁷ Cerkevna kronika, str. 6.

⁸ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945. Maribor 1967, (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika) str. 141-142.

sarje, da v občinah imenujejo župane.⁹ Za župana je bil pri Svetem Tomažu postavljen Ignac Kračun, bivši avstroogrskega orožnik, v Jugoslaviji pa trgovec in posestnik ter član Kulturbunda. Župan je bil do konca okupacije.¹⁰

Združitev in razmejitev občin je bila na Spodnjem Štajerskem dokončno izvršena septembra 1941.¹¹ V okupatorjevemu političnemu okrožju Ptuj je bil Tomaž pri Ormožu (Sveti Tomaž) druga največja občina. Po popisu 10. oktobra 1941 je na območju občine Tomaž pri Ormožu živelo 3685 prebivalcev, po popisu 29. novembra pa 3594.¹² V primerjavi z obdobjem med obema vojnama je število prebivalstva po popisu 29. novembra skoraj enako, saj je aprila 1931 na območju občine Sveti Tomaž pri Ormožu živelo 3598 prebivalcev.¹³

Za mobilizacijo je bil odgovoren vodja krajevnih skupine; vsa evidenca o vojnih obveznikih in mobiliziranih, predvsem o članstvu v Štajerski domovinski zvezi, je potekala po krajevnih skupinah in ne po občinah.¹⁴ Pri Svetem Tomažu je bil za vodjo krajevnih skupine najprej postavljen Robert Swoboda iz Gradca, po njegovem odhodu k vojakom pa Josef Supanz iz Maribora in nato Johann Rath.¹⁵

Vsako okrožje je dobilo tudi okrožne orožniške vodje.¹⁶ Orožniška postaja pri Svetem Tomažu je bila podrejena orožniškemu poveljstvu na Ptuj, kateremu je načeloval okrajni orožniški vodja.¹⁷ V službi nemškega orožništva je bil pri Svetem Tomažu Martin Majcen.¹⁸

Mobilizacija v nemško vojsko

Nemški okupator je kot del svojega okupacijskega sistema uvedel tudi vojaško obveznost in začel z vpoklici v nemško vojsko. Za začetek mobilizacije v nemško vojsko štejemo 24. marec 1942, ko je šef civilne uprave dr. Siegfried Uiberreither izdal odredbo o uvedbi vojaške obveznosti, državne delovne službe in posebne delovne obveznosti za zaščitence na Spodnjem Štajerskem. S to odredbo je tako izenačil vojaško obveznost na Spodnjem Štajerskem z vojaško obveznostjo, ki je po nemški zakonodaji veljala v avstrijski Štajerski.¹⁹

V aprilu 1942 so bili tako tudi v vseh občinah ptujskega okrožja popisani za vojsko vsi moški letnika 1923, rojeni 1924 pa za državno delovno službo.²⁰ Šef civilne uprave je namreč določil posebno delovno obveznost za t. i. zaščitence rajha v starosti med 17 in 25 letom za katere so bili pristojni delovni uradi. Vsak

⁹ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 147.

¹⁰ Cerkvena kronika, str. 6.

¹¹ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 147.

¹² Drago Novak: Prlekija 1941-1945. Ljubljana 1987, (dalje Novak, Prlekija) str. 77, 79.

¹³ Cerkvena kronika, str. 5.

¹⁴ Franc Fideršek: Mobilizacija Slovencev v nemško vojsko med drugo svetovno vojno 1942-1945. Rokopis za Ptujski zbornik, (dalje Fideršek, Mobilizacija Slovencev) str. 2.

¹⁵ Podrobnejši podatki o njiju niso znani in tudi na podlagi ustnih virov nismo mogli pojasniti njunega vpliva na prebivalstvo in politični položaj Svetega Tomaža. Novak, Prlekija, str. 83-84.

¹⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 151.

¹⁷ Katja Zupanič: Četništvo na Štajerskem : diplomska naloga. Pedagoška fakulteta Maribor: 2000, str. 64-65.

¹⁸ AMNOM, Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 8.

¹⁹ Marjan Žnidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavac: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni, Celje 2001, (dalje Nemška mobilizacija Slovencev) str. 30-31; Ževart, Nemška mobilizacija, str. 9.

²⁰ Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 4.

za delo zmožen mladenič ali mladenka sta bila zavezana prebiti pol leta v vojaško organiziranih enotah državne delovne službe. Fante naj bi potem vpoklicali v nemško vojsko. Pomembno pa je, da je nemški okupator, kljub pomanjkanju ljudi za vojsko, oproščal mlade nemške naseljence v Sloveniji služenja vojaškega roka.²¹ Tako se je moral Franc Raušl iz naselja Bratonečice leta 1942 odzvati državni delovni službi v Lukenwaldu blizu Berlina, kjer je delal na polju; domov je prišel še istega leta, vendar kasneje ni bil mobiliziran.²²

Prvi nabori v ptujskem okrožju za letnike 1923 in 1924 so bili v začetku junija 1942. Dnevno so bili nabori za 3 do 5 občin. Nabornike je iz vsake občine spremljal župan kot član naborne komisije.²³ Naborom so sledili vpoklici. Začetek nemške mobilizacije na Spodnjem Štajerskem je bil zelo uspešen, saj naj bi bilo julija 1942 na naborih potrjenih 87% nabornikov, le 1% vpoklicanih se naborov ni udeležilo. To naj bi po okupatorjevem mnenju bili tisti, ki so jih ustrelili zaradi sodelovanja z osvobodilnim gibanjem.²⁴

Ko je bil prvi vpoklic mobilizirancev v nemško vojsko na Ptuj 21. julija 1942, so nacisti pripravili večjo slovesnost. Ptujski okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Fritz Bauer je naslednji dan poročal zveznemu vodji Franzu Steindlu, da so se poslovili od 234 fantov. Naslednji dan, vendar manj slovesno kot prvi dan, je odšlo še nadaljnjih 150 obveznikov letnika 1923.²⁵ Za Sveti Tomaž so podatki, da sta 21. in 22. julija bila iz krajevne skupine Sveti Tomaž vpoklicana tudi Jožef Zelenjak iz Rucmancev in Janez Nedeljko iz Savcev.²⁶

Po popisu prebivalstva 29. novembra 1942²⁷ je bilo v Svetem Tomažu popisanih 26 moških letnika 1923, to je 0,7% prebivalcev. Vpoklic posameznih letnikov glede na ustna pričevanja ni bil enkratno dejanje, temveč so posameznike, ne glede na razloge zaradi katerih so bili prvotno oproščeni vojaščine, klicali vse do zadnjih mesecev vojne. Tako je bilov krajevni skupini Sveti Tomaž v juliju (21., 22. in 25.) 1942 mobiliziranih 53,8% moških letnika 1923. Ostali so bili za vojsko nesposobni, začasno oproščeni (zaposleni v oboroževalni industriji, na železnici, v zdravstvu, sinovi večjih kmetov, ki so jih potrebovali za delo na kmetiji) in so jih na nabor poklicali kasneje. Nekatere iz letnika 1923 so vpoklicali tudi še konec septembra 1944.²⁸ Vpoklicane fante letnika 1923 je okupator v glavnem poslal v posamezne planinske garnizije na Tirolskem, Salzburškem in Zgornjem Štajerskem.²⁹ Od prvih vpoklicev do konca vojne je moških teh letnikov iz Svetega Tomaža umrlo 13.³⁰ To pomeni, da je bil osip tega letnika polovičen.

Točno število posameznih mobilizirancev za posamezen datum iz krajevne skupine ni ohranjeno. Ohranjeno je število vpoklicanih za celoten julij 1942.

21 Nemška mobilizacija Slovencev, str. 31-32.

22 Razgovor avtorice z Francem Raušl v Bratonečicah, dne 5. junij 2005 (pri avtorici).

23 Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 4.

24 Nemška mobilizacija Slovencev, str. 39.

25 Prav tam, str. 5.

26 Arhiv članov Zveze društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, območni odbor Ptuj-Ormož.

27 AMNOM, Ergebnisse der Bevölkerungsbestands-Aufnahme in der Untersteiermark vom 29. november 1942. Tabelle V, Die Altersgliederung der Wohnbevölkerung, str. 72.

28 Arhiv članov območnega odbora Ptuj-Ormož; Nemška mobilizacija Slovencev, str. 44-45.

29 Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 7.

30 Arhiv KS Sveti Tomaž.

Tabela 1: Število mobiliziranih julija 1942 in število smrtnih žrtev med njimi v krajevni skupini Sveti Tomaž³¹

Število moških letnika 1923	Število mobiliziranih julija 1942	Odstotek mobiliziranih potencialnih vojaških obveznikov iz letnika 1923	Število žrtev letnika 1923
26	14	53,8	13

V oktobru 1942 sta bila vpoklicana letnika 1921 in 1922, ki so jih večino razporedili v planinske enote na območju Avstrije, topničarje in pešce pa tudi v garnizije na območju južne Tirolske.³²

Leta 1942 je bil v krajevni skupini Sveti Tomaž najštevilčnejši vpoklic 6. in 7. decembra. Vpoklicani so bili letniki 1924, ki so se vrnili iz petmesečnega služenja v državni delovni službi, obvezniki letnikov 1921, 1922 in 1923, ki niso bili vpoklicani v juliju in oktobru ter možje letnikov 1919 in 1920.³³

Da ni v istem času prihajalo do vpoklicev po celotni Spodnji Štajerski, kažejo podatki v tabeli 2. Za območje Svetega Tomaža ni ohranjenih potekov mobilizacije. Ohranjeni so bili datumi vpoklicev le nekaterih letnikov, kar je razvidno iz ohranjenih življenjepisov posameznih borcev narodnoosvobodilnega gibanja pri Svetem Tomažu (slednji so prebegnili k partizanom ali se sploh niso javili k vpoklicu), ustnih virov prisilno mobiliziranih ter arhiva članov Zveze društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, območnega odbora Ptuj-Ormož.

Razen Martina Fekonje (letnik 1920, vpoklican 6. decembra 1942), so bili vsi mobiliziranci navedenih letnikov, po njihovem pričevanju, vpoklicani šele v letu 1943. To pomeni, da mobilizirancev posameznih letnikov v krajevni skupini niso vpoklicali naenkrat. Tudi noben izmed teh mobilizirancev ni navedel, da naj bi bil vpoklican že v letu 1942. To kaže, da v začetku mobilizacije še ni bilo odpora zoper vpoklice.³⁴

V letu 1943 je bilo največ fantov iz Svetega Tomaža vpoklicanih v aprilu (1., 2., 4.) in juniju (1., 20., 22.). V aprilu so bili mobilizirani letniki od 1918 do 1925, torej tisti, ki še niso bili prej in letnik 1925, v juniju omenjeni letniki in tudi starejši letnik 1910 (tudi iz tega podatka je razvidno, da so starejše letnike mobilizirali tudi pred letom 1945, o. p. avtorice). Tudi v avgustu so bili množični vpoklici (največ 5. avgusta).

V splošnem je mobilizacija potekala vse leto. Čeprav ni podatka, da je bil kdo vpoklican tudi v decembru, je mogoče glede na podatke iz arhiva območnega odbora Ptuj-Ormož (letniki 1916, 1920, 1922, 1924,...), da je obstajala možnost vpoklica tudi v tem mesecu.

³¹ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 44; Arhiv KS Sveti Tomaž, Spomenik 2004, Mobilizirani v nemško vojsko 1941-1945.

³² Arhiv članov območnega odbora Ptuj-Ormož; Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 7.

³³ Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 7.

³⁴ Razgovori z mobiliziranci pri Svetem Tomažu (pri avtorici).

Tabela 2: Vpoklici v nemško vojsko na območju Svetega Tomaža³⁵

Letniki rojstva	Leto vpoklica			
	1942	1943	1944	1945
1908			9. 5.	
1909				
1910		1. 6.		
1911		maj		
1912			9. 5., 20. 9., 14. 12.	
1913			7. 9.	
1914			15. 7.	
1915		22. 9.	15. 8.	
1916		23. 8.	2. 3., 25. 8.	
1917		avgust		
1918		1. 4.	22. 5.	
1919		1. 4., 2. 4.		
1920	6., 7. 12.	4. 4., 13. 6., 22. 6.	15. 4., 5. 5.	
1921	okt, 6., 7. 12.	5. 8.	10. 3.	
1922	15. 10, 9. 12.	2. 4., 5. 8.	10. 9.	
1923	21. 7., 22. 7., 25. 7., 6. 12.,	16. 3., 20. 6., 27. 9.	15. 1., 20. 6., 24. 9.	
1924	12. 12.	10. 1., 1. 4., 4. 4., 25. 11.		
1925		11. 5., 14. 5., 1. 6., 21. 8., 24. 8.		
1926		2. 2., sep, 27. 10.	1. 2., 15. 2., 28. 2., 3. 3., 26. 3., 1. 4., 25. 4., 16. 5., 24. 7., 15. 9.	
1927	10. 9.		avg, okt, 30. 11.	
1928				31. 3.

V aprilu 1943 so bili v ptujskem okrožju vpoklicani letniki 1916 in 1917. Ker so na dan mobilizirali v treh do petih občinah, se je ta vpoklic v krajevni skupini Sveti Tomaž pomaknil v avgust; to pa seveda ni dokončno. Enako velja za julij, ko za ptujsko okrožje velja, da so bili vpoklicani v državno delovno službo rojeni leta 1926. Imamo pa podatek, da je bil isti letnik vpoklican v redno nemško vojsko že 2. februarja 1943.³⁶ V letu 1943 so torej iz Svetega Tomaža zajeli letnike mobilizirane leta 1942, mlajši letnik 1926 ter starejše letnike od 1910 do 1917.

Jeseni leta 1943 je mobilizacija v nemško vojsko začela upadati, začela pa se je krepiti partizanska mobilizacija.³⁷ Razlog za to, da okupator ni vpoklical na nabor veliko mlajših letnikov, je bil v pomanjkanju delovne sile, ki je bila posledica pošiljanja delavcev na območje nemškega rajha in na območje nemške Štajerske. Ena tretjina mlajše delovne sile do konca 1943 ni bila vpoklicana, ker so bili potrebni za izgradnjo in varnost Spodnje Štajerske, v oboroževalni industriji in kmetijstvu. Do razlik je prihajalo tudi med posameznimi območji Spodnje Štajerske. V letu

³⁵ Razgovori z mobiliziranci pri Svetem Tomažu (pri avtorici); AMNOM, Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 1-32; Arhiv članov območnega odbora Ptuj-Ormož.

³⁶ Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 8; Arhiv članov območnega odbora Ptuj-Ormož.

³⁷ Iz Prlekije so novince mobilizirali predvsem v enote na Pohorju.

1944 je narodnoosvobodilno gibanje okupatorjevo mobilizacijo v nekaterih pokrajinah onemogočilo.³⁸

Glede na dobljene podatke je bilo največ fantov iz Svetega Tomaža vpoklicanih prav v letu 1944, in sicer od februarja do aprila, pa tudi v septembru. Izmed vseh najbolj izstopa datum 15. februar, ko je bil vpoklican letnik 1926. Od oktobra dalje so bili vpoklicani tudi fantje letnika 1927 (za ptujsko okrožje velja, da so bili vpoklicani že v februarju 1944). Največ je bilo v letu 1944 vpoklicanih fantov letnika 1925.

Decembra 1944 so morali na nabor fantje, rojeni 1928. Vpoklicani so bili v začetku leta 1945; iz Svetega Tomaža komaj v marcu 1945. Tega meseca so v ptujskem okrožju popisali tudi letnike 1929, ki naj bi šli na nabor aprila 1945,³⁹ vendar je bila nemška vojska na večini front premagana in do vpoklica ni prišlo.⁴⁰

Na območju Svetega Tomaža tako lahko ugotavljamo le približno število vpoklicanih v nemško vojsko. Glede na popis prebivalstva 29. novembra 1942 je bilo vpoklicanih moških 464 od letnika 1908 (iz tega letnika je podatek o enem mobilizirancu) do letnika 1929, vendar ta letnik (31 moških) ni treba glede mobilizacije upoštevati, ker jih zaradi konca vojne niso vpoklicali. Torej je bilo potencialno⁴¹ število mobilizirancev na območju Svetega Tomaža 433.⁴²

Skupno znano število je 186 (42,96% od vseh potencialnih mobilizirancev) vpoklicanih v nemško vojsko. Ostane še 247 potencialnih mobilizirancev. Od teh lahko odštejemo 8 borcev NOV, ki se niso odzvali vpoklicu (ali so že prej padli), 4, ki so umrli naravne smrti še pred popisom (od popisa do konca okupacije) ter 6 žrtev vojne (predvidevamo, da niso bili vpoklicani, ker so bili leta 1945 v domačem kraju). Ostane nam še 229 (52,87%) potencialnih mobilizirancev.

Znani so podatki o 61 padlih v nemški vojski, 26 še živčih mobilizirancev, o 94 umrlih mobilizirancih od 1941 do julija 2005, o 4 borcih narodnoosvobodilne vojske, ki pa so kmalu po vpoklicu dezertirali, 1 padlem v 5. prekomorski brigadi NOV in POJ.

Odpor proti mobilizaciji v nemško vojsko

Zvezni vodja ŠDZ Franz Steindl je že pred popisom mobilizirancev letnikov 1923 in 1924 grozil tistim, ki k popisu ne bi prišli. Tako je aprila 1942 razposlal okrožnico, s katero je opozoril vodje krajevnih skupin, da morajo z naborniki letnikov 1923 in 1924 navezati osebne stike in poskrbeti, da bodo vsi predvideni prišli k popisu. Kdor pa bi se popisu izognil, bo izgubil domovinsko pravico na

³⁸ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 47; Ževart, Nemška mobilizacija, str. 12.

³⁹ Podatke o služenju v nemški vojski je lahko dobil posamezen mobiliziranec po oktobru 1992, če je Društvu mobiliziranih Slovencev predložil pooblastilo, priloženo v reviji Bilten. Obrazce so izpolnili in podpisali tisti mobiliziranci, ki niso imeli nobenega vojaškega dokumenta. Društvo je izpolnjene obrazce poslalo Deutsche Dienststelle iz Berlina, kjer je centralni arhiv. Bilten Društva mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945 Celje (od decembra 1996 Bilten Zveze društva mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945 Celje), 1992, št. 3, (dalje Bilten) str. 2.

⁴⁰ Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 8.

⁴¹ Potencialno število mobilizirancev je možno število, tj. da so bili vsi moški letnikov 1908 do 1929 možni kandidati za nemško vojsko. Če so bili sposobni, so jih vpoklicali, iz različnih razlogov so jih tudi zavrnil.

⁴² AMNOM, Ergebnisse der Bevölkerungsbestands-Aufnahme in der Untersteiermark vom 29. November 1942. Tabelle VI, Die Altersgliederung der Wohnbevölkerung, str. 68, 72.

Spodnjem Štajerskem. Steindl si je lastil pravico izključiti starše dezerterjev iz ŠDZ in jih v posebnih primerih poslati tudi v taborišče.⁴³

Posledica strahu zaradi groženj nacistov je bila, da na Štajerskem ljudje niso šli v partizane, čeprav so bili opozorjeni, da jim grozi aretacija.⁴⁴ V letu 1942 pa niti OF niti partizanske enote še niso bile dovolj organizirane, da bi mobilizacijo v nemško vojsko lahko preprečile. Le s pomočjo propagande so skušale preprečiti odhod fantov v nemško vojsko.⁴⁵

Za območje Svetega Tomaža je iz ohranjenega gradiva najbolj razvidno odhajanje vpoklicanih mobilizirancev iz nemške vojske v partizanske enote.⁴⁶ Da so se mobiliziranci, če ne bi šli v nemško vojsko, najbolj bali usmrtitve družine (staršev, otrok, žene) tudi pri Svetem Tomažu, nam kažeta pričevanji dveh mobilizirancev v nemško vojsko. Janko Filipič se spominja, da se je za nemško vojsko odločil, še preden so ga vpoklicali, ker je videl, kaj so počeli z družinami potencialnih mobilizirancev, ki se niso javili na popis. Govoril je, da raje umre sam, kot pa celotna družina. Tako se je na dan popisa res javil v nemško vojsko. V tem času je prišlo do nesporazuma, ker je bil po štirinajstih dnevih vpoklica v redno nemško vojsko obenem vpoklican še v "vermanšaft". Ker se ni javil na poziv, so Nemci obkolili domačijo v Pršetincih. Ker ga tam ni bilo, so šli na stanovanje v Mariboru, kjer je živel z družino. Na srečo je žena našla pismo, ki ga je pisal Janko Filipič iz nemške vojske. Na podlagi tega pisma, v katerem so bili podatki, kje se nahaja, so celotno družino izpustili.⁴⁷ Po Antona Majcna iz Koračic so potem, ko se ni javil na poziv, prišli Nemci. Najprej so odpeljali iz hiše njegovo družino in mu rekli, da jo bodo ustrelili, če ne bo šel v vojsko. Seveda se je takoj odločil, da gre z njimi.⁴⁸

Vpoklicu v nemško vojsko se je izognil Franc Horvat⁴⁹ iz Senika, ki je poziv za nemško vojsko dobil v začetku avgusta 1943. V nemško vojsko ni hotel, ker se že prej vpoklicani brat Stanko dolgo ni oglasil. Tako se je na pobudo delovodje Petra Megle iz Svetega Tomaža, očeta narodnega heroja Vinka Megle, odzval pozivu v partizane 23. avgusta 1943, pri mlinarju Alojzu Marinu iz Hranjigovec, kjer je bilo zbirališče za odhod v partizane. V začetku je bil vključen v partizanski odred pri Svetem Tomažu, pozneje se je vključil v Šercerjevo brigado, ki je delovala na Mostičnem pri Makolah.⁵⁰ Tudi Matija Horvat⁵¹ iz Senika se je odzval pozivu v partizane pri Alojzu Marinu, potem ko je po navodilih Petra Megle zapustil zborna mesto nemških mobilizirancev na Ptuj. Tudi on se je vključil v Šercerjevo brigado. 12. maja 1944 je bil ujet in februarja 1945 obešen na Frankolovem pri Celju. Iz nemške

⁴³ Lojze Penič: Grožnje nacistov ter ukrepi proti dezerterjem in njihovim svojcem. V: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1941-1945: Zbornik posveta o nemški mobilizaciji Slovencev v 2. svetovni vojni, Maribor 1992, str. 37.

⁴⁴ Penič, Grožnje nacistov, str. 37.

⁴⁵ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 81.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Razgovor avtorice z Jankom Filipičem v Mariboru, dne 29. junija 2005 (pri avtorici).

⁴⁸ Razgovor avtorice z Antonom Majcnom, v Koračicah, dne 21. junija 2005 (pri avtorici).

⁴⁹ Franc Horvat, sin Antona in Marije, rojen 25. 9. 1925 na Seniku, po poklicu poljski delavec. Izhaja iz manjše kmečke družine. Padel 1. decembra 1944. (AMNOM, mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 13.)

⁵⁰ AMNOM, Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 12-13.

⁵¹ Matija Horvat, sin Matije in Marije, rojen na Seniku 30. 11. 1916, po poklicu poljski delavec. Izhaja iz manjše kmečke družine, oče mu je zapustil svoje posestvo. 12. februarja 1945 je bil kot partizan ujet in obešen na Frankolovem pri Celju. (AMNOM, Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 14-15.)

vojske je pobegnil tudi Ludvik Karba in se v Savinjski dolini vključil v Tomšičevo brigado. Bil je ranjen v vasi Hinje, kjer so ga Nemci ranjenega mučili in ubili. Podobno usodo je doživel Janez Slana, ki je bil vpoklican v nemško vojsko 9. maja 1944. Tako kot veliko nemških dezertirjev je tudi Janez Slana že prvo noč zapustil nemško enoto. Pridružil se je partizanom, ki so se borili med Boštanjem in Mozirjem.⁵²

Slovenski mobiliziranci so začeli dezertirati iz nemške vojske v večjem številu šele leta 1943. Dezertirje iz nemške vojske so nacisti namreč praviloma kaznovali s smrtno kaznijo.⁵³

Položaj na Spodnjem Štajerskem se je spremenil v letu 1944 po prihodu 14. divizije na Štajersko. Partizanske enote so mobilizirale vojaške obveznike, ki so delali v nemški industriji in ubežnike iz nemške vojske, ki so se skrivali v domačem okolju. Značilno za ptujsko okrožje (na jugozahodnem območju) je, da je mobilizacijo v partizane v največji meri izvajal poleg Šercerjeve brigade še Kozjanski odred.⁵⁴

Z raznimi ukrepi je okupator skušal preprečiti odhod mobilizirancev iz nemške vojske v partizane. Pomemben ukrep je bil prepoved pošiljanja vojakov na dopust južneje od Drave (razen za mesti Maribor in Ptuj).⁵⁵ Veliko mobilizirancev v nemško vojsko je namreč dezertiralo v času dopustov. Eden takih je bil Franc Matjašič iz Senčaka. V nemško vojsko so ga vpoklicali avgusta 1943. Kmalu so ga poslali na "vzhodno fronto". Čez nekaj mesecev je dobil dopust in šel v Gradec, kamor so Nemci pošiljali dopustnike (in ne več domov, kjer je bilo že veliko števil partizanov). Tu si je priskrbel civilno obleko in se napotil v domači kraj. Kmalu po njegovem prihodu domov so prišli v hišo nemški orožniki in preiskali domačijo, vendar ga niso našli. Potem se je vključil v partizansko enoto, ki je delovala na mejah treh občin: Svetega Tomaža, Juršinec in Male Nedelje.⁵⁶

Partizanska mobilizacija na Spodnjem Štajerskem ni do septembra 1943 dosegla večjih uspehov. Najmanj uspešna je bila v predelih, kjer ni bilo partizanskih enot (območje Svetega Tomaža, op. a.). Do preloma v "tekmi" za rekrute je prišlo jeseni 1944. Od takrat se večina vojnih obveznikov ni več pokoravala pozivom v nemško vojsko, saj je zaradi krepitve NOG začelo popuščati okupatorjevo nasilje.⁵⁷ Zaradi naraščanja partizanske mobilizacije in s tem tudi dezerterstva iz nemške vojske je šef civilne uprave že marca 1944 izdal odredbo o ukrepih proti svojcem partizanov in ubežnikov ter prisilnih mobilizirancev (v partizane), ki se ne bi vrnili. Njihove sorodnike naj bi izgnali iz domov, premoženje pa zaplenili. Te odredbe pa nacisti niso v celoti izvajali, ker je prihajalo do težav zlasti z upravljanjem zaplenjene posesti.⁵⁸

Za krajevno skupino Sveti Tomaž je pomemben dopis vodje ptujskega okrožja žandarmerijskemu vodju okrožja "Hauptmanu" Altzieblerju iz 14. aprila 1944. Okrožni vodja Ptuja (Pettau) je zahteval: "Na osnovi meni podeljenega pooblastila,

⁵² AMNOM, Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 14-16, 20.

⁵³ Penič, Grožnje nacistov, str. 37; Novak, Prlekija, str. 196, 207, 264; Nemška mobilizacija Slovencev, str. 73, 83.

⁵⁴ Do formiranja Lackove čete je prišlo po tem, ko ni bilo mogoče zaradi sumov o t.i. plavogardizmu pošiljati več na Pohorje v partizane in je bilo zato vprašanje kam z mobiliziranci. Na Gorenjsko je bilo predalet, drugim pa niso mogli. Višji forum za četo je predstavljal OK KPS Maribor in sicer do maja 1944, ko se je kot bataljon vključila v 14. divizijo. (Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (AS 1931), a. š. 39, mapa Dušan Špindler, Zapisnik o zaslišanju Špindler Dušana kot osumljenca, 1949).

⁵⁵ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 86.

⁵⁶ AMNOM, Mapa 162, Tomaž v Slovenskih goricah, str. 22.

⁵⁷ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 84-86.

⁵⁸ Penič, Grožnje nacistov, str. 38.

prosim, da aretirate naslednje svoje vojnih obveznikov in dezerterjev in jih dostavite za moje razpolaganje v delovni vzgojni zavod Pettau-Neudorf ...⁵⁹ Svojem je ob aretaciji pojasniti, da se ta izvaja, ker je en sin ali brat dezerter. Takoj ko bo navedeni poiskani, obstoja možnost odpustitve aretiranih."⁶⁰

V jeseni 1944 so nacisti izdali pomemben ukrep za vrnitev prisilno mobiliziranih iz partizanskih vrst. Šef civilne uprave dr. Siegfried Uiberreither je 1. oktobra 1944 izdal odredbo o amnestiji za vse, ki bi se do 31. oktobra (kasneje jo je podaljšal do 30. novembra 1944) prijavili nemškim oblastem. Če bi se vrnili, bi razveljavili tudi že sprejete ukrepe proti njihovim sorodnikom.⁶¹

Kljub temu je bila večina prtuskega okrožja (vključno s Svetim Tomažem) neke vrste lovišče na rekrute in skrivače. Tudi sinovi zgoraj omenjenih svojcev so se skrivali v domačem okolju ali pri znancih.⁶²

Marca in aprila 1945, ko se je fronta približevala Murskemu polju in Slovenskim goricam, so začeli domači nacisti sistematično pregledovati družine, katerih svojci so pobegnili iz nemške vojske ali pa so se po njihovem mnenju pridružili partizanom. Prav v zadnjih dneh so odkrili precej dezerterjev iz nemške vojske in nekatere postrelili, druge pa odvedli v zapore.⁶³

Mobiliziranci v vojnem ujetništvu

Nemške oborožene sile so se v letih, ko so bile vanje mobilizirani tudi Slovenci, bojevale skoraj po vsej Evropi in v severni Afriki. Na vseh bojiščih so bili prisotni slovenski vojaki v nemških uniformah. Mnogi med njimi so se zaradi prebega ali zaradi vdaje nemških enot znašli tudi v vojnem ujetništvu.⁶⁴

Zavezniki so nekatere mobilizirane Slovence, ki so se vdali pri izkrcanju v Franciji junija 1944, poslali na bojišča ali so opravljali druge naloge. Večino so odpeljali na Škotsko, kjer so v bližini Edinburgha ustanovili posebno taborišče. Veliko se jih je prostovoljno javilo, da se bodo borili proti nacistom na ozemlju Jugoslavije. Iz Anglije so jih prepeljali v Neapelj, od tam pa v Split, kjer je bila 23. decembra 1944 ustanovljena 5. prekomorska brigada Ivana Turšiča-Iztoka in je delovala v okviru 19. divizije 8. korpusa NOV Jugoslavije.⁶⁵

Mobiliziranci iz Svetega Tomaža so bili tudi vključeni v 5. prekomorsko brigado:⁶⁶ France Markrab iz Rakovec, Ivan Kota iz Sejancev, Ciril Hojnika iz Trno-

⁵⁹ Izmed 15 svojcev pobeglih vojnih obveznikov so navedeni iz Svetega Tomaža naslednji: delavka Maria Obrán, roj. 1. 6. 1923, občina Thomasberg, Hinterberg 14 (Zagorje), posestnik Alois Obrán, občina Thomasberg, Hinterberg 14, Johann Meizen, roj. 22. 4. 1915, občina Thomasberg, Zelling 3 (Sejanci), Aloisia Meizen, občina Thomasberg, Zelling 3, Josef Meizen, občina Thomasberg, Kranesdorf 5 (Hranjigovci), Maria Meizen, občina Thomasberg, Kranesdorf 5, Josef Grascitsch, roj. 12. 3. 1880, občina Thomasberg, Kleindorf 3 (Mala vas), Johann Grascitsch, občina Thomasberg, Kleindorf 3.

⁶⁰ Ludvik Puklavec, Bruno Hartman, Jože Dežman, Jože Lorenčič, Slavko Hribar, Stanko Škrjanc in drugi: Resnice o novejši slovenski zgodovini. Celje, str. 17-18.

⁶¹ Penič, Grožnje nacistov, str. 39; Nemška mobilizacija Slovencev, str. 91.

⁶² Fideršek, Mobilizacija Slovencev, str. 10; Razgovor z Milico Pongračič v Pršetincih, junij 2005 (pri avtorici).

⁶³ Novak, Prlekija, str. 289.

⁶⁴ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 119, 121.

⁶⁵ Novak, Prlekija, str. 362.

⁶⁶ Razgovor avtorice z Francem Markrabom v Rakovcih, dne 14. januarja 2005 (pri avtorici); razgovor avtorice z Janezom Zagoršakom v Savcih, dne 14. januarja 2005 (pri avtorici); Novak, Prlekija, str. 366-367, 418.

vec, Janez Zagoršak in Franc Podplatnik iz Savcev, Franc Pavlinič iz Senika, Vinko Majcen iz Rucmancev in Albert Plešnik iz Gradišča pri Ormožu.

Franca Markraba so francoski partizani zajeli 1. septembra 1944. Prišel je v ameriško ujetništvo v Edinburghu.⁶⁷ Tu so ujetnike obiskovali častniki jugoslovanske kraljeve vojske in narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in jih vabili, da prestopijo v njihove vrste. To je ujetnike razdelilo na tri skupine. Večina se jih je vključila v jugoslovansko partizansko vojsko, manj v kraljevo ali zavezniško vojsko.⁶⁸ Franc Markrab se je 28. novembra 1944 prijavil za jugoslovansko partizansko vojsko. Tako kot ostale nekdanje ujetnike, so tudi njega prepeljali v Split. Sodeloval je v bojih za osvoboditev Gospića v aprilu 1945, proti koncu vojne se je boril v Kočevju, ki so ga v noči iz 3. na 4. maj zavzeli. V tem boju je bil ranjen. Nato so šli do Ribnice, 4. in 5. maja so se borili z Nemci v Grosuplju, 6. maja so Nemci nanje streljali z Ljubljanskega gradu, 9. maja 1945 pa so prišli do osvojenih Ljubljane.⁶⁹ Zelo podobno usodo je doživel tudi Franc Zagoršak, ki je prav tako sodeloval v bojih za Gospić.⁷⁰ Od obeh omenjenih še živčih se noben ne spominja, da bi bila skupaj na fronti, verjetno zaradi številčnosti vojaške enote, ki je že ob ustanovitvi štela 3200 borcev.⁷¹

Tudi po bitki pri Monte Cassinu, ki je potekala od novembra 1943 do maja 1944, je v angleško ujetništvo padlo mnogo slovenskih mobilizirancev. Med njimi je bil Ivan Ambrož, ki je bil v boju pri Monte Cassinu hudo ranjen. Ko so Angleži drugi dan po bitki pobirali mrtve, so tudi njega dali na nosila, vendar je odprl oči. Tako so ga odnesli v obvezovališče. K njemu je prišel angleški oficir in mu povedal v nemščini, da je v angleškem vojnem ujetništvu in da ne bo umrl. Ker je bil hudo ranjen, je bil v nezvesti več dni. Zbudil se je v bolnici, kjer je bil tudi operiran. Povedal je, da je Jugoslovan, zato so ga premestili med angleške ranjence in ga še dvakrat operirali. Tu ga niso smatrali za vojnega ujetnika, saj ni dobil ujetniške številke. Po enem mesecu so ranjence prepeljali v Alžir, kjer je imel dobro zdravniško oskrbo. Zaradi dogovora med Nemci in Britanci o zamenjavi težko ranjenih ujetnikov so ga 15. julija 1944 prepeljali v nevtralno Španijo, in sicer v Barcelono; 29. julija je bil že v taborišču v Mariboru, težak le 44 kg. Oktobra 1944 so ga poslali nazaj k njegovi nekdanji komandi v Rentlingen. Iz nemške vojske je bil odpuščen kot stalno nesposoben decembra 1944.⁷²

Največ Slovencev je bilo v taborišču pri Marseillu, ki ga je upravljala ameriška vojska.⁷³ Pričevanja kažejo, da so se ameriški vojaki izživljali nad ujetniki, skoparili so tudi z vodo in hrano.⁷⁴ Tudi vojni ujetniki na vzhodni fronti so zelo trpeli v sovjetskih jetništvi. Bili so v pristojnosti posebne uprave Ljudskega komisariata za notranje zadeve (GUPVI). Življenje vojnih ujetnikov so zaznamovale lakota in bolezn. Slovenci so se v ujetništvu organizirali v skupine, ki so se ločevale od Nemcev. S priučitvijo rušine in prevzemanjem posebnih nalog pri delu in v

⁶⁷ Razgovor avtorice z Francem Markrabom v Rakovcih, dne 14. januarja 2005 (pri avtorici).

⁶⁸ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 123.

⁶⁹ Razgovor avtorice z Francem Markrabom v Rakovcih, dne 14. januarja 2005 (pri avtorici).

⁷⁰ Razgovor avtorice z Janezom Zagoršakom v Savcih, dne 14. januarja 2005 (pri avtorici).

⁷¹ Novak, Prlekija, str. 362.

⁷² Pisna izjava Ivana Ambroža, Maribor, junij 2005 (pri avtorici).

⁷³ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 123.

⁷⁴ Ludvik Merc: Pripoved vojaka Slovenca mobiliziranega v nemško vojsko. V: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojno, 4. zbornik, 1998, str. 120.

taboriščih so dosegli boljše pogoje.⁷⁵ Janko Filipič je v sovjetskem ujetništvu v mestu Tekutsche v Romuniji dobil kot Jugoslovčan posebno nalogo. Kot neke vrste interni policist je imel boljšo hrano. Ponoči je stražil in bil med zadnjimi, in sicer 28. avgusta 1945, odpuščen iz taborišča. Domov se je vrnil brez težav. Ugodnosti si je pridobil zaradi pomočnika komandanta taborišča, ki je bil po rodu iz Črne gore.⁷⁶ Tudi preostale slovenske vojne ujetnike iz sovjetskega ujetništva so večinoma odpustili domov v jeseni 1945. Nekateri so morali ostati v ujetništvu vse do leta 1950, ko so jih odpustili skupaj z ujetniki iz Nemčije in Avstrije.⁷⁷

Pričevanja in spomini preživelih mobilizirancev v nemški vojski na območju Svetega Tomaža so podobni zgodbam mobilizirancev iz ostalih krajev Spodnje Štajerske.⁷⁸ Vsi so bili mobilizirani v mladosti, neizkušeni pri rabi orožja ter poslani daleč od doma. Datumsko natančno je pričevanje Martina Fekonje, ki ima ohranjen vojaški potni list (Wehrpaß), kjer so tudi vpisani točni datumi, kje in kdaj je bil v določeni nemški enoti.

Fekonja Martin, letnik 1920

"Glavni dokument Wehrpaß sem dobil, ko sem šel 5. novembra 1942 na nabor v Ormož na osnovno šolo. V njem je napisano ime očeta, matere, njun poklic, moj poklic (navaden delavec), stan in jezik.

6. decembra 1942 so me vpoklicali, da se moram javiti na Ptuj na osnovni šoli ob šesti uri popoldan. Ob osmi uri smo šli na vlak za Maribor, vmes so se nam pridružili tudi mobiliziranci iz Celja.

7. decembra smo prispeli v Linz na Donavi v Avstriji. Tam smo imeli vaje, kjer smo se pripravljali za bojišče. Učili smo se korakati, pozdravljati in ravnati z orožjem. Ker nismo znali nemško, smo imeli prevajalca. Nemci so tu zelo dobro ravnali z nami. Na žalost pa je bilo v tem času zelo mrzlo, bil je sneg celo do kolen in nas je večkrat tudi zeblo.

3. marca 1943 smo šli v Koblenz pri Renu in tja prispeli 5. marca. Zanimivo je bilo, da so tu že cvetele češnje. Nato so me dali v "Stamm bataljon", kjer smo imeli vaje. Tu sem bil le en dan. 4. marca 1943 so me že dali v "marschkompanijo". Spominjam se, da smo sem prišli v nove kasarne. Tu pa mi ni bilo potrebno "vežbati",⁷⁹ le vsak torek smo šli na strelišče. Imeli smo tudi straže, pomagali smo v kuhinji. Lahko smo šli iz kasarn do devete ure zvečer, npr. v kino. Tu sem bil okrog dva meseca.

Nato so me v začetku julija 1943 poslali na fronto v Rusijo. Tja smo se vozili 14 dni in prispeli 14. julija 1943. Dali so me v 532 "Marsch Regiment" (oddelek vojske). Ko smo pripeljali v kraju Orel čez reko Oko, so nas že pozdravile prve ruske granate. Samo mesto Orel je bilo že delno porušeno, saj je bila na tem območju fronta. 4. avgusta so Rusi zasedli to mesto, naslednji dan pa sem bil že ranjen. Imeli smo namreč boj mož na moža. Ko sem dobil ukaz, mi je vse padlo iz rok, verjetno iz strahu. Dobil sem strel v desno roko, vendar se tega nisem zavedal.

⁷⁵ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 124.

⁷⁶ Razgovor avtorice z Jankom Filipič v Mariboru dne 29. junija 2005 (pri avtorici).

⁷⁷ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 124.

⁷⁸ Pričevanji obeh mobilizirancev sta čustveno obarvani in zapisani po nareku. Janez Kupčič je pri povedoval tudi o ravnanju jugoslovanskih oblasti po vrnitvi v domovino.

⁷⁹ Vsi mobiliziranci s katerimi smo opravili intervju, so uporabljali za trenirati, vaditi z orožjem kot priprave na nemško vojsko besedo "vežbati".

Prvo pomoč sem dobil v bolnici Briansk v Ukrajini. Po treh dneh so nas evakuirali na drugi vlak (bolniški) in nas pripeljali v Goslar pri Harz blizu Hannovra, kjer so nas zdravili.

Nekega dne po kosilu so nam sporočili, kdor hoče v domovino v domačo bolnico, naj se javi. Sam sem se odločil, da grem domov. Sestre so nas drugi dan spremljale na vlak. Peljali smo se čez Halle, v Leipzigu smo prestopili za Dresden, od tam smo se peljali v Prago, potem na Dunaj, Gradec in v Maribor. Tu sem imel 14 dni dopusta, vendar sem se moral vsak drug dan javljati na Ptuj pri dr. Veseli (ime neznano, o. p. avtorice).

6. septembra 1943 so nas poslali v Gradec, kjer sem ostal čez zimo, kljub temu da se mi rama še vedno ni zacelila. Konec marca 1944 sem bil odpuščen in dobil dopust. Že 28. aprila 1944 pa sem moral v "marškompanij" v Königsberg, od tam pa v rezervni bataljon-"Standort Bataillon 22". Tu sem bil brez obveznosti, hodili smo le na pogrebe za padlimi nemškimi vojaki. Ostal sem do 15. oktobra 1944, ker nisem bil več sposoben za vojsko. Dali so me v Göstling pri Gradcu, kjer pa nismo nič delali. Tukaj smo imeli le zdravniške preglede.

17. januarja 1945 so me kot stalno nesposobnega spustili domov in mi dali rento v vrednosti 50 DEM. Istega dne sem prišel domov.

12. junija 1945 sem že šel delat na pošto. Čeprav sem bil v nemški vojski, pri življenjepisu in pridobitvi dela nisem imel nobenih težav. Tudi po vojni zaradi tega nisem bil nikdar ponižan.

S hrano, ki sem jo dobival v času mobilizacije, sem bil zadovoljen. Za zajtrk smo vedno dobivali kavo, kruh namazan z marmelado, medom, margarino. Malice ponavadi ni bilo. Za kosilo je bila tudi vedno juha, zelje, meso, krompir. Ob sobotah in nedeljah je bila mrzla večerja. Tudi za obleko so Nemci poskrbeli. Tako sem imel v Linzu kar 3 obleke: dnevno, delovno in paradno. Vsako soboto smo dobili sveže rjuhe in obleke. V sobah smo bili skupaj z Nemci. Vsepovsod smo se lahko pogovarjali v slovenščini. V neki gostilni smo nekoč peli slovenske pesmi in nekateri tam prisotni Nemci so nam zato celo plačevali. Na splošno je okupator zelo dobro ravnal z nami. Najbolj mi je bilo všeč v Königsbergu, kjer je med nami vladalo prijateljsko vzdušje."⁸⁰

Janez Kupčič, letnik 1921

"V času, ko sem bil vpoklican v nemško vojsko, sem bil kot pacient v ormoški bolnici. O pozivu me je obvestila sestra. Oče pa je, ker sem bil v bolnici, obvestilo o vpoklicu odnesel nazaj na občino. Sredi aprila 1944 sta v bolnico prišla po mene dva nemška vojaka, ki sta me stražila na vlaku in me pripeljala na nabor na Ptuj. Tam se bil z ostalimi rekruti iz mojih krajev: z Mirkom Štuhecem iz Lahonec, Janezom Belšakom iz Koračic in Alojzijem Frgulo iz Žvaba.

Z vlakom so nas odpeljali v Nemčijo v Würzburg, v kasarno. Tam sem prvič sporočil domačim, kje se nahajam. Doma namreč sploh niso vedeli, da so me Nemci odpeljali iz Ormoža. Tu smo "vežbali" okrog tri mesece in se v tem času naučili nemške komande. Po sobah smo bili sami Slovenci in smo se brez težav pogovarjali v slovenskem jeziku.

Nekega dne so iskali pleskarje. Javila sva se midva z Mirkom iz Lahonec, češ da sva zidarja. Tako sva z Mirkom prepleskala kasarniške sobe.

⁸⁰ Razgovor avtorice z Martinom Fekonja v Pršetincih dne 13. januarja 2005 (pri avtorici).

Nato so nas vse premestili v mesto Führt pri Nürnbergu, kjer sva z Mirkom prav tako pleskala. V začetku novembra so nas poslali v "marškompanijo" na vzhodno fronto. Z vlakom smo prišli le do Varšave, ker so bili nasproti ruski vojniki.

Spominjam se, da so me za božič 1944 poslali v strelske jarke. Prišlo je do velike ofenzive, v kateri se je nemška vojska začela pomikati nazaj. V tej zmešnjavi sem se nekje izgubil. Šel sem po zaledeneli Varšavi na drugo stran rečnega brega. Ko sem prišel preko rečnega brega, sem se nekako "obesil" na tam stoječi tank. Z njim sem se vozil okrog štiri ure, tako da mi je noga popolnoma zmrznila in nisem mogel hoditi. Prišel sem v bolnišnico t. i. Lasareth v Nemčiji, kamor pa je kmalu prišla ruska vojska. Sam sem bil v bolniški sobi in ko smo izvedeli, da so Rusi tu, smo odvrgli nemške knjižice (Wehrpaß). Ker smo se bali za svoje življenje, smo rekli, da so nas internirali.

Po večmesečnem prisilnem delu v Rusiji in zasliševanjih po prihodu v Slovenijo, sem prišel v domači kraj 14. septembra 1945.⁸¹

Število smrtnih žrtev nemške mobilizacije⁸²

V Arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor hranijo seznam padlih iz okupacijske enote Spodnja Štajerska (An der Front-Gefallene). Evidenco o padlih je vodilo Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze. Seznam je ohranjen samo do maja 1944.⁸³ V seznamu je za območje Svetega Tomaža navedenih le pet padlih. Ti so prav tako navedeni v seznamu žrtev druge svetovne vojne iz Krajevne skupnosti Sveti Tomaž.

Krajevna skupnost Sveti Tomaž je število padlih pridobila s pomočjo gospodinjev. Člani gospodinjev Krajevne skupnosti Sveti Tomaž in vasi Žvab in Lahonci iz KS Ivanjkovci so na podlagi poslanega vabila posredovali podatke padlega tajnika Krajevne skupnosti. Število padlih so iskali zaradi postavitve spomenika žrtvam prve in druge svetovne vojne za faro Sveti Tomaž. Na vabilo se je odzvalo 51 gospodinjev. Krajevna skupnost je podatke pridobila tudi z ustnim virom Martinom Fekonja, ki je kot bivši pismonoša poznal veliko mobilizirancev. Seznam padlih v fari Sveti Tomaž je končal pri številu 56 in so zapisani tudi na spomeniku. To število je KS posredovala Zvezi društev mobiliziranih Slovencev ter Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki sta podatke le shranila.⁸⁴

Seznamu padlih so dodana še imena, pridobljena s pomočjo ustnih virov Martina Fekonja in Franca Markraba. Teh imen ni na spomeniku, ker jih člani gospodinjev niso posredovali. Dokončen seznam obsega 61 padlih v nemški vojski.

⁸¹ Razgovor avtorice z Janezom Kupčičem v Savcih dne 14. januarja 2005 (pri avtorici).

⁸² Podatki so pridobljeni na podlagi arhiva Krajevni skupnosti (KS) Sveti Tomaž, Arhiva muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM) ter ustnih virov.

⁸³ Nemška mobilizacija Slovencev, str. 104.

⁸⁴ Razgovor avtorice s tajnikom KS Sveti Tomaž, Ivanom Rakuša pri Svetem Tomažu, junij 2005 (pri avtorici).

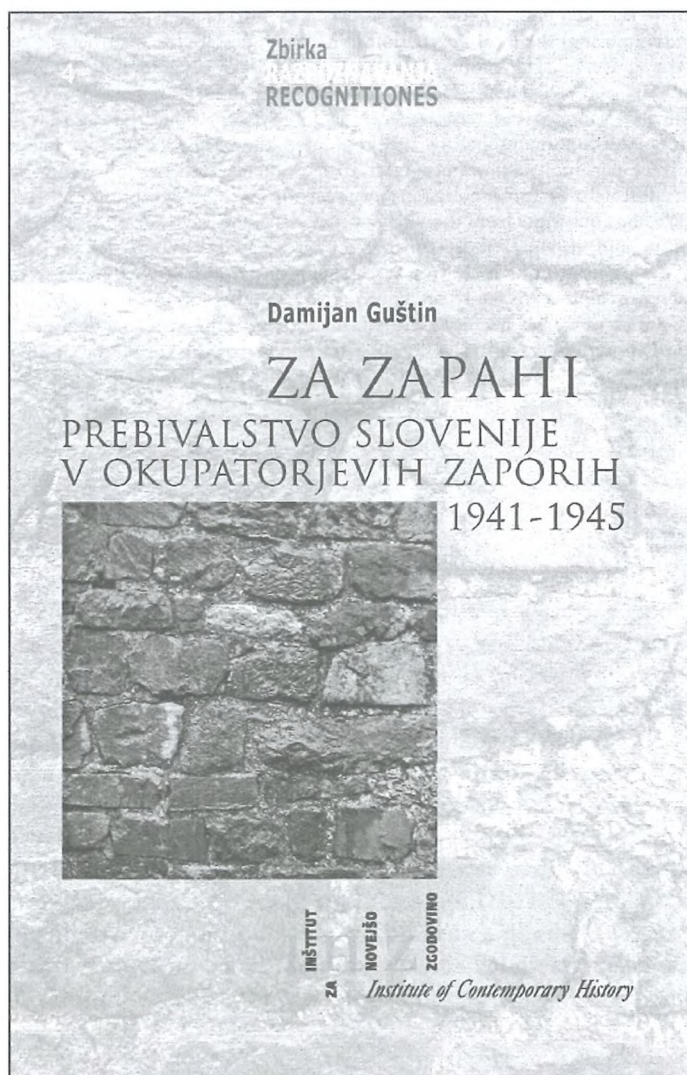
Milena Bratuša

ENLISTMENT IN THE GERMAN ARMY IN THE VILLAGE OF SVETI TOMAŽ
IN SLOVENSKE GORICE

S u m m a r y

In the German occupied part of Slovenia, the occupier introduced compulsory military service and started enlisting (mobilising) the local population in its army, despite the fact that the territory was not part of the German Reich. The mobilisation was forceful, as suggested by a notification on the enlistment in military and civil service for men born in 1923 and 1924, carried out on 21 May 1942. The notification also contains the requirement that all military conscripts appear at the place of enlistment at least thirty minutes before the appointed time. The conscripts failing to do so or presenting incorrect personal data were subject to a pecuniary fee or imprisonment and could be brought for the enlistment by force. Defying the threats of personal execution and the deportation of family members, some conscripts from the village of Sveti Tomaž (near Ormož in Styria) deserted from the German army and, usually, defected to the partisans. However, due to various problems experienced by the partisan units in Lower Styria, such desertions became more frequent only after 1943. In the absence of records, only an approximate number of the inhabitants of Sveti Tomaž enlisted in the German army has been established. According to the available data, most of them were enlisted between February and April 1944. The total number of the inhabitants of Sveti Tomaž who died as German soldiers presently stands at 61. The figure could, however, rise with the addition of data retrieved from oral sources.

KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 25 EUR

1.01
Prejeto 11. 4. 2007

UDK 314.3(497.4 Lj)"1941/1945"

Dunja Dobaja *

Rojstva v Ljubljani med drugo svetovno vojno s poudarkom na nezakonskih rojstvih ter skrb za matere in otroke

IZVLEČEK

Avtorica v članku v prvem delu podaja statistični prikaz gibanja rojstev v Ljubljani v času druge svetovne vojne na podlagi arhivskih virov, to je porodnih protokolov Bolnice za ženske bolezni v Ljubljani za leta 1941-1945 ter letnih poročil mestnega fizika dr. Mauricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani za čas 1940-1945; letno poročilo za leto 1942 ni ohranjeno, vendar so drobci za to manjkajoče leto razvidni v poročilih drugih let. V drugem delu avtorica s pomočjo arhivskih virov (letna poročila mestnega fizika in gradivo mestnega socialno političnega urada) in takratnega dnevnega časopisja prikazuje socialno in zdravstveno zaščito mater in majhnih otrok. Osredotoča se predvsem na dojenčke in predšolske otroke.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Ljubljana, rojstva, nataliteta, Bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, porodni protokoli, Pokrajinska zveza za zaščito mater in otrok

ABSTRACT

BIRTHS IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR WITH A PARTICULAR FOCUS ON ILLEGITIMATE BIRTHS AND THE CARE OF MOTHERS AND CHILDREN

The first part of the paper presents a birth rate statistics for Ljubljana during the Second World War, based on archive sources, such as the birth protocols of the Hospital for Women's Diseases in Ljubljana from the 1941-1945 period and annual reports on the health situation in the city for the same period by Dr Mauricij Rus, a city physician. Although the annual report for 1942 has not been preserved, fragments of data for the missing year were retrieved from the reports for other years. In the second part, health and social care of mothers and infants is outlined using the aforementioned annual reports, material from the municipal socio-political office and daily newspapers. The author mainly focuses on infants and pre-school children in Ljubljana.

Key words: Second World War, Ljubljana, births, birth rate, Hospital for Women's Diseases in Ljubljana, birth protocols, Regional Association for the Protection of Mothers and Children

* Univ. dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: dunja.dobaja@inz.si

Z okupacijo Ljubljane, najprej po italijanskem in nato po nemškem okupatorju, se je vsakdanje ustaljeno življenje Ljubljančanov sicer precej spremenilo, a še vedno so se, kljub vojni situaciji ljudje zaljubljali, se poročali in si ustvarjali družine. Še vedno so obstajala naivna mlada dekleta, ki so zanosila z "napačnimi" moškimi in ostala sama z otroki. Nekatere izmed samskih žena so bile celo tako pogumne, da so imele več nezakonskih otrok. Tako kot v mirnodobnem času je morala tudi v vojnem času nemoteno delovati zdravstvena služba za noseče žene, za otročnice, za novorojenčke, dojenčke, predšolske in šolske otroke. Toliko bolj, ker se je po okupaciji povečalo število ljudi v Ljubljani. Mnogi so namreč pribežali v Ljubljano iz nemškega zasedbenega področja. Zaradi vojnih razmer je število prebivalstva v Ljubljani neredno fluktuiralo. Leta 1940 je imela Ljubljana 87.780 prebivalcev, leta 1941 91.613, leta 1942 in 1943 95.000, v letu 1944 90.000 in konec leta 1945 101.096.¹

S pomočjo porodnih protokolov Bolnice za ženske bolezni v Ljubljani (v nadaljevanju ženska bolnica) je prikazano število nezakonskih rojstev v omenjeni bolnici, s tem da se ločijo tri kategorije samskih žena, in sicer samska žena, ločenka in vdova. Prva in druga kategorija mater sta pri štetju združeni, kot "prave" nezakonske matere, medtem ko je število vdov navedeno za vsako leto posebej. Poleg števila nezakonskih rojstev je prikazana tudi socialna struktura nezakonskih mater. Prednjačile so delavke in služkinje. Večina nezakonskih mater je bila starih med 20 in 25 let. Iz porodnih protokolov ni razviden kraj bivanja porodnic, tako da ni mogoče ločiti domačink, to je žena s stalnim bivališčem v Ljubljani, od nedomačink. Takšna ločitev je možna pri prikazu celotnega števila rojstev v Ljubljani, saj letna poročila mestnega fizika ločijo med domačinkami in nedomačinkami.

Zaradi pomanjkanja virov glede organizacije socialne službe v Ljubljani v času nemške okupacije je poudarek na prikazu organizacije socialne službe za obdobje italijanske okupacije. Za čas nemške okupacije je mogoče sklepati na podoben organizacijo socialne in zdravstvene službe za matere in otroke. Letna poročila mestnega fizika o zdravstvenih razmerah v Ljubljani za leta 1943-1945 dajejo vtis o nemotenem delovanju zdravstvenih in socialnih ustanov v Ljubljani. Poročila ne dajejo vtisa o bistvenih spremembah.

Bolnica za ženske bolezni v Ljubljani

Ustanovitev te bolnišnice je povezana z imenom prof. dr. Alojzija Zalokarja, ki ga je Zdravstveni svet za Slovenijo in Istro sredi leta 1919 imenoval za profesorja teoretičnega in praktičnega porodništva na ljubljanski Babiški šoli, predstojnika porodnišnice ter primarija ginekološkega oddelka Deželne bolnice.

Delo v tesnih in higiensko neustreznih prostorih ginekološko-porodniškega oddelka Splošne bolnice je bilo izredno težavno. Po prvi svetovni vojni se je namreč povečalo število nosečnic in ginekoloških bolnic na oddelku, ki ni niti prostorsko niti higiensko ustrezal potrebam sodobne ginekologije. To je povzročalo razvoj okužb med porodom in v poporodni dobi. Zalokar je na omenjene težave vztrajno opozarjal, saj je menil, da je skrb za matere prva dolžnost družbe.

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Mesto Ljubljana, mestni fizikat (LJU 708), Letno poročilo o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1945, str. 8.

Njegova opozorila so obrodila sadove, saj je Ministrstvo za narodno zdravje in socialno politiko v Beogradu na predlog Zdravstvenega sveta za Slovenijo v Ljubljani odobrilo leta 1921 nakup večjega poslopja, kamor bi se preselil ginekološko-porodniški oddelek bolnišnice. V poštrev je prišla izpraznjena stavba nekdanjega Azila Franca Jožefa za neozdravljivo bolne na Stari poti št. 3 (današnja Šlajmerjeva ulica). Leta 1923 se je preselil ginekološko-porodniški oddelek z Babiško šolo v lepo opremljen nekdanji Azil, ki ga je državna uprava kupila od Kranjske hranilnice. S tem je ta oddelek postal samostojen zavod - *Bolnišnica za ženske bolezni*.

Najpomembnejša je bila, po besedah Zalokarja, porodnišnica, ki je sprejemala vse nosečnice v zadnjih tednih nosečnosti in vse porodnice, ne glede na stan. Imela je usposobljene kadre tako za težke porode, pri katerih je bila potrebna operacija, kot za normalen porod. Porodničarji so zagovarjali stališče, da je najvarnejši porod v porodnišnici, seveda, če je porodnišnica moderno opremljena in ima dovolj strokovno usposobljenih kadrov. V tem primeru porod doma ni bil priporočljiv. Nadalje je bil sprejem v žensko bolnišnico zagotovljen vsaki ženski, ki je zbolela za kakšno žensko boleznijo. Za revnejše žene, ki so bile lažje bolne, je bila na razpolago t. i. ambulanca, težje primere pa so zdravili v zaprti oskrbi.

Druga pomembna naloga ženske bolnice je bila pedagoška, to je podajanje obširne socialno-higienske propagande. Tretja naloga je bila znanstveno preučevanje. Vsak zdravnik je moral slediti napredkom v znanosti in tudi bolnišnica kot celota je morala prispevati svoj delež k znanstvenemu napredku.²

Poleg babic je v Bolnici za ženske bolezni delovalo še drugo nižje zdravstveno osebje, strežnice, redovnice karitativnih redov: usmiljenke sv. Vincencija Pavelskega in Marijine bolniške sestre, ki so se praktično izobraževale ob izkušenih in starejših sestrah ali pa so jih zdravniki sami izučili.³

Bolnica za ženske bolezni je postala osrednji zavod za vso Slovenijo. Deloma so porodnice prihajale še iz hrvaške strani. Ta zdravstveni zavod je bil največji in najpopolnejši v Kraljevini Jugoslaviji in je med strokovnjaki užival velik ugled. Bolnišnica je razpolagala s 143 bolniškimi posteljami in 59 posteljicami za dojenčke, skupaj z okrog 200 posteljami.⁴ Te kapacitete so bile še vedno premajhne glede na število sprejemov v bolnišnico. Število porodov se je iz leta v leto povečevalo. Prelomno leto za porodnišnico je bilo leto 1925, ko se je število porodov gibalo okoli 1000 na leto, medtem ko jih je bilo leta 1935 že nad 2000, leta 1936 celo 2106.⁵ Situacija se je z izbruhom druge svetovne vojne spremenila. Ker ni bilo več dotoka iz mnogih delov bivše banovine, se je sprejem v bolnišnico zmanjšal. Leta 1941 je bilo sprejetih 1782 porodnic, kar je bilo za 371 porodnic manj kot leta 1940, ko je porodnišnica sprejela 2153 porodnic. Primerjajoč obe leti se je tudi število porodov zmanjšalo. Tako je bilo leta 1940 2073 porodov, leta 1941 pa se je to število zmanjšalo na 1694. V tem letu se je rodilo 921 dečkov in 801 deklic. Upoštevati je potrebno, da je bilo 28 porodov dvojčkov, kar se šteje kot en porod.⁶

² Slovenski narod, 20. 1. 1923, št. 15, str. 4; Ženska bolnica v Ljubljani II.

³ Peter Borisov: Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja. Ljubljana 1995, str. 181.

⁴ Slovenski narod, 10. 1. 1942, št. 7, str. 4; Lani 1694 porodov v ženski bolnici.

⁵ Borisov, n.d., str. 181.

⁶ Slovenski narod, 10. 1. 1942, št. 7, str. 4; Lani 1694 porodov v ženski bolnici.

Rojstva v Ljubljani

Leta 1940 je bilo v Ljubljani rojenih skupno 2473 otrok, med njimi 74 mrtvorojenih. Ljubljančanke so rodile 1058 otrok. Dečkov se je rodilo 534, deklic pa 524. Nezakonske matere domačinke so rodile 83 otrok.⁷ Podatki kažejo, da so bile nezakonske matere mlajše kot zakonske. Največ nezakonskih mater domačink, 28 žensk, je rodilo v starosti od 21-25 let.⁸ Največ nezakonskih mater je bilo po poklicu služkinj, sledijo delavke, obrtnice in tiste z drugimi poklici. Za večino nezakonskih mater domačink, to je 66, je bil to prvi porod. Za eno nezakonsko mater pa je bil to celo sedmi porod.⁹

V letu 1941 se je v Ljubljani rodilo 2148 otrok, od tega 57 mrtvorojenih. Domačinke so rodile 1139 otrok: 606 dečkov, 533 deklic. Nezakonskih je bilo 79 otrok, zakonskih pa 1060 otrok. Nezakonske matere domačinke so rodile 31 dečkov in 48 deklic.¹⁰ Nezakonske matere so bile večinoma mlajše od zakonskih. Največ nezakonskih mater domačink je rodilo v starosti pod 20 let, in sicer 26.¹¹ Po poklicu so bile večinoma služkinje in delavke. Za večino nezakonskih mater je bil to prvi porod, in sicer v 63 primerih. Za 10 mater je bil to drugi porod, za eno celo šesti.¹²

Večina Ljubljančank je rodila v Ženski bolnici, nekatere tudi v ljubljanskih sanatorijih in doma.

Primerjava obeh let pokaže, da je leta 1941 znašalo število rojstev (domačini) 11,98 na 1000 prebivalcev, medtem ko je leta 1940 to število znašalo 12,02. Opažen je manjši padec števila rojstev, a je bilo to število še vedno ugodnejše kot v letu 1935 in 1934, ko je bilo število rojstev 10,9 oziroma 10,8. Število nezakonskih rojstev je padlo za sedem.¹³

Porodni protokoli porodniškega oddelka Bolnice za ženske bolezni v Ljubljani kažejo, da je v letu 1941 v ženski bolnišnici rodilo 148 samskih mater, pet mater je bilo ločenih, ena mati je bila vdova. Iz porodnih protokolov ni razviden kraj bivanja matere. Je pa moč razbrati starost matere in njen socialni stan. Največ, 65 nezakonskih mater je bilo starih med 20 in 25 let. Pod dvajset let je bilo starih 30 nezakonskih mater. Najmlajša med njimi je bila posestnikova hči stara 15 let. Dve nezakonski materi sta bili starejši od štirideset let. Najstarejša je bila stara 44 let. Ena, vdova je bila stara 43 let. Največ nezakonskih mater je bilo služkinj in delavk.

⁷ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1940, str. 5. Številčni podatek o nezakonskih rojstvih za to leto ni jasn, saj se na strani 5 poročila pojavlja število 83 in 86; tako je tudi v tabelarnem prikazu rojstev mater domačink. Upoštevajoč podatek, da so nezakonske matere domačinke rodile 44 dečkov in 42 deklic, bi potemtakem bilo pravilno število 86. Naslednji problem je število domačih zakonskih rojstev (961), saj se seštevek tega števila s številom 86 ali 83 ne ujema s skupnim številom domačih rojstev, to je številom 1058. Ker so letna poročila mestnega fizika edini ohranjeni vir, ki navaja število rojstev v Ljubljani med 2. svetovno vojno, ni moč pravilnosti števil preveriti.

⁸ Prav tam, str. 8.

⁹ Prav tam.

¹⁰ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1941, str. 2, 3.

¹¹ Prav tam, str. 6.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam, str. 2.

Sledile so jim kuharice, zasebnice, kmečke hčere, postrežnice, natarakarice, gospodinjske pomočnice, trgovke, uradnice in druge.¹⁴

Takoj po porodu je umrlo devet otrok (med njimi dvojčici), mrtvorojeni so bili štirje otroci. Pri eni samski materi niso navedeni podatki o otroku, tako da ni jasno, ali je otrok ostal živ ali ne. V porodnih protokolih za leto 1941 je razviden pri eni samski materi sum na detomor.¹⁵

Upoštevajoč porodne protokole umrljivosti med nezakonskimi materami ni bilo, je pa v ženski bolnišnici v letu 1941 umrlo pri porodih pet mater ali 0,3%.¹⁶ Umrljivost mater je bila zaradi samih porodov sorazmerno nizka, bila pa je toliko večja zaradi splavov. Medtem ko je umrljivost mater znašala 0,3%, je bila umrljivost zaradi splavov desetkrat večja.¹⁷ V letu 1941 je bilo prijavljenih 410 splavov.¹⁸ Vprašanje je, koliko je bilo še neprijavljenih splavov, ki so bili izvedeni nestrokovno in povzročili prav gotovo mnogo smrtnih žrtev.

V obravnavanem letu so na ginekološki oddelek ženske bolnišnice sprejeli 1499 bolnic. Bolnic, ki so splavile, je bilo sprejetih 300. Na ginekološkem oddelku jih je umrlo 24, med njimi 10 zaradi splavov. Zaradi bolezni je moralo v porodnišnici splaviti 5 bolnic.¹⁹

V letu 1941 je do prvega meseca starosti umrlo 47 dojenčkov Ljubljancanov. Takoj po porodu je umrlo 17 novorojenčkov, katerih matere so bile domačinke.²⁰

Leta 1942 so Ljubljancanke rodile 1221 otrok. Primerjava števila rojstev (domačini) s prejšnjima dvema letoma kaže, da je na 1000 prebivalcev odpadlo 12,8 rojstev.²¹

V tem letu je v ženski bolnišnici, v primerjavi z letom 1941, rodilo manjše število samskih žensk, in sicer 133. Ločena mati je bila ena, povečalo pa se je število vdov, in sicer na 7. Pri šestih materah je pripis, da so bile odpuščene noseče. Njihova imena se kasneje ne pojavljajo med ponovno sprejetimi. Te matere pri štetju niso upoštevane.

Glede poklicne strukture nezakonskih mater so bile na prvem mestu delavke, nato služkinje, sledile so jim šivilje, kuharice, posestnikove hčere, zasebnice, gospodinjske pomočnice, gospodinje in druge. Največ nezakonskih mater je bilo starih med 20 in 25 let, in sicer 58, najmanj pa med 31 in 40 let, in sicer 17. Najmlajša nezakonska mati je bila neka kmečka hči, stara 15 let. Največ mater - vdov je bilo starih med 30 in 40 let.

Tudi v tem letu je bila prisotna umrljivost novorojenčkov; v enem primeru je ob porodu umrla tudi mati, stara 32 let. Po porodu so umrli 4 novorojenčki, 5 otrok je bilo mrtvorojenih. Mati enega od mrtvorojenih otrok je bila vdova posestnika, stara 35 let.²²

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani (AS 427), Porodni protokoli za leto 1941.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Slovenski narod, 10. 1. 1942, št. 7, str. 4; Lani 1694 porodov v ženski bolnici.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1941, str. 4.

¹⁹ Slovenski narod, 10. 1. 1942, št. 7, str. 4.

²⁰ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1941, str. 8, 9.

²¹ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1943, str. 11.

²² ARS, AS 427, Porodni protokoli za leto 1942.

V letu 1942 je, kar se tiče Ljubljančanov, umrlo do prvega leta starosti 5,5 otrok na 100 rojstev. Otrok do prvega meseca starosti je umrlo 2,5 na 100 rojstev.²³

Leta 1943 so bili v Ljubljani rojeni 1603 otroci, med njimi 34 mrtvorojenih. Večina porodov je bilo v ženski bolnišnici in v drugih zdravstvenih zavodih. Po poročilu mestnega fizika, je bilo v tem letu javljenih v sanitetno statističnih izkazih ženske bolnišnice in drugih zdravstvenih zavodov 1413 porodov. Število porodov javljenih od babic v porodnih izkazih je bilo 166.²⁴

Ljubljančanke so rodile 1001 otroka, od tega je bilo 935 zakonskih, 66 nezakonskih. Največ otrok so rodile Ljubljančanke v starosti od 31 do 35 let. Večina mater je rodila prvič.²⁵

Nezakonske matere domačinke so rodile 33 dečkov in 33 deklic. Starostno so bile te matere mlajše od zakonskih. Večina, 23, jih je bilo starih od 21 do 25 let. Za večino nezakonskih mater domačink, v 47 primerih, je bil to prvi porod. Za eno nezakonsko mater pa je bil to celo četrti porod.²⁶

Število nezakonskih rojstev domačink je bilo v upadanju. Od vseh porodov mater domačink je bilo v letu 1943 le 6,59% nezakonskih.²⁷

Primerjava števila rojstev Ljubljančank s prejšnjimi tremi leti kaže upad števila rojstev. Na 1000 prebivalcev je odpadlo 10,54 rojstev, kar je bila najnižja številka zadnjih let. Manj rojstev je bilo samo še leta 1918 (8,3) in leta 1934 (10,18).²⁸

V letu 1943 je v ženski bolnici rodilo 125 samskih žensk; ena žena je bila ločena delavka, 6 mater je bilo vdov. Pri šestih materah je pripis, da so bile odpuščene noseče. Pri nadaljnjem pregledu porodnih protokolov za to leto in naslednje njihovih imen ni. Te osebe pri štetju niso upoštevane.

Pri treh samskih materah je pripis, da sta mati in otrok na zahtevo oblasti odpuščena na jetniški oddelek Splošne bolnice v Ljubljani.

Tudi v tem letu so bile samske matere po socialni strukturi, večinoma delavke in služkinje. Sledile so jim šivilje, kmečke hčere, natakariče, zasebnice, postrežnice, kuharice, delavske hčere in drugo. Večina samskih mater je bila stara med 20 in 25 let, in sicer 57. Najmlajša samska mati je bila stara 14 let, najstarejša 46 let. Najmanj samskih mater je bilo starih nad 40 let, in sicer dve. Največ mater - vdov je bilo starih med 30 in 40 let.

Po porodu so umrli trije novorojenčki, trije otroci so se rodili mrtvi. Mati enega izmed njih je bila vdova, stara 37 let. Med materami ni bilo umrljivosti.²⁹

Iz letnega poročila mestnega fizika je razvidno, da je od vseh mater, ki so v tem letu rodile v Ljubljani, ena mati obolela za porodno mrzlico in umrla. Med domačinkami je ena mati umrla v puerperiju, šest jih je umrlo zaradi bolezni v nosečnosti, od tega pet zaradi posledic splava.³⁰

²³ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1943, str. 7.

²⁴ Prav tam, str. 2.

²⁵ Prav tam, str. 2-4.

²⁶ Prav tam, str. 3, 5.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam, str. 2, 11.

²⁹ ARS, AS 427, Porodni protokoli za leto 1943.

³⁰ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1943, str. 2, 3.

Po poročilih mestnega fizika je bilo v tem letu 357 prijavljenih splavov, od tega 263 pri domačinkah in 94 pri pripadnicah drugih občin. Seveda je treba upoštevati še neprijavljene splave, ki so bili gotovo številni in so bili vzrok za marsikatero smrtno žrtev.³¹

V letu 1943 se je, kar zadeva Ljubljance, povečalo število smrti dojenčkov do prvega meseca in do prvega leta starosti. Do prvega meseca starosti je umrlo 37 otrok ali 3,7 na 100 rojstev. Do prvega leta je umrlo 64 otrok ali 6,4 na 100 rojstev.³²

Porodni protokoli sicer ne navajajo imena in priimka očeta, a so bili med njimi prav gotovo tudi italijanski vojaki. Mnoge nezakonske matere, ki so imele otroke z Italijani, so bile zasmehovane. Tako je bila neka Ljubljanka, stara 23 let, absolutna trgovska šola, ostrižena in obrita od pripadnikov osvobodilnega gibanja.³³

Nekatere nezakonske matere so zelo mlade zanosile z italijanskimi vojaki in naivno verjele v njihovo ljubezen. Tako je neko štirinajstletno dekle v letu 1943 zanosilo z italijanskim vojakom. Dekle je bilo prepričano, da sta se imela rada, saj ji je obljubljal zakon. Preden bi lahko izpolnil svojo obljubo, je bil premeščen. Pisal ji ni.³⁴

Nekatere nezakonske matere so v obupu poskušale odpraviti plod. Neka Ljubljanka, stara 19 let, ki je zanosila z italijanskim marešalom, je v šestem mesecu nosečnosti vzela, kot piše v poročilu "14 kininov". S tem je povzročila, da je plod odmrl, sama pa je dobila vnetje trebušne mrene in je tudi umrla.³⁵

V letu 1944 se je v Ljubljani rodilo 1780 otrok, med njimi 36 mrtvorojenih. Dvojčkov je bilo 30 parov. V tem letu so se rodili tudi trojčki. V ženski bolnici in zdravstvenih zavodih je bil 1501 porod, babice pa so javile 247 porodov.³⁶

Ljubljanke so rodile 1318 otrok, in sicer 1255 zakonskih in 63 nezakonskih. Rodilo se je 709 dečkov in 609 deklic. Domačinke so rodile 21 parov dvojčkov. Največ otrok so rodile domačinke v starosti 31 do 35 let. Za večino je bil to prvi porod, za dve materi je bil to deseti porod, za štiri celo več.³⁷

Primerjava s prejšnjimi leti kaže na ugodno stanje glede števila rojstev, saj je na 1000 prebivalcev odpadlo kar 14,64 rojstev.³⁸

V tem letu je bilo po poročilu mestnega fizika mogoče zaznati nenavaden pojav. Namreč, število porodov je bilo skoraj enako številu smrti. Po besedah mestnega fizika so bili vzroki zato "morda v tesnejšem sožitju v družinah ali pa so bili izraz neuravnovešenosti posameznikov ali pa celote".³⁹ Morda je bil ta pojav tudi izraz človeške želje po samoohranitvi zaradi vojnih razmer. Poleg tega pa ima v kriznih razmerah, ko vladajo lakota, trpljenje, strah, človek verjetno večjo potrebo po nežnosti in telesnem stiku. V tem letu se je zgodilo še nekaj neobičajnega,

³¹ Prav tam, str. 3.

³² Prav tam, str. 7.

³³ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), 300-4/ZA III a. š. 708, VOS- Masovna obveščevalna poročila (avgust-oktober 1943).

³⁴ ARS, AS 1931, 300-4/ZA II a. š. 707, VOS- Masovna obveščevalna poročila (april-maj 1943).

³⁵ Prav tam.

³⁶ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1944, str. 1.

³⁷ Prav tam, str. 2, 3.

³⁸ Prav tam, str. 9.

³⁹ Prav tam, str. 6.

namreč rodilo se je občutno več dečkov kot deklic, in sicer 709 dečkov in 609 deklic.⁴⁰

Opazen je upad števila nezakonskih rojstev domačink. Nezakonske matere domačinke so rodile 63 otrok (31 dečkov in 32 deklic). Večinoma so bile stare med 21 in 25 let, in sicer v devetnajstih primerih. Ponovno so bile po poklicu večinoma služkinje in nižje uslužbenke. V 47 primerih so rodile prvič, dve sta rodili že četrtoč.⁴¹

Porodni protokoli ženske bolnišnice za leto 1944 kažejo, da je v tem letu v bolnici rodilo 86 samskih mater, ena mati je bila ločena, tri matere so bile vdove. Pri eni samski materi je pripis, da je bila skupaj z otrokom odpuščena na jetniški oddelek Splošne bolnice v Ljubljani.

Največ nezakonskih mater, 34, je bilo starih med 20 in 25 let. Mlajših nezakonskih mater od 18 let ni bilo. Štiri nezakonske matere so bile starejše od 40 let (najstarejša 44 let). Ena mati - vdova, posestnica je bila stara 44 let, dve pa 36 let.

Po poklicu so tudi v tem letu prevladoval delavke in služkinje. Sledile so jim gospodinje, šivilje, gospodinjske pomočnice, kmečke hčere in druge. Umrljivosti med materami ni bilo, pač pa so trije novorojenčki umrli po porodu, en otrok pa je bil mrtvorojen.⁴²

V tem letu se je zmanjšalo število prijavljenih splavov, in sicer na 300. Splavilo je 244 domačink in 56 iz drugih občin. Zopet se postavlja vprašanje nelegalnih splavov, ki so jih opravljale različne "mazačke".⁴³

V letu 1945 je bil v Ljubljani rojen 2101 otrok, med njimi 65 mrtvorojenih. V tem letu se je rodilo tudi 28 parov dvojčkov. Bolnica za ženske bolezni in drugi zdravstveni zavodi so prijavi 1850 porodov, babice pa 251 porodov. Rodilo se je 1895 zakonskih in 215 nezakonskih otrok. Največ mater je rodilo v starosti od 31 do 40 let. Za večino mater je bil to prvi porod.⁴⁴

Ljubljančanke so rodile 1513 otrok, in sicer 1404 zakonskih in 109 nezakonskih. Rodilo se je 785 dečkov in 728 deklic. V Ljubljani je odpadlo na 1000 prebivalcev domačinov 14,98 rojstev. To je sicer pomenilo izboljšanje v primerjavi z letom 1944, vendar ta naravni prirastek še vedno ni zadoščal za pokritje občutnega naravnega upadanja domačega prebivalstva zaradi mnogo višje umrljivosti.⁴⁵

Večina mater domačink je rodila prvič, in sicer v 614 primerih. V tem letu je imelo sedem mater 10 porodov, dve materi sta imeli 14 porodov, 15 porodov pa je imela mati stara 43 let. Najstarejša porodnica je imela 46 let.⁴⁶

Nezakonske matere domačinke so rodile 109 otrok, in sicer 49 dečkov in 60 deklic. Največ nezakonskih mater domačink je bilo starih od 21 do 25 let in so bile po letih kot že v prejšnjih letih mlajše od zakonskih. Pripadale so predvsem delavskemu stanu, prostim poklicem in javnim nameščencem.⁴⁷

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam, str. 2, 4.

⁴² ARS, AS 427, Porodni protokoli za leto 1944.

⁴³ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1944, str. 2.

⁴⁴ ZAL, LJU 708, Letno poročilo o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1945, str. 12, 13.

⁴⁵ Prav tam, str. 14.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Prav tam, str. 14, 16.

Porodni protokoli ženske bolnice za leto 1945 kažejo, da je v tem letu v ženski bolnici rodilo 188 samskih mater, ena mati je bila ločena, povečalo pa se je število vdov, in sicer na 14. Pri eni samski materi je pripis, da sta bila otrok in mati premeščena na jetrniški oddelek Splošne bolnice v Ljubljani.⁴⁸

Večina nezakonskih mater je bila stara od 20 do 25 let, in sicer v 94 primerih. Na drugem mestu so bile matere v starosti od 31 do 40 let. Najmlajša nezakonska mati je bila stara 16 let. Dve materi sta bili starejši od 40 let, najstarejša je bila stara 45 let. Največ mater - vdov je bilo starih od 31 do 40 let. Ena je bila stara 42 let.⁴⁹

Velika večina nezakonskih mater je bila delavk in služkinj, sledile so jim gospodinje, gospodinjske pomočnice, šivilje, zasebnice, kmečke hčere, trgovske pomočnice, kuharice, uradnice, posestnice in druge.⁵⁰

Iz porodnih protokolov je razvidno, da je ena samska mati umrla na porodu. Mrtvorojen je bil tudi njen otrok. V tem letu je bilo, poleg tega, še 5 mrtvorojenih otrok. Ena mati mrtvorojenega otroka je bila vdova, stara 39 let. Osem novorojenčkov je umrlo po porodu. Mati enega izmed njih je bila vdova, stara 28 let.⁵¹

Posledice težkih prehrabnenih in socialnih razmer so se pokazale v zvišanju otroške umrljivosti. Število smrti otrok Ljubljančanov do prvega meseca starosti se je povečalo na 75, medtem ko je ta številka v letu 1944 znašala 54. Dojenčkov do prvega leta starosti je umrlo 163, medtem ko je v letu 1944 to število znašalo 85.⁵²

Zaradi splava je umrla ena Ljubljančanka, zaradi bolezni v času nosečnosti pa 4. V tem letu je bilo prijavljenih 383 splavov, od tega 222 pri domačinkah.⁵³

Rojstva v Ljubljani 1940-1945

leto	v Ljubljani rojeni otroci			rojstva domačink			nezakonska rojstva domačink		
	skupaj	živi	mrtvi	skupaj	dečki	deklice	skupaj	dečki	deklice
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1940	2473	2399	74	1058	534	524	86	44	42
1941	2148	2091	57	1139	606	533	79	31	48
1942	/	/	/	1221	/	/	/	/	/
1943	1603	1569	34	1001	545	456	66	33	33
1944	1780	1744	36	1318	709	609	63	31	32
1945	2101	2036	65	1513	785	728	109	49	60
skupaj	9842	9607	235	5028	2634	2394	274	124	150

⁴⁸ ARS, AS 427, Porodni protokoli za leto 1945.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

⁵² ZAL, LJU 708, Letno poročilo o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1945, str. 20.

⁵³ Prav tam, str. 14 in tabela "Umrlijvost Ljubljančanov po starosti in vzrokih smrti".

Rojstva na porodniškem oddelku Bolnice za ženske bolezni v Ljubljani

leto	samske matere	vdove	umrljivost novorojenčkov		umrljivost mater
			umrl takoj po porodu	mrtvorjen	
1941	153	1	9	4	/
1942	134	7	4	5	1
1943	126	6	3	3	/
1944	87	3	3	1	/
1945	189	14	8	6	1
skupaj	689	31	27	19	2

Skrb za matere in otroke

Bistven predpogoj za povečanje števila rojstev in preprečevanje umiranja otročnic in otrok v najzgodnejši dobi je primerna zdravniška zaščita mater in novorojenčkov. Ta zdravstvena zaščita mora seveda zajeti že noseče matere in njihove še nerojene otroke. Tega dejstva so se sicer zavedali tudi v obdobju vojne, a je bilo zaradi splošnega pomanjkanja hrane, zdravil, strokovno usposobljenega kadra to nalogo izredno težko uresničevati.

Noseče matere niso bile deležne zadostne količine hrane, ki je nujno potrebna za normalen razvoj še nerojenega otroka. Zato so bile mnoge nosečnice telesno in duševno oslabele. Živila, dodeljena na živilske nakaznice, so imela v primerjavi s potrebami nizko kalorično vrednost. Predvsem so tako dodeljena živila vsebovala premalo maščob in beljakovin, ki so nujno potrebne, da ne začne človeško telo hirati. Treba je tudi upoštevati dejstvo, da na živilske nakaznice dodeljena živila niso bila samo skrajno reducirana, pač pa so bila tudi neredna. Mleko so dobivali redno samo dojenčki, in sicer 1000 g dnevno.⁵⁴

Nosečnice, ki bi morale "jesti za dva", niso jedle niti za enega. Po podatkih mestnega fizika za leto 1943 naj bi žena v času nosečnosti in dojenja potrebovala dnevno 3300 kalorij, od tega 130 kalorij v prebavljivih beljakovinah, 100 g maščob in 430 g ogljikovih hidratov.⁵⁵ Dejansko je noseča žena šele v drugi polovici nosečnosti dobila dodatke v skupni vrednosti 572 kalorij dnevno.⁵⁶

Dokler je bilo mogoče, so si Ljubljančani pomagali tako, da so od sorodnikov in znancev iz bližnje in daljne okolice dobivali razna neracionirana živila, s katerimi so krili kalorični primanjkljaj na živilske nakaznice dobljenih živil. Ob izrednih razmerah, ko je bila Ljubljana obdana z žico, to ni bilo več mogoče. Posledica takšnih razmer je bila večja umrljivost in manjša rodnost. Tako se je v celotnem medvojnem obdobju v letu 1943 v Ljubljani rodilo najmanj otrok. Otroci, ki so se rodili v takšnem pomanjkanju, so morali biti pravi "borci", da so se prebili čez prvo leto življenja. Kot kažejo številke v prvem delu članka, marsikateremu malemu Ljubljančanu to ni uspelo, saj je zbolel na prebavilih, dihalih, sečnih organih itd.

⁵⁴ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1943, str. 59.

⁵⁵ Prav tam, str. 62.

⁵⁶ Prav tam.

V takšnih kriznih razmerah so si mestne oblasti prizadevale organizirati zdravstveno in socialno službo. Večina prebivalstva pa si ni mogla privoščiti plačljive zdravniške pomoči. Poleg mestnega ambulatorija za nepremožne, kjer so nepremožni Ljubljancani dobivali brezplačno zdravniško pomoč in zdravila na račun mestne občine ljubljanske, so delovale pri vseh oddelkih splošne in ženske bolnišnice brezplačne specialistične ambulante. Mestna občina je plačevala tudi določeno število babic za porodno pomoč nepremožnim materam. Tako je bilo v letu 1943 v Ljubljani 13 babic, 4 od teh je plačevala mestna občina.⁵⁷

Odločilno vlogo pri zdravstveni zaščiti mater in otrok v Ljubljani je imel VI. oddelek Higienkega zavoda, to je oddelek za zdravstveno zaščito mater, dojenčkov in otrok v Ljubljani, ki je zaposloval zdravnike, zaščitne sestre, otroške sestre negovalke, "dnevničarske služiteljice" in uradnika.⁵⁸ Oddelek se je moral spopadati s premajhnim številom strokovno usposobljenega kadra, saj so bile potrebe mnogo večje v primerjavi s strokovno in finančno zmogljivostjo oddelka. Sodeč po dopisu ljubljanskega župana z dne 29. januarja 1942, je dan prej na Visokem komisariatu potekala prva seja Pokrajinskega socialnega odbora.⁵⁹ Na tej seji je Giorgio Gatti kot predsednik odbora poudaril, da prevzame odbor v svoj delokrog skrb za brezposelne, vso drugo socialno skrb, to je za mladino, za stare, kakor tudi zavode in ustanove pa obdrži občina.⁶⁰

Finančna sredstva, ki jih je socialnopolitični oddelek mestne občine namenil v svojem proračunu za zdravstveno zaščito mater in otrok, so bila zaradi velikih potreb preskopo odmerjena.

V okviru VI. oddelka Higienkega zavoda je delovala vrsta zdravstvenih ustanov. Ena najpomembnejših je bil otroški dispanzer, kamor so se zatekale predvsem revnejše matere. V okviru dispanzerja je delovala poliklinika - ambulatorij za revne otroke do 14 leta starosti, posvetovalnica za matere, dojenčke in otroke v predšolski dobi ter socialno posvetovalni oddelek.⁶¹ V letu 1941 je otroški dispanzer zabeležil 7783 ambulantnih sprejemov, med njimi 3816 novih in 4967 ponovnih. Med novimi sprejemi je bilo 1083 dojenčkov, 1210 malih otrok in 523 šolskih otrok. Otroci so prihajali v dispanzer predvsem zaradi bolezni dihal in prebavil. Zaradi omejenih financ je imel otroški dispanzer težave z nabavo zdravil, zato so morali varčevati.⁶²

Pred vojno in v času vojne je bilo precej popularno zdravljenje z ultraviolečnimi žarki. Takšna oblika zdravljenja je bila zlasti dobrodošla v otroškem zdravstvu, kjer je skoraj vsako uživanje zdravil naletelo na odpor bolnika. Ultraviolečni žarki naj bi, po tedanjem prepričanju, imeli na otroke tudi psihično prijeten učinek. Z obsevanjem naj bi se izboljšala tudi pomanjkanje teka in nespečnost. Z obsevanjem so zdravili tudi rahitis pri otrocih, slabokrvnost in tuberkulozo. Ta oblika zdravljenja se je izvajala na malem bolniku (dojenčke so lahko obsevali šele od tretjega meseca starosti) samo, če je otrokovo telo pozitivno sprejelo obsevanje, namreč da otroku po obsevanju ni bilo slabo in da ni imel glavobolov. Obsevanje je moralo

⁵⁷ Prav tam, str. 5.

⁵⁸ Slovenski narod, 12. 3. 1942, št. 59, str. 3; Središče za zdravstveno zaščito otrok.

⁵⁹ ZAL, fond Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (LJU 489), Reg. I, f. 2382, leto 1942.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Slovenski narod, 12. 3. 1942, št. 59, str. 3; Središče za zdravstveno zaščito otrok.

⁶² Prav tam.

potekati pod strogim nadzorom zdravnika in je potekalo postopoma. Prvo obsevanje je trajalo zgolj minuto. S to metodo so zdravili krče v zgodnji otroški dobi. Že po dveh do treh obsevanjih naj bi se stanje izboljšalo nato pa trajno izginilo.⁶³

To metodo zdravljenja so izvajali tudi v polikliniki otroškega dispanzerja. S kremenčevo svetilko je bilo v letu 1941 144 obsevanj. Zaradi obolenj za tuberkulozo so obsevali 8 otrok, za rahitisom 33 in drugih boleznih 103 otrok.⁶⁴ Otroke, ki jim v otroškem dispanzerju zaradi vrste bolezni niso mogli pomagati, so oddali v otroško bolnišnico. Takih otrok je bilo 181. Za zdravila in sanitetni material je poliklinika otroškega dispanzerja porabila v letu 1941 2629 dinarjev in 4966 lir.⁶⁵

Pri zdravljenju otroške tuberkuloze je bilo glavno načelo: obvarovati otroke pred okužbo. Zato sta dispanzerski zaščitni sestre v sporazumu z dispanzerskim zdravnikom skrbeli, da so bili otroci, ki so se nahajali v kužni okolici, zaščiteni, se pravi, da so bili ločeni od izvora infekcije. V takih primerih so poskušali otroke oddati v primerne zavode.⁶⁶

Pomemben element za zmanjšanje umrljivosti dojenčkov so bila redna cepljenja proti nalezljivim boleznim (davica, škrlatinka, ošpice, črne koze, oslovski kašelj itd.). V letu 1941 je bilo tako v Ljubljani cepljenih proti kozam 1281 dojenčkov, od tega 1206 z uspehom, 69 brez uspeha. Pri šestih dojenčkih uspeh ni bil znan.⁶⁷ Zoper ošpice je bilo v letu 1941 v Ljubljani cepljenih 1041 dojenčkov, in sicer 1025 z uspehom, 14 brez uspeha, pri dveh uspeh ni bil znan.⁶⁸

Javno cepljenje zoper črne koze je bilo v Ljubljani izvedeno tudi v letu 1943. Mestni fizik je poročal, da so bile reakcije po cepljenju normalne, komplikacij ni bilo. V skladu s predpisi so dajali zdravniki ob cepljenju staršem potrebna navodila glede nege dojenčka in malih otrok ob morebitnih reakcijah na cepivo. V letu 1943 je bilo cepljenih 1313 dojenčkov, in sicer 1070 z uspehom, 212 brez uspeha, pri 31 uspeh ni bil znan.⁶⁹

V letu 1944 je bilo v Ljubljani cepljenih zoper črne koze 1217 dojenčkov (1161 z uspehom, 38 brez uspeha, pri 18 dojenčkih uspeh ni bil znan). Reakcije ob cepljenju so bile normalne. Proti davici je bilo v Ljubljani od leta 1940 do vključno 1944 aktivno cepljenih 13116. Cepljeni so bili le otroci iz mesta.⁷⁰

V okviru otroškega dispanzerja je od leta 1924 delovala posvetovalnica za matere, dojenčke in otroke v predšolski dobi. V letu 1941 jo je obiskalo 3765 (novih sprejemov je bilo 1253, ponovnih pa 2512) mater, ki so imele vprašanja predvsem v zvezi z nego dojenčka. Tako so dali v posvetovalnici nasvete za 888 dojenčkov do enega leta starosti in za 365 otrok v starosti od prvega do šestega leta. Skupaj torej 1253. Izmed 888 dojenčkov, katerih matere so potrebovale nasvet v zvezi z nego, je bila večina zakonskih, in sicer 847, nezakonskih pa je bilo 41 dojenčkov.⁷¹

⁶³ Jutro, 1. 1. 1942, št. 1, str. 3; Ultraviočni žarki v otroškem zdravstvu.

⁶⁴ Slovenski narod, 12. 3. 1942, št. 59, str. 3; Središče za zdravstveno zaščito otrok.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Jutro, 4. 3. 1942, št. 51, str. 3; Protituberkulozno skrbstvo v Ljubljani.

⁶⁷ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1941, tabela "Pregled cepljenja dojenčkov zoper koze".

⁶⁸ Prav tam, str. 21.

⁶⁹ ZAL, LJU 708, Letno poročilo mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1943, str. 34, 35.

⁷⁰ ZAL, LJU 708, Letno poročilo o zdravstvenih razmerah v Ljubljani, leto 1945, str. 27.

⁷¹ Slovenski narod, 12. 3. 1942, št. 59, str. 3; Središče za zdravstveno zaščito otrok.

V okviru otroškega dispanzerja je deloval tudi socialno-posvetovalni oddelek, v čigar delokrog je sodilo vzgojno zdravstveno delo in nadzor nad nego dojenčkov in otrok. Zaščitne sestre (danes bi jim rekli patronažne sestre) so obiskovale matere na domovih, jih poučevale o negi dojenčka in jih spodbujale k obisku posvetovalnice za matere zaradi zdravniškega pregleda otrok. Zlasti je bilo treba izobraziti revnejše matere, ki verjetno kljub želji po čim boljši negi dojenčka niti niso imele možnosti, da bi dojenčku nudile to, kar potrebuje. Takšne matere bi poleg koristnih nasvetov zaščitne sestre potrebovale tudi potrebščine za čim boljšo nego dojenčka. Tu pa so ponovno nastale težave, saj so bila finančna sredstva mestne občine v vojnih razmerah močno omejena.

V delokrog omenjenega oddelka je sodilo tudi posredovanje pri uradih, zavodih in zasebnikih za zapuščene matere in otroke. Največ posredovanj je opravila zaščitna sestra pri varstvenem sodišču, mestni občini in Visokem komisariatu. Tako je npr. posredovala, da so tiste matere, ki v Ljubljani niso mogle najti primernega zaslužka, prejele brezplačno vozovnico za potovanje v domovinsko občino. Dalje je zaščitna sestra pospremila zapuščenega otroka k svojcem ali na pristojno občino. Ti otroci so bili ponavadi slabo oblečeni. Zlasti težko je bilo pozimi, ko je bilo treba otroka peljati v kraje, ki so bili precej oddaljeni od železnice. Takšne otroke je bilo treba pred potovanjem še primerno obleči in obuti. Ponovno se je pojavil problem, kje vzeti denar, kdo bo poravnal stroške.⁷² Vse to je zahtevalo od zaposlenih na VI. oddelku Higienkega zavoda veliko iznajdljivosti in požrtvovalnosti.

Ena izmed ustanov VI. oddelka Higienkega zavoda je bil tudi Dom za matere in dojenčke. Skrbel je za dojenčke do prvega leta starosti, ki so potrebovali zdravstveno in socialno zaščito. Sprejemali so tudi nedonošenčke takoj po porodu iz porodnišnice, sprejeti so bili tudi slabotni in bolehnii dojenčki in tudi dojenčki, ki so ostali brez matere. Če se je pokazala potreba so bile sprejete tudi matere. Šlo je za revne, socialno nezaščitene matere po porodu. Otroku in materi so nudili popolno oskrbo (kolikor je bilo pač možno v vojnih razmerah), dokler se otrok ni dovolj okrepil, da so ga poslali v rejo in dokler si mati ni opomogla od poroda. V letu 1941 je bilo sprejetih 147 revnih in zato socialne zaščite potrebnih dojenčkov; 43 dojenčkov je bilo sprejetih skupaj z materami in 104 brez mater. Bolne dojenčke so napotili v otroško bolnišnico. Oskrbnih dni dojenčkov je bilo skupaj 5243, prehranjevalnih dni mater pa 1253. Povprečno je trajala oskrba otrok 8-10 tednov.⁷³ Tudi ta ustanova se je soočala s finančno stisko. Dom ni imel dovolj sredstev za dolgo vzdrževanje. Bilo je tudi mnogo prošenj za sprejem, ki jih ni mogel ugodno rešiti.

V okviru doma je deloval oddelek za pouk o materinstvu (danes bi temu rekli materinska šola), ki je organiziral za bodoče matere tečaje o pripravi na porod in o negi dojenčka. Tako so v letu 1941 priredili 13 tečajev o negi in prehrani dojenčkov. Teoretičnih predavanj je bilo na teh tečajih 310, praktičnih vaj pa 41. Tečajev se je udeležilo 221 tečajnic v starosti od 16 do 45.⁷⁴ Na takšnih tečajih so seveda bili potrebni različni učni pripomočki, za nakup katerih ni bilo dovolj

⁷² Prav tam.

⁷³ Slovenski narod, 12. 3. 1942, št. 59, str. 4; Življenje slehernega novorojenca dragoceno.

⁷⁴ Prav tam.

sredstev. Tečajnice so uporabljale stare učne pripomočke, ki so bili najbrž že precej odsluženi.

V sestavi VI. oddelka Higienkega zavoda je bila tudi šola otroške sestre negovalke, Dečji in materinski dom ter Dečja kolonija Ljubljana-okolica.⁷⁵ Šola otroške sestre negovalke je trajala eno leto. Za sprejem v šolo je bila zaželena zaključena meščanska šola ali nižja srednja šola. Absolventke so se lahko zaposlile v raznih domovih za dojenčke, v otroških zavetiščih in tudi pri premožnejših družinah kot vzgojiteljice.⁷⁶

Naloge Dečjega in materinskega doma iz dostopnih virov niso razvidne. V porodnih protokolih ženske bolnice je sicer pri posameznih samskih ženah, verjetno tistih, ki so bile socialno slabo stoječe, pripis, da je mati, po odpustu iz porodnišnice, odšla skupaj z otrokom v dečji dom. Upoštevač ta podatek se da sklepati, da je ta dom imel enako vlogo kot Dom za matere in dojenčke.

Dne 10. novembra 1942 je bila v Službenem listu za Ljubljansko pokrajino objavljena naredba Visokega komisarja o ustanovitvi Pokrajinske zveze za zaščito mater in otrok v Ljubljani (v nadaljevanju Zveza).⁷⁷ Ustanovljena je bila iz potrebe po ureditvi pomoči za matere in otroke na ozemlju pokrajine. Podrejena je bila neposredno Visokemu komisariatu. V njen delokrog je sodilo: 1. ustanavljanje kuhinj za matere: za siromašne noseče, od 6. meseca nosečnosti dalje in za siromašne doječe matere, do otrokovega 7. meseca; 2. ustanavljanje materinskih in otroških posvetovalnic. Otroške posvetovalnice sprejemajo zdrave otroke od rojstva do dovršenega tretjega leta z namenom nadziranja njihove rasti ter dajanja nasvetov za pravilni otrokov razvoj. Sprejemajo tudi starejše otroke do pubertete; 3. ustanavljanje razdeljevalnic mleka, moke in drugih živil za siromašne otroke, ki jih matere ne morejo dojeti; 4. spravljanje nepriznanih nezakonskih novorojenčkov v najdenišnice ali v sprejemališča; 5. upravljanje zavetišč za dojenčke in odstavljene otroke do tretjega leta, če je mati zaposlena in svojega otroka ne more varovati čez dan ali pa je v stiski iz drugih razlogov. Zveza lahko v celoti ali le delno združi v posebnih materinskih ali dečjih domovih delovanje, ki je navedeno pod zgornjimi točkami; 6. zveza lahko pomaga tudi drugače: z oddajanjem otrok rejnikom, s spravljanjem npravstveno ali gmotno zapuščenih otrok v kmetijske kolonije ali v vzgajališča, z mesečnimi podporami (živila, oblačila, zibelke...) nosečim in doječim materam, ki ne morejo obiskovati kuhinj ter za prehrano otrok, ko se odstavijo pa do tretjega leta, dalje s plačevanjem nagrad za pripoznavanje in pozakonjevanje nezakonskih otrok, z zagotovitvijo pomoči in zaščite telesno ali duševno nenormalnim otrokom, slepim in gluhozemim, skrbeč za prevzgojitev vzgojno problematičnih otrok; 7. zveza skrbi za vzporeditev in nadzorovanje obstoječih zasebnih in javnih ustanov za pomoč materam in otrokom. Te ustanove se z odlokom Visokega komisarja lahko združijo ali spojujejo z Zvezo.

Zveza, kot navaja naredba, izvaja svoje naloge z zneski, katere ji nakaže vsako leto Narodna ustanova za zaščito mater in otrok, dalje z morebitnimi dohodki od premoženja iz volil, daril, naklonil ali podpor, določenih Zvezi ali splošno za otroke brez navedbe ustanov ali zavodov, z morebitnimi sredstvi, ki jih nakaže

⁷⁵ Prav tam, str. 3.

⁷⁶ Jutro, 25. 7. 1943, št. 165, str. 3; Otroška sestra - negovalka.

⁷⁷ Službeni list za Ljubljansko pokrajino za leto 1942, št. 205, str. 685; Ustanovitev Pokrajinske zveze za zaščito mater in otrok v Ljubljani.

Visoki komisariat, s sredstvi, določenimi za podporo materam in otrokom v proračunih občin ali drugih ustanov in zavodov, kolikor jih Visoki komisariat z odlokom dodeli Zvezi in z naklonitvami ali drugačnimi dohodki.⁷⁸

Pokrajinska zveza za zaščito mater in otrok je bila krovna organizacija za strokovno usmerjeno socialno in zdravstveno zaščito otrok in mater, obsegajoč celotno Ljubljansko pokrajino. Hkrati pa je bila sredstvo za izvajanje fašizacije. Zvezo je upravljal svet, sestavljen iz predsednika, ki ga je imenoval Visoki komisar in iz naslednjih članov: pokrajinske zaupnice Ženskih fašijev, ki je bila podpredsednica, nadzornika zdravstvene službe Visokega komisariata, načelnika oddelka za socialno skrbstvo Visokega komisariata ter iz enega ali več strokovnjakov za skrbstvo, ki jih je izbral Visoki komisar izmed predavateljev ali specialistov iz področja zdravstvene in socialne zaščite mater in otrok.⁷⁹

V občinah je Zveza izvajala svoje naloge po patronatskih odborih, ki so bili sestavljeni v občinah do 5000 prebivalcev iz treh, v drugih občinah pa iz petih članov. Po naredbi je bil župan po svojem položaju predsednik tega občinskega odbora. V odboru je bila zopet prisotna odposlanka pokrajinske zaupnice Ženskih fašijev, okrajni zdravnik ali pogodbeni zdravnik, učitelj ter duhovnik. Naredba je določala, da se odbor sestavi z odlokom Visokega komisarja.⁸⁰

Konec avgusta leta 1941 je bil v Ljubljani ustanovljen Ženski fašij, v okviru katerega sta bila ustanovljena dva odseka. Prvi je bil namenjen kmečkim gospodinjam, drugi je združeval delavke v tovarnah, na domu in v gospodinjstvu.⁸¹ Naloga prvega odseka je bila pospeševati moralno vzgojo kmetic ter skrbeti za njihovo socialno in tehnično napredovanje. Tako je odsek podpiral zdravstveno vzgojo naraščaja in pomagal kmeticam s številnim naraščajem. Določeno je bilo, da se v vsaki kmečki občini ustanovi občinski odsek, v katerega so se lahko vpisale kmetice, najemnice in posli, ki so bivali v občinah in pripadali družinam kmečkih posestnikov, najemnikov in kmetijskih delavcev. Najnižja starost za prostovoljni vpis je bila 21 let. Poročene žene so se lahko vpisale še preden so dosegle to starost. Toda žene judovskega porekla niso mogle zaprositi za sprejem.⁸² Drugi odsek je združeval delavke v tovarnah, na domu in v gospodinjstvu. Njegova naloga je bila pospeševati moralno vzgojo delavk z namenom, da skupno z upoštevanimi sindikalnimi organizacijami "zboljšuje njihove strokovne in domače zmožnosti".⁸³ Odsek je s posredovanjem pri pristojnih uradih olajševal namestitve delavk vpisanih v odseku in nudil pomoč pri namestitvi gospodinjstev pomočnic. Po industrijskih občinah so bili ustanovljeni občinski odseki za delavke v tovarnah in obrtnih delavnicah. Tudi tu je bila določena kot najnižja starost za vpis v odsek 21 let.⁸⁴ Ženski fašij je moralno in gmotno podpiral žene in matere, ki so se znašle v stiski. Toda pod krinko svoje angažiranosti na socialnem področju je izvajal proces fašizacije. Fašistični režim se je želel sprva prikazati kot zaščitnik slovenskega naroda, zlasti kot zaščitnik mater in otrok. Tako je bil za 24. december predviden

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Dunja Dobaja: Podoba ženske skozi meščansko časopisje med drugo svetovno vojno: diplomska naloga. Ljubljana 1999, str. 30.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam, str. 30, 31.

⁸⁴ Prav tam, str. 31.

v vsej pokrajini dan mater in otrok. Na ta dan leta 1941 je v veliki dvorani pokrajinskega Dopolavora na Taboru (predvojno Sokolskem domu) bila slovesnost, na kateri je Ženski fašij razdelil darila v skupni vrednosti 250.000 lir. Slavnostni govornik Visoki komisar Grazioli je poudaril skrb fašističnega režima za družino, zlasti za družine z velikim številom otrok.⁸⁵ Na praznik matere in otroka je Ženski fašij razdelil tudi 264 denarnih nagrad, 13 letni siroti, ki je ostala brez sorodnikov, pa je priskrbel vzgojo v primernem zavodu. Večkrat je posredoval na prošnjo žena, ki so težko čakale vrnitve svojih mož iz taborišč. Posredoval je delavskim družinam, ki so ostale brez strehe nad glavo in pomagal družinam, ki brez lastne krivde niso mogle plačati najemnine. Članice so na praznik sv. treh kraljev razdelile malim bolnikom in bolnicam v Splošni bolnici okoli 200 igrač, vozičkov itd., Ženski fašij pa je obdaroval z igračami in oblekami tudi otroke v bežigradskem zavetišču.⁸⁶ Ker je fašistični režim poudarjal pomen družine, zlasti so bile cenjene družine z večjim številom otrok, so bile matere z večjim številom otrok in matere, ki so rodile dvojčke nagrajene. Neka Ljubljankanka, po poklicu perica, je poleti leta 1942 rodila dvojčka. Ker je s svojim skromnim zaslužkom preživljala tri nezakonske otroke in imela premoženja ter ni bila na slabem glasu, ji je bila dodeljena nagrada.⁸⁷

Zavetišče za dojenčke in male otroke za Bežigradom je pričelo, po krajši prekinitvi zaradi premajhnega števila otrok ponovno delovati dne, 1. julija 1941.⁸⁸ Bilo je namenjeno le dojenčkom in malim otrokom do 6. leta iz Prehodnega otroškega doma. Šoloobvezni otroci so bili izključeni. Zaposlene matere, ki so morale v vojnem času še bolj hoditi za zaslužkom, so dojenčke prinesle zjutraj v zavetišče in zvečer prišle ponje. Med tem časom so jih negovale in zanje skbele za ta namen posebno izšolane in izkušene sestre sv. Križa. Mestna občina je, kolikor je bilo to mogoče v vojnih razmerah, poskrbela za zdravo prehrano in tudi za plenice ter drugo vedno čisto perilo, saj je bila v zavetišču posebna kuhinja na plin za mleko in razne čajčke, ki so jih potrebovali dojenčki, posebno tisti, ki so imeli težave s krči na prebavilih. V zavetišču so bile tudi posebne umivalnice in kopalnice, prav tako pa tudi velika igralnica, kjer so se otroci igrali ob slabem vremenu, v lepem vremenu so se igrali na igrišču, ki je bilo pred zavetiščem. Na terasi zavetišča pa so se ob lepem in toplem vremenu v svojih posteljicah sončili dojenčki.⁸⁹

Konec septembra 1941 je bilo v zavetišču 24 otrok (12 dojenčkov in 12 otrok do 6 leta starosti, med katerimi so bili trije le čez dan, ostali pa v popolni oskrbi), ki so jih oskrbovale sestre sv. Križa. Nekaj otrok je bilo v zavetišču za krajšo dobo (2-3 mesece), drugi pa za dalj, saj so bili njihovi starši ves dan zaposleni. Nekaj otrok v zavetišču je bilo nezakonskih. Njihove matere niso imele primerne stanovanja in urejene eksistence, da bi lahko imele otroke pri sebi, zato so jih prepustile v oskrbo zavetišču, dokler si niso uredile svoje eksistence. Nekateri otroci

⁸⁵ Prav tam, str. 36.

⁸⁶ Prav tam, str. 31.

⁸⁷ ZAL, LJU 489, Reg. I, f. 2384, leto 1942, Nagrada za rojstvo dvojčkov.

⁸⁸ "Po sklepu socialno političnega odbora mestnega sveta mag. št. 31. 124/41 in po odobritvi g. predsednika mestne občine z dne 14. 6. 1941 mora iznova pričeti poslovati otroško zavetišče za dojenčke in male otroke za Bežigradom." ZAL, LJU 489, Reg. I, f. 2360, leto 1941, št. 16362-59439, Mag. št. 31.195/41.

⁸⁹ Prav tam, št. 31.195/41.

so bili v zavetišču, ker je bil njihov oče v vojnem ujetništvu, matere pa so si iskale delo in niso imele časa niti dovolj sredstev, da bi skrbale za svoje otroke.⁹⁰

Na seji socialno političnega odbora mestnega sveta 22. septembra 1941 je bilo sklenjeno, da se v zavetišče sprejmejo samo otroci, katerih starši so imeli stalno bivališče v Ljubljani. Kadar pa so bile socialne razmere tujih občanov tako slabe, da je bil sprejem nujen, je bilo treba obvestiti domačo občino, da je povrnila stroške ali pa vzela otroke v svojo oskrbo. Na omenjeni seji je bila določena tudi višina prispevka staršev za dnevno oskrbo njihovih dojenčkov. Enako je veljalo za otroke, ki so bili v zavetišču le krajši čas (npr. deložacija staršev, dokler si niso priskrbeli novega stanovanja, ali če je morala mati v bolnico itd.) in za otroke iz Prehodnega otroškega doma. Prošnje za daljše bivanje dojenčkov ali starejših otrok v zavetišču je reševal socialno politični odbor.⁹¹

Glede vodenja zavetišča se je situacija s 1. januarjem 1943 spremenila. S tem dnem je namreč prevzela patronat nad mestnim zavetiščem za dojenčke in male otroke za Bežigradom Pokrajinska zveza za zaščito mater in otrok v Ljubljani pri Gillu (Italijanska liktorska mladina Ljubljane - *Giuentu Italiana del Littorio di Lubiana*). Zato je z 31. decembrom 1942 prenehalo za vse zaposlene v zavetišču službeno razmerje z ljubljansko mestno občino.⁹²

Predvsem so bile socialno ogrožene nezakonske matere. Nekatere med njimi so imele tudi več nezakonskih otrok. Nezakonske matere, ki niso imele dovolj sredstev za preživljanje svojih otrok in če se je izkazalo, da je prosilka upravičena do denarne podpore, je le to tudi dobivala. Že v letu 1937 je neka Ljubljančanka, po poklicu zasebnica, samska, zaradi bolezni dela nezmožna, ki pa je morala preživljati enega nezakonskega otroka, vložila pri upravi občine Rudnik pri Ljubljani prošnjo za dodelitev podpore. Predsednik uprave omenjene občine je prošnjo poslal sreskemu načelstvu v Ljubljani z utemeljitvijo, da si prosilka resnično zasluži podporo, saj je na dobrem glasu, ni še bila kaznovana, premoženja nima, prav tako je tudi brez službe in drugih dohodkov. Poudaril je tudi, da oče njenega nezakonskega otroka ničesar ne plačuje, ker je tudi sam brez dohodkov.⁹³ Prosilki je bila podpora odobrena in jo je prejemale do junija 1942, ko je okrajno načelstvo ugotovilo, da prosilka ne stanuje več na starem naslovu in da se je baje poročila z očetom svojega otroka. Okrajni načelnik je, kot je razvidno iz dokumenta, naročil, da se preverijo trditve in v primeru njihove resničnosti podpora takoj ustavi, saj v tem primeru podpora za otroka ni bila več potrebna. V nadaljevanju dokumenta je pripis, da je bila podpora ukinjena 1. junija 1942.⁹⁴

Samske matere z otroki, ki jih oče ni priznal, matere vdove, ločene matere, ki so vzdrževale otroke, so imele pravico do izplačila rodbinskih doklad.⁹⁵ Če oseba ni bila uradnik ali ni imela temu poklicu podobne službe, so se doklade izplačevale za vsakega vzdrževanega otroka do njegovega 14 leta. V izjemnih primerih se je ta

⁹⁰ Prav tam, Uradno poročilo z dne, 19. 9. 1941.

⁹¹ Prav tam, Mag. št. 50.227/41.

⁹² ZAL, fond Mestni socialno politični urad (LJU 503), ovoj 181-224; Predmet: Odpoved službe osebu v mestnih zavetiščih.

⁹³ ZAL, LJU 489, Reg. I, f. 2382, leto 1942, Predmet: Prošnja za preskrbo nezakonskega otroka.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, v Ljubljani, dne 24. 7. 1943, št. 59A, Določbe o izpolnitvi in posplošitvi rodbinskih doklad delojemnikom, člen 27. in 28.

starostna doba lahko podaljšala do 16 leta. Za otroke uradnikov je bila starostna meja 18 let.⁹⁶

Nezakonske matere so se že tudi med vojno borile za priznanje očetovstva in s tem plačevanje preživnine za nezakonskega otroka. Tako je konec leta 1944 na Okrajnem sodišču v Ljubljani potekala pravda glede priznanja očetovstva, ki jo je sprožila neka nezakonska mati, natakara, stanujoča v Ljubljani. Tožena stranka je bil nek domobranski podnarednik v Šmarju. Iz razpoložljivih dokumentov je razvidno, da tožena stranka očetovstva ni priznavala. Kako se je pravda na sodišču zaključila, ni znano.⁹⁷ Kakšna je bila končna sodba sodnika, saj je bilo ob pomanjkanju modernih metod za preverjanje očetovstva, toženi stranki težko karkoli dokazati, je nedvomno zanimivo vprašanje.

Čas nemške okupacije je glede obravnavane teme "skromen" zaradi virov. Dne 6. decembra 1943 je bila v Službenem listu objavljena naredba o spremembi naredbe bivšega Visokega komisarja o ustanovitvi Pokrajinskega sanitetnega sveta z dne 6. junija 1942.⁹⁸ Vse pravice, ki jih je imel Visoki komisar, so prešle na Šefa pokrajinske uprave. Glede sestave Pokrajinskega sanitetnega sveta je naredba določala, da je svet sestavljen iz rednih in izrednih članov. Redni člani so bili po položaju načelnik oddelka za socialno politiko in ljudsko zdravje pri pokrajinski upravi v Ljubljani, šef odseka za ljudsko zdravje pri tem oddelku, direktor Higienkega zavoda, šef - zdravnik Zavoda za socialno zavarovanje, predstavnik Zdravniške zbornice in predstavnik medicinske fakultete ljubljanske univerze.⁹⁹ Redni člani so bili po imenovanju pet doktorjev medicine, ki jih je imenoval Šef pokrajinske uprave za dobo enega leta. Med njimi so morali biti trije bolniški zdravniki, različnih specializacij ter po en okrajni in en okrožni zdravnik.¹⁰⁰ Izrednih članov je bilo pet, in sicer po eden iz lekarniške, sanitetno-tehnične stroke, pravne, socialno-politične in veterinarske stroke. Imenoval jih je Šef pokrajinske uprave v Ljubljani za čas enega leta.¹⁰¹ Sanitetnemu svetu je predsedoval načelnik oddelka za socialno politiko in ljudsko zdravje.¹⁰²

Mestna oblast v Ljubljani je med vojno v skladu z danimi zmožnostmi skrbela za matere in otroke, to je za najbolj ranljiv del prebivalstva. Organiziran je bil sistem zdravstvene in socialne službe, ki je nadzoroval zdravje otrok, dajal materam nasvete v zvezi z nego otrok v najzgodnejši dobi, pomagal socialno ogroženim materam s denarnimi podporami ali oddajo otrok rejnikom. Okupator, zlasti italijanski, je v propagandne namene poudarjal pomen družine, predvsem so bile cenjene in nagrajene družine z večjim številom otrok. Po drugi strani pa sta okupatorja uničila cele družine, pošiljala matere z otroki v zapore in taborišča, kjer je mnogo otrok in mater umrlo zaradi podhranjenosti in različnih bolezni. Mnogi preživeli otroci pa so se v svojem nadaljnjem življenju spopadali s travmami in zdravstvenimi težavami, ki sta jih povzročila lakota in splošno pomanjkanje med vojno.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ ZAL, LJU 503, ovoj 88-101; dokument I S 375/44.

⁹⁸ Službeni list šefa Pokrajinske uprave v Ljubljani, v Ljubljani, dne 22. 12. 1943, št. 102/58.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam.

Dunja Dobaja

BIRTHS IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR WITH A PARTICULAR FOCUS
ON ILLEGITIMATE BIRTHS AND THE CARE OF MOTHERS AND CHILDREN

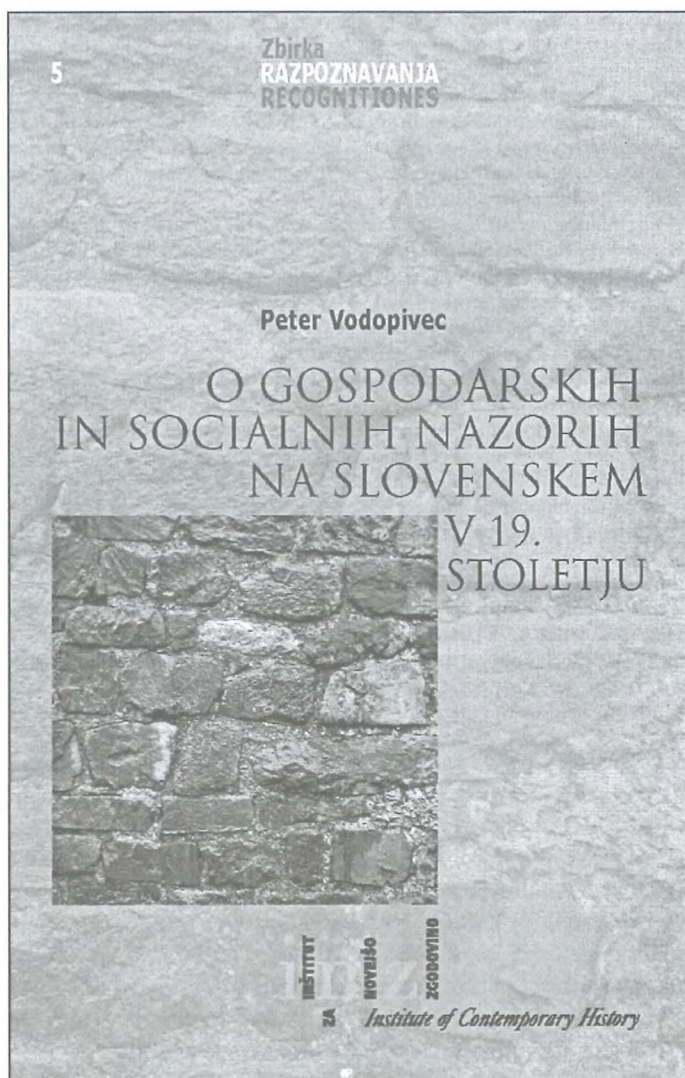
Summary

In 1923, the Hospital for Women's Diseases began operating in Ljubljana. This independent health institution was the largest and the most competent of its kind in the Drava Province and entire pre-war Yugoslavia. Some women even came from Croatia for their deliveries. The occupation in 1941 interrupted the influx from many parts of the former Drava Province. As a result, the number of women admitted to the hospital that year dropped to 1,782, i.e. 371 less than in 1940 when 2,153 admissions were recorded. Due to the arrival of some people and the departure of others for their domicile municipalities, which was linked to the extraordinary circumstances, the population of Ljubljana increased or fluctuated irregularly.

In 1941, 2,148 children, i.e. 325 less than the previous year, were born in Ljubljana. Out of these 1,139 were delivered by its residents. The number of illegitimate births diminished slightly in comparison with 1940, with 153 unmarried women delivering in the hospital. In 1942, the women from Ljubljana delivered less children than in 1941. The hospital's birth protocols for that year also show a drop in illegitimate births and an increase in the number of widows. The year 1943 again saw more children being born in Ljubljana and less out of wedlock, with only 6.59 percent of all births being illegitimate. The birth protocols for that year show a slight decrease in this respect. The year 1944 was somewhat 'extraordinary' in that the number of births almost matched the number of deaths. Out of 1,780 children born in Ljubljana that year, 1,318 were delivered by its residents. Another peculiarity was that male births significantly outnumbered the female. The number of illegitimate births recorded in the Woman's Hospital slightly decreased in comparison with 1943, only to rise again in 1945, together with the number of widows. Out of 2,101 children born in Ljubljana in 1945, 1,513 were delivered by its residents and 109 were illegitimate.

An important role in the health protection of mothers and children was exercised by Department VI of the Institute of Hygiene. This incorporated several institutions, most notably a children's dispensary with an outpatient clinic for poor children under fourteen, a maternity, infant and pre-school department, as well as a social protection service. In the Ljubljana Province, the Italian occupier founded the Provincial Association for the Protection of Mothers and Children. Apart from social care it also exercised fascist indoctrination. Following the capitulation of Italy, social care related responsibilities, hitherto held by the High Commissioner, were assumed by the head of the provincial administration.

NOVA KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 21 EUR

1.01
Prejeto 15. 5. 2007

UDK 343.322(4)"1939/1945"

Boris Mlakar*

Ideološke osnove kolaboracije v Evropi med drugo svetovno vojno ter kratka primerjava s Slovenijo**

IZVLEČEK

Avtor na podlagi obširne literature in v manjši meri tudi arhivskih virov obravnava upravljanje ideoloških in političnih osnov za različne oblike in stopnje kolaboracije z okupacijskimi oblastmi med drugo svetovno vojno v nekaterih izbranih evropskih deželah. Konkretno zadevne primere nato na kratko primerja s položajem oziroma dogajanjem v zasedeni Sloveniji. Ugotavlja, da ima med omenjenimi ideološkimi pogoji v Zahodni Evropi in v baltičkih deželah pglavitno vlogo prisotnost nacističnih in skrajnih nacionalističnih gibanj. V tej zvezi je prihajalo tudi do poskusov ustvaritve neke vrste fašistične internacionale, ki jih je nacistično vodstvo kanaliziralo v boj za t. i. "Novo Evropo". Ponekod je bil zelo pomemben tudi antisemitizem, predvsem pa vse bolj izrazit antikomunizem oziroma strah pred prevlado Sovjetske zveze v Evropi. Slednje je v povezavi z nasilnim nastopanjem partizanstva značilno tudi za Slovenijo. Vsepuvsod pa pri nastanku kolaboracije igra vlogo tudi oportunizem ter boj za preživetje, pri čemer gre oportunizem uvrščati med ideološke osnove le z veliko mero rezerve.

Ključne besede: Evropa, Slovenija, druga svetovna vojna, okupacija, okupacijski sistemi, kolaboracija, ideologija, nacizem, nacionalizem, antisemitizem

ABSTRACT

THE IDEOLOGICAL BASES OF THE COLLABORATION IN EUROPE DURING THE SECOND WORLD WAR AND A SHORT COMPARISON WITH SLOVENIA

Using extensive literature and some archive sources, the author explores the ideological and political bases of various forms and degrees of the collaboration with occupying regimes in selected European countries during the Second World War. Individual cases are then briefly compared with the situation and events in the occupied Slovenia. He concludes that, in Western Europe and the Baltic states, the main ideological role was played by extreme nationalist movements. In this respect, there were also attempts to create some kind of Fascist International, which the Nazi leadership intended to mobilise in its campaign for the

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000, Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: boris.mlakar@inz.si

** Projekt št. J6-6180-0501 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. J6-6180-0501)"

so-called 'new Europe'. In some areas, anti-Semitism and anti-Communism, i.e. the fear of a Soviet domination, featured prominently. The latter, reinforced by the violent attitudes of the partisan movement, was typical of Slovenia. Everywhere, the emergence of collaboration was connected with survival and opportunism, although the latter may only be classified as an ideological basis conditionally.

Key words: Europa, Slovenia, second World War, occupation, occupying regimes, collaboration, ideology, Nazism, nationalism, anti-Semitism

Pojem kolaboracije se je v današnjem pomenu uveljavil med drugo svetovno vojno. Za njenega začetnika velja maršal Philippe Pétain, ki je po svojem sestanku s Hitlerjem oktobra 1940 napovedal "kolaboracijo" preostanka francoske države z zmagovito Nemčijo.¹ Kasneje je pojem pokrtil tudi druge sfere odnosov med okupacijskimi oblastmi ter okupiranim ozemljem oziroma prebivalstvom, in sicer tisti del, ki ga slabšalno označujemo kot sodelovanje s sovražnikom, podpiranje okupacijske sile, delovanje proti temeljnim narodnim interesom ali pa celo kot izdajo in veleizdajo. Sodobno zgodovinopisje druge svetovne vojne se sicer vse bolj posveča proučevanju tega kompleksnega in tudi kontradiktornega pojava. Ob vse bolj temeljitih monografskih kot tudi primerjalnih obravnavah postaja poleg njegove vsakokratne konkretne vsebine predmet kritičnih analiz ter več ali manj originalnih sistemizacij tudi sam pojem kolaboracije.² Glede na že omenjeni moralni predznak je jasno, da gre pri običajni predstavi o kolaboraciji za subjektivni pristop, vendar naj za našo konkretno obravnavo poudarimo, da imamo v mislih zgolj razmerja na ozemljih okupiranih s strani sil Osi, predvsem nacistične Nemčije in ne morda s strani Sovjetske zveze ali celo zahodnih zaveznikov.

Ne glede na vse omejitve ali relativizacije pa seveda ostajata v veljavi osnovna materialna in hkrati tudi metodološka temelja, brez katerih pač ni kolaboracije v našem okviru razumevanja: okupacija oziroma (sovražna) okupacijska sila na eni ter okupirano ozemlje s svojimi političnimi strukturami in prebivalstvom kot objektom okupacije na drugi strani. Večina raziskovalcev je enotnega mnenja, da je odločilni subjekt v tej dihotomiji slej ko prej okupator, ki pač odloča, torej dopušča, želi ali celo zahteva sodelovanje prebivalstva. Različni okupacijski sistemi, ki jih je predvsem nacistični okupator vzpostavil širom po Evropi - od Kanalskih

¹ Julian Jackson: *France : The Dark Years 1940-1944*. Oxford 2001, str. 173.

² Werner Rings: *Leben mit dem Feind: Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945*. München 1979, str. 112-229; Michael Burleigh: *The Third Reich : A New History*. London 2000, str. 405-481; Mlakar Boris: *Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2005, št. 2, str. 59-74; Czesław Madajczyk: *Zwischen neutralen Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutschen*. V: *Europa unterm Hakenkreuz: Okkupation und Kollaboration (1938-1945)*. Berlin-Heidelberg 1994, str. 45-58.

otokov pa do Kavkaza - predstavljajo tako samoumevni okvir in hkrati nujni pogoj, ki določa, do kakšne in kolikšne kolaboracije bo prišlo oziroma ali bo do nje sploh prišlo.³ Okupacijski sistemi namreč odražajo kratkoročne in tudi dolgoročne cilje in načrte okupatorja z zasedenimi ozemlji in njihovim prebivalstvom in s tem posredno ali celo neposredno pogojujejo oblike in stopnje kolaboracije.

Seveda skoraj ni bilo ozemlja oziroma pripadajočega prebivalstva, ki bi si želelo nacistične okupacije ali si v skrajni črti celo prizadevalo za priključitev k nemškemu rajhu. To je veljalo samo za več ali manj že nacificirane nemške manjšine v raznih državah oziroma folksdojčerje, ki so pogosto ob zasedbi igrali tudi vlogo pete kolone. Po drugi strani pa se je med raziskovalci na splošno uveljavila ugotovitev, da je v aktivnem odporu praviloma sodelovala le manjšina prebivalstva. Postavlja se torej vprašanje, ali je preostala večina kolaborirala? To je očitno retorično vprašanje, na katerega je odgovor negativen, vendar pri tem ostaja dejstvo, da se je morala ta večina na tak ali drugačen način prilagoditi novemu stanju in v skladu s svojimi ocenami, vrednotami in zmožnostmi izbrati taktiko preživetja pod okupacijo. Ker teče beseda o kolaboraciji, lahko to dilemo formuliramo tudi kot vprašanje, koliko socialne interakcije s sovražnikom je še skladne s patriotizmom oziroma s splošno pričakovano stopnjo in obliko zvestobe domovini.⁴ Odgovori na to so segali od pasivnega pristajanja pa vse do prostovoljnega in aktivnega podpiranja okupacijske uprave ali celo ideološkega identificiranja. Mnogi so pač presodili, da bo sodelovanje preprečilo še večjo zlo, ki bi lahko doletelo prebivalstvo, oziroma kot je razmišljal maršal Pétain, njegova kolaboracija naj bi predstavljala ščit za francosko prebivalstvo pred nemškim navalom.

Na tem mestu nimamo prostora, da bi predstavili vso kompleksnost in konkretno pojavnost kolaboracije po Evropi, vendar se je treba na kratko vrniti k vprašanju nacistične okupacijske politike oziroma sploh vojnih ciljev sil Osi, predvsem Hitlerjevega rajha. Glede celostne ureditve Evrope po predvideni nemški zmagi je treba reči, da se nacistično vodstvo in Hitler še posebej s tem nista načrtno ukvarjala, edina stalnica nacistične politike je bila v tem pogledu ustvaritev velikega nemškega rajha, ki naj bi samoumevno poleg Češke in Poljske obsegal še Baltik in predvidoma tudi Ukrajino. Sploh je bil v ospredju nacističnih interesov in zanimanja predvsem evropski vzhod (Generalplan Ost), glede zahodne in severne Evrope pa so se nacisti ukvarjali predvsem z vprašanjem, ali gre tudi ostale germanske dežele vključiti v rajh ali pa ustvariti neko drugačno vsegermansko skupnost. Francija naj bi se ob tem zmanjšala na meje iz okrog leta 1500. V okviru ideje o t. i. Novi Evropi ali tudi evropski skupnosti so se tudi v nacističnih krogih pojavljale sporadične ideje npr. o sedmih evropskih federacijah, vključenih v nekakšno superfederacijo. Še najbolj resen, a še vedno neuraden dokument je v tej zvezi marca 1943 nastal v Ribbentropovem zunanjem ministrstvu, ki govori o evropski zvezi suverenih držav. Predstavljal je neke vrste odgovor na zavezniško Atlantsko listino. Naslednje leto so podoben dokument izdelali tudi v berlinskem glavnem uradu SS, predvideval pa je ureditev z nemškim rajhom kot evropskim

³ Jan T. Gross: *Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. V: The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath.* Princeton 2000, str. 24-25.

⁴ Rab Bennett: *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe.* New York 1999, str. 71.

jedrom, ki bi ga obdajala še krog sosednjih ljudstev in kot zunanji še krog t. i. "Randvölker". Vse skupaj na bi se poimenovalo kot "Europäische Eidgenossenschaft". Predviden je bil celo evropski potni list.⁵

Ne glede na take in podobne ideje, ki so verjetno nastajale tudi pod vtisom vse manj verjetne nacistične zmage, pa sta vendarle sam potek vojne in predvsem začetna konkretna okupacijska politika oziroma ureditev nedvomno kazala, da je bila v ospredju nacističnih načrtov predvsem ustvaritev velikega nemškega rajha s svojim velikim gospodarskim prostorom v okviru t. i. Lebensrauma. Poljski zgodovinar Madajczyk je tako glavne cilje in etape nacistične okupacijske politike razporedil v štiri sklope: 1) ustvaritev nemškega Lebensrauma na vzhodu, 2) predpriprava za ustvaritev velikega nemškega rajha prek vsrkanja nemških "Volksgruppen" in germanskih ljudstev, 3) zagotovitev dolgotrajnega ali "večnega" podjarmljenja posameznih območij s pomočjo drugih članic Osi, 4) občasno in omejeno vmešavanje na druga območja.⁶ Konkretno se je potem nacistični mehanizem podjarmljenja in zatiranja izkazoval v treh glavnih tipih okupacije. Za prvega je značilna neposredna razširitev rajhovske uprave na de iure ali de facto priključena ozemlja (del vzhodne Belgije, Luksemburg, Alzacija, del Lorene, zahodna Poljska, Sudeti, Spodnja Štajerska in Gorenjska). K drugemu štejemo okupirana ozemlja s sicer različnimi oblikami civilne uprave (Danska, Norveška, Nizozemska, Protektorat Češka in Moravska, poljski Generalni gubernij, Reichskommissariat Ostland, Reichskommissariat Ukrajina) in k tretjemu ozemlja z vojaško upravo (Kanalski otoki, Belgija, severna Francija, Srbija, deli Grčije, po kapitulaciji Italije seveda še nekatera druga območja). Kot posebna vrsta vojaške uprave so delovala poveljstva armad in zalednih armadnih območij na vzhodni fronti.⁷

Znotraj teh okupacijskih sistemov je ob nacističnih izraženih potrebah in vzpodbudah ter ustreznih odmevih med okupiranim prebivalstvom prihajalo do različnih oblik in stopenj kolaboracije. Tudi način obnašanja domačega prebivalstva, ki je predvideval zgolj skrb za preživetje in normalen potek javnega življenja, je okupatorju ustrezal. Vse "višje" oblike kolaboracije je okupator dopustil ali iskal samo v primeru in ob oceni, da so mu vsaj kratkoročno, po možnosti pa tudi dolgoročno koristile. Celotni korpus kolaboracije je bil torej - samoumevno - v funkciji uspešnega nacističnega obvladovanja okupiranih ozemelj in s tem posredno tudi uspešnega nadaljevanja vojne. S tega vidika je več kot jasno, da je bila "dopustitev" kolaboracije v vzhodni Evropi zgolj in samo taktični maneuver. Z nemško zmago bi tudi kolaboranti morali izginiti kot relativno samostojen subjekt, predvsem pa bi moral izginiti njihov nenemški nacionalni predznak. V zahodni Evropi je bilo v tem pogledu drugače. Nacisti tam niso imeli dokončno oblikovanih načrtov, kolaboracija je bila tu seveda dobrodošla, pri čemer pa je bila predvsem politična kolaboracija za naciste do neke mere dvorezen meč, saj je predpostavljala neko partnerstvo in neke obveze za bodočnost. Temu so se nacisti

⁵ Hans Werner Neulen: *An deutscher Seite : Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. München 1985, str. 23-35.

⁶ Madajczyk, n. d., str. 49.

⁷ Gerhard Hirschfeld: *Formen nationalsozialistischer Besatzungspolitik im Zweitem Weltkrieg*. V: *Geteilt, besetzt, beherrscht: Die Tschechoslowakei 1938-1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei*. Essen 2004, str. 16-17.

izogibali. Na vzhodu pa to itak - z manjšimi izjemami v Baltiku - sploh ni prihajalo v poštev.⁸ Da je bil v ospredju predvsem kratkoročni konkretni interes okupacijskih oblasti kaže tudi na videz nenavadno dejstvo, da so Nemci celo zavrnili sodelovanje nekaterih manjših domačih fašističnih skupin in raje organizirali okupacijsko upravo povsem v svoji režiji ali pa v sodelovanju z drugimi domačimi političnimi silami, ki so imele med prebivalstvom večjo zaslombo. Take primere smo imeli na eni strani na Poljskem in Češkem, na drugi pa v Belgiji in na Danskem.

V nadaljevanju na kratko predstavljamo nekaj konkretnih primerov nacističnih okupacijskih režimov iz zahodne in vzhodne Evrope ter izpostavljamo njihove značilnosti. Poleg predstavitev oblik kolaboracije so poudarjene ideološke osnove oziroma ideološko ozadje, ki je privedlo do takih ali drugačnih oblik in intenzivnosti kolaboracije. Prav ob ideološkem vidiku odnosov med okupatorjem in njegovimi objekti se pojav kolaboracije izkristalizira v najbolj jasni in skrajni obliki in prav v teh primerih pride najbolj do izraza določna podpora in identifikacija z nacističnim okupatorjem; kolaboracija je v takih primerih prostovoljna in tudi najbolj aktivna. Neposredni izraz ideologije, ki je identična ali močno sorodna z nacionalsocialistično, je najprej ideološka kolaboracija v ožjem smislu, predvsem gre tu omeniti razna fašistična in parafašistična gibanja ali stranke, ki lahko v posameznih deželah delujejo že pred okupacijo, lahko pa nastanejo in pričnejo delovati šele po njej. V tem sklopu je posebno značilen pojav t. i. pariškega "kolaboracionizma", pri čemer se omenjena oznaka uporablja za razlikovanje od Vichyske "državne" kolaboracije.⁹ Ideološki potencial pa ne povzroča samo ideološke in z njo neposredno povezane politične kolaboracije, temveč lahko nastopa tudi v vlogi vzpodbude in sprožilca za druge vrste kolaboracije, npr. za prostovoljno vstopanje v vrste SS s ciljem aktivnega sodelovanja v boju proti boljševizmu. Tega pa ne moremo izključevati npr. tudi pri pojavih ekonomske kolaboracije. V tem smislu se pogosto navajata različna primera Renaulta in Michelina. Prvi se je prostovoljno ponudil Nemcem, da bo zanje izdeloval tanke, toda tudi drugi, ki je bil v stikih z odporniškimi gibanjem, je moral pri vodenju poslov nekako sodelovati z okupacijskimi oblastmi.¹⁰

Belgijo je kljub razglašeni nevtralnosti 10. maja 1940 Nemčija napadla in jo do konca meseca v celoti zasedla. Kralj je ostal v deželi, a se je umaknil v prostovoljno osamo in se razglasil za neke vrste ujetnika. Vlada je pred umikom za vodenje poslov pooblastila svoje generalne sekretarje, se prek Francije umaknila v London in se tam ustalila kot emigrantska vlada. Na belgijskem ozemlju, ki so mu Nemci priključili francoska departmaja Nord in Pas de Calais, so uvedli stalno vojaško upravo. Nominalni poveljnik je bil sicer general Alexander von Falkenhausen, upravi pa je načeloval Eggert Reeder. Takoj so priključili k rajhu nemško govoreči okrožji Eupen in Malmedy, medtem ko prizadevanje luksemburškega gauleiterja Simona, da bi k Nemčiji priključili še območje Arlona, ni uspelo.¹¹ Kljub temu, da

⁸ Hans Umbreit: Die Rolle der Kollaboration in der deutschen Besatzungspolitik. V: Europa unterm Hakenkreuz: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heidelberg 1994, str. 33-44.

⁹ Dominique Veillon: La collaboration. Paris 1984, str. 179-225.

¹⁰ Philippe Burrin: La France à l'heure allemande. Paris 1995, str. 255-257.

¹¹ L. Papeleux: La Belgique occupée (1940-1944). V: Guerres mondiales et conflits contemporains, 1994, št. 174, str. 200.

so Nemci imeli povsod zadnjo besedo, pa je sedaj poglavitno skrb za ekonomsko, upravno in prosvetno dejavnost prevzel svet omenjenih generalnih sekretarjev, skupaj z drugimi predstavniki tradicionalne belgijske elite.

Nemška okupacijska oblast je, tudi po neposrednem Hitlerjevem navodilu, takoj dala prednost flamskemu delu Belgije, h kateremu so prišle tudi Bruselj. Poleg jezikovnih in političnih vidikov se je to kazalo predvsem v dejstvu, da so Nemci kmalu izpustili domov flamske vojne ujetnike, medtem ko so tisti valonskega izvora morali ostati v ujetništvu. Kolaboracija se je sicer v Belgiji pričela takoj in to na vseh področjih življenja. Poglavitno ideološko podlago za to so predstavljali flamski nacionalizem, belgijska varianta fašizma ter precej razširjeno zavračanje demokracije. Nosilci flamskega nacionalizma so bile različne stranke in gibanja, ki so se razlikovale po svoji ekstremnosti in večjem ali manjšem koke-tiranju z nemškim nacizmom. Največja taka stranka je bila Flamska narodna zveza (Vlaamsch Nationaal Verbond, VNV), ki se je zavzemala za flamsko samostojnost, v perspektivi pa za t. i. Dietsland, to je državno zvezo vseh nizozemsko govorečih dežel, kamor je vključevala tudi Luksemburg in ki bi nato postala del germanske federacije. Nemci za to sicer niso imeli veliko posluha, so pa radi sprejemali usluge flamskih nacionalistov, ki so kmalu prevzeli položaje v svetu generalnih sekretarjev kot tudi na vseh nižjih upravnih ravneh. Sicer se je VNV zavzemal za ureditev družbe na podlagi ljudskega solidarističnega in korporativnega programa. Med drugimi, bolj ekstremnimi flamskimi skupinami velja omeniti še Zvezo nizozemskih narodnih solidaristov (Verbond van Dietsche National-Solidaristen, Verdinaso) ter Nemško-flamsko delovno skupnost (Duitschen-Vlamsche Arbeids-gemeenschap, Devlag). Ta je bila odkrito pronemška, bila je za vključitev Flandrije v nemški rajh in je kasneje postala nekakšna Himmlerjeva belgijska stranka, ki se je tudi prva zavzemala za formiranje flamskih SS enot.¹² V valonskem delu Belgije je med nacističnimi simpatizerji kraljeval Léon Degrelle s svojim reksističnim gibanjem (Rex). Njegovi vzorniki so bili Mussolini, Franco in Salazar, za cilj pa je imel ustvaritev avtoritarne korporativne države, ki bi bila sicer razširjena flamsko-valonska federacija. Njegova vizija je sicer šla še dlje v smeri obnovitve nekakšne Burgundije, ki bi zajela tudi del severne Francije, Nizozemsko in Luksemburg.¹³ Degrelle je bil znan tudi po tem, da je bil eden redkih nemcemcev, ki so bili Hitlerju simpatični. V svoji pronemški politiki je nato šel tako daleč, da je Valonce razglasil za Germane, Belgija pa naj bi temu ustrezno postala sestavni del velikega nemškega rajha.¹⁴ Tako pri njem kot tudi pri flamskih kolaboracionistih je v programskih besedilih in propagandnih nastopih igrala vse večjo vlogo nacistična frazeologija, kjer je izstopal znani vodilni motiv o "boju za evropsko civilizacijo".¹⁵ Videti pa je, da je z bližajočim nemškim porazom tudi Degrelle imel težave z razumevanjem smisla te vojne. Na zborovanju evropskih nacionalsocialistov na Dunaju decembra 1944 je vodstvo odkrito vprašal, naj mu povejo, "za kaj se

¹² Neulen, n. d., str. 67-68.

¹³ Martin Conway: *Collaboration in Belgium : Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940-1944*. New Haven-London 1993, str. 33-34, 179.

¹⁴ Wilfried Wagner: *Belgien in der deutschen Politik während des Zweiten Weltkrieges*. Boppard am Rhein 1974, str. 198-205; Conway, n. d., str. 173.

¹⁵ Jacques Willequet: *Les fascismes belges et la Seconde guerre mondiale*. V.: *Revue d'histoire de la deuxième mondiale*, 1967, št. 66, str. 100.

bojujejo in ne le, proti čemu se bojujejo. Po vojni mora imeti Evropa nek jasen cilj. Kateri je ta cilj?"¹⁶ Odgovora seveda ni dobil.

Vse flamske kolaboracionistične skupine so na osnovi svojih paravojaških skupin ali pa tudi povsem na novo pričele organizirati različne prostovoljske formacije in milice, ki so se kasneje borile skupaj z nemškimi enotami, pri čemer je flamska legija že decembra 1941 odšla na vzhodno fronto. Različnih flamskih enot je bilo okrog trideset, tudi tistih v SS, na koncu, ko se je novo ustanovljena flamska vlada morala umakniti v Nemčijo, se je jedro flamskih prostovoljcev koncentriralo v 27. SS prostovoljski grenadirski diviziji "Langemarck".¹⁷ Flamske enote, policijske in SS, posebej iz vrst pripadnikov Devlaga, so sodelovale tudi pri preganjanju odporniškega gibanja, pa tudi pri protizidovskih akcijah.¹⁸ Na valonski strani je bil položaj bolj pregleden, tudi tu pa je Degrelle formiral svojo Valonsko legijo, ki se je z njim na čelu menda zelo dobro bojevala na vzhodni fronti, a bila zato tudi zdesetkana. Z osvoboditvijo Belgije so se tudi valonske enote znašle v Nemčiji, ponovno na vzhodni fronti in še drugod po Evropi.¹⁹ Tudi pri njih je bila na koncu osrednja formacija SS divizija, in sicer 28. SS prostovoljska grenadirska divizija "Walonien".

Na Belgijo meječo majhno kneževino Luksemburg so Nemci zasedli v najkrajšem možnem času, kar pa seveda ni bilo težko, saj Luksemburg ni imel svoje vojske, z izjemo čete prostovoljcev, ki je služila kot rezerva za orožništvo ter za ceremonialne namene. Nacistični režim je sicer germansko govoreče Luksemburžane od vsega začetka obravnaval kot Nemce in prav vsi nadaljnji ukrepi okupacijske uprave so bili naravnani v smer t. i. vrnitve v rajh (Heim ins Reich). Po enomesečni vojaški upravi je bil Luksemburg praktično priključen k rajhu, in sicer je bilo njegovo ozemlje vključeno v gau Koblenz-Trier, ki se je sicer februarja 1941 preimenoval v gau Moselland. Gauleiter Gustav Simon je postal tudi šef civilne uprave, njegovo delovanje je bilo v začetnih mesecih posvečeno predvsem demontranju luksemburške državnosti, tako da je lahko zatem slovesno izjavil, da je Luksemburg prenehal obstajati in tudi sam naziv Luksemburg je bilo prepovedano uporabljati. Značilen je bil tudi naslov Simonovega razglasa iz avgusta 1941, namreč "Obdobja demokracije je konec".²⁰ Uvedeno je bilo nemško pravo in nemški predpisi, pričela se je intenzivna germanizacija. Prepovedan je bil domači jezik Lëtzebuergesch, enako tudi francoščina, imena so bila "vrnjena" v nemško obliko, prepovedana je bila celo nošnja baskovske čepice kot francoskega simbola. Zanimivo pa je, da nacisti nikoli niso izvedli tudi de iure aneksije Luksemburga k rajhu.²¹

¹⁶ David Littlejohn: *The Patriotic Traitors : A History of Collaboration in German Occupied Europe 1940/1945*. London 1972, str. 180.

¹⁷ Prav tam, str. 176-181.

¹⁸ Bruno de Wever: *Collaboration in Belgium during the Second World War*. Rokopis pri avtorju, str. 17.

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), OZNA, II. Odsek, Zaslisanje Dufour Daniela 21. 3. 1945.

²⁰ Henri Koch-Kent: *Sie boten Trotz: Luxemburger im Freiheitskampf 1939-1945*. Luxembourg 1974, str. 16.

²¹ Gilbert Tausch: *Histoire du Luxembourg*. Paris 1992, str. 166.

To je bilo verjetno tudi posledica dejstva, da je bila večina Luksemburžanov daleč od navdušenja nad okupacijo ali nad svojo "vratitvijo" v rajh. Ob posameznih nacističnih ukrepih je prihajalo do demonstracij in stavk, kar je povzročilo tudi krvave nemške protiukrepe. Nacisti so pričeli, čeprav ne dokončali, z omejenim izganjanjem luksemburških družin v Šlezijo. Gauleiter Simon si je zamislil tudi referendum, na katerem naj bi prebivalci z odgovori na konkretna vprašanja potrdili svojo pripadnosti k nemštvu. Doživel je popoln fiasko, saj je 98% odgovorov pokazalo, da se smatrajo za Luksemburžane po narodnosti in kulturi in da govorijo luksemburško. Gauleiter ga je moral razglasiti za neveljavnega.²² Pritisk pa se je večal. Najprej je bila uvedena obvezna delovna služba, avgusta 1942 pa ob podelitvi omejenih državljanskih pravicah še vojaška obveznost. Rekrutacija je zajela letnike 1920-1927, to je nad 15.000 obveznikov, a zaradi skrivanja in dezertiranja jih je v nemško vojsko dejansko prišlo le nekaj čez 11.000, od teh jih je na raznih frontah padlo skoraj 3000. Mobilizirana je bila tudi že omenjena prostovoljska četa, ki jo je Himmler sicer zelo visoko ocenil. Njeni pripadniki so doživeli pravo odisejado širom Evrope, ki se je zaradi upiranja za mnoge končala tragično. Del njenega moštva je proti svoji volji zašel tudi v Slovenijo.²³

Kar zadeva kolaboracijo, pravih ideoloških osnov zanjo v Luksemburgu predvsem zaradi velike nacionalne homogenosti pravzaprav ni bilo. Zelo malo je bilo Luksemburžanov, ki so se dali prepričati, da so dejansko Nemci. Tudi nacističnih organizacij pred okupacijo v kneževini pravzaprav ni bilo. Še najbolj se je temu približevala organizacija "Luxemburger Volksjugend", ki jo je kot imitacijo nacističnega Hitlerjugenda osnoval Albert Kreins.²⁴ Določene filonacistične ideje so bile značilne tudi za organizacijo industrijalcev "Arbed", ki pa jo je skrbelo predvsem dobro gospodarsko poslovanje z Nemčijo.²⁵ Da bi pospešil "vnemčenje" Luksemburžanov, je gauleiter že julija 1940 ustanovil množično organizacijo "Volksdeutsche Bewegung", v kateri članstvo sicer ni bilo obvezno, vendar se je v tej smeri vršil stalni pritisk, tudi v povezavi z ohranitvijo službe ipd. Njen šef je postal prof. Damian Kratzenberg, za katerega je bilo ob še manjši skupini voditeljev značilno dejansko pronacistično stališče in v tem smislu je vodil tudi svojo propagando. Luksemburžani so mu to zamerili in zato je bil Kratzenberg eden redkih Luksemburžanov, ki je bil po vojni zaradi kolaboracije obsojen na smrt.²⁶ Organizacija je sicer maja 1942 dosegla število 84.000 članov, toda raziskovalci ocenjujejo, da je bilo od teh le dobrih 5% tistih, ki so vanjo stopili iz prepričanja. Poleg tega so nacistične oblasti vabile prebivalce, da vstopijo v nacistično stranko NSDAP in njene stanovske organizacije, moške pa še posebej kot prostovoljce v SS in Wehrmacht. V stranko je vstopilo okrog 4000 Luksemburžanov in prav te domači zgodovinarji ocenjujejo kot "avtentične kolaboracioniste".²⁷ Prostovoljcev

²² Gilbert Trausch: *Le Luxembourg à l'époque contemporaine*. Luxembourg 1981, str. 155.

²³ Louis Jacoby, René Trauffer: *Freiwillegekompanie 1940-1945*. Tome II. Luxembourg 1986, str. 14-15, 190-195, 425-442; Jože Košnjek: Kameradi niso poslušali nemške komande. V: *Gorenjski glas*, 5. 10. 2001, št. 78, str. 3.

²⁴ <http://www.feldgrau.com/a-lux.html>, 16. 3. 2007.

²⁵ L. Papeleux: *Menace fasciste au Grand-Duché*. V: *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, 1985, št. 140, str. 99.

²⁶ Franz W. Seidler: *Die Kollaboration 1939-1945*. München-Berlin 1995, str. 296-298.

²⁷ Gilbert Trausch: *Histoire du Luxembourg*, str. 173-174.

v Wehrmacht je bilo manj kot 2000, v SS pa okrog 300. Po vojni je bilo zaradi kolaboracije v celoti obtoženih 9500 Luksemburžanov.

Po vojaškem porazu je bila po nemškem diktatu Francija razdeljena na pet okupacijskih con, če seveda ne upoštevamo še dve in pol leti neokupirane Pétainove "Francoske države" ter manjših korekcij meje v korist Hitlerjevega zaveznika Mussolinija. Najbolj je bilo sedaj na udaru nacistične politike ozemlje Alzacije in dela Lorene, ki ju je morala Nemčija prepustiti Franciji po porazu leta 1918. Med določbami o premirju ni bilo niti besede o statusu Alzacije in Lorene, na kar pa se nacisti seveda niso ozirali. Alzaška departmaja Haut-Rhin in Bas-Rhin so vključili v gau Baden, lorenski departma Moselle pa v gau Westmark.²⁸ Postopoma so uvajali nemške zakone in predpise, ob hkratnem odpravljanju francoske zakonodaje in zatem tudi vsakršne francoske navzočnosti. Gauleiterja Joseph Bürckel (Moselle) ter Robert Wagner (Alzacija) sta bila sprva imenovana za šefa civilne uprave. To dejstvo in pa ker ob uveljavitvi celotne nemške zakonodaje ter prisotnosti vseh nacističnih ustanov potem le ni prišlo do izrecne formalne priključitve, francoski strokovnjaki formalni odnos nacističnih oblasti do teh pokrajin označujejo kot "annexion de fait sui generis".²⁹ Nacisti so tu izvajali podobne raznarodovalne ukrepe kot v Luksemburgu, toda s pomembno razliko, da so pristopili tudi k zelo obsežnemu izganjanju ljudi, za katere so ocenili, da jih ne bo mogoče zlahka ponemčiti. Tako so v več valovih v letih 1941 in 1942 samo iz Lorene v nezasedeno Francijo izgnali 92.000 ljudi, med temi tudi škofa iz Metza in okrog sto duhovnikov; proti katoliški cerkvi so uvajali tudi druge ukrepe.³⁰ Okrog 8000 Lorencev so preselili v Šlezijo in Sudete, podobno pa se je dogajalo tudi Alzačanom, pri čemer so pričeli tudi z naseljevanjem folksdojčerk od drugod. Izgon v Francijo je v obeh pokrajinah začasno doletel tudi vse tam bivajoče, francoske in nemške Jude. Med pričakovanimi ukrepi so zatem sledili tudi več ali manj prisilno vključevanje prebivalstva v množične organizacije ("Deutsche Volksgemeinschaft"), aprila 1941 uvedba obvezne delovne službe in avgusta 1942 objava obvezne vojne službe ob hkratni podelitvi nemškega državljanstva. V obeh pokrajinah je bilo tako prisilno mobiliziranih okrog 200.000 mladih moških, od katerih se jih okrog 40.000 ni več vrnilo domov; največ jih je padlo na ruski fronti. V letu 1944 so nacisti izvajali med Alzačani in Lorenci tudi prisilno mobilizacijo v SS.³¹ V SS so od vsega začetka vabili tudi prostovoljce, odziv pa ni bil velik, tako da raziskovalci ocenjujejo, da je bilo primerjalno v teh dveh priključenih pokrajinah manj prostovoljcev v SS kot pa iz preostale Francije.³² Seveda je določen odstotek teh germansko govorečih Francozov pristal na novo stanje ter

²⁸ Božo Repe: Francija med drugo svetovno vojno: Vprašanje kolaboracije, odpora in epuracije ter možne primerjave s Slovenijo. V: Borec, 1998, št. 561-563, str. 8.

²⁹ Georges-Gilbert Nonnenmacher: La grande honte: De l'incorporation de force des Alsaciens-Lorrains, Eupénois-Malmédiens et Luxembourgeois dans l'armée allemande au cours de la deuxième guerre mondiale. Colmar 1966, str. 24; Eugène Schaeffer: L'Alsace et la Lorraine (1940-1945). Paris 1953.

³⁰ Joseph Burg, Marcel Pierron: Malgré-nous et autres oubliés. Sarreguemines 1991, str. 15-16; Arhiv Jugoslavije i Crne Gore, AJ 103-189, I. Gerasimović iz Marseja zunanjemu ministrstvu v London 18. 6. 1942.

³¹ Prav tam, str. 326-327.

³² Marie-Joseph Bopp: L'enrôlement de force des Alsaciens dans la Wehrmacht et la SS. V: Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, 1955, št. 20, str. 41-42.

se odločil za aktivno sodelovanje z nacistično oblastjo. Lokalne organizacije Hitlerjugenda in tudi NSDAP tako niso ostale brez članstva.³³ Čeprav je šlo za prisilno mobilizirane Alzačane, pa je v Franciji grenak spomin zapustilo njihovo sodelovanje pri znanem zločinu v Oradour sur Glane, ko so junija 1944 pripadniki polka Der Führer iz maščevanja za predhodni partizanski napad pobili 642 ljudi.³⁴ Nekateri slovenski interniranci pa imajo Alzacijo v slabem spominu zaradi tamkajšnjega koncentracijskega taborišča Natzweiler-Struthof.³⁵

Na vzhodu je bila prva na udaru nacističnega kolonialnega širjenja Poljska. Po končanih vojnih operacijah septembra 1939 je bilo poljsko ozemlje, ki ga je zasedla Nemčija, v skladu s predhodnimi načrtovanji, razdeljeno na dva dela. Zahodna ozemlja s površino 90.000 km² in skoraj 10 milijoni prebivalcev so bila priključena rajhu. Vključena so bila v gaue Warheland (Poznanj), Gornja Šlezija in Gdansk-Zahodna Prusija. Za ostali del so po določenem Hitlerjevem oklevanju glede ustanovitve t. i. "Reststaat Polen" določili status polkolonialnega odvisnega ozemlja in ga poimenovali Generalna gubernija ("Generalgouvernement"). V njem je bila neomejena oblast v rokah nemške civilne uprave na čelu z generalnim guvernerjem Hansom Frankom s sedežem v Krakovu. Po napadu na Sovjetsko zvezo pa so Nemci h guberniji pridružili še distrikt Galicijo. Priključena ozemlja naj bi bila po Hitlerjevih in Himmlerjevih načrtih germanizirana v desetih letih; ukrepi, ki so sledili, da bi to uresničili, so predstavljali do tedaj v Evropi še nepredstavljen teror nad nekim narodom. Inteligenca, duhovščina in drugi vodilni poljski sloji so bili pobiti, odvedeni v koncentracijska taborišča ali izseljeni v Generalno gubernijo brez vsakršne oskrbe. Skupaj z drugimi kategorijami so tja izselil 750.000, v načrtu pa je bila izselitev še nekaj milijonov ljudi. Enaka oziroma še hujša usoda je doletela poljske Jude. Uničena je bila vsaka sled poljske kulturne in druge prisotnosti, na zaplenjena in izpraznjena posestva in območja so naseljevali Nemce od drugod, najprej tiste iz baltičskih držav.³⁶ Več kot 1.300.000 civilnih delavcev je moralo na prisilno delo v rajh, tja so na ponemčenje odpeljali tudi 200.000 otrok.

V Generalni guberniji, za katero so nacisti vsaj dolgoročno tudi predvidevali ponemčenje, so dopuščali delovanje poljske uprave na nižjih ravneh, tudi avtonomijo pri delovanju drobnega gospodarstva, bolj omejevalni pa so bili pri poljski nacionalni prisotnosti v kulturi, šolstvu in znanosti. V tej fazi so hoteli potisniti oziroma ohraniti Poljake na najnižji izobrazbeni in kulturni stopnji, da bodo lahko. kot se je izrazil Himmler v svoji spomenici maja 1940, na razpolago rajhu "kot delovno ljudstvo brez vodstva".³⁷ Nižje šolstvo je delovalo, enako tudi gledališča in izhajali so časopisi in knjige. Toda njihova vsebina je bila cenzurirana, tisk je bil omejen na "rumeni tisk", v gledališčih je bil v glavnem lahkotni, varietejski program, univerze so bile ukinjene oziroma spremenjene v nemške.³⁸

³³ Georges Livet: *Le drame de l'Alsace (1939-1945)*. V: *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, 1950, št. 1, str. 107.

³⁴ Jens Kruuse: *Zločin v Oradourju*. Ljubljana 1972.

³⁵ Koncentracijsko taborišče KL Natzweiler-Struthof in podružnica Ste-Marie-aux-Mines. Ljubljana 1996.

³⁶ Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Maribor 1968, str. 33-40.

³⁷ Neulen, n. d., str. 297.

³⁸ Czesław Madajczyk: *Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen? V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945)*. Berlin-Heidelberg 1994, (dalje Madajczyk, Kann man in Polen)

V takih okoliščinah je bilo predvsem na priključenih ozemljih zelo malo možnosti za kakršnokoli kolaboracijo, posebej tisto v ožjem smislu, se pravi zavestno in aktivno podpiranje nacističnih načrtov. Nacisti tu niso dopuščali nikakršne dejavnosti s poljskim nacionalnim predznakom, torej tudi ne kolaboracije. Ideologija ali politika tu ni imela nobene vloge, vzroki za morebitno, seveda zgolj na individualni osnovi slonečo sodelovanje z oblastmi, je imelo poudarjeno socialno ozadje. Šlo je za preživetje in vsaj na zunaj za ohranitev minimuma človeškega dostojanstva. To se je pokazalo predvsem v množičnem pristopu Poljakov k t. i. "Deutsche Volksliste", ki so jo nacisti organizirali v zahodni Poljski, sprva kot nekakšen seznam nemškega ljudstva. Imela je štiri oddelke, ki so segali od čistih in aktivnih Nemcev pa vse do t. i. renegatov. Zadnji dve kategoriji sta oziroma sta lahko dobili nemško državljanstvo na preklic. Ker je germanizacija potekala počasi, so nacisti iz pragmatičnih razlogov na zunaj dopustili zelo široko vključevanje, čez dva milijona, nekdanjih poljskih državljanov na to listo. S tem, ko so postali nemški državljani, so pa seveda postali tudi vojni obvezniki. Tako je bilo okrog 200.000 Poljakov mobiliziranih v Wehrmacht. Madajczyk se sprašuje, ali gre pri njih za odpadnike? Na to ne odgovarja, uporablja pa med drugim oznako, da so bili med njimi tudi oportunisti.³⁹

Na preostalem poljskem ozemlju oziroma v Generalni guberniji je bilo vprašanje kolaboracije veliko bolj zapleteno in tudi stanje veliko bolj pestro. Vsekakor pa na podlagi raziskav zgodovinopisja v zadnjih desetletjih problema ni več mogoče enostavno odpraviti s sloganom medvojne poljske emigrantske vlade, da je Poljska pač "dežela brez Quislinga". Posebej v začetku, ko Nemci še niso bili dokončno odločeni, kaj storiti z osrednjim poljskim ozemljem, je bilo namreč kar nekaj kandidatov za to "funkcijo". Nemci so že novembra 1939 v zaporu nagovarjali skupino poljskih aristokratov, da bi formirali vlado. Podobno so nagovarjali kmečkega voditelja Vincentyja Witosa, a vsi so to odklonili.⁴⁰ Začasno je nato to postalo neaktualno, a čez nekaj let, ko je rajh pričeval izgubljati vojno, so Nemci storili še nekaj podobnih korakov. O iskanju skupne protikomunistične oziroma protisovjetske platforme so se pogovarjali z bivšim predsednikom vlade Leonom Kozłowskim, zatem pa še z ujetim poveljnikom Domovinske armade Stefanom Roweckim "Grotom" in navsezadnje po zatrtju varšavske vstaje tudi z njegovim naslednikom Bor Komorowskim. Vsi so ponudbe zavračali, res pa je tudi, da je bil Hitler proti takim dogovorom. Kljub temu so Himmlerjevi ljudje ter vodstvo Gestapa še večkrat navezovali stike z lokalnimi odseki odporiškega gibanja, vse z namenom pridobiti jih za protisovjetsko bojevanje. Po drugi strani so prihajale pobude tudi s strani Poljakov. Med temi je najbolj odmevala ponudba pronemško usmerjenega Władysława Studnickega, da bi vodil totalitarno poljsko državo, pridruženo Nemčiji.⁴¹ Kasneje so sledile tudi pobude s strani raznih nacionalističnih

str. 136, 142-144; Tomasz Szarota: *Il collaborazionismo in un paese senza Quisling: Il caso di Varsavia: fonti e prospettive di ricerca*. V: *Una certa Europa: Il collaborazionismo con le potenze dell'Asse 1939-1945*. I fonti. Brescia 1992, (dalje Szarota, *Il collaborazionismo*) str. 396-397.

³⁹ Madajczyk, *Kann man in Polen*, str. 149; Igor Kamenetzky: *Secret Nazi Planes for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies*. New Haven 1961, str. 84-86; Tone Ferenc, n. d., str. 40-41.

⁴⁰ Michel Borwicz: *L'occupant souhaitait-il un Quisling polonais?* V: *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, 1963, št. 52, str. 98-102.

⁴¹ Tomasz Szarota: *I Polacchi e il collaborazionismo*. V: *Fascismo e antifascismo: Rimozioni, revisioni, negazioni*. Roma-Bari 2000, str. 164.

in fašističnih poljskih skupin kot npr. "Miecz i Pług". Druge skupine kot "Falanga" ali "Narodowe Siły Zbrojne" so nihale med odporniškim gibanjem in približevanjem Nemcem, pač zaradi strahu pred komunizmom oziroma pred bližajočo se sovjetsko dominacijo v tem delu Evrope.

Tako do jasne politične kolaboracije vendarle ni prišlo, so pa obstajale drugačne oblike. Predvsem so bile na individualni ravni, kjer je v prvi vrsti odločal osebni interes oziroma osebne odločitve. Če je pri življenju delavcev in kmetov vprašanje bilo manj izrazito, pa je postalo bolj pereče pri časnikaških, umetnikih in uradnikih. Tako so si raziskovalci enotni, da je bil npr. list "Przełom" v povsem kolaboracionističnih vodah, na kar je kazalo tudi dejstvo, da je začel izhajati šele spomladi 1944.⁴² To vprašanje se je v določeni meri postavilo tudi pri znanstvenikih, ki so sodelovali v delu krakovskega "Institut für Deutsche Ostarbeit". Da bi pripomoglo k patriotičnemu obnašanju, je odporniško gibanje leta 1941 izdalo poseben moralni kodeks, v katerem so bili predstavljeni zločini izdajstva, zločini proti poljskemu narodu in zločini proti etiki in človeškemu dostojanstvu.⁴³ Sicer pa je odporniško gibanje, ki je vzdrževalo pravo alternativno podtalno poljsko državo, obsodilo na smrt okrog 10.000 kolaborantov. S teh vidikov je bila v sumljivem položaju tudi poljska policija, ki je ostala na svojih mestih; štela je čez 11.000 mož in je bila znana kot "plava policija", "policja granatowa". Sodelovala je tudi pri zatrtju vstaje v varšavskem getu, drugače pa je bila "prestreljena" z zaupniki odporniškega gibanja. Poleg tega je v kasnejšem obdobju delovala še poljska kriminalna policija, da ne omenjamo ukrajinske pomožne policije, judovske redarstvene službe v getih in navsezadnje t. i. "Trawniki", ki so poleg zatrtja vstaje v getu opravljali tudi razne stražarske dolžnosti.⁴⁴ Posebni vprašanja ob vsem tem predstavljata tudi sodelovanje Poljakov pri holokavstu nad Judi na eni ter sama judovska kolaboracija v getih na drugi strani. Kar zadeva poljski antisemitizem, naj bi bil le-ta sicer drugačen od nacističnega, ki je izviral iz rasizma, medtem ko naj bi bil poljski izraz gospodarskega tekmovanja ter verskih predsodkov. Kljub temu nekateri raziskovalci ugotavljajo, da so nekatere poljske skupine skušale navezati stike z nacisti tudi zaradi skupnega ideološkega, antisemitskega jezika.⁴⁵

Predvsem na nemški strani je z razvojem vojnih dogodkov rasel interes, da bi pridobili Poljake v guberniji tudi za vojaško sodelovanje. Za to so se nemški generali sicer zavzemali že od vsega začetka, vendar je bil tu glavna ovira sam Hitler. V začetku leta 1943 sta v tej smeri hotela doseči spremembo politike do Poljakov in sploh "vzhodnih" ljudstev tudi sam guverner Frank in za njim še Goebbels. Frank je v ta namen poslal Hitlerju poseben memorandum, a je ta predlog spet odklonil. V podobnem duhu je bila tudi Goebbelsova okrožnica o "odnosu Nemčije do evropskih narodov", a Hitler je pritegnitev Poljakov in drugih še zmeraj zaviral, čeprav je za ozemlje Sovjetske zveze že popustil; pri Poljakihi je to storil šele jeseni 1944. Takrat je bilo seveda že zdavnaj prepozno. Poskus v okviru

⁴² Szarota, *Il collaborazionismo*, str. 406-407.

⁴³ Carla Tonini: *The Polish Underground Press and the Issue of Collaboration with the Nazi Occupiers, 1939-1944*. Rokopis pri avtorju, str. 1-2.

⁴⁴ Neulen, n. d., str. 300.

⁴⁵ Klaus-Peter Friedrich: *Collaboration in a "Land without a Quisling": Patterns of Collaboration with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II*. V: *Slavic Review*, 2005, št. 4, str. 717.

formacije "Beli orel" pritegniti nove poljske prostovoljce za protikomunistični boj pa je bil obsojen na neuspeh.⁴⁶

Tudi trem baltičkim narodom so nacisti vsaj dolgoročno namenili dokaj nemilo usodo. Toda dogodki v Baltiku v poletnih mesecih po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo niso kazali na kaj podobnega. Že pred tem so v Berlinu delovali baltski "osvobodilni komiteji", sovjetska oblast pa je takrat izvajala obširne deportacije lokalnih vodilnih slojev.⁴⁷ Prebivalstvo je prihajajoče nemške oddelke pozdravljalo kot osvoboditelje, mnogi pa so se pridružili Nemcem v boju proti Rdeči armadi. Oblast so prevzeli domačini ter formirali začasne vlade, z izjemo v Estoniji, kjer se tamkajšnji "Politični svet" ni razglasil za vlado. Nemci teh vlad niso uradno priznali, nekaj časa so jih tolerirali, zatem pa prisilili k razpustu. Sami so uvedli civilno upravo, baltske dežele pa skupaj z Belorusijo kot okrožja vključili v posebno okupacijsko cono "Reichskommissariat Ostland", ki mu je načeloval komisar Heinrich Lohse; podrejen je bil ministru za okupirana vzhodna ozemlja Alfredu Rosenbergu. Vzporedno, a z zgolj administrativnimi in posvetovalnimi pristojnostmi, so nemške oblasti dovolile domačinom, da organizirajo svojo avtonomno upravo ("Selbstverwaltung"). V Litvi se je ta uprava imenovala "Generalni sveti", v Latviji "Generalni direktorji" in v Estoniji "Deželni direktorji".⁴⁸

Na veliko razočaranje prebivalstva in njihovih elit, Nemci niso kazali prav nobenega namena, da bi obnovili samostojno državnost treh dežel. Še več, kazali niso niti pripravljenosti, da bi vrnili v prvotno stanje posestno stanje, saj so sovjetske oblasti že izvršile kolektivizacijo in nacionalizirale podjetja. Le-ta so prevzele velike pooblaščen nemške družbe, k temu pa je prišlo še sprva prostovoljno, kmalu pa prisilno odvažanje delovne sile v Nemčijo. Administracija na nižjih ravneh je ostala v domačih rokah, z izjemo v večjih mestih. Kulturno in versko življenje z nacionalnim predznakom je ostajalo v avtonomni domači pristojnosti.

Vprašanje je, v koliko lahko sodelovanje Baltijcev z nemškim okupatorjem, in tega je bilo veliko, imenujemo kolaboracija v izvornem negativnem pomenu. Dejstvo je namreč, da niso državi, kateri so leta 1941 hočeš nočeš pripadali, prav ničesar dolgovali. Še več, prav sveži spomini in nezaceljene rane so v njih okrepili protirusko in protiboljševiško usmerjenost, kar je predstavljalo glavni motiv za sodelovanje z nacisti. To je delno veljalo tudi za sodelovanje pri holokavstu. Že med samimi vojnimi operacijami so neformalne skupine pričele z iztrebljanjem Judov, kar se je kasneje tudi z nacistično pomočjo še pospešilo. Že v letu 1941 je bilo pobitih čez 100.000 Judov, pri čemer jih je samo t. i. "Arajs Kommando" pobil 26.000. Vzroki za antisemitizem so segali še v stare čase, najnovejši pa naj bi bili v dejstvu, da so se sovjetske oblasti pri svoji okupaciji in politiki naslanjale prav na Jude. To je sicer držalo samo delno.⁴⁹ Drugi motiv za kolaboracijo je bilo tudi določeno pronacistično razpoloženje, čeprav je bilo izrecnih fašističnih skupin malo, npr. pri Latvijcih t. i. strelčasti križarji ("Perkonkrusts").⁵⁰

⁴⁶ Neulen, n. d., str. 302; Czesław Madajczyk: Razhajanja glede okupacijske politike v prvi polovici leta 1943. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2, str. 248-251.

⁴⁷ Kārlis Kangeris: Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltische Emigranten und ihre "Befreiungskomitees" in Deutschland 1940/1941. V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945), Berlin-Heidelberg 1994, str. 165-190.

⁴⁸ Romuald Misiunas, Rein Taagepera: The Baltic States : Years of Dependence 1940-1990. London 2006, str. 49-51.

⁴⁹ Prav tam, str. 61-63.

⁵⁰ Neulen, n. d., str. 290.

Nemci so domačo upravo prisilili tudi k mobilizaciji moških za različne vojaške in policijske enote. Najbolj znani in tudi najbolj številni so bili na podlagi formalne mobilizacije ustanovljeni obrambni bataljoni ("Schutzmannschafts-Bataillone"), kasneje pa so sledile še nove mobilizacije, tako npr. v jeseni 1943. Odziv ni bil velik, posebej v Litvi, vendar se je tam povečal, ko so pozimi poveljstvo teh "lokalnih oddelkov" poverili generalu Povilasu Plechavičiusu. V Latviji in Estoniji so nadaljevali z mobilizacijo za pomožne policijske enote in za legije, za katerimi je stala namera vodstva SS, da se formirajo domače Waffen-SS enote. Do tega je res prišlo, tako da sta v Latviji nastali dve diviziji, in sicer 15. ter 19. "Waffen-Grenadier-Division der SS", v Estoniji pa ena, "20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estn. Nr. 1)". Vsaka je štela med 13.000 in 15.000 moških. Kljub nasprotnim obljubam so te enote uporabljali na vzhodni fronti in celo drugod po Evropi, ne pa na domači fronti, tudi proti partizanom. Toda fronta se je leta 1944 zelo približala baltičkim deželam in strah pred ponovno sovjetsko okupacijo je povzročil, da so bile naslednje mobilizacije in dramatični pozivi še bolj uspešni. To je veljalo posebej za Estonijo, ki se je čutila najbolj ogrožena. V celoti je v "nemških" enotah služilo kar 70.000 Estoncev, še več v Latviji, 110.000, medtem ko v Litvi nekoliko manj, 37.000. Posebej Estonci so se proti prodiranju Rdeče armade ogorčeno bojevali.⁵¹

Opisani okupacijski režimi ter z njimi povezani pojavi kolaboracije so bili značilni za okupirana ozemlja, ki so bila v ožjem interesnem območju osvajačnega nacističnega pohoda. V to območje je seveda nedvomno spadala tudi Slovenija ali vsaj njen severni del. Treba pa je opozoriti na že znano dejstvo, da je nacistična Nemčija - v bistveno manjši meri tudi ostale sile Osi - na svojem obsežnem okupiranem ozemlju prakticirala zelo različne tipe okupacijskih režimov, in da so se hkrati na teh ozemljih razvile zelo različne oblike kolaboracije. V bližini Slovenije je nekaj dežel, ki so med drugo svetovno vojno doživljale zelo različne usode od že opisanih ali pa od slovenske, npr. Slovaška, Madžarska, Hrvaška in Italija. Vse so v fašističnem taboru med vojno veljale za samostojne države, čeprav so bile v bistvu več ali manj podrejene nemškemu rajhu. Italija in Madžarska sta bili zaveznici Nemčije, Slovaška in Hrvaška pa sta nastali kot novi vazalni državi. Slovaškega voditelja Jozefa Tisa je Hitler pod grožnjo razkosanja ozemlja s strani sosednjih držav tako rekoč prisilil, da je razglasil neodvisnost, medtem ko gre nastanek "Neodvisne države Hrvaške" pripisati ustaškemu nacionalističnemu potencialu in nerešenemu nacionalnemu vprašanju v Jugoslaviji. Obe pa sta nastali v funkciji razbijanja oziroma uničenja širših držav, Češkoslovaške in Jugoslavije. NDH je bila v bistvu okupirana od vsega začetka, Slovaška in Madžarska šele leta 1944, Italija od jeseni 1943. Slovaška in Madžarska sta do okupacije živeli razmeroma avtonomno, morali sta le zadovoljevati nacistične zahteve; v slovaškem primeru predvsem gospodarske dobave, v madžarskem vojaško pomoč. Obe sta do leta 1944 le

⁵¹ Lennart Meri: Estonec potrebuje (vsaj) majhen hrib. Pogovor z estonskim predsednikom. V: Nova revija, 1999, št. 202/203, str. 15-16. O okupacijskem sistemu in kolaboraciji v Baltiku glej še: Anatol Lieven: The Baltic Revolution. New Haven-London 1997; Hans-Heinrich Wilhelm: Die Rolle der Kollaboration für die deutsche Besatzungspolitik in Litauen und "Weissruthenien". V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heidelberg 1994, str. 191-216; Geoffrey Swain: Between Stalin and Hitler: Class war and race war on the Dvina, 1940-46. London-New York 2004; Ruth Bettina Birn: Die Sicherheitspolizei in Estland 1941-1944: Eine Studie zur Kollaboration im Osten. Paderborn 2006.

deloma ustregli nacističnim zahtevam po izročitvi oziroma uničenju Judov. V Italiji in NDH je bilo močno avtohtono fašistično gibanje, ki je v svoji rasistični inaci posebej na Hrvaškem povzročilo velike tragedije. Na Slovaškem in Madžarskem so bile fašistične skupine šibke, do izraza so prišle šele po okupaciji. V tej skupini posebej izstopa primer Italije, ko je po propadu fašistične države jeseni 1943 po okupaciji in po milosti Hitlerja nastala vazalna "Italijanska socialna republika", na čelu s Hitlerjevim vzornikom Mussolinijem. Medtem ko lahko govorimo o kolaboraciji na Hrvaškem od vsega začetka, pa v ostalih državah šele po okupaciji s strani Nemčije. Posebej v Italiji so se novi republikanski fašisti zelo trudili, da bi pomagali okupacijski oblasti pri zatiranju italijanskega odporniškega gibanja.⁵²

Iz navedanega je jasno, da so se okupacijski režimi na Slovaškem, Madžarskem, Hrvaškem in v Italiji kot tudi vzroki za kolaboracijo in njene oblike zelo razlikovali od mehanizmov v deželah, ki smo jih prej opisali in seveda tudi v Sloveniji. Zato velja nekaj reči le o možnih primerjavah med Slovenijo in opisanimi primeri v zahodni oziroma vzhodni Evropi.

O primerjavah okupacijskih sistemov v Sloveniji in drugod po Evropi sta na kratko pisala Tone Ferenc in Božo Repe; zadnji posebej le o Baltiku in Franciji.⁵³ V primeru nacistične okupacije slovenske Štajerske, Gorenjske in delov Koroške je najti kar nekaj paralel s položajem na drugih zasedenih območjih, ki so jih nacisti šteli za svoje ožje nacionalno ozemlje in ki so bila prva na vrsti za vključitev v rajh. Aneksionizem kot prvo značilnost in podobnost smo s tem dejansko že opredelili. Razlike so le v tem, da si je Nemčija nekatera od teh območij priključila v popolnosti, medtem ko Luksemburga, Alzacije, dela Lorene in slovenskega zasedenega ozemlja formalno ni priključila. Praktično pa med obema skupinama ozemelj ni bilo razlik; tudi našeta so bila de facto priključena. Bila so vključena v nemške (sosednje) gaue, oblasti so uvedle delovno službo, vojaško obveznost, uveljavile nemško zakonodajo ter upravni in politični sistem. To sliko je motilo le prebivalstvo, ki po mnenju nacističnih rasističnih organov še ni bilo dovolj zrelo za pridobitev nemškega državljanstva. Da bi to pospešili, so povsod ob intenzivni germanizaciji uvedli večstopenjski sistem državljanstva ter formalno neobvezno članstvo v množičnih organizacijah. "Steirischer Heimatbund" na Štajerskem ter "Kärntner Volksbund" na Gorenjskem sta v tem pogledu primerljiva s "Volksdeutsche Bewegung" v Luksemburgu, "Deutsche Volksgemeinschaft" v Alzaciji ter predvsem z "Deutsche Volksliste" na Poljskem.

⁵² O okupacijskih režimih ter kolaboraciji v teh državah glej: Ivan Kamenec: Slovenský stát (1939-1945). Praha 1992; Slovaška zgodovina. Ljubljana 2005; István Pintér: Hungarian Anti-Fascism and Resistance 1941-1945. Budapest 1986; Mario Fenyo: German-Hungarian Relations 1941-1944. New Haven-London 1972; Ladislaus Hory, Martin Broszat: Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945. Stuttgart 1964; Fikreta Jelić-Butić: Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945. Zagreb 1977; Lutz Klinkhammer: L'occupazione tedesca in Italia 1943-1945. Torino 1993; Luigi Ganapini: La repubblica delle camicie nere. Milano 2002; Enzo Collotti: Kollaboration in Italien während der deutschen Besatzung 1943-1945. V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heidelberg 1994, str. 415-430.

⁵³ Tone Ferenc: Okupacijski sistemi v Evropi in v Sloveniji 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2, str. 105-112; Božo Repe: Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2, str. 235-246; isti, Francija med drugo svetovno vojno: vprašanje kolaboracije, odpora in epuracije ter možne primerjave s Slovenijo. V: Borec, 1998, št. 561-563, str. 5-92.

Za hitrejšo dosego nemške podobe dežele so posegli tudi po ukrepih množičnega izseljevanja oziroma izganjanja domačega prebivalstva, na njegovo mesto pa so naseljevali folksdojčerje iz raznih koncev Evrope. To je bilo značilno za večino primerov, ki smo jih opisali, pač z izjemo Belgije, ki je tudi v nacističnih vizijah ohranjala svojo individualnost in tudi z izjemo Baltika, kjer so nacisti odložili predvideno kolonizacijo v oddaljeno prihodnost. Položaj v "italijanski" Ljubljanski pokrajini je bil ob ohranitvi kulturne in delno tudi upravne avtonomije primerljiv z nemškim okupacijskim sistemom v Baltiku, pri čemer so v slednjem okupacijske oblasti dopuščale do konca višjo stopnjo samouprave. To je sicer veljalo tudi za Ljubljansko pokrajino od jeseni 1943, ko so jo zasedli Nemci.

V pogledu pojava in značilnosti kolaboracije je razvoj v Sloveniji povsem neprimerljiv s tistim v Belgiji, kjer smo imeli opravka s prav vsemi oblikami kolaboracije, s poudarjeno ideološko kolaboracijo in izredno močnimi prostovoljskimi SS enotami. Do neke mere je bilo tako tudi v Baltiku, kjer je kot glavni mobilizacijski motiv nastopal strah pred komunizmom oziroma Sovjetsko zvezo. Do neke mere so tu podobnosti z nastankom kolaboracije v osrednji Sloveniji, ko je šlo predvsem za strah pred perspektivo komunističnega prevzema oblasti, ki se je kazal v delovanju partizanstva pod komunističnim vodstvom. Fašističnega gibanja v Sloveniji pravzaprav ni bilo, za razliko od Belgije in v manjših razsežnostih v Luksemburgu, Baltiku in na Poljskem. V manjši meri so možne asociacije le v zvezi s t. i. Rupnikovim krogom v času njegove pokrajinske uprave v Ljubljani po kapitulaciji Italije. Glede policijske in vojaške oblike kolaboracije je Belgija tudi povsem neprimerljiva; tam je tudi v tem oziru nacionalizem, konkretno flamski, izrazilo pospeševalni moment. Podobno je v Baltiku, medtem ko je v Sloveniji, tudi v tem pogledu najvažnejšo vlogo imel strah in odpor proti komunizmu, se pravi neke vrste protirevolucionarni vzgon. Na nemškem okupacijskem območju pred 1943 na Slovenskem je kolaboracija izrazita med nemško manjšino in delom oportunističnega domačega prebivalstva in v tem pogledu spominja na položaj v Luksemburgu, Alzaciji in na Poljskem. Politične in tudi vojaške kolaboracije s slovenskim predznakom (z majhno izjemo kasneje na Gorenjskem) podobno kot na Poljskem nacisti niso dopustili oziroma so ocenili, da je ne potrebujejo. Tudi tu, kot drugod, je prihajalo do sicer omejenega prostovoljnega prijavljanja v SS in Wehrmacht. Globalna slika torej pokaže, da je v mnogih elementih položaj na Slovenskem možno primerjati z drugimi deželami, predvsem tistimi, ki so jih zasedli in k rajhu priključili nacisti. Toda Slovenija, ki so jo za razliko od drugih zasedli v začetku kar trije okupatorji, tudi zato ohranja svoje izvirne značilnosti.⁵⁴

⁵⁴ O kolaboraciji na Slovenskem glej Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943-1945 : ustavnitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003; France Bučar: Usodne odločitve. Ljubljana 1988; Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, I-II. Rim 1984, Buenos Aires 1991; Tone Ferenc: Die Kollaboration in Slowenien: Grundlagen, soziale Träger, Konzepte und Wirkungen. V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heidelberg 1994, str. 337-348.

Boris Mlakar

THE IDEOLOGICAL BASES OF THE COLLABORATION IN EUROPE DURING THE SECOND WORLD WAR AND A SHORT COMPARISON WITH SLOVENIA

Summary

In modern historiography of the Second World War, increasing attention is dedicated to a systematic study of the phenomenon of collaboration. A growing number of in-depth monographs and comparative studies, employing critical analysis and more or less original systemisation, deal with the very concept of collaboration as well as related specific contents. Regardless of this, the following two material and, at the same time, methodological bases, on which our understanding of collaboration leans, remain valid: on one side, occupation by a (hostile) occupying force, and on the other, its object, i.e. an occupied territory with its political structures and population. Most researchers agree that the decisive protagonist in this dichotomy is the occupier who decides upon the collaboration of the occupied population by tolerating, desiring or even demanding it. Various occupying systems in Europe, especially those set up by the Nazis, were thus an obvious framework and a necessary condition determining the emergence, type and degree of collaboration. They reflected the occupier's short and long-term plans concerning the occupied territory and its inhabitants, as well as indirectly determining the type and degree of collaboration.

The occupying system in Slovenia, when compared with some other European countries, was different from the outset in that Slovenia was occupied by three Axis members. This fact contributed to a specific type of collaboration in Slovenia. First, there was an Italian occupation of the central part of the Slovene territory (the Ljubljana Province). As far as the Nazi short-term measures and final objectives are concerned, the German occupation of the Slovene territory was comparable or even identical with the situation and fate intended for Luxembourg, Alsace, parts of Lorraine and Belgium, and a large, mostly western part of the pre-war Poland. The Nazi plans for all the above areas included total Germanisation and *de facto* and *de iure* annexation to the German Reich. The remainder of Poland was organised as a 'general government'. Although the long-term plans for the said territory envisaged the deportation of Poles and a German colonisation, the occupying regime tolerated Polish cooperation at the lowest administrative level.

Comparatively milder occupying systems were established in the Baltic states. While these too were earmarked for a German colonisation, the occupiers allowed for a parallel, local administration in the framework of the so-called *Reichskommissariat Ostland*. Peculiar was the case of Belgium where the domestic administrative and economic elite continued to exercise an important role even under German military administration. The coexistence of the occupying and domestic regimes in the Baltic states and in Belgium may, in some segments, be compared with the initial situation in the Ljubljana Province. Very different, however, was the situation in Slovakia which, as a Nazi vassal, did not have to face German occupation until Summer 1944, and even more so in Italy, an Axis member, which was occupied as late as September 1943. After the foundation of Mussolini's Social Republic, a specific though unequal double regime was established, at least in northern Italy.

Collaboration of some form and degree, therefore, occurred in all occupied territories. However, cooperation and convergence with the occupier's interests, which could go as far as a total ideological and political identification, was most pronounced in ideologically motivated collaboration. The collaboration of heavily Nazified German minorities, which also exercised the role of the fifth column, was a matter of course. In the Flemish part of Belgium, several political parties and movements immediately started collaborating with the occupier, motivated by their nationalism as well as Nazi ideology. The latter was much less present among the population of Luxembourg and Alsace, where collaboration was mainly motivated by opportunism. Opportunism as survival tactics was also the prevailing element in the collaboration in occupied Poland, despite some ambiguous situations in the triangle between the German administration, the national resistance movement and Polish Jews. Anti-Bolshevism, the fear of Russians and also anti-Semitism, were in the ideological background of a ramified collaboration in the Baltic states, whereas in Slovakia, collaboration was chiefly motivated by nationalism. In Italy, after September 1943, the Italian Fascists and their German occupiers were united by ideology as well as a joint struggle against the (communist) partisans. In Nazi occupied Slovenia, collaboration was, at first, mainly motivated by opportunism. Similar, although at a higher level and with a Slovene connotation, was the case in the Ljubljana Province. In the western part of Slovenia, resistance and the fear of communism subsequently prevailed over opportunism.

SLOVENSKA NOVEJŠA ZGODOVINA : od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 1509 strani

1.01
Prejeto 4. 4. 2007

UDK 325.254(439)"1956/1957"

Attila Kovács *

Madžarski eksodus leta 1956-57 s posebnim poudarkom na beguncih, ki so zbežali v Jugoslavijo oziroma v Slovenijo**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava madžarsko begunsko vprašanje leta 1956 in 1957, s posebnim poudarkom na beguncih, ki so zbežali v Jugoslavijo in Slovenijo. Avtor je na podlagi dokumentov Uprave državne varnosti, slovenskega dnevnega tiska (časopisov) in tuje literature poskušal čim bolj široko predstaviti problematiko madžarskih beguncev v Jugoslaviji in Sloveniji. Tako je v članku poleg osnovnih podatkov o številu in datumu prihoda beguncev v Jugoslavijo posebej obravnaval podatke o beguncih, ki so madžarsko-jugoslovansko mejo prestopili na slovenskem odseku. V sklopu tega je avtor podrobno predstavil begunska taborišča na področju Slovenije, organizacijo in vsakdanje življenje v teh taboriščih, ogled taborišč s strani raznih komisij za begunce ter končno usodo 2361 madžarskih beguncev, ki so si zatočišče našli v Sloveniji.

Ključne besede: Madžarska, Jugoslavija, Slovenija, madžarska revolucija leta 1956, begunci, begunska taborišča, jugoslovansko-madžarski odnosi

ABSTRACT

THE HUNGARIAN EXODUS IN 1956-57 WITH A PARTICULAR FOCUS ON THE REFUGEES WHO FLED TO YUGOSLAVIA (SLOVENIA)

The paper deals with the Hungarian exodus in 1956 and 1957, with a particular focus on the refugees who fled to Yugoslavia (Slovenia). To give the widest possible presentation of the Hungarian refugee issue on Yugoslav soil, the author uses the UDBA (Yugoslav State Security Administration) documents, Slovene newspaper articles and foreign sources. Apart from giving general information on the refugees' number and date of arrival to Yugoslavia, particular attention is dedicated to the data on those refugees who crossed the Yugoslav-Hungarian border at the Slovene section. Within this framework, refugee camps in Slovenia,

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26; e-mail: inv.lendava@siol.net

** Projekt št. V5-0261 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna / "The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. V5-0261). Članek je nastal v okviru Ciljnega raziskovalnega programa "Konkurenčnost Slovenije 2006-2013", v sklopu projekta "Primerjalno proučevanje delovanja varnostnega sistema v krizni situaciji z ozirom na begunsko problematiko: Problematika madžarskih beguncev po drugi svetovni vojni in zlasti leta 1956-57 v Sloveniji" (V5-0261) ter s podporo "MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram".

their organisation, daily life routine, visits by various refugee commissions and the final destination of 2,361 Hungarians who took refuge in Slovenia are presented in greater detail.

Key words: Hungary, Yugoslavia, Slovenia, 1956 Hungarian revolution, refugee issue, Hungarian refugees, refugee camps, Yugoslav-Hungarian relations

Uvod

Ena izmed - še do danes zelo pomanjkljivo razjasnjenih - posledic madžarske revolucije 1956 je bilo vsekakor tudi begunsko vprašanje. Po porazu oziroma zatrtju revolucije je namreč Madžarsko zapustilo skoraj 200.000 beguncev. Večina, približno 90% je zbežala prek Avstrije, manjši del pa se je odpravil proti jugu, proti Jugoslaviji.¹ Madžarskim beguncem v Avstriji, še posebej pa tistim v Jugoslaviji, znotraj le-te pa v Sloveniji sta omenjeni državi bili le začasni, prehodni postaji.

Po drugi svetovni vojni sta območje Slovenije zajela dva večja begunska vala: prvi je bil ob koncu leta 1956, še bolj pa v prvi tretjini leta 1957, ko se je skoraj 20.000 madžarskih beguncev umaknilo v Jugoslavijo, večje število tudi v Slovenijo, drugi pa v prvi polovici devetdesetih let, ko je po razpadu skupne jugoslovanske države veliko beguncev iz držav naslednic Jugoslavije poiskalo zatočišče prav v Sloveniji.

Nekaj splošnih podatkov o madžarskih beguncih iz leta 1956

O natančnem številu madžarskih beguncev, ki so leta 1956 in 1957 zapustili Madžarsko zaenkrat nimamo točnih podatkov. Kljub temu je tako, da so se po padcu komunizma leta 1989 in 1990 odprli številni arhivi, je prišlo na dan iz madžarskih in drugih tujih arhivov veliko novih podatkov. Po podatkih Organizacije združenih narodov (OZN) je pri njej do 1. aprila 1957 bilo registriranih 193.805 madžarskih beguncev.² Prav tako se na april 1957 navezujejo podatki, ki jih je posredovalo avstrijsko notranje ministrstvo. Ti pravijo, da je do 6. aprila v Avstriji našlo zatočišče 174.704 madžarskih beguncev. V Jugoslaviji je o številu madžarskih beguncev predvsem poročala jugoslovanska tiskovna agencija (Tanjug), notranje ter zunanje ministrstvo, le-te pa so nato povzeli časopisi. Po podatkih, objavljenih v Slovenskem poročevalcu je do 4. aprila v Jugoslavijo pribežalo 18.799 madžarskih beguncev, do 1. julija 1957 (na podlagi članka, objavljenega v Večeru) pa 19.599 madžarskih beguncev.³

¹ Zaradi celovitosti informacije moramo omeniti, da so ljudje bežali že med revolucijo, čeprav v bistveno manjšem številu kot po njej.

² KSH (Központi Statisztikai Hivatal) jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 130. p. (Poročilo Centralnega statističnega urada v Budimpešti o diszidiranjih) (dalje KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4.

³ Slovenski poročevalec, 6. 4. 1957; Večer, 25. 7. 1957.

Tabela 1: Število madžarskih beguncev v Avstriji in Jugoslaviji aprila leta 1957⁴

Avstrija (do 6. aprila 1957)	174.704 oseb
Jugoslavija (do 4. aprila 1957)	18.799 oseb
Jugoslavija (do 1. julija 1957)	19.599 oseb
Begunci, registrirani pri OZN do 1. aprila 1957	193.805 oseb
Delež beguncev v skupnem številu prebivalcev Madžarske	Okoli 2%

Vendar pa se madžarski podatki iz istega obdobja znatno razlikujejo od podatkov OZN, Jugoslavije in Avstrije. Februarja 1957, po tistem, ko so zatrli revolucijo in se je stanje normaliziralo, je madžarsko notranje ministrstvo izdalo odlok o odjavi vseh od 15 let starejših oseb, ki so Madžarsko zapustile po 23. oktobru 1956. K objavnici so priložili tudi statistične obrazce, ki jih je Centralni statistični urad (Központi Statisztikai Hivatal - KSH) kasneje obdelal in o njih pripravil poročilo.⁵ Na podlagi podatkov Centralnega statističnega urada, objavljenih v poročilu o madžarskih beguncih,⁶ je med 23. oktobrom 1956 in 30. aprilom 1957 Madžarsko zapustilo 151.731 oseb. Podatki so zajeli tudi 21.196 otrok do 15. leta starosti, ki so v tujino odšli skupaj s starši. Poročilo pa ne zajema podatkov skoraj 10.000 otrok, mlajših od 15 let, ki so v tujino zbežali brez staršev, večino od 11.447 oseb, ki so se do 15. maja 1957 tudi uradno vrnili v domovino (podatkov o osebah, ki so se na Madžarsko vrnile ilegalno, poročilo ni vsebovalo), 3000 do 4000 zapornikov, ki so pobegnili iz zaporov in odšli v tujino, kakor tudi ne podatkov z 827 statističnih obrazcev, ki jih je urad prejel po 15. juniju 1957.⁷ Glede na to so v poročilu Centralnega statističnega urada navedeni podatki o beguncih za 20% nižji od realnih.⁸ Vendar kljub temu, da nam o demografskih podatkih beguncev iz leta 1956 in 1957 ne da natančne številčne slike, se govori o zelo pomembnem viru podatkov, saj nam predstavi glavne družbeno-demografske smernice madžarskega begunskega vprašanja.

Na podlagi poročila Centralnega statističnega urada je bila več kot polovica vseh beguncev iz Budimpešte, četrtna pa iz zahodnega dela države, predvsem iz okrajev, ki ležijo blizu - večinoma avstrijske, deloma pa tudi jugoslovanske (slovenske) državne meje. V odstotkih izraženo jih je največ odšlo iz monostrskega okraja, ki leži na madžarsko-avstrijsko-jugoslovanski/slovenski tromeji, in sicer 8,7% celotnega prebivalstva okraja.⁹

Osupljivi so podatki o starosti beguncev, ki razkrivajo, da je več kot polovica bila mlajša od 25 let, skoraj tretjina pa je bila stara med 25 in 39 let. Med njimi je Madžarsko zapustilo več kot 3200 študentov, kar je bilo 11,2% vseh madžarskih

⁴ KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4.; Slovenski poročevalec, 6. 4. 1957; Večer, 25. 7. 1957.

⁵ Poročilo Centralnega statističnega urada o madžarskih beguncih iz leta 1956 je vse do sprejembe državne ureditve oz. padca komunizma leta 1989 veljalo za strogo zaupni dokument.

⁶ Popis omenja "disidente", oziroma osebe, ki so "v tujino odšle ilegalno".

⁷ KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 107. p.

⁸ Prav tam.

⁹ V monostrskem okraju najdemo tudi naselja porabskih Slovencev. Predmet posebnega raziskovalnega projekta bi lahko bila obdelava podatkov o tem, koliko porabskih Slovencev je zaradi revolucije leta 1956 zapustilo domovino in zbežalo na Zahod, oziroma v Jugoslavijo/Slovenijo.

univerzitetnih-visokošolskih študentov.¹⁰ Približno 200.000 beguncev, ki so po porazu revolucije zapustili Madžarsko je predstavljalo skoraj 2% celotnega prebivalstva države, ki je leta 1956 štela 9,804.000 oseb.¹¹

Število madžarskih beguncev in datum njihovega odhoda s posebnim poudarkom na beguncih, ki so pribežali v Jugoslavijo

Največ beguncev je Madžarsko zapustilo takoj po porazu revolucije, novembra in decembra leta 1956. V tem obdobju je, predvsem čez Avstrijo, odšlo več kot 80% vseh beguncev.¹² Kljub temu da je največji begunski val nastal šele po tistem, ko so sovjetske čete zatrle madžarsko revolucijo (4. novembra 1956), so Madžarsko zapuščali tudi že med samo revolucijo. Na podlagi že omenjenega zaupnega poročila Centralnega statističnega urada iz Budimpešte je med 23. in 31. oktobrom 1956 iz Madžarske odšlo okoli 4300 oseb. Med njimi je bilo kar nekaj zvestih pristašev Rákosijevega sistema, predvsem častnikov zloglasne ÁVH,¹³ ki so se iz države umaknili zaradi strahu pred maščevanjem množice. Številni podatki govorijo o tem, da je po izbruhu revolucije ogromno častnikov ÁVH pobegnilo v Jugoslavijo. Samo iz Szegeda - mesta na jugu madžarske ob madžarsko-jugoslovanski (srbski meji) jih je odšlo 43, ki so zatočišče poiskali v Jugoslaviji.¹⁴ Podobno se je zgodilo tudi na slovenskem delu madžarsko-jugoslovanske meje, kjer so zgodaj zjutraj 31. oktobra 1956 poveljnik obmejne straže iz Nagykanizse, major Csillag in več visokih častnikov ter njihove družine z dvema osebnima avtomobiloma in tovornjakom v naselju Pince vstopili v Jugoslavijo oziroma v Slovenijo.¹⁵

Kot smo že omenili, je največ beguncev zbežalo po porazu revolucije 4. novembra. Samo na omenjeni dan - torej 4. novembra 1956 - je Madžarsko zapustilo več kot 7000 ljudi. Največ beguncev je odšlo novembra, vendar je še decembra 1956 madžarske meje dnevno prestopilo v poprečju tudi po tisoč ljudi. Na podlagi podatkov iz že večkrat navajenega poročila Centralnega statističnega urada je od izbruha revolucije do 31. decembra 1956 zbežalo 124.922 oseb. Januarja naslednjega leta je dnevno odšlo še od 500 do 600 oseb, vendar se je do takrat smer odhodov že spremenila.¹⁶

¹⁰ Posebej presenetljiva je zgodba študentov in učiteljev visoke gozdarske šole iz Soprona (mestece ob avstrijsko-madžarski meji), ki so družno pobegnili na Zahod in se po krajšem postanku v Avstriji naselili v kanadskem Vancouvru, kjer so na gozdarski katedri tamkajšnje univerze British Columbia ustanovili madžarski oddelek.

¹¹ KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 108. p.

¹² KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 112. p.

¹³ ÁVH (Államvédelmi Hatóság) - Uprava državne varnosti; po prevzemu oblasti s strani Komunistične partije Madžarske je postalo poglavito orodje pri teroriziranju madžarske družbe. Naloga ÁVH je med drugim bilo tudi varovanje meja (pripadniki so bili oblečeni v uniformo z zelenimi naramniki in obrobami na kapah), kakor tudi številnih internacijskih taborišč (kamor so internirali nasprotnike Partije in nasploh komunističnega sistema), ustanov in uradov (njihovi naramniki in obrobe so bili modre barve).

¹⁴ Csaba Farkas: Az 1956-os forradalom szegedi történetének jugoszláv vonatkozásai. (Na Jugoslavijo nanašajoči se dogodki v Szegedu med revolucijo 1956.) In: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 19-20. p.

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), t.e. 1186. Madžarski dogodki leta 1956.

¹⁶ KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 113. p.

Na začetku je največ ljudi iz Madžarske zbežalo čez Avstrijo, nato pa je od januarja 1957 dalje glavni cilj beguncev postala Jugoslavija. Do te spremembe "smeri bežanja beguncev" je prišlo zaradi tega, ker so sovjetske enote, skupaj z zvestimi Kádárjevimi¹⁷ četami poskušale čim bolj hermetično zapreti madžarsko-avstrijsko mejo ter s tem preprečiti nadaljnji beg iz države. Zaradi tega so odpoklicali veliko ljudi z ostalih meja - med ostalim tudi z jugoslovansko-madžarske meje - in jih namestili na avstrijsko-madžarsko mejo, kar je privedlo do tega, da je bila Jugoslavija od konca decembra 1956 edina, kamor so begunci lahko še zbežali.¹⁸

Tabela 2: Število madžarskih beguncev in datum njihovega odhoda na podlagi poročila Centralnega statističnega urada iz Budimpešte¹⁹

Datum odhoda beguncev iz Madžarske	Število	Delež
od 23. do 31. oktobra 1956	4.277	2,8%
od 1. do 30. novembra 1956	82.006	54,0%
od 1. do 31. decembra 1956	38.639	25,5%
Skupaj med 23. okt. in 31. dec. 1956	124.922	82,3%
od 1. do 31. januarja 1957	19.262	12,7%
od 1. do 28. februarja 1957	3.434	2,3%
od 1. marca do 31. aprila 1957	299	0,2%
Neznano	3.514	2,5%
Skupaj	151.731	100%

To dejstvo potrjuje tudi poročilo Uprave državne varnosti (UDV) za Slovenijo o madžarskih dogodkih leta 1956. V njem je zapisano, da so se 23. novembra 1956 na slovenskem odseku madžarsko-jugoslovanske meje pri kraju Tornyiszentmiklós-Pince srečali madžarski in jugoslovanski častniki. Ob tej priložnosti so madžarski častniki svoje jugoslovanske "kolege" zaprosili za dodatno, močnejše varovanje madžarsko-jugoslovanske meje, saj je večina njihovih enot za varovanje meja bilo preusmerjeno na madžarsko-avstrijsko mejo, tako da je ta del z njihove strani bil praktično nezaščiten.²⁰

Na podlagi poročila Centralnega statističnega urada naj bi januarja 1957 iz Madžarske odšlo skoraj 20.000 ljudi, februarja nato "le" 3434, marca in aprila pa se je za odhod odločilo skupno 299 oseb.²¹

Informacije o številu madžarskih beguncev v Jugoslaviji in o datumu njihovega prihoda nam dajejo zapisi v slovenskih tiskanih medijih, ki potrjujejo zgoraj navedene podatke. Ti pravijo, da je od začetka revolucije, to je od 23. oktobra do 1. decembra 1956 v Jugoslavijo zbežalo 690 oseb. Obenem je v poročilu Centralnega statističnega urada iz Budimpešte zapisano, da je v istem intervalu v Avstrijo odšlo več kot 85.000 oseb. Do 1. januarja 1957 je število beguncev v Jugoslaviji naraslo

¹⁷ Sovjeti so hkrati z vojaškim posredovanjem postavili tudi protivlado, za njenega vodjo pa postavili Jánoša Kádárja, ki je na oblasti ostal vse do 1989.

¹⁸ Jugoslavija namreč ni spadala v sovjetski blok, kakor ostale madžarske sosesde, na tleh katerih so povrh tega še bile nameščene sovjetske vojaške enote.

¹⁹ KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 113. p.

²⁰ ARS, AS 1931, t.e. 1186. Madžarski dogodki leta 1956.

²¹ KSH jelentés az 1956-os diszidálásról. In: Regio, 1991/4. 113. p.

za nadaljnjih tisoč oseb, to je na 1748. Kot že omenjeno, je število beguncev v Jugoslaviji kmalu zatem drastično naraslo. Do 20. januarja 1957 so v Jugoslaviji našeli 7958, 25. januarja 11.018, 1. februarja pa že 15.057 madžarskih beguncev (glej tabelo št. 3). Samo 24. januarja 1957 je madžarsko-jugoslovansko mejo prestopilo 699 oseb, sicer pa je državno mejo v tem času dnevno prestopilo več sto beguncev in si poiskalo zatočišče v Jugoslaviji.²² V poročilu UDV najdemo tudi zapise o številnih spodletelih poskusih prestopa meje. Sklicujoč se na madžarske mejne stražnike je namreč med ostalimi omenjeno, da so le-ti v drugi polovici januarja, v III. sektorju madžarsko-jugoslovanske meje²³ zajeli okoli 300 oseb, ki so želele zbežati v Jugoslavijo.²⁴

Tabela 3: Število madžarskih beguncev v Jugoslaviji in datum njihovega prihoda²⁵

Datum	Število beguncev
do 1. decembra 1956	690
do 1. januarja 1957	1.748
do 20. januarja 1957	7.958
do 25. januarja 1957	11.018
do 1. februarja 1957	15.057
do 16. februarja 1957	17.254
do 4. aprila 1957	18.799
do 1. julija 1957	19.599

V naslednjih mesecih je iz Madžarske odšlo postopoma vedno manj ljudi. Do 16. februarja 1957 je mejo prestopilo 17.254 oseb, do 4. aprila pa se je to število povečalo na 18.799, vendar je v primerjavi z begunskim valom januarja 1957 bilo to kljub vsemu veliko manj. Pri tem je pomembno vlogo odigralo tudi dejstvo, da je prerojena Kádárjeva vlada poostrila varovanje meje in da so pri tem graničarji večkrat uporabili tudi strelno orožje, o čem pričajo tudi številne smrtne žrtve.²⁶ Ne malokrat je prišlo tudi do mejnih incidentov, ko so strelji, namenjeni beguncem, pristali v Jugoslaviji.²⁷ Kljub temu je število beguncev v Jugoslaviji naraščalo vse do sredine leta; po podatkih, ki jih je objavil slovenski dnevnik Večer, je do 1. julija 1957 v državo vstopilo 19.599 madžarskih beguncev.²⁸

Madžarski begunci v Sloveniji

Mejo med Madžarsko in FLRJ so begunci leta 1956 lahko prestopili na področju treh ljudskih republik, in sicer v Ljudskih republikah Srbiji, Hrvaški in

²² Slovenski poročevalec, 26. 1. 1957.

²³ Najverjetneje je govor o slovenskem in međimurskem (hrvaškem) delu jugoslovansko-madžarske meje.

²⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1186. Madžarski dogodki leta 1956.

²⁵ Slovenski poročevalec, 26. 1. 1957; Slovenski poročevalec, 2. 2. 1957; Slovenski poročevalec, 17. 2. 1957; Slovenski poročevalec, 6. 4. 1957; Večer, 21. 1. 1957; Večer, 25. 7. 1957.

²⁶ Csaba Farkas: Az 1956-os forradalom szegedi történetének jugoszláv vonatkozásai. In.: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 20. p.

²⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1186. Madžarski dogodki leta 1956.

²⁸ Večer. 25. 7. 1957.

Sloveniji. Najbolj množično so prihajali v Srbijo.²⁹ K temu je predvsem pripomoglo to, da je na tem delu meje zelo malo naravnih preprek (reke, močvirja), ki bi lahko beguncem ovirale prestop meje, pa tudi prometne povezave z ostalimi predeli Madžarske, predvsem z Budimpešto so bile tu najboljše. Na madžarsko-slovenskem odseku državne meje prav tako ni veliko naravnih ovir (razen, gozdov), vendar je ta del izmed vseh treh najkrajši, v bližini pa tudi ni večjih naselij in s tem povezane prometne infrastrukture. Najdaljši del predstavlja madžarsko-hrvaška meja, ki pa jo pretežno določata reki Mura in Drava. Edino na območju Baranje ni nobenih naravnih ovir, ki bi beguncem kakor koli preprečevale nemoten prehod meje. Trenutno še nimamo točnih podatkov o tem, koliko madžarskih beguncev je prestopilo hrvaški, oziroma srbski odsek madžarsko-jugoslovanske meje. Zato pa je Uprava državne varnosti za Slovenijo pripravila zelo natančno in podrobno poročilo o madžarskih beguncih v Sloveniji.³⁰

Iz poročila je razvidno, da je leta 1956 slovenski del madžarsko-jugoslovanske meje prestopilo 355 beguncev. Če to število primerjamo s podatki za celotno državo se izkaže, da so begunci, ki so leta 1956 zbežali čez madžarsko-slovensko mejo, predstavljali 20% vseh beguncev v Jugoslaviji. Med omenjenih 355 oseb so vsi tisti že omenjeni major Csillag s tovariši in njihovimi družinami, kakor tudi celotna stotnija iz vojašnice Zajda blizu Lentija. Ob novici o sovjetskem napadu 4. novembra je v Zajdi nastala panika, katere posledica je bila, da so vsi navadni vojaki brezglavo zapustili vojašnico. Večina častnikov se je kljub temu odločila, da bodo sovjetske čete pričakali kar na kraju samem, ozirima v vojašnici. Med tistimi častniki, ki tega niso želeli, je bil tudi poročnik Turóczi, ki je skupaj s popolnoma opremljeno stotnijo vezistov in z avtomobili pri Rédictsu prestopil jugoslovansko/slovensko mejo.³¹ O dogodku je poročala tudi UDV za Slovenijo, ki je v nekaj suhoparnih besedah omenila, da se je stotnija - v viru navajajo pehotno stotnijo - iz vojašnice Zajda umaknila v Jugoslavijo.³²

Tabela 4: Madžarski begunci v Sloveniji³³

Kraj prejšnjega bivališča	Leto prihoda v Slovenijo	Število
Madžarska	1956	355
Madžarska	1957	1262
Madžarska - skupaj	1956 in 1957	1617
Ostale jugoslovanske republike	-	730
Rojeni v slovenskih taboriščih	-	14
Skupaj	-	2361

²⁹ Za to trditev zaenkrat nimamo točnih podatkov, zato se opiramo predvsem na spomine in na dejstvo, da so za madžarske begunce prav v Vojvodini ustanovili največ begunskih taborišč.

³⁰ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo Državne varnosti Republiškega sekretariata za notranje zadeve (RSNZ) 1957, I. Oddelek.

³¹ Imre Kapiller: Zalai Honvédek az 1956-os forradalomban. (Zalski vojaki v revoluciji 1956). In: '56 Zalaiban. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956-1958. Zalai Gyűjtemény 40. Zalaegerszeg, 1996. 47. p.

³² ARS, AS 1931, t.e. 1186. Madžarski dogodki leta 1956. Žal o tem, kaj se je s stotnijo, ki je zbežala v Jugoslavijo zgodilo kasneje, iz razpoložljivih virov nismo uspeli ugotoviti.

³³ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957. I. oddelek.

Zato pa je 23. decembra 1956 o madžarskih beguncih obširno pisal dnevnik Slovenski poročevalec, in sicer v posebni reportaži o begunskem taborišču Borl pri Ptuj. Iz članka lahko zremo, da so v grad Borl namestili tiste begunce, ki so madžarsko-jugoslovansko mejo prestopili na ozemlju Slovenije. Po novinarjevih besedah je večina teh prišla iz Budimpešte, bili pa so vseh starosti: od čisto majhnih otrok pa vse do oseb, starejših od 60 let. Madžarsko begunsko vprašanje je avtor poskušal prikazati skozi pripovedovanja ljudi različnih poklicev in starosti.³⁴ Kot zanimivost naj omenimo, da je 12 od 355 madžarskih beguncev v Sloveniji leta 1956 v državo vstopilo legalno, to je z osebnimi dokumenti. Za politični azil so zaprosili šele kasneje.³⁵

V naslednjem letu je - zaradi zgoraj omenjenih razlogov - slovenski odsek madžarsko-jugoslovanske meje prestopilo občutno več oseb, točneje 1262. Na žalost pa v poročilu UDV ni zapisano, katerega meseca v letu 1957 so begunci prispeli. Zato pa je iz opisanih procesov prihoda madžarskih beguncev v Jugoslavijo razvidno, da jih je največ prišlo januarja in februarja. O tem posredno najdemo zapis tudi v poročilu UDV, in sicer pri navedbi datuma ustanovitve begunskih taborišč na območju Slovenije. Omenjeno je namreč, da so morali januarja 1957, zaradi prihoda večjega števila beguncev, postaviti kar tri taborišča oziroma centre.³⁶

V letih 1956 in 1957 je slovenski del madžarsko-jugoslovanske meje prestopilo 1617 madžarskih beguncev. Poleg tega je jugoslovanska oblast 730 oseb, ki so v državo vstopile na ozemlju Ljudskih republik Hrvaške in Srbije, namestila v slovenska taborišča. V poročilu UDV je prav tako navedeno, da se je v taboriščih rodilo 14 otrok, kar potrjuje dejstvo, da so Madžarsko zapustili predvsem mladi, mobilni ljudje. Iz seštevka zgoraj navedenih podatkov je razvidno, da je bilo v letih 1956 in 1957 v slovenskih begunskih taboriščih - skupaj z novorojenčki - nastajeno 2361 madžarskih beguncev.³⁷

Begunska taborišča v Sloveniji

Jugoslovanske oblasti so za madžarske begunce ustanovile taborišča, med katerimi je bilo tudi nekaj prehodnih, ki niso delovala kot begunska taborišča v pravem pomenu besede. Žal iz nam dosegljivih virov ni razvidno, katera taborišča so bila organizirana kot prehodna, in katera kot prava taborišča oziroma centri za begunce.³⁸ Tudi o natančnem številu taborišč v državi nimamo pravih podatkov. András Rozs je o beguncih iz Županije Baranja, ki so zatočišče poiskali v Jugoslaviji, pisal v posebnem poglavju svoje študije "Az 1956-os forradalom Baranya megyében" (Revolucija leta 1956 v Županiji Baranja). Avtor omenja, da je bilo v Jugoslaviji i

³⁴ Slovenski poročevalec, 23. 12. 1956; zanimivo je, da je omenjeni članek bil edini, ki se je sploh ukvarjal z vprašanjem madžarskih beguncev v Sloveniji. Pregledali smo namreč vse številke pomembnejših slovenskih dnevnikov (Slovenskega poročevalca, Večera, Ljudske pravice), ki so izšle med oktobrom 1956 in februarjem 1958. Ostali članki so večinoma prevzeli Tanjugova poročila, oziroma izjave s tiskovnih konferenc jugoslovanskega notranjega ali zunanjskega ministrstva.

³⁵ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Iz razpoložljivih virov ni razvidno, katera jugoslovanska taborišča so bila prehodna in katera so delovala kot centri oz. prava begunska taborišča. Zato smo v študiji vsa taborišča upoštevali kot begunska taborišča.

25 taborišč za madžarske begunce, vendar ne navaja niti vira podatkov, niti imen vseh taborišč (razen nekaterih).³⁹ Kljub temu smo na podlagi raznih osebnih izpovedi, časopisnih člankov in študij izvedeli imena nekaterih jugoslovanskih begunskih taborišč, organiziranih za madžarske begunce. Tako so obstajala na Hrvaškem taborišča v Koprivnici, Belem Manastiru, Osijeku, Čakovcu in največje, Gerovo pri Reki, v Bosni blizu Sarajeva, v Makedoniji v Kruševem ter Oteševem in Carina ob Prespanskem jezeru in seveda v Srbiji, največ v Vojvodini: Srbobran, Horgoš, Palič, Kaniža, Ečka, Sombor, Bajmok, Krivaja, Mataruška Banja, Vrnjačka Banja, Banja Koviljača in Niška Banja.⁴⁰ Svetislav Stefanović, državni sekretar za notranje zadeve je 17. februarja 1957 v intervjuju za Tanjug o madžarskih beguncih omenil tudi begunska taborišča: "Begunci so nastanjeni v raznih društvenih domovih, gospodarskih in gostinskih objektih, kopališčih in letoviščih. Večino teh objektov je bilo treba adaptirati in opremiti s posebnim inventarjem..."⁴¹

Glede taborišč oziroma poslopij, kamor so namestili madžarske begunce je bilo v Sloveniji podobno kot drugod po državi. Na območju Slovenije je za madžarske begunce bilo urejeno 10 begunskih taborišč (glej tabelo št. 5). In medtem ko na državni ravni zaenkrat nimamo podatkov o tem, katera taborišča so bila begunska, in katera le t. i. prehodne postaje, so za Slovenijo na voljo zelo natančni podatki. Izmed desetih taborišč je bilo osem begunskih, dve pa sta bili prehodni oziroma sta delovala kot sprejemni oziroma prehodni postaji.⁴² Iz zemljepisne lege taborov je razvidno, da so bili ti urejeni v severovzhodnem delu Slovenije, torej blizu madžarske meje.

*Tabela 5: Taborišča za madžarske begunce v Sloveniji ter datum njihovega odprtja in zaprtja*⁴³

Kraj	Odprto	Zaprto
Veržej	1. 11. 1956	20. 11. 1956
Borl	20. 11. 1956	3. 4. 1957
Radenci	14. 1. 1957	1. 4. 1957
Štatenberg	17. 1. 1957	1. 4. 1957
Rogaška Slatina	28. 1. 1957	18. 4. 1957
Jelšingrad	18. 2. 1957	17. 5. 1957
Bizeljско	28. 2. 1957	avgusta 1957
Brestanica	11. 3. 1957	1. 11. 1957
Črnci na Apaškem polju	30. 3. 1957	julija 1957
Murska Sobota	julija 1957	1. 11. 1957

³⁹ Rozs András: Az 1956-os forradalom Baranya megyében. (Revolucija leta 1956 v Županiji Baranja). In.: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 32-36. p.

⁴⁰ Hegedűs Attila: A Délvidéki '56-os Műhely eddigi kutatásainak eredményei. (Dosedanji rezultati raziskovanja Delavnice '56). In.: Távlatok. A Nyitott Távlatok civil szervezet folyóirata. I. évf. 1. sz., 2003. június. Szabadka. 62. p.

⁴¹ Slovenski poročevalec, 17. 2. 1957.

⁴² ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

⁴³ Prav tam.

Prvo taborišče so odprli v Veržaju, naselju na desnem bregu Mure že med revolucijo, to je 1. novembra 1956. Zaradi premajhne kapacitete so ga po treh tednih zaprli, nato pa v gradu Borl pri Ptuju ustanovili novega. Januarja 1957 se je v Sloveniji pričelo množično "ustanavljanje begunskih taborišč", in sicer po tistem, ko je iz Madžarske prispelo veliko beguncev in je zanje v že obstoječem taborišču Borl enostavno zmanjkalo prostora. Tako so v dveh tednih - med 14. in 28. januarjem 1957 - nastala taborišča v Radencih, Štatenbergu in Rogaški Slatini. Begunci so bili nastanjeni v tamkajšnjih hotelih, saj sta bili naselji Radenci in Rogaška Slatina znani po zdravilišču in mineralni vodi. V Štatenbergu so begunce namestili v graščini, preurejeni v hotel. Omenjena taborišča za begunce - skupaj z gradom na Borlu - so v turistični sezoni zaprli oziroma so jih dali na razpolago turistom.⁴⁴ Na tem mestu moramo omeniti, da so ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod po državi, v begunska taborišča preuredili številne grajske in zdraviliške hotele. Izmed že omenjenih srbskih taborišč so štirje delovali tudi kot zdravilišča ali kopališča (Mataruška Banja, Vrnjačka Banja, Banja Koviljača in Niška Banja).

Ker so bila slovenska begunska taborišča, ustanovljena ob koncu 1956 in januarja 1957, večinoma v turističnih objektih, so zaradi turistične sezone, do spomladi 1957 njihovi začasni prebivalci postali "moteči". O tem problemu so slovenski časniki pisali že januarja 1957: "Ob začetku turistične sezone - v aprilu - bodo nastopile še druge težave, ker bo treba dobiti nove objekte za razmestitev beguncev, v kolikor z mednarodno pomočjo ne bo izvršena evakuacija." Poleg tega je članek še navedel, da so do 28. januarja 1957 v Jugoslaviji: "... organizirali 22 sprejemališč v turističnih domovih, domovih kulture, po vaseh in drugih gostinskih in zdraviliških objektih, v Vojvodini, Srbiji, Hrvatski, Sloveniji in na Jadranu".⁴⁵ Zaradi tega so oblasti na področju Slovenije - in verjetno tudi v drugih krajih po državi - uredile nova taborišča: ob koncu februarja 1957 na Bizeljskem, 11. marca v Brestanici, 30. marca pa še prehodno postajo v Črncih na Apaškem polju. V vseh treh naseljih so taborišča bila nameščena v tamkajšnjih gradovih. Seveda pa so medtem ukinili prejšnja taborišča v turističnih objektih: v Radencih in na Štatenbergu 1. aprila, na Borlu 3. aprila, v Rogaški Slatini pa 18. aprila.⁴⁶

Dne 18. februarja 1957 so odprli begunsko taborišče v Jelšingradu (v bližini Šmarij pri Jelšah), in sicer - kot je to razvidno iz poročila UDV - predvsem za "operativno delo", oziroma za kontrašpijonažo in vohunsko dejavnost, kamor so želeli namestiti s "selekcijo" izbrane osebe. Za t. i. "zanimive emigrante" so tudi v ostalih taboriščih poskušali urediti posebne prostore. Iz poročila pa zvemo tudi, da zamisli niso mogli uresničiti; do takrat namreč, ko bi uspeli "zanimive emigrante" ločiti od drugih, so iz Madžarske ali ostalih jugoslovanskih republik prišli številni novi begunci in težave z njihovo namestitvijo so privedle do tega, da se jim je omenjeni načrt popolnoma podrl. Begunsko taborišče Jelšingrad so zaprli 17. maja 1957. Julija je podobno usodo doživelo tudi prehodno taborišče oziroma postaja v Črncih na Apaškem polju. Namesto njega so v Murski Soboti ustanovili novega, vendar z manjšo zmogljivostjo. Zaradi upada števila beguncev so avgusta ukinili tudi bizeljsko taborišče. Poslednji dve taborišči za begunce v Sloveniji - Brestanico

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Slovenski poročevalec, 29. 1. 1957.

⁴⁶ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

in Mursko Soboto - so zaprli 1. novembra 1957, preostale begunce pa preselili v taborišče Gerovo pri Reki.⁴⁷

Vzdrževanje begunskih taborišč je na začetku jugoslovanska država financirala sama, z naglim porastom beguncev januarja 1957 pa je bila prisiljena zaprositi za pomoč v tujini. O tem je 26. januarja 1957 poročal tudi Slovenski poročevalec: "Generalni sekretar jugoslovanskega Rdečega križa dr. Olga Milošević bo odpotovala 26. t. m. v Ženevo, kjer bo pri Ligi Društev Rdečega križa posredovala, da bi izdala proglas za pomoč pri nastavitvi in vzdrževanju madžarskih beguncev v Jugoslaviji. Ker število beguncev iz Madžarske v zadnjem času narašča, bo dr. Olga Milošević zahtevala, naj se nudi Jugoslaviji večja mednarodna pomoč."⁴⁸ Prošnja Jugoslavije je padla na plodna tla, o čemer je državni sekretar za notranje zadeve, Svetislav Stefanović tri tedne kasneje v že omenjenem intervjuju povedal: "Posamezne karitativne organizacije, kakor Liga Društev Rdečega križa, norveški in argentinski Rdeči križ, pomoč evangelističnih cerkev Nemčije in CARRE so poslale pomoč v hrani, ponošeni obleki, zdravilih in podobnem v za približno 70 milijonov dinarjev." Iz članka je še razvidno, da je visoki komisar OZN za begunce jugoslovanskemu Rdečemu križu dal na razpolago 50.000 dolarjev kot nujno pomoč.⁴⁹ Še februarja je visoki komisar OZN za begunce v Beogradu odprl začasni urad. Na predlog vodje urada so konec februarja 1957 ustanovili Komite za koordinacijo pomoči (njegovi člani so prihajali iz vrst predstavnikov jugoslovanskega Rdečega križa, Začasnega urada visokega komisarja OZN in organov vlade Jugoslavije), katerega glavna naloga je bila razdeljevanje pomoči, prispele iz tujine med madžarske begunce v Jugoslaviji. Na ustanovitvenem sestanku Komiteja za koordinacijo pomoči so sporočili tudi podatke o pomoči, ki jo lahko nudijo razne dobrodelne organizacije. "Liga Društev Rdečega križa je pripravljena prevzeti osnovno prehrano 10.000 beguncev, organizacija CARRE bo poslala do konca marca 10.000 standardnih zavojev hrane, 20.000 zavojev z osebnim priborom itd. Britansko dobrodelno društvo za pomoč Madžarom bo dalo na razpolago 170 ton obleke, določeno količino hrane, zdravila in 20 montažnih barak za skupno 1.000 ljudi. Svet svetovnih cerkva in luteranska svetovna pomoč so že poslali 388 ton riža za potrebe madžarskih beguncev."⁵⁰

Življenje v taboriščih

O organizaciji taborišč ter o okoliščinah življenja beguncev v taboriščih vemo zaenkrat zelo malo, kajti dokumentov, na podlagi katerih bi si lahko vsaj predstavljali ureditev in vsakdanje življenje jugoslovanskih, znotraj teh pa slovenskih taborišč, še nimamo na razpolago. Dnevnik Ljudska pravica je 17. februarja 1957 objavil intervju z državnim sekretarjem za notranje zadeve Svetislavom Stefanovićem, iz katerega lahko zvemo, da je bilo za madžarsko begunsko problematiko v Jugoslaviji pristojno notranje ministrstvo, obširnejših podatkov pa o tem v članku ni zaslediti.⁵¹

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Slovenski poročevalec, 26. 1. 1957.

⁴⁹ Slovenski poročevalec, 17. 2. 1957.

⁵⁰ Slovenski poročevalec, 24. 2. 1957.

⁵¹ Ljudska pravica, 17. 2. 1957.

Vsakdanje življenje beguncev v nekaterih taboriščih nam nekoliko razkrijejo le posamezna pričevanja in intervjuji.⁵² Ta pričevanja - gre izključno za spomine madžarskih beguncev - pa nam kažejo dokaj raznoliko sliko. Tako so bili npr. pogoji za življenje v tistih taboriščih, ki so bila nameščena v zdraviliških hotelih ali drugih turističnih objektih, veliko boljši kot v ostalih. Izredno slabi spomini vežejo begunce na osiješki tabor "Ankin dvor", ki je bil po pripovedovanjih "najverjetneje kašča ali konjušnica boljše vrste" in kjer je "zgoraj, spodaj pritekala voda in je bilo zelo zračno".⁵³ Podobno slabo mnenje so imeli begunci tudi o makedonskem barakarskem taborišču pri Kruševu, ki ga niti podnevi niso upali zapustiti, zaradi v bližini oprezajočih volkov, ter v katerem niso bili zagotovljeni "niti prava in redna oskrba, niti kurjava ali zadostna količina odej, niti stiki z uradnimi organi".⁵⁴ Tudi o Gerovu, enem največjih begunskih taborišč v Jugoslaviji je slišati veliko slabega. V svojem pripovedovanju ga je eden izmed beguncev opisal kot "tabor smrti", ki je bil zmeraj strogo zastražen in kjer je, po njegovih besedah, izkusil pravo življenje "gulagov".⁵⁵

Taborišča na območju Slovenije so spadala med bolj kakovostne jugoslovanske begunske centre, saj so bili nameščeni v turističnih objektih, hotelih ali gradovih.

Na žalost pa podatkov o organizacijski sestavi teh taborišč nimamo (razen o tem, da je madžarsko begunsko vprašanje bilo v pristojnosti notranjega ministrstva, torej tudi vodstvo taborišč). V razpoložljivih virih je omenjeno le, da so bili med begunci v taboriščih organizirani t. i. "emigrantski odbori". V njihovo kompetenco je spadalo urejanje manjših zadev, ki so zadevale begunce. Veliko več pa vemo o "operativnih delih", ki so jih med begunci izvajali organi UDV.

Že večkrat omenjeno poročilo UDV namreč navaja, da so vsi madžarski begunci v Sloveniji - razen otrok in mladoletnikov - bili izprašani, in sicer na podlagi t. i. "Upitnika".⁵⁶ To pomeni, da je od 2361 beguncev omenjeni vprašalnik izpolnilo, oziroma da je bilo na podlagi vprašalnika izprašanih kar 1617 oseb. Delo so opravljali s pomočjo številnega osebja. V različnih taboriščih je naenkrat delalo 2-5 "operativcev", največ jih je bilo v Rogaški Slatini (5 operativcev) in v Brestanici (4 operativci). Zapisano je tudi, da je delo operativcev oviralo več dejavnikov: neznanje madžarskega jezika, nepoznavanje madžarske notranje politike, oziroma takratnega položaja na Madžarskem in pogoste menjave osebja.⁵⁷ Pri delu so jim pomagali tudi tolmači ter administrativno, tehnično in drugo osebje. Je pa to delo Uprave državne varnosti imelo tudi uspehe. V poročilu je zapisano, da "za obdelavo beguncev v taboriščih so pridobili 65 emigrantov...", katerih večino so vpeljali predvsem na podlagi kompromitiranih podatkov in le majhen odstotek teh

⁵² Na žalost takšnih intervjujev in pričevanj, ki bi prikazovali vsakdanje življenje beguncev v slovenskih taboriščih, zaenkrat še nimamo na razpolago.

⁵³ Rozs András: Az 1956-os forradalom Baranya megyében. In.: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 35. p.

⁵⁴ Deák Ferenc: Ötvenhat egy dráma- és filmró szemével. In.: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 108. p.

⁵⁵ Hegedűs Attila: A Délvidéki '56-os Műhely eddigi kutatásainak eredményei. In: Távlatok. A Nyitott távlatok civil szervezet folyóirata. I. évf. 1. sz., 2003. június. Szabadka. 63. p.

⁵⁶ V viru je vprašalnik naveden kot "poznati Upitnik", vendar pa ne pove ničesar o vprašanih, ki jih je le-ta zajemal. Edino, kar omenja je, da je med ostalim vseboval tudi vprašanja o delavskih svetih na Madžarskem, o mejnem režimu, sovjetskih četah in o sovjetskem vmešavanju v madžarske notranje zadeve.

⁵⁷ Tako je v taborišču Brestanica v času obstoja z madžarskimi begunci delalo skupno 14 operativcev.

na "patriotski" ali prijateljski ravni. Pri omenjenem delu so med begunci razkrinkali tudi več pripadnikov ÁVH in madžarske policije.⁵⁸

Kot zanimivost omenjamo upor beguncev v bizeljskem in brestaniškem taborišču proti novemu taboriščnemu redu. V obeh primerih je morala posredovati policija, 12 vodij upora pa je pristalo pred sodnikom za prekrške.⁵⁹

Usoda madžarskih beguncev, nastanjenih v slovenskih taboriščih

Preden se posvetimo beguncem v Sloveniji oziroma njihovi nadaljnji usodi, na kratko pogledimo, kaj se je zgodilo z madžarskimi begunci na državni ravni. Končnih podatkov o usodi približno 20.000 beguncev, ki so leta 1956 in 1957 zbežali v Jugoslavijo, žal nimamo. Na razpolago so nam pa podatki, ki jih je objavil dnevnik Večer in nam predstavljajo stanje na dan 1. julija 1957. Iz teh podatkov je razvidno, da je do tega dne v Jugoslavijo zbežalo 19.559 ljudi. Od teh se je do 1. julija 1957 na Zahod izselilo 7832 oseb, nazaj na Madžarsko se je vrnilo 2521, 575 beguncev pa se je odločilo za naselitev v Jugoslaviji. V začetku julija leta 1957 je bilo v jugoslovanskih taboriščih nastanjenih še 8631 madžarskih beguncev (glej tabelo št. 6).⁶⁰

Tabela 6: Podatki o madžarskih beguncih v Jugoslaviji na dan 1. julija 1957⁶¹

Stanje do 1. julija 1957	Število
Do 1. julija 1957 pribežalo v Jugoslavijo	19559
Vrnilo se na Madžarsko	2521
Izselilo se na zahod	7832
Naselilo se v Jugoslaviji	575
V taboriščih ostali begunci (1. julija 1957)	8631

O nadaljnji usodi beguncev, ki so ostali v jugoslovanskih taboriščih zaenkrat še nimamo podatkov. Znano je le, da je zadnja skupina madžarskih beguncev, ki se je odločila za odhod na Zahod, zapustila Jugoslavijo januarju 1958.⁶²

Za večino izmed 2361 oseb, ki so bile nastanjene v desetih slovenskih taboriščih, je Jugoslavija oziroma Slovenija bila le vmesna postaja na poti proti Zahodu. Že večkrat navajano poročilo UDV pravi, da je natanko 499 madžarskih beguncev odšlo iz Slovenije naravnost na Zahod. Največ (355 oseb) jih je odšlo v Švico. Sicer pa je švicarska vlada v Rogaško Slatino in v Brestanico poslala posebno komisijo z nalogo pomagati tistim, ki želijo odpotovati v Švico. Tako je komisija obe taborišči obiskala kar trikrat in tiste, ki so to želeli, v treh transportih tudi prepeljala v Švico. Iz Slovenije jih je veliko odpotovalo tudi v Avstrijo (50 oseb) in Belgijo (40 oseb), v ostale države - Francijo, Izrael, Dansko, Zahodno Nemčijo, Italijo, Avstralijo itd. - pa manj kot po deset oseb. Pri odhodu beguncev

⁵⁸ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Večer, 25. 7. 1957.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Večer, 19. 12. 1957.

je veliko pomagal tudi Začasni urad visokega komisarja OZN za begunce v Beogradu, oziroma njegovi uslužbenci, ki so večkrat obiskali vsa taborišča v Sloveniji. Jugoslovanske oblasti so večino beguncev iz slovenskih taborišč (skupno 1740 oseb), ki so želeli odpotovati na Zahod, preselile v taborišča v drugih jugoslovanskih republikah, odkoder so nato organizirano odpotovali. Največ beguncev si je za novo domovino izbralo čezmorske države, ZDA, Kanado in Avstralijo. Večino teh beguncev so pred odhodom naselili v taborišče Gerovo, od tam pa so z ladjo - iz reškega pristanišča - ali vlakom odpotovali v izbrane dežele.⁶³

*Tabela 7: Usoda madžarskih beguncev v Sloveniji*⁶⁴

	Število beguncev
Iz Slovenije odšli na Zahod (predvsem v Švico)	499
Premeščeni v druga jugoslovanska taborišča	1.740
Vrnili se na Madžarsko	64
- prisilno vrnjenih	9
Pobegnili iz taborišč	29
Ostali v Jugoslaviji/Sloveniji	27
Umrli v Sloveniji	2
Skupaj	2.361

Izmed v Sloveniji nastanjenih beguncev se je na Madžarsko vrnilo 64 oseb, od teh 9 prisilno. Žal v poročilu UDV ni zapisano, kdo so bili tisti, ki so jih s silo vrnili, in zakaj. O prisilnih preselitvah niti v ostalih razpoložljivih virih nismo zasledili nobenih zapisov, zato pa nekateri viri, pričevanja posredno omenjajo,⁶⁵ da je jugoslovanska vlada nekje do začetka decembra 1956 nekatere begunce tudi s silo vrnila na Madžarsko.⁶⁶

K vračanju madžarskih beguncev v domovino naj bi pripomogla tudi madžarska komisija za repatriacijo, ki je kar petkrat obiskala različna slovenska taborišča, vendar brez večjega uspeha.⁶⁷ Ob vsakokratnem obisku je madžarsko komisijo za repatriacijo spremljala skupina uslužbencev Zčasnega urada visokega komisarja OZN za begunce, in nemalokrat je med njimi prišlo tudi do večjih in manjših nesoglasij. Vendar pa je večina beguncev zavračala vsakršne stike z madžarsko komisijo za repatriacijo; pogovarjali in dogovarjali so se le s sodelavci visokega komisarja OZN za begunce. V zvezi s tem velja omeniti izjavo Istvána Deáka, člana madžarske komisije za repatriacijo, ki jo je v zvezi z begunci povedal pred predstavniki jugoslovanskih oblasti. V izjavi - ki so jo povzeli sodelavci UDV - je namreč zelo močno občutiti odnos madžarskih oblasti do beguncev, oziroma

⁶³ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ ARS, AS 1931, t.e. 1186. Madžarski dogodki leta 1956.; Farkas Csaba: Az 1956-os forradalom szegedi történetének jugoszláv vonatkozásai. In: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 20.p.; Rozs András: Az 1956-os forradalom Baranya megyében. In: '56 és Délvidék. 2002. Újvidék - Novi Sad. 35. p.

⁶⁶ Zadeva prisilno vrnjenih madžarskih beguncev zahteva dodatne raziskave, saj zaenkrat ni znano, kdo so bili ti ljudje, zakaj so jih izselili in skupno koliko beguncev v Jugoslaviji je doletela ta usoda.

⁶⁷ Na podlagi poročila UDV lahko domnevamo, da madžarska komisija za repatriacijo ni imela veliko uspehov. Za vrnitev v domovino so uspeli prepričati le 17 oseb.

do samega begunskega vprašanja: "...v svoji misiji za repatriacijo nikakor ne uspevajo (madžarska komisija za repatriacijo, op. a.) in dodal, da tako stanje Madžarski ne škodi, ker Madžarska takšnih ljudi ne potrebuje, smilimo se mu le mi, Jugoslovani, ker imamo toliko dela z begunci, torej z njihovimi državljani."⁶⁸

V poročilu UDV je omenjeno tudi, da je iz slovenskih taborišč - ni pa zapisano, iz katerih - pobegnilo 29 beguncev, ki so novo zatočišče poiskali v Avstriji. Dve osebi manj, torej 27 se jih je odločilo, da ostanejo in se naselijo v Jugoslaviji.⁶⁹ V zvezi s tem vir omenja, da je od omenjenih 27 ljudi bilo 15 odraslih in 12 otrok. Med odraslimi je 10 državljanov FLRJ, 5 pa Madžarske, ter da je 8 oseb slovenske, 7 pa madžarske narodnosti, vsi pa imajo tu svoje sorodnike.⁷⁰

Na koncu povzemamo, da je od 2361 madžarskih beguncev, ki so se po revoluciji zatekli v Slovenijo, 2332 od tod kasneje tudi odšlo. Na Zahod se je izselilo 2268 oseb, 64 se jih je po taki ali drugačni poti vrnilo na Madžarsko, 27 se je odločilo za življenje v Jugoslaviji (po vsej verjetnosti v Sloveniji), dve osebi pa sta umrli v begunskih taboriščih.

Attila Kovács

THE HUNGARIAN EXODUS IN 1956-57 WITH A PARTICULAR FOCUS ON THE REFUGEES WHO FLED TO YUGOSLAVIA (SLOVENIA)

S u m m a r y

In the wake of a crushed revolution in November 1956, some 200,000 people left Hungary. The great majority, approximately 90 percent, fled to Austria and the remaining 10 percent to Yugoslavia. The so far available data suggest that at least 19,599 Hungarians took refuge in Yugoslavia. Most of these refugees fled to Yugoslavia in January and February of 1957, after the Soviet armed forces and those loyal to Janos Kadar had hermetically sealed the Austro-Hungarian border.

From the 20,000 Hungarians who came to Yugoslavia, 2,361 took refuge in Slovenia. Out of these, 1,617 crossed the Yugoslav-Hungarian border at the Slovene section and 730 were transferred to Slovenia from other Yugoslav republics. As a noteworthy curiosity, among those who entered Slovenia directly was an entire signal company of the Hungarian Army, complete with military equipment and vehicles. The fact that 14 children were born in the Slovene refugee camps at the time indicates that those who had fled Hungary in 1956 and 1957 were predominantly young and mobile.

The Yugoslav authorities set up refugee camps throughout the country, ten of them in the northeast Slovenia, near the border with Hungary. For this purpose, hotel complexes in various health resorts (such as Radenci and Rogaška Slatina) and castles (Borl, Jelšingrad and Brestanica) were rearranged. The Hungarian refugee issue, including the organisation of the camps, was the responsibility of the Yugoslav Interior Ministry.

For many Hungarian refugees, Austria and Yugoslavia (Slovenia) were only temporary, transit stops. From among 2,361 refugees who had been accommodated in the camps in Slovenia, 2,239 continued their journey to different western countries. Out of these, 499 left directly from Slovenia, mostly (355) to Switzerland. The Yugoslav authorities transferred the majority of the 1,740 west-bound refugees to camps in other Yugoslav republics, from where they continued their journey in a more organised manner. Most of them chose the United States of America, Canada and Australia as their new homelands.

⁶⁸ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

⁶⁹ V poročilu ni zapisano, ali so se ti begunci naselili v Sloveniji, ali pa mogoče v kateri od ostalih jugoslovanskih republik; domnevamo, da so ostali v Sloveniji.

⁷⁰ ARS, AS 1931, A-10-13/2. Letno poročilo DV RSNZ 1957, I. oddelek.

Among those assisting in the transfer of the refugees were the Provisional Bureau of the United Nations' High Commissioner for Refugees in Belgrade and its employees, as well as various 'state' commissions for the Hungarian refugees. In Slovenia, the Swiss Commission for Refugees was particularly active, paying several visits to the camps and organising the transfer of the refugees. Of all the refugees accommodated in Slovenia, only 64 returned to Hungary, also owing to the efforts of the Hungarian Repatriation Commission.

Twenty-nine refugees who had escaped from the Slovene refugee camps found their new asylum in Austria, while twenty-seven decided to settle in Yugoslavia (Slovenia). Two Hungarian refugees died while in a Slovene refugee camp.

1.01

UDK 343.322(4)"1939/1945"

Prejeto 11. 12. 2006

Jože Prinčič*

Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva 1945-1990**

IZVLEČEK

V članku obravnava avtor odnos slovenske oblasti do položaja direktorja v gospodarskih podjetjih v letih 1945 do 1990. Ugotavlja, da so v prvih povojnih letih ta odnos najbolj pogojevale gospodarske potrebe in veliki razvojni načrti, zaradi katerih nova oblast funkcije direktorja ni odpravila. Ko pa so v kasnejših letih v ospredje prišle ideološke in politične zahteve, družba direktorjem ni bila več pripravljena priznati večje vloge in vpliva v gospodarskem življenju. Direktorji so praviloma postali dežurni krivci za gospodarske in druge napake. Šele proti koncu osemdesetih let, ko je gospodarska kriza napravila svoje, so direktorji dobili bolj proste roke pri vodenju poslovne politike.

Ključne besede: Slovenija, gospodarstvo, podjetništvo, socializem, direktor, reelekcija, ustavna dopolnila

ABSTRACT

THE POSITION OF MANAGER IN SLOVENE SOCIALIST ECONOMY BETWEEN 1945 AND 1990

In the paper, the author deals with the attitude of the political regime towards the managerial position between 1945 and 1990. He finds that, in the first post-war years, this attitude was largely determined by current economic needs and major development plans, due to which the new regime refrained from abolishing the position. In the subsequent years, however, with ideological and political considerations coming to the fore, society was no longer prepared to acknowledge any positive role and influence of managers in the economy. Instead, managers were regularly held responsible for economic and other failures. It was only towards the end of the 1980s, after an economic crisis had left its mark in Slovenia, that managers were again given freer hand in the conduct of their business policies.

Key words: Slovenia, economy, entrepreneurship, socialism managers, re-election of managers, constitutional amendments

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: joze.princic@inz.si

** Projekt št. L6-7129 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. L6-7129).

Po koncu druge svetovne vojne v Sloveniji ni bilo več prostora za zasebno lastnino in individualno podjetništvo. Nova oblast je prevzela nadzor nad gospodarskim življenjem. Pospešeno so uvajali načrtno gospodarstvo in krepili državni gospodarski sektor. Zavedali pa so se, da v prehodnem obdobju nakopičenih težav ne bodo mogli rešiti brez odločnih in sposobnih voditeljev v gospodarstvu - direktorjev. Ta izpostavljeni položaj so sklenili obdržati in ga prilagoditi ideološkim ter političnim zahtevam. Direktorje zveznih, republiških in lokalnih podjetij je imenovala državna oblast. Postali so državni uradniki.

Delitev položaja

V prvih letih po koncu druge svetovne vojne je bil položaj direktorja oziroma ravnatelja ugledna, skoraj komisarska funkcija. Državni organi so na ta mesta imenovali člane komunistične partije in aktivne udeležence osvobodilnega gibanja. Država je od direktorja pričakovala, da bo kot "dober in vesten gospodar skrbel za poverjeno mu ljudsko imovino",¹ zato mu je dala velika pooblastila in ga neposredno zadolžila za uresničitev proizvodnega in drugih planov. Splošni zakon o državnih gospodarskih podjetjih je direktorja zadolžil, da vodi celotno poslovanje, skrbi za delovno disciplino, razporeja delavce in uslužbence, sklepa pogodbe ter zastopa podjetje pred državnimi organi.²

Junija 1947 je slovensko partijsko vodstvo omejilo avtoritarno vlogo direktorja v podjetju tako, da je zmajšalo njegove pristojnosti ter uvedlo kolektivno vodenje podjetja.³ Direktor je bil še vedno neposredno odgovoren za plan in proizvodnjo, odločal je o "vseh ukrepih in direktivah" v tovarni. Odgovornost za politično delo, za "ščitenje" interesov delavcev, za večjo delovno storilnost in za "odpravljanje napak v produkcijskem procesu" pa sta prevzela sekretar partijske organizacije in predsednik sindikalne organizacije v podjetju. Direktor je moral za vse pomembne odločitve dobiti soglasje partijskega sekretarja in predsednika sindikata. Od njiju je moral sprejemati predloge in pobude, ki jih je sicer lahko zavrnil, s čimer pa ni pridobil ničesar, saj je sledilo posredovanje višjih partijskih organov.

Z delavskim samoupravljanjem, ki je bilo uvedeno na začetku petdesetih let, se je odgovornost direktorja še bolj razpršila. Poleg pristojnega državnega organa, ki ga je tudi imenoval, je bil za svoje delo odgovoren še upravnemu odboru podjetja, član katerega je postal. Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi podjetji mu je sicer dopuščal, da zadrži izvajanje sklepov upravnega odbora, ki niso bili v skladu s predpisi ali družbenimi plani. Ob tem pa mu je naložil, da opravi tudi delo s področja upravnega odbora, če le-ta tega ni "pravočasno" opravil. Ta zakon je še zmanjšal vlogo direktorja pri vodenju podjetja ter ga še bolj omejil na "upravljanje s stvarmi", to je na organiziranje procesa in vodenje poslovanja.⁴ To se je kmalu pokazalo na kvaliteti vodstvenega kadra. Vse več je bilo direktorjev, ki niso bili kos svoji nalogi.

¹ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Glavne direkcije kovinske industrije LRS (AS 279), šk. 46, Pravila o organizaciji in poslovanju državnega industrijskega podjetja Plamen, 21. 10. 1947.

² Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije (dalje UL FLRJ), št. 62-437, 2. 8. 1946.

³ ARS, fond CK ZKS (AS 1589), šk. 11, Navodilo CK ZKS vsem komitejem, 24. 6. 1947.

⁴ UL FLRJ, št. 43-391, 5. 7. 1950, Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih.

Povečanje upravljalске moči in finančnega vpliva

Reformna miselnost, ki je začela v gospodarsko življenje vstopati na začetku šestdesetih let, je zahtevala širša ter ostrejša merila za imenovanje direktorjev, saj se je pokazalo, da je bilo v Sloveniji premalo direktorjev, ki bi bili sposobni voditi sodoben proizvodni proces. Tudi tisti direktorji, ki so imeli tehnično znanje, niso vedeli ničesar o ekonomskih, finančnih in drugih znanjih, ki so bila potrebna za uspešno poslovanje.⁵ Gospodarska kriza v letih 1960 do 1962 je še izpostavila potrebo po zamenjavi neuspešnih direktorjev. V posameznih okrajih, kot na primer v kranjskem, so direktorje opozorili, da v bodoče ne bodo strpni do njihovih neustreznih poslovnih odločitev. Do takrat odločitev direktorjev niso obravnavali javno, da jim ne bi zmanjšali avtoritete.⁶

Centralni komite ZK Slovenije je z obravnavanjem tega vedno bolj perečega problema odlašal. O direktorjih je prvič razpravljal šele 13. novembra 1963. Na tej seji je Ivan Maček priznal, da se je Izvršni komite CK ZKS zanašal, da bodo ta problem rešili "spodaj", to je v podjetjih in občinskih komitejih. Ker se to ni zgodilo je moral CK ZKS začeti akcijo za zamenjavo nesposobnih direktorjev in uvedbo štiriletnega mandata. Stane Kavčič se je na tej seji zavzel za možnost, da bi uspešni direktorji ostali na položaju več mandatov.⁷

Gospodarska reforma, ki se je začela poleti 1965, je pomenila pomemben korak k oblikovanju nove, mlajše generacije uspešnih socialističnih direktorjev. Temeljni reformni cilj je bila deetatizacija gospodarstva in njegova večja vključitev v mednarodno trgovino. V novih pogojih gospodarjenja naj bi podjetja postala "nosilec družbene reprodukcije" in dobila večje pristojnosti pri sprejemanju poslovnih odločitev.⁸ Avtonomnejši položaj podjetja je predpostavljal tudi "osamosvajanje" na področju kadrovske politike. Odločitve o direktorju in drugih vodilnih uslužbencih naj bi bile prepuščene podjetjem oziroma njihovim delavskim svetom.⁹ Gospodarski načrtovalci so se trudili, da bi okrepili položaj direktorja ter zaostriili merila za njegovo izbiro. Dotedanjim zahtevam (moralno-politična primernost, strokovna izobrazba in izkušnje) so dodali še zahtevo po dodatnih znanjih s področja ekonomije, prava, specialne tehnologije, kadrovske politike, psihologije in sociologije.

Reformna načela so se le deloma uresničila. Družbeni položaj direktorja se je okreplil, vse bolj je postajal zagovornik interesov podjetja, vse manj pa zunanji predstavnik družbe. Težišče njegove funkcije se je premaknilo k poslovnosti in se odmaknilo od političnega udejstvovanja. S krepitvijo avtonomnosti podjetij je direktor vse bolj postajal "prvi delavec podjetja" in zagovornik njegovih interesov, vse manj pa zunanji predstavnik družbe. Težišče njegove funkcije se je vse bolj nagibalo k poslovnosti in odmikalo od družbeno-političnega "udejstvovanja". Slaba izobrazbena in starostna struktura direktorjev pa se kljub reelekcijam ni popravila.

⁵ ARS, AS 1589, šk. 1619, Zapisnik posvetovanja o modernizaciji proizvodnje in problemih tehnične inteligence, 12. 11. 1962.

⁶ ARS, AS 1589, šk. 1597, Zapisnik posvetovanja direktorjev in sekretarjev OO ZKS v podjetjih kranjskega okraja, 3. 2. 1960.

⁷ ARS, AS 1589, šk. 13, Zapisnik razširjene seje IK CK ZKS, 13. 11. 1963.

⁸ ARS, AS 1589, šk. 270, Ivan Lapajne: O kriterijih za izbiro direktorjev.

⁹ ARS, AS 1589, šk. 93, Ugotovitve, stališča in sklepi ZKS o aktualnih vprašanjih kadrovske politike v ZKS, 1970.

Prva reelekcija, ki se je začela leta 1966, je zajela direktorje, ki so bili na svojem položaju več kot osem let. Pričakovanih rezultatov ni bilo. Za razpis ni bilo zanimanja, novih prijav je bilo zelo malo.¹⁰ Ekonomisti so na simpoziju v Opatiji, kjer so razpravljali o funkciji direktorja, razlog za neuspešne reelekcije videli v neustrezni opredelitvi funkcije direktorja v samoupravnih organih podjetij. Pristojnosti in odgovornosti direktorjev niso bile podrobneje določene, zato so bili v stalnem sporu s samoupravnimi organi.

V Sloveniji so veliko stavili na institut reelekcije, zato so se odločili, da bodo naslednjo reelekcijo bolje pripravili.

To nalogo so zaupali Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije. Ta je decembra 1967 poslal Centralnemu svetu ZSJ predlog za spremembo določil zakona o reelekciji po hitrem postopku. Izhodišče slovenskega predloga je bilo, da je treba povečati družbeno vlogo direktorjev v gospodarskem sistemu. Direktorji so bili v primerjavi z ostalimi "samoupravljalci" v podrejenem, v "nelogičnem in nenačelnem položaju", saj je le zanje veljala reelekcija. Republiški svet je predlagal opustitev redne reelekcije, uporabila pa bi se le takrat, ko se bo "za to pokazala potreba", oziroma ko se bodo poslovni rezultati podjetja poslabšali.¹¹ V Sloveniji so torej reelekcijo postavili v odvisnost od poslovnih uspehov. Vsako leto naj bi vsaj enkrat ocenili delo direktorja. Če bi bil rezultat slab, potem bi izpeljali reelekcijo. V Sloveniji so predlagali tudi ukinitve reelekcije za druge vodilne delavce, s čimer bi ukiniteli njihov poseben položaj v podjetju in jih bolj vezali na vsakodnevno uspešno delo in večkratno preverjanje sposobnosti. Slovenski predlog je Centralni svet ZSJ sicer pozdravil in sprejel, ni ga pa potrdil, ker so jih druge republike na čelu s Hrvatsko, sprejele kot "direkten napad na samoupravljanje".

Ker direktorjem niso izboljšali materialnega in družbenega položaja, reelekcija leta 1968 ni dosegla pričakovanih ciljev. Sposobni kadri se niso hoteli prijaviti za ta mesta. Celó v večjih in uspešnejših podjetjih se na večkrat ponovljen razpis ni javil nihče, četudi so zahtevali le ustrezno izobrazbo in delovne izkušnje.¹² V naslednjem letu se rezultati reelekcije niso izboljšali. Na primer na celjskem območju so izvedli reelekcijo v 36 podjetjih. Zamenjali so le štiri direktorje in še to zato, ker stari direktorji niso kandidirali. Tako se izobrazbena struktura direktorjev na Celjskem ni popravila, saj jih ena tretjina ni imela ustrezne izobrazbe.¹³

Leta 1969 v Sloveniji ni bil nihče zadovoljen z rezultati, ki so jih dosegli pri preoblikovanju direktorskega položaja. Republiški izvršni svet je štel za uspeh, da je zmanjšal vpliv partije na imenovanje direktorjev pa tudi na njihovo delo. Bil pa je nezadovoljen, ker se je slaba starostna in izobrazbena struktura tako počasi izboljševala. Najbolj nezadovoljen je bil CK ZKS, ki je tako kot zvezno partijsko vodstvo ocenil, da sta upravljalška moč in finančni vpliv direktorjev prevelika, saj sta krepko prestopila meje podjetij. Po besedah enega najvplivnejših politikov, Edvarda Kardelja, je managerski sloj začel dobivati obliko samostojne politične in gospodarske sile, ki začenja na "nov način obnavljati že razbiti skupinsko-etatsistični

¹⁰ ARS, AS 1589, šk. 270, Povzetek misli, izraženih v razpravi o idejno-političnih vprašanjih v zvezi z reelekcijo vodilnih kadrov.

¹¹ ARS, AS 1589, šk. 270, Izhodišča RS ZSS.

¹² ARS, AS 1589, šk. 248, Informacija o poteku reelekcije direktorjev delovnih organizacij in aktivnosti ZK, 3. 4. 1968.

¹³ Novi tednik, 11. 6. 1969, Celju bije plat zvona, str. 6.

monopol".¹⁴ Njegovo stališče je bilo, da je direktor po ustavi "prvi vodja" samoupravljanja v podjetju, zato mora imeti do samoupravljanja "aktiven" odnos. Tudi XV. ustavno dopolnilo ni zblížalo njihovih stališč, temveč je še okrepilo nezadovoljstvo partijskega vodstva. Z njim naj bi se udejanila teorija o enotnosti upravljanja in vodenja v podjetju. Dopolnilo je predvidelo ustanovitev poslovnih organov, to je izvršno-kolegijskih teles, v katerih bi se združila poslovno in tehnološko vodenje ter funkcija delavskega sveta. Za Kardelja, vodilnega partijskega ideologa, je bila takšna spojitev nesprejemljiva in neizvedljiva.¹⁵ Po njegovem obeh funkcij ne bi smeli mešati, saj bi izgubili obe. Delavski svet je moral ostati najvišji organ odločanja v podjetju. To je pomenilo, da mora združevati tako funkcijo "upravljanja z ljudmi", kot tudi funkcijo "upravljanja s stvarmi" oziroma s "proizvodnjo v primerih, ko delovni proces ne daje dobrih rezultatov".¹⁶ Tistim, ki so razmišljali, da je treba "zavreči" samoupravne odnose in najti "modre, genijalne direktorje", ki bodo rešili vse probleme, je odgovarjal, da se motijo. Prvič zato, ker po njegovem mnenju takih direktorjev ni ali pa zelo malo, drugič pa zato, ker bi hitro prišli v spor z delavskim svetom in zlasti z zaposlenimi. Od slednjih naj bi direktor postal povsem odvisen. Da bi dobil njihove glasove, bi moral sprejemati odločitve, ki bi bile v nasprotju z interesi podjetja in njegovega razvoja.¹⁷ Edvard Kardelj ni nasprotoval krepitvi direktorskega položaja. Menil je, da je treba direktorje zaščititi in jim dati dovolj velike pristojnosti, da se uprejo delavskim svetom, ki vztrajajo na "zaostalih pozicijah". Ker je vse ocenjeval s političnega stališča, pa je bilo zanj bistveno, da mora biti pri visoko strokovnih managerjih samoupravljanje na "sami konici" tehnološkega procesa, ne pa na "njegovem repu". Managerji morajo biti "polno odgovorni delavskim svetom in biti objektivno zainteresirani za samoupravljanje".¹⁸

Uspešni direktorji so bili goreči zagovorniki gospodarske reforme še tudi potem, ko je ta izgubila politično podporo. To jih je še bolj oddaljilo od političnega vodstva. CK ZKS jih je ob prehodu v sedemdeseta leta obtožil tehnokratizma. Po definiciji, ki jo je sprejel leta 1972, so bili tehnokrati vsi poslovno uspešni direktorji in drugi vodilni delavci v podjetjih, bankah in zavarovalnicah, ki prihodnosti države niso videli v razvoju samoupravljanja, temveč v "demokraciji in ekonomsko zdravi družbi, v kateri ni prostora za organizacije združenega dela, temveč le za podjetja, ki so organizirana tako, da na prostem trgu tekmujejo za čim večji dobiček".¹⁹ Partijsko vodstvo je pripravilo seznam, na katerem je bilo več sto direktorjev, ki so bili predvideni za zamenjavo. Prikrita čistka med direktorji in njihov beg v tujino se je začela leta 1971. Leta 1972 se je okrepila in postala javna. Aprila 1972 je CK ZKS obsodil prakso "zadnjih let", ki je pri imenovanju vodilnih delavcev dajala prednost strokovnosti in izobrazbi, zanemarila pa je delovne izkušnje in še zlasti "moralno-politične" vrednote kandidatov. Zahteve po slednjih

¹⁴ ARS, AS 1589, šk. 17, Zabeleška o izlaganju Edvarda Kardelja na RTV Beograd, 11. 1. 1968.

¹⁵ ARS, AS 1589, šk. 19, Referat Edvarda Kardelja na seji Centralnega sveta ZSJ, 10. 11. 1969.

¹⁶ ARS, Fond Edvard Kardelj (AS 1521), šk. 20, Stenogram razgovora Edvarda Kardelja s člani delavskega sveta in vodilnim osebjem Tovarne Treska v Skopju, 19. 10. 1970.

¹⁷ ARS, AS 1589, šk. 19, Zabeleška razgovora Edvarda Kardelja s razširjenim političnim aktivom Celja, 27. 11. 1969.

¹⁸ ARS, AS 1589, šk. 19, Zapis razprave Edvarda Kardelja na sestanku s političnim aktivom mariborskega območja, 28. 11. 1969.

¹⁹ Delo, 12. 2. 1972, str. 15, Tehnokratizem na rešetju.

so skoraj izginile iz javnih razpisov. CK ZKS je sklenil presekati s tako prakso kadrovanja in preiti v "ofenzivo", s katero bo na vsa ključna mesta postavil "osebe", ki bodo "strokovno, idejno-politično in moralno sposobne uresničevati naloge, ki so pred njimi".²⁰ Konec septembra je CK ZKS na plenarni seji še enkrat ugotovil, da se je treba "vmešati" v kadrovsko politiko in preprečiti, da "kadrujejo interesne skupine, ki se trudijo uveljaviti grupne interese, ki niso interesi delavskega razreda".²¹ Odprt lov na t. i. tehnostrate se je začel po pismu, ki sta ga 19. oktobra 1972 partijskim organizacijam poslala Predsedstvo CK ZKJ in Izvršni biro Predsedstva CK ZKJ, znano kot Titovo pismo. Najprej so odstranili direktorje nekaterih bank in uspešnih izvoznih podjetij. V posameznih primerih so izkoristili tudi reelekcijo. V tem letu je bila izpeljana reelekcija v 772 delovnih organizacijah. Na novo so imenovali 145 direktorjev, kolikor so jih tudi razrešili.²²

V naslednjem letu se je čistka med direktorji nadaljevala. Med drugimi so zamenjali tudi direktorja Leka ing. Borisa Žužka. Partija je vodstvu tega uspešno razvijajočega se podjetja očitala, da ga zanimajo le poslovni rezultati, da je v odnosu do tujih partnerjev v preveč podrejenem položaju in da podpira religiozne mite.²³

Samoupravni funkcionar

Obračun s "tehnostrati" je bil uvod v sprejemanje novega gospodarskega sistema bolj znanega kot dogovorna ekonomija. Uvajati so ga začeli leta 1971 z ustavnimi dopolnili, nadgradili z zvezno ustavo iz leta 1974 in Zakonom o združenem delu iz leta 1976. Sistem, ki so ga poimenovali dogovorno gospodarstvo, je uvedel novo organizacijo podjetij, s katero jim je odvzel velik del težko pridobljene poslovne samostojnosti ter uzakonil stara načela kadrovanja za vodilne položaje. V tem sistemu direktor ni bil več direktor, temveč je postal poslovodni organ ali predsednik poslovodnega organa, pač odvisno od velikosti delovne organizacije. V novi preobleki je direktor "izgubil funkcijo upravljanja nad ljudmi",²⁴ postal je samoupravni funkcionar, ki koordinira proizvodnjo in prodajo s procesom samoupravnega odločanja. Po določitvah Zakona o združenem delu, je vodil poslovanje delovne organizacije, organiziral in usklajeval delovni proces, predlagal poslovno politiko in ukrepe za njegovo izvajanje, izvrševal je odločitve in sklepe, ki so jih sprejemali delavci z osebnim izjavljanjem. Imel je pravico sodelovati na sejah delavskega sveta, dolžan ga je bil opozoriti na nezakonite odločitve, ni pa imel pravice glasovanja. Poslovodni organ je imenoval in razreševal delavski svet za dobo štirih let. Za svoje delo je bil odgovoren delavcem, delavskemu svetu in družbeni skupnosti.²⁵

²⁰ ARS, AS 1589, šk. 17, Zapisnik 28. seje CK ZKS, 28. 9. 1972.

²¹ Prav tam.

²² Gospodarski vestnik (dalje GV), 8. 5. 1973, str. 5, Boljša kadrovska struktura novoimenovanih direktorjev.

²³ Lev Premru: Pričevanje o Leku. Ljubljana 2002, str. 40-41.

²⁴ GV, 14. 7. 1977, str. 42-47, Opredelitev vloge, mesta, vrste in stopnje odgovornosti poslovodnega organa.

²⁵ UL SFRJ, št. 53-764, 3. 12. 1976, Zakon o združenem delu.

V sedemdesetih letih je moralno politična primernost oziroma članstvo v Zvezi komunistov zopet postalo odločilno merilo za pridobitev poslovnega položaja. Strokovne reference so bile potrebne, niso pa bile nujne. Visok partijski funkcionar Vlado Janžič je na seji Izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS septembra 1975 izpostavil, da je treba "malo zamažati, če kandidat za poslovni organ ne izpolnjuje vseh strokovnih kvalit, saj pomanjkljivosti na strokovnem področju lahko kompenzirajo z nastavitvijo dodatnih strokovnjakov."²⁶

Do sredine sedemdesetih let so se že pokazale šibke točke na področju kadrovanja poslovnih delavcev. Največji problem, ki se je v naslednjih letih še zaostрил, je bila premajhna ponudba poslovnih kadrov. Teh so potrebovali precej več kot v preteklosti. Po ustavnih spremembah leta 1971 in zakonu o konstituiranju organizacij združenega dela iz leta 1973 so morale vse delovne organizacije najkasneje do leta 1975 ponovno imenovati poslovne organe. Sistemske spremembe iz leta 1974 so zahtevale, da morajo delovne organizacije ponovno imenovati nove direktorje. Poleg tega pa so stalne reorganizacije in "razbijanje" delovnih organizacij na tozde, povečevale število poslovnih delavcev. Leta 1976 je slovensko gospodarstvo zaposlovalo okoli 600.000 delavcev. Od tega jih je bilo 43.000 na vodilnih delovnih mestih (1200 individualnih poslovnih organov v delovnih organizacijah, 6000 individualnih organov v tozdi, ostali pa na delovnih mestih vodij sektorjev).

Premajhna ponudba poslovnih delavcev, samo leta 1977 jih je v Sloveniji primanjkovalo okoli 1000, je imela vrsto, tudi dolgoročnih posledic. Na tem mestu je treba omeniti vsaj dve. Prva je bila, da so vodje tehnoloških, razvojnih, komercialnih in drugih oddelkov, ki so predstavljali ustvarjalno in gonilno silo podjetij, "spremenili" v funkcionarje, to je imenovali so jih za poslovne organe v tozdi. Druga posledica je bilo počasno izboljševanje starostne in izobrazbene sestave vodstvenih delavcev.

Primerjava deleža izobrazbene in starostne sestave novo imenovalih poslovnih organov med leti 1978-1981 in letom 1984²⁷

Poslovni organi	1978-1981	1984
Po izobrazbi		
visoka ali več	41	49
Višja	32	31
Srednja	23	18
Ostalo	4	2
Po starosti		
do 29 let	2	1
30 do 39 let	29	26
40 do 49 let	42	43
nad 50 let	27	30

²⁶ ARS, AS 1589, šk. 266, Zapisnik 41. seje IK P CK ZKS, 23. 9. 1975.

²⁷ GV, 9. 5. 1986, str. 5, Razpisni srečolov.

V sedemdesetih letih se je pokazala še ena slaba točka kadrovske politike. To je bilo nenačrtno in nestalno izobraževanje vodilnih kadrov v gospodarstvu. Skoraj do konca šestdesetih let so se direktorji lahko dodatno izobraževali le na posebnih tečajih, ki jih je pripravila Ekonomska fakulteta v Ljubljani. Leta 1968 pa je Gospodarska zbornica Slovenije na pobudo partijskega vodstva ustanovila Center za izobraževanje vodilnega kadra v gospodarstvu. Za to pobudo je verjetno stal Edvard Kardelj, izzval pa jo je direktor švicarske poslovne šole, ko je bil na obisku v Jugoslaviji. V razgovoru z Kardeljem je izrazil "veliko začudenje" nad tem, kako v Jugoslaviji malo pozornosti namenjajo managerjem in njihovem "oblikovanju". Na podlagi izkušenj je tudi ocenil, da so novi direktorji slabši od "starejših", to je "partizanskih direktorjev", ki so v glavnem obvladali svoje delo in stali za svojimi odločitvami. Novi, mlajši direktorji pa dobro obvladajo le tehnološki proces, kar pa je premalo za uspešnega direktorja, saj mora ta imeti tudi dodatna znanja iz sociologije, ekonomije in politologije, več pa mora biti tudi v političnih zadevah.²⁸

Ob ustanovitvi je bilo predvideno, da bo Center prevzel izobraževanje vseh vodilnih delavcev, ne samo direktorjev. Spremljal naj bi tudi razvoj perspektivnih kadrov in na ta način opravljal izbiro primerne kadra za najvišje položaje. Za predavatelje so bili predvideni profesorji iz Ekonomske fakultete, Filozofske fakultete (industrijska psihologija), pa tudi politiki in uspešni direktorji. V naslednjih letih je Center pripravil vrsto seminarjev, ki so bili interdisciplinarno naravnani, zajeli so znanja iz samoupravnne organiziranosti, ekonomije, vodenja poslovnih in tehnoloških procesov. Ti seminarji niso dali pričakovanega rezultata. Zajeli so le manjši del od nekaj tisoč poslovnih delavcev, med katerimi pa ni bilo tistih iz največjih in najuspešnejših delovnih organizacij.

Marca 1977 je Gospodarska zbornica Slovenije odprla novo šolo za poslovne kadre. Njen namen je bil "funkcionalno" izobraževanje poslovnih delavcev, kar je pomenilo, da jih čim hitreje usposobi za funkcijo individualnega oziroma kolegijskega poslovnega organa, kot je bila opredeljena v Zakonu o združenem delu.²⁹ Šola je imela pestrejši program kot Center. Pripravljala je: osnovne ali A seminarje, ki so bili predvideni za vodenje tozdov, dopolnilne ali B seminarje, ki so vključevali znanja iz posameznih področij, ter specialne ali C seminarje, na katerih so se seznanjali z novimi dosežki na področju managementa v svetu. Rezultati prvih tečajev niso bili dobri. Slušatelji so se pritoževali, da je preveč splošnih predavanj, premalo pa razprav o konkretnih vprašanjih.³⁰ Leta 1979 so zato program spremenili in več pozornosti namenili praktičnim vprašanjem. Vodstvo šole je pripombe upoštevalo in v naslednjih letih pripravilo več predavanj o samoupravnih odnosih, organiziranju združenega dela itn.

Leta 1977 je Gospodarska zbornica Slovenije odprla v Radencih Šolo za usposabljanje na področju zunanjetrgovinskih odnosov in poslovanja, leta 1981 pa Šolo za poslovne kadre na Brdu pri Kranju. Izobraževanje na tej šoli je bilo bolj prilagojeno praktičnim potrebam, saj so na seminarjih podrobneje obravnavali

²⁸ ARS, AS 1589, šk. 19, Referat Edvarda Kardelja na seji Centralnega sveta ZSJ o uporabi ustavnega amandmaja XV, 10. 11. 1969.

²⁹ ARS, AS 1589, šk. 486, Informacija o dopolnilnem in funkcionalnem izobraževanju delavcev OZD v okviru GZS, 18. 7. 1978.

³⁰ GV, 16. 6. 1977, str. 38-39, Izkušnja iz delovanja šole za poslovne kadre.

problematiko zaključnih računov, sanacijskih in investicijskih programov, dohodkovne in druge odnose.

Ankete, ki jih je pripravila Gospodarska zbornica Slovenije, so pokazale, da slušatelji s seminarji niso bili zadovoljni. Najbolj so pogrešali razprave o novih tehnoloških in poslovnih dosežkih v svetu. Večina je menila, da jih službene in zunaj službene obveznosti preveč obremenjujejo, da bi jim ostalo dovolj časa za dodatno izobraževanje. Da te šole niso odigrale predvidene vloge, so pokazali tudi razpisi za poslovodne organe, saj večina prijavljenih ni obiskovala teh šol. Ker domače šole niso pritegnile zadostnega števila poslovodnih kadrov, je GZS sredi osemdesetih let začela iskati možnosti za povezovanje z managerskimi šolami v tujini. V izobraževanje se je vključila tudi FSNP iz Ljubljane, ki je z letom 1987 začela organizirati dvodnevne seminarje za vodilne delavce v gospodarstvu. Tudi ti tečaji niso pritegnili širšega kroga direktorjev. Tako lahko rečemo, da tudi v drugi polovici osemdesetih let velik del slovenskih direktorjev ni poznal "sodobnih prijemov" vodenja in organiziranja podjetij. Kot je zapisal Gospodarski vestnik, so ti "prijemi" ostali zanje "španska vas".³¹

Do sredine osemdesetih se je družbeni položaj poslovodnih organov poslabšal. "Politideologi" so jih še vedno uvrščali med nasprotnike samoupravnih prizadevanj. V "ministrstvu" za notranje zadeve so še vedno obstajale mape o posameznih direktorjih. Poslovodni organi so bili za policijo še vedno "predmet", ki ga je treba "raziskovati" in zbirati o njih različne podatke. Država je še okrepila mehanizme za prevlado nad gospodarstvom in zunajpodjetniško vmešavanje v kadrovsko politiko. Pravniki so izračunali, da je do leta 1986 obstajalo več kot 500 različnih predpisov, ki so urejali njihove dolžnosti, odgovornosti in naloge. Poleg tega pa so morali poslovodni organi poznati še okoli 200 zakonov, ki so urejali poslovanje delovnih organizacij. Poslovodni delavci tako niso bili več niti organizatorji proizvodnje, niti poslovni managerji, niti čuvaji delovne discipline niti pobudniki razvoja. Postali so neke vrste zunanji ministri svojih delavskih svetov, vezni člen med širšimi družbenimi interesi in interesi podjetja.

V prvi polovici osemdesetih se je izobrazbena sestava vodilnih delavcev izboljševala počasneje kot v prejšnjem desetletju, starostna sestava pa je ostala skoraj nespremenjena. Prvič je bila ponudba poslovodnih organov večja kot v preteklih letih. Narastel je delež tistih imenovanih, ki so že popreje bili na poslovodnih mestih,³² upadal pa je delež poslovodnih delavcev, ki so na položaju ostali do konca mandata.³³ Delež žensk v poslovodnih organih je narastel, visok je bil tudi delež članov Zveze komunistov. Upadati je začel šele leta 1986.

³¹ GV, 9. 5. 1986, str. 5-6, Razpisni srečelov.

³² Do vključno leta 1981 ta delež ni bil večji od polovice števila vseh imenovanih, v naslednjih dveh letih pa se je povečal na 62%, leta 1984 pa je bil blizu 70%.

³³ Leta 1982 je predčasno odšla petina tistih poslovodnih organov, ki so bili imenovani let 1978, leta 1984 pa že krepka četrтина.

*Poslovodne delavke in člani ZK med vodilnimi kadri slovenskega gospodarstva 1978-1986*³⁴

Leto	Skupaj	Delež žensk v %	Delež članov ZK v %
1978	1723	7,5	71,2
1979	1378	8,7	73,4
1980	1354	11,1	71,3
1981	1350	12	75,5
1982	1832	10,3	74,8
1983	1530	9,6	73
1984	1270	12	76
1985	1315	11,4	75,8
1986	1668	9,8	70,8

V obravnavanem času se merila za imenovanje poslovodnih delavcev niso dosti spremenila. Bila so široka in ohlapna, na razpisih so praviloma zahtevali le "moralno-politične kvalitete", ustrezno izobrazbo oziroma študijsko smer in delovne izkušnje. Sposobnost za vodenje delovne organizacije ter strokovnost kandidata, ki naj bi bili za dobro izbiro najpomembnejši, sta bili zanemarjeni. Posebnih meril za ocenjevanje uspešnosti poslovodnih organov, ki naj bi omogočila boljšo izbiro kandidatov, niso izdelali. Priprave za izdelavo te metodologije so se začele že sredi sedemdesetih let, vendar jih po desetih letih še niso sprejeli. Skoraj v povojih je bila tudi razvojna plat kadrovanja v delovnih organizacijah. La malo je bilo takih, ki so načrtno skrbeli za pripravo in vzgojo svojih poslovodnih moči. Izbira novega poslovodnega organa je bila zato mnogokrat podobna srečelovu.

Predstavniki delavskih svetov

V osemdesetih letih je gospodarska kriza opravila svoje. Ko je začel gospodarski voz vedno hitreje drseti navzdol, je morala oblast popustiti, dati vodilnim delavcem bolj proste roke ter pri njihovem imenovanju znova dati prednost znanju, izkušnjam in doseženim poslovnim uspehom. Poslovodni delavci so zopet postali direktorji, organizacije združenega dela pa so dobivale podobo nekdanjih podjetij.

Začelo se je leta 1983, ko je CK ZKS po letih zanemarjanja zopet obravnaval problem slabe kadrovske politike kot enega od razlogov za slabe gospodarske rezultate. Priznati je moral, da so direktorje dolgo "stiskali k tlom" in da na številnih vodilnih mestih sedijo ljudje, ki tja ne sodijo. Ustoličenje sposobnih kadrov na direktorska mesta je zopet postala ena od prioritet partijske politike.³⁵ Najvišji partijski funkcionarji so začeli poudarjati, da je v delovnih organizacijah treba dati priložnost mladim "teamom" s smelimi razvojnimi programi in da se od poslovodnega delavca pričakuje dobra organizacija, kombinirano mišljenje in hitro odločanje.³⁶ Zavzemanje partije za učinkovitejša in sodobnejša merila pa ni pomenilo, da

³⁴ GV, 8. 1. 1988, str. 10-12, Nemogoči kentavrski kompromisi.

³⁵ GV, 27. 5. 1983, str. 5, Kdo bo na vrtiljaku.

³⁶ GV, 30. 8. 1985, Opiranje na človeka, str. 4.

se je bila partija pripravljena odreči nadzoru nad kadrovanjem vodilnih funkcij v gospodarstvu. Kljub temu, da se od začetka leta 1984 v razpisih za direktorska mesta "moralno politična primernost" ni več pojavljala, pa se je na "tistem" pri izbiri direktorjev še vedno upoštevalo članstvo v Zvezi komunistov. To je bil razlog za mednarodne kritike, češ da Jugoslavija krši mednarodne konvencije, ki jih je podpisala.

V drugi polovici osemdesetih let so se vrstili stečaji gospodarskih organizacij. Direktorji so postali dežurni krivci za težave, ki so pestile gospodarstvo. Temu so se začeli upirati in bolj odločno pozvali oblast, naj jim omogoči pogoje za delo. Tako je Miran Goslar v svojem nagovoru ob prejemu nagrade Borisa Kraigherja poudaril, da si direktorji bolj kot "kakšne imaginarne afirmacije" želijo, da se konča obdobje moči "administrativnega voluntarizma, sistemskih predsodkov in logike neznanja", ki so tako obvladovali gospodarsko življenje, da "predlogi strokovnjakov, ki bi nas odvedli iz obstoječe gospodarske strukture in dogmatske miselnosti", niso mogli prodreti. Poudaril je, da bo šele upoštevanje strokovnih nasvetov ustvarilo pogoje, ki bodo direktorje prisilili k večjemu delu, poslovnosti in odgovornosti.³⁷ Še ostrejši so bili direktorji, bilo jih je okoli šestdeset, ki so bili na začetku leta 1987 povabljeni na razgovor s člani CK ZKS. V svojih razpravah so poudarjali, da so se znašli v sistemu, ko je vsa poslovna politika v rokah države, ki je s pomočjo družbenih dogovorov in samoupravnih sporazumov prevzela še zadnjo "oazo samoupravljanja", to je delitev osebnih dohodkov.³⁸

CK ZKS ni odgovoril tako, kot so direktorji pričakovali in tudi zahtevali. Na svojih sejah je le ugotavljal, da vlada med direktorji malodušje in da niso motivirani za razvoj podjetij.³⁹ Zavzel se je za "kadrovske prenove", ki naj bi "afirmirala poslovodsko funkcijo" in na vodilna mesta v gospodarstvu pripeljala sposobne direktorje, ki bodo imeli znanje, voljo in pravo vizijo.⁴⁰ Po njegovem mnenju naj bi do boljših nosilcev prestrukturiranja prišli s primernim šolanjem in z izboljšanjem plač. To je bilo nujno, saj je bilo leta 1989 v Sloveniji razmerje med uspešnim direktorjem in najslabše plačanim delavcem 3,9:1.⁴¹ CK ZKS je "kadrovske prenove" pogojeval s samoupravnim odločanjem, kar je pomenilo, da se morajo vse kadrovske spremembe izpeljati v soglasju z delavci. Milan Kučan je v govoru ob podelitvi Kraigherjevih nagrad za leto 1987 poudaril, da mora biti direktor odgovoren "kolektivu", zagotoviti pa se mu mora, da sam izbere svoje sodelavce.⁴²

Gospodarska zbornica Slovenije je pokazala več pripravljenosti, da preide od besed k dejanjem kot pa partijsko vodstvo. Leta 1986 je pripravila več predlogov za okrepitev poslovodne funkcije. Predlagala je jasnejšo razmejitev odgovornosti med delavskim svetom in poslovodstvom, večje pristojnosti poslovodnih delavcev pri izvajanju plana in pri imenovanju svojega strokovnega "teama". Teh predlogov pri pripravi sistemskih sprememb niso upoštevali, zato spremenjeni Zakon o zdru-

³⁷ GV, 10. 1. 1986, str. 8, Zaupanje v trg, ne v administracijo.

³⁸ GV, 6. 2. 1987, str. 5, Direktorji v CK ZKS.

³⁹ ARS, AS 1589, šk. 937, Informacija z 8. seje komisije CK ZKS za družbenoekonomske odnose in razvoj, 20. 1. 1988.

⁴⁰ ARS, AS 1589, šk. 1010, Zapisnik seje CK ZKS, 27. 7. 1988.

⁴¹ Novi tednik & Radio Celje, 10. 5. 1989, str. 4, Pivniki v glavi.

⁴² GV, 18. 3. 1988, str. 10, Kraigherjevi nagrajenci.

ženem delu, ki je bil objavljen 10. februarja 1988, ni prinesel bistvenih novosti.⁴³ Zaposlenim je odvzel nekaj pravic izhajajočih iz monopola nad delovnim mestom, direktorjem pa "prišil" nekaj več odgovornosti, pooblastil pa že manj. Direktorji in njihove delovne organizacije še vedno niso bili samostojni pri svojem poslovanju. Direktorje bank in gospodarskih organizacij so še vedno izbirali ob krepki asistenci republike, občinskih koordinacijskih komisij in mešanih razpisnih komisij. Direktor je ostal vezni člen med širšimi družbenimi interesi in interesi podjetja.

Tudi novi zakon o podjetjih iz decembra 1988 ni nič bolj razvezal rok direktorjem, zlasti ne tistim v družbeni lasti.⁴⁴ Opis pristojnosti direktorja oziroma poslovnega organa je bil sicer dolg, v resnici pa jim je prinesel le nekaj "drobtinic", le nekaj več pooblastil pri premeščanju delavcev in pri določanju stimulacije.

Manager z omejenimi pristojnostmi

Leto 1989 je mejnik v novejši gospodarski zgodovini Slovencev. V tem letu so nove oblike gospodarjenja začele preraščati stare, jih odrivati na stran in v pozabo. V gospodarskem sistemu, ki ga je začel uvajati novi predsednik Zveznega izvršnega sveta Ante Marković, je podjetje dobilo novo organizacijsko in pravno obliko. Njegova dejavnost se je osredotočala na gospodarjenje in na pridobivanje čim večjega dobička kot cilj poslovanja. Delo in kapital, ki sta bila naložena v gospodarsko funkcijo, sta postala upravljalski temelj podjetja. Te spremembe so bile uvod v prestrukturiranje in lastninsko preoblikovanje podjetij. Z njimi se je končalo obdobje združenega dela, ki je temeljilo na delovnem pojmovanju družbene lastnine in delavcu kot subjektu gospodarske organiziranosti. Končalo se je tudi obdobje "univerzalnega podjetja", to je oblike socialističnega podjetja, ki ni bil osredotočen le na proizvodnjo, temveč je moral skrbeti tudi za socialno varnost zaposlenih in njihovih družinskih članov, za njihovo rekreacijo, kulturne in druge potrebe.

Oblikovanje novih oblik podjetništva je zahtevalo ponovno določitev direktorskega položaja in njegovih pristojnosti. Pri tem pa vodstvo Zveze komunistov ni zmoglo preseči ideoloških zadreg, temveč je iskalo srednjo pot. Glavni problem, ki se je izražal tudi v predlogu zakona o delovnih razmerjih, je bil, kako razmejiti samoupravljanje od profesionalnega upravljanja, da bo manager lahko strokovno upravljal podjetje, pravna zaščita delavca pa bo ostala neokrnjena. Šlo je torej za to, da direktor ne bi naenkrat dobil prevelikih, delavec pa premajhnih pravic. Sindikati niso hoteli pristati na povečanje pristojnosti direktorjev, zlasti ne, da bi lahko "kaznovali delavce in jih premeščali kot figure na šahovnici".⁴⁵

Leta 1989 se je začel proces, ki se je naslednje leto zelo pospešil. Njegov cilj je bil, da kar "čez noč", z dekreti preoblikujejo direktorje in podjetja. Opozorila, da se s preimenovanjem tozgov in ozdov v podjetja in poslovnih organov v direktorje ne bo nič spremenilo, so naletela na gluha ušesa.

Februarja 1990 je skupina strokovnjakov na čelu z Bogdanom Kavčičem predstavila metodologijo za ocenjevanje uspešnih direktorjev. Glede na potrebe so se osredotočili na ciljni pristop: uspešnost direktorja je treba meriti z uspešnostjo

⁴³ UL SFRJ, št. 11-131, 10. 2. 1988.

⁴⁴ UL SFRJ, št. 77-1021, 31. 12. 1988, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih.

⁴⁵ GV, 13. 10. 1989, str. 4-5, Večja moč direktorjev.

podjetja, to pa primerjati s preteklimi dosežki, določbami v planu in dosežki primerljivih tujih podjetij. Pri končni oceni uspešnosti naj bi upoštevali še druge pokazatelje: kadrovsko sestavo zaposlenih, ravnanje direktorja v procesu odločanja, inovacije, medčloveške odnose itn.⁴⁶

Leta 1990 se je v Jugoslavijo po 45 letih vrnil kapitalizem. Avgusta je zvezna skupščina sprejela več predpisov, s katerimi je pravica do upravljanja v podjetjih izvirala le iz lastninske pravice. Delavski sveti so bili ukinjeni, njihovo vlogo so prevzeli upravni odbori, direktorji in skupščina delničarjev.

V tem letu je v Sloveniji prišlo do spremembe oblasti. Nova oblast ni spreminila svojega odnosa do direktorjev. Trudila se je zadržati nadzor and njihovim imenovanjem. Dotedanji direktorji so bili obravnavani kot "rdeči" direktorji, ki jih je treba čim prej zamenjati.

Jože Prinčič

THE POSITION OF MANAGER IN SLOVENE SOCIALIST ECONOMY
BETWEEN 1945 AND 1990

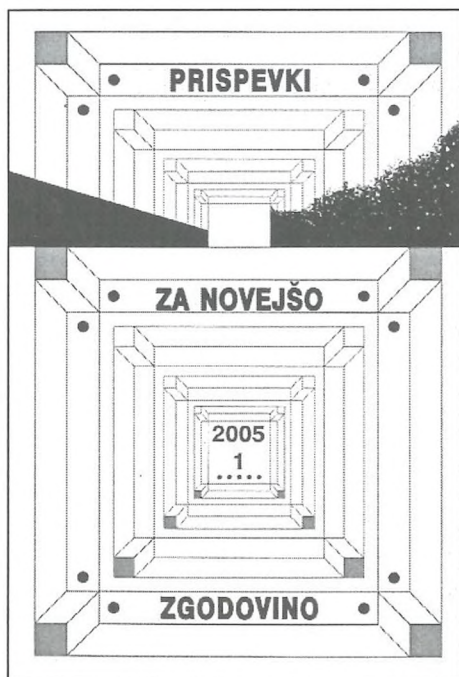
S u m m a r y

When communists came to power in Slovenia after the Second World War, rather than abolishing the position of manager, they adapted it to their ideological requirements, heavily downgrading its pre-war authoritarian image in the process. The position was held in high esteem only in the first post-war years and during the first economic reform, when a manager was progressively perceived as the first worker in a company rather than an external representative. Managing a company in the second half of the 1960s, under the conditions of a revived market, required high professional qualification as well as additional skills in economy, finance and law.

In other periods, rather than acknowledging any positive role of managers, society regularly held them responsible for economic and other failures. The low point for managers was during the period of concerted economic action, when they were reduced to self-management officials whose function was to coordinate production and sales on the basis of self-managerial decision making. In the remainder of the 1980s, the state continued strengthening mechanisms for controlling the economy and external interference with personnel administration. Managers, whose role diminished even further, became some kind of foreign ministers of their workers councils.

In 1990, a new political regime came in power in Slovenia determined to demolish the old economic system. In their impatience, they wanted to build modern entrepreneurship and a new type of manager overnight. The political changes paved the way to a new elite of managers who demanded special working contracts and a share in the profit. The old managers became 'red managers' who needed to be replaced as soon as possible.

⁴⁶ GV, 16. 2. 1990, str. 18-19, Direktorji na rešetju.

1.01

Prejeto 4. 4. 2007

UDK 396.677(497.4)"199"

Nina Vodopivec *

Reprezentacije tekstilne industrije: socialistični projekt in postsocialistična transformacija

IZVLEČEK

Autorica se v prispevku osredotoča na oblikovanje prikazov tekstilne industrije v socializmu in v postsocializmu. Predstavljanja tekstilne industrije so sestavni del oblikovanja industrijske podobe. V tem smislu jo zanima, kako so se vključevale v modernizacijski projekt socializma in kako so se preoblikovale v obdobju t. i. tranzicije. Hkrati se reprezentacije tekstilne industrije prepletajo s spolnimi razmerji ter ideologijami in so vključene v govorico o lahki oziroma ženski industriji v nasprotju z moško oziroma težko industrijo.

S poudarkom na posamezniku in na ravni vsakdanjega življenja zagovarja tezo, naj institucionalnih sprememb ne obravnavamo popolnoma ločeno od ljudi. Prispevek problematizira koncept postsocialistične tranzicije, v kontekstu študij postsocializma pa opozarja na pomen, vlogo in uporabo socialistične preteklosti v sodobnosti.

V prispevku se avtorica sklicuje na analize terenskega dela, intervjuje z upokojenimi ter še zaposlenimi ljudmi v tekstilni industriji v Sloveniji, dnevnega, mesečnega časopisnega gradiva, filmskega gradiva, zgodovinskih prikazov in ekonomskega diskurza o tekstilni industriji ter njenem razvoju.

Ključne besede: Slovenija, tekstilna industrija, modernizacija, socialistično gospodarstvo, delavstvo, postsocialistična transformacija

ABSTRACT

REPRESENTATIONS OF THE TEXTILE INDUSTRY: A SOCIALIST PROJECT AND A POST-SOCIALIST TRANSFORMATION

The paper focuses on the formation of representations of the textile industry in the socialist and post-socialist periods. These representations were an integral part of a wider industrial image. In this context, the author explores how these representations fitted into the socialist project of modernisation and how they were transformed during the so-called transitional period. Representations of the textile industry were at the same time intertwined with gender relations and ideologies and were implicit in discussions about light i.e. female as opposed to heavy i.e. male industry. In the paper, field work analyses, interviews with former and current employees in the Slovene textile industry, daily and monthly newspapers, films, historic demonstrations and economic discourse on the textile industry and its evolution are referred to.

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail; nina.vodopivec@inz.si

By focusing on an individual in everyday life, the author defends the thesis that institutional changes should never be considered without reference to the people they affect. The paper questions the concept of the post-socialist transition and emphasises, in the context of studies on post-socialism, the significance, role and application of the socialist past in the present.

Key words: Slovenia, textile industry, modernisation, socialist economy, working class, post-socialist transformation

Tekstilna industrija je kot pionirka na področju industrializacije tudi v slovenskem prostoru odigrala pomembno vlogo že v 19. stoletju, čeprav lahko o njenem intenzivnejšem razvoju govorimo šele v času med obema svetovnima vojnama. Industrializacijo je na območju današnje Slovenije v 19. stoletju pospešila izgradnja železnice. Večje tradicionalne industrijske obrate so upravljali avstrijski in nemški lastniki. V okviru Avstro-Ogrske je bila tekstilna industrija na slovenskem območju bolj perifernega značaja.¹ Tovarne so bile majhne, vendar sodobno opremljene, ustanavljanje tekstilnih podjetij na slovenskem področju Avstro-Ogrske pa naj bi bilo povezano predvsem s poceni delovno silo in z naravnimi pogoji.²

Po letu 1918 se je z odpiranjem novih tržišč in elektrifikacijo pospešeno razvijala predvsem tekstilna industrija. Po statističnem pregledu je bilo pred prvo svetovno vojno v slovenskih deželah Avstro Ogrske enajst tekstilnih obratov, med obema vojnama pa se je število povečalo za devetdeset novih tekstilnih podjetij.³

Po drugi vojni je imela industrializacija v socialističnih modernizacijskih predstavah osrednje mesto. Kljub protislovjem in dvomjem medijskega diskurza o tekstilni industriji v času od druge svetovne vojne do danes, je nesporno, da so se v tekstilni industriji v povojnih letih zaposlovali ljudje v vedno večjem številu, predvsem ženske. Leta 1950 je tekstilna industrija v Sloveniji zaposlovala 32.000 ljudi in proizvodnja se je večinoma povečevala z novimi zaposlitvami. Pred osamosvojitvijo Slovenije leta 1990 je bilo v tekstilni industriji zaposlenih 74.845 ljudi. Po letu 1991 pa so številne tovarne končale v stečaju in število zaposlenih se je drastično zmanjšalo. Leta 2004 je bilo v tekstilni industriji zaposlenih le še 21.535 ljudi.⁴

¹ Leta 1912 je bilo na današnjem slovenskem ozemlju osem pomembnejših bombažnih predilnic, ki so zaposlovale 3300 delavcev, v Avstriji je bilo v tekstilni industriji zaposlenih 150.900, v Veliki Britaniji pa 575.000 delavcev. France Kresal: Zgodovina predilnice Litija 1886-1976 : Predilnica Litija 90 let. Litija 1976 (dalje Kresal, Zgodovina predilnice Litija) str. 10.

² Kresal, Zgodovina predilnice Litija; Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu : kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945-1956. Novo mesto 1992 (dalje Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu).

³ France Kresal: Razvoj predilnice Litija : ob 75 letnici. Litija 1961, str. 47.

⁴ V devetdesetih letih so najprej propadle številne predilnice in tkalnice, po letu 2000 pa so se zapirale predvsem pletilnice in konfekcijske tovarne. Vir za število zaposlenih v tekstilni industriji: SURS, obdelava GZS ZTOUPI 2005.

"Pred dnevi se mi je ob prebiranju časopisa oko mimogrede ustavilo na naslovu 'Stečaj'...saj ni važno ime, šlo je za neko tekstilno podjetje in v oči mi je padlo, ker je v zadnjih letih takšen naslov moč prebrati kar pogosto. V teh zadnjih letih, ko se na glas, z mnogimi analizami in dokazovanji, s političnim in drugačnim dogovarjanjem rešujejo zdaj Litostroj, zdaj železarne, zdaj TAM in podobni orjaki, na Slovenskem tiho, toda naglo - nekateri bi morda rekli učinkovito - umira tekstilna industrija."⁵ Prispevek z naslovom *Tiho umiranje*, objavljen v Dnevniku leta 1995, izpostavlja dve žgoči temi postsocialistične transformacije. Prvo temo napoveduje *umiranje*, ki predstavlja konec pretekle dobe in hkrati konec industrije, drugo pa prvi del naslova. Avtorica prispevka Marija Cigal namreč piše, da tekstilna industrija "*umira tiho*", v nasprotju s težko industrijo, kjer se problemi rešujejo naglas. "*Morebiti zato*", nadaljuje "*ker je težka industrija, čeprav jo vsi kolnejo kot ostanek socialističnih časov, v naših glavah še vedno edini pravi model industrije in je psihološka teža tudi nevede in nehote večja? Morebiti zato, ker so tam zaposleni moški, v tekstilu pa je večina žensk, ki so potrpežljive, ki tiho garajo, ki pristajajo na nečloveško nizke plače in ki so tiho celo, kadar tovarno zaprejo in jih brez nadomestil pošljejo za štedilnik - ne da bi jim seveda zajamčili, da bo tudi kaj za v lonec...*"⁶

Razmišljanje Marije Cigal opozarja na pomensko konstrukcijo tekstilne industrije. Reprezentacije tekstilne industrije so po eni strani sestavni del oblikovanja industrijske podobe, po drugi pa konstruiranja spolnih razmerij ter ideologij in se navezujejo na govorice o lahki v nasprotju s težko industrijo, o ženski v nasprotju z moško industrijo. Reprezentacije niso le podobe, temveč prinašajo niz družbenih predstav in pogledov, razkrivajo mrežo socialnih odnosov ter identitetnih podob in se oblikujejo zunaj pravil objektivnega ali resničnega, čeprav se kažejo kot naravne, samoumevne, nespremenljive in dokončne. Namen prispevka ni v kronološkem popisu zgodovine tekstilne industrije, temveč v analiziranju takšnih reprezentacij ob soočanju javnih diskurzov različnih akterjev: medijev, političnih in ekonomskih elit ter tekstilk oz. tekstilcev.⁷

Lik tekstilne delavke

Po drugi svetovni vojni je v tekstilni industriji raslo predvsem število zaposlenih žensk. Mediji so tudi z navajanjem statistik soustvarjali podobo ženske oziroma lahke tekstilne industrije. Le poredko so se sklicevali na tekstilne delavce kot na moške. Takšen diskurz zato ni bilo nevtralen, temveč so ga sooblikovale norme in ljudske predstave o ženski družbeni vlogi.

Po drugi svetovni vojni so mediji statistične podatke o zaposlenih ženskah v tekstilni industriji navajali predvsem kot ilustracijo v prispevkih o prevelikih odsotnosti delavk zaradi porodniške ter bolniške ali v razpravah o ukinitvi nočnega dela žensk, do katerega naj bi pripeljala večja modernizacija tovarn najkasneje do

⁵ Dnevnik, 23. 11. 1995, str. 2, Marija Cigal: *Tiho umiranje*.

⁶ Prav tam.

⁷ V prispevku se sklicujem na analize terenskega dela (med leti 2003 in 2005), intervjujev, pogovorov z upokojenimi ter še zaposlenimi ljudmi v tekstilni industriji v Sloveniji, dnevnega, mesečnega časopisnega gradiva, filmskega gradiva (Arhiv Republike Slovenije, dokumentacija TS), zgodovinskih prikazov in ekonomskega diskurza o tekstilni industriji ter njenem razvoju.

leta 1980.⁸ Izostanek zaradi materinstva - bolezni otrok ali porodniške - pa je bil po mnenju informatorjev in medijev tisti dejavnik, ki je bolj obremenjeval tekstilno kot katerokoli drugo industrijo.

Pomembno vlogo pri oblikovanju lika tekstilne delavke v medijih je odigral partijski diskurz. Partija je oblikovala podobo revolucionarnega tekstilnega delavstva s konstruiranjem politično organizirane zgodovinske spominske krajine. Podoba tekstilnega delavstva in konkretno tekstilne delavke je utemeljevala s stavko v Kranju leta 1936, ki jo je kasneje označila za zametke revolucije. Stavka tekstilnih delavcev za nove kolektivne pogodbe v Kranju 20. avgusta 1936, ki se je razširila tudi po drugih tekstilnih tovarnah Dravske banovine, je bila v povojni zgodovini pomemben del partijskega diskurza o revolucionarnem delavstvu.⁹

Z natančno pripravljenimi proslavami ob obletnicah samoupravljanja ali npr. osvoboditve so oblasti krepile in (re)producirale politično strukturirani zgodovinski spomin na preteklost, s katerim so utemeljevali revolucijo in ustvarjali podobo revolucionarnega delavstva.

Glavna akterka takšnih spominov je bila Ivanka Černe, delavka, članica stavkovnega odbora leta 1936.¹⁰ Ob proslavah na obletnico stavke so se mediji z vso pozornostjo posvetili slikanju njenega lika, ki naj bi v nekaterih potezah označeval podobo vsake "prave" tekstilne delavke: *"Njena življenjska pot je bila pot mnogih revnih slovenskih deklet: začela je pri Hriberniku na Selu. Iz domače vasi Zavoglje je imela do tovarne poldrugo uro hoda." Ivanka se je zaposlila s štirinajstimi leti, prihajala je iz družine z devetimi otroki, kjer "ni bilo denarja za kolo". Revščina, težko življenje, pa tudi njena trdna volja in vztrajnost - kar je simbolično dokazovala vsakodnevna dolga pot do tovarne - so prispevali k njeni odločnosti. Kot so poudarjali politični govorniki in časopisje, se je Ivanka ob stavki leta 1936 odločno postavila proti šefu in mu zabrusila v obraz "naj si dobi prevajalko in ne govori po nemško."*¹¹

Poleg Ivanke so mediji in politični aktivisti ob slavnostnih proslavah obujali življenjske zgodbe drugih delavk, ki so sodelovale v tekstilni stavki. Na primer v Mariboru: *"V tem trenutku je rešila napet položaj v tovarni Thoma,¹² morda pa tudi nadaljnjo usodo mariborske tekstilne stavke, delavka Slavka Likovič, ki je pozneje postala borbena članica KP. Zgrabila je za kos lesa, ki ga je bilo zaradi gradnje dovolj na dvorišču in zavpila: "Hlapci kapitalistični! Namesto da bi ščitili naš narod in delavce, se udinjate tujim kapitalistom!" Udarjala je z desko prek ograje proti glavam vzpenjajočih žandarjev. Tako pošteno, da so z ograje izginjale glave za glavami prestrašenih žandarjev ... Delavke in delavci na dvorišču so sledili Slavkinemu zgledu ..."*¹³

⁸ V ta namen je bila podpisana tudi mednarodna konvencija. Do ukinitve nočnega dela žensk pa ni prišlo.

⁹ Leta 1936 so stavkali tudi gradbeni delavci. Glej Delavska enotnost, 30. 10. 1976, št. 43, str. 4, b.n.a., Pomemben mejnik v boju proletariata.

¹⁰ Ivanka Černe je bila zaposlena v tekstilni tovarni v Tacnu, nanjo pa naj bi močno vplivala agitatorka, delavka iz Kranja.

¹¹ Nedeljski dnevnik, 29. 8. 1982, str. 14, France Stele: Tekstilci so pokazali zobe.

¹² Tovarna Thoma se je leta 1946 združila s tovarno Atama in Matvosvile v tovarno Svila v Mariboru. 22. 5. 2005 je Svila vstopila v stečajni postopek (www.svila.si; 9. 11. 2005).

¹³ Komunist 28. 3. 1977, str. 23, b.n.a., Iz pričevanj o stavki leta 1936 v Mariboru.

Stavkajoča delavka leta 1936 iz Škofje Loke se je zaposlila pri štirinajstih letih, njena predstavitev v medijih pa je podobna prejšnjima dvema; do tovarne je vsak dan hodila uro in pol, delala je od sedme do dvanajste in od ene do šestih popoldne, ob sobotah uro manj; pri tem ni imela dopusta, nobenega zavarovanja in nobene malice.

V idealni podobi je delavka točna, pridna, ima trdno voljo, je vztrajna in odločna. Odločnost je kvaliteta, ki jo je partija pripisala tekstilni delavki prav zaradi njene izkazane revolucionarnosti. Opisane kvalitete vzorne tekstilne delavke je - razen revolucionarnosti - leta 2004 v pogovoru poudaril tudi nekdanji direktor litijske predilnice: *"Mi imamo primer delavke iz Vač, ki je celo življenje hodila peš, to je deset do dvanajst kilometrov, nikoli (ni) zamudila, nikoli v bolnišnico šla. To je nekaj neverjetnega."*¹⁴ S tem, da niso šli nikoli na bolnišnico, so se v intervjujih pohvalili tudi številni upokoenci in upokojenke.

Nekdanja republiška sindikalistka tekstilne industrije je delavko opisala kot *"simbol take pridnosti, pa marljivosti, pa skromnosti, pa težkega dela. So zmeraj za vzor dajali tekstilno delavko, sem ter tja še rečejo kakor tekstilna delavka, ampak ne več toliko. Bi rekla, da je bila to včasih takšna tipična primerjava. Pa tudi nekako taka, ne ravno trpeča, ampak pridna."*¹⁵ Pridnost, marljivost, skromnost, vztrajnost in potrpežljivost so v opisanem diskurzu značilne pozitivno ovrednotene kvalitete tekstilne delavke.

Politične proslave so predstavile kapitalistično preteklost kot negativno nasprotje socialistični sodobnosti. Ob praznovanju obletnice kranjske stavke so v tekstilne tovarne prihajali politiki, kar je dalo proslavam in govorom posebno težo. Ob takšnih priložnostih so obujali zgodbe o delavcih iz predvojnega časa, ki so leto za letom legitimirale nadaljnji socialistični boj. Namen takšnih proslav je bil oblikovati zgodovinski spomin, ki je uspeh stavke prikazoval kot rezultat enotnosti delavskega gibanja in delavskega razreda, hkrati pa tudi začetek organiziranih oblik ljudskega odpora tedanjemu političnemu režimu in boja proti fašizmu. Stavka leta 1936 za novo kolektivno pogodbo je tako, kot so v povojnih nastopih poudarjali politiki, pravi uspeh dosegla šele z NOB. Z oblikovanjem in vsakoletno reprodukcijo politično organiziranega spomina so politiki na proslavah krepili pripadnost posameznikov povojni oblasti, kot tudi avtoriteto in monopol partije. Omenjeni politični govori in nagovori so se na koncu vedno navezovali na boj proti fašizmu in NOB. Tudi pri že omenjenima Ivanki ali Slavki ni šlo zgolj za upor delavke vodji, temveč Slovenke tujemu lastniku, trdemu Nemcu.¹⁶

Ob petdeseti obletnici kranjske stavke leta 1986, v času gospodarske krize in nacionalnih sporov med republikami Jugoslavije, pa so nekateri pisci uporabili prav to spominsko krajino tudi že za kritiko partije. Že znani zgodbi o Ivanki in njenima večkrat citiranima stavkoma: *"Tu se ne bo govorilo nemški, saj smo Slovenci! To je povzročilo val navdušenja med stavkajočimi ..."* je v pismih bralcev dnevnika Delo pisec dodal nekoliko drugačen komentar: *"Sicer se pa ni kaj dosti spremenilo: danes govorijo direktorji s centrom srbohrvaško namesto nemško, ljudem pa to ravno tako ni všeč kot tedaj. Razlika je le v tem, da so direktorji*

¹⁴ Intervju, Litija, avgust 2004.

¹⁵ Intervju, Ljubljana, april 2005.

¹⁶ Pri tem opozarjam na prepletenost diskurza o NOB in boju proti fašizmu ter nacizmu. Dejansko pa v preteklosti direktorji večinoma niso bili Slovenci.

*dandanes ravno tako "delavski razred", torej tisti, ki so pred vojno taistemu početju navdušeno žvižgali. No ja, tudi stavk ni več."*¹⁷

Ob petdeseti obletnici velike tekstilne stavke - v primerjavi z desetletjem prej - tekstilni stavki leta 1936 v medijskem prostoru ni bilo namenjenih veliko besed in na proslavah ni bilo pomembnih politikov. Tako je tudi pisec prispevka v Delu nekoliko cinično sklenil: *"In zato so mnogi nemara razmišljali, da obujanje spominov na stavko za današnje razmere morda ni najbolj družbeno primerno in koristno ..."*¹⁸

Stavka leta 1936, ki je bila ključni element pri oblikovanju povojne socialistične politične spominske krajine, pa je bila lahko le del pretekle dediščine. Partijski besednjak v povojni dobi stavk ne pozna. V povojnem obdobju se je zato v javnosti govorilo o prekinitvah dela (ena prvih je bila v Trbovljah in Hrastniku januarja 1958).¹⁹ Stavka je bila znova uzakonjena šele leta 1988.

Tako kot je v preteklosti stavka tekstilcev napovedovala novo socialistično dobo, je bila tudi leta 1990 stavka tekstilcev tista,²⁰ ki je napovedala konec starega in opozorila na prihod novega političnega režima. Kot je zatrdila nekdanja republiška sindikalistka tekstilne industrije: *"Ko se je menjal ta sistem, smo imeli stavko z logotipom Stari vladi za spomin, novi v opomin."*²¹

Mediji pa so v novem političnem režimu portretirali tekstilno delavko in njeno življenjsko podobo precej drugače kot po letu 1945. Revolucionarne in požrtvovalne delavke so se spremenile v izčrpane žrtve socialističnega gospodarstva. Na naslovnice in v politične dokumente so stopili novi akterji - podjetniki.

A vendar tekstilne delavke tudi v preteklosti ni upodabljal le politični diskurz. Retorika tekstilne industrije se namreč prepleta s konstrukcijo spolnih razmerij in ideologij. Konstitutiven pomen povezav med tehnologijo, spretnostjo in spolom je treba razumeti v kontekstu družbenih in lokalnih percepcij ženske.²²

Kot osrednja tema se v diskurzu o tekstilni industriji neprestano pojavlja "ženska narava", ki je predstavljena kot neproblematična povezava med žensko fiziologijo in njeno družbeno vlogo, istočasno pa v konkretnem primeru kaže na protislovja v razumevanju povojnega ženskega lika.²³ Tudi v komunistični politični doktrini in praksi ostaja narava izvor spolnih razlik, ki je uporabljena za razlago

¹⁷ Delo, 20. 9. 1986, Sobotna priloga, str. 26, Poštni predal 29, Janez Kos: Direktor naj govori slovensko!.

¹⁸ Delo, 23. 9. 1986, str. 4, Lado Stružnik: Vsakdanje spotikanje: Zgovorna odsotnost.

¹⁹ Leta 1958 je v Trbovljah in Hrastniku stavkalo 4000 rudarjev. Med leti 1958 in 1963 je bilo v Sloveniji več kot 70 protestnih *prekinitvev dela*. V razpravi ZKJ leta 1969 so stavke označili za deviantni pojav. Podatki o stavkah so bili prvič objavljeni leta 1964, ko so sindikati začeli spremljati situacijo po republikah. Bogdan Kavčič, Dana Mesner Andolšek, Andrej Lukan in Andreja Čibron: Stavke v Jugoslaviji: poročilo o delu za leto 1989. Regulacija stavk. Empirična raziskava stavk. Stavka Železarnne Ravne leta 1987: študija primera. Ljubljana 1989.

²⁰ Delo, 16. 5. 1990, str. 3, b. n. a.: Tekstilci so z opozorilno stavko postavili zahteve republiški vladi.

²¹ Intervju, Ljubljana, april 2005.

²² Michael Herzfeld: The Body Impolitic; Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value. Chicago 2003, str. 90.

²³ Povojni ideal revolucionarne ženske ostaja dvoumen: po eni strani naj bi bila ženska vztrajna in samozavestna, po drugi skromna in čustvena. Po eni strani je poskušala politika žensko čustveno nestabilnost z razširjanjem povojnega lika utrditi, po drugi strani pa se je v politični propagandi obračala prav na njeno čustvenost in materinstvo. Marta Verginella: Naše žene volijo. V: Naše žene volijo. Ljubljana 1999, str. 78-79; Nina Vodopivec: Podoba in položaj ženske v Ljubljani med leti 1945-1951 : diplomska naloga. Ljubljana 1999, str. 154.

delitve dela med spoloma in označevanje tekstilne industrije.²⁴ Deklarirana parola povojnega političnega diskurza o spolno nevtralnih vlogah se "naravi" oz. biološkemu spolu ni mogla izogniti.²⁵

Tekstilci v gradnji socialističnega projekta

Parole socialističnega dela, kar je dejansko v socializmu pomenilo fizično delo v industriji, so bile polne militantnih tropov (predvsem ob koncu štiridesetih in v petdesetih letih). "Boj proti sovražniku" je v povojnem času zamenjal "boj za večjo produkcijo". Klici k boju za napredek so se pojavljali vzporedno s klici k boju proti reakciji in vse, kar ni bilo politično korektno, je bilo označeno za reakcijo. Delavci so morali vsak dan premagovati tehnologijo in sami sebe. Zmaga je bila definirana v številkah.

*"To je samo nekaj imen izmed 100 in 100 junakov dela - udarnikov, ki so si ta častni naziv zaslužili s posebno požrtvovalnostjo in vnemo, bili prvi med prvimi v tekmovalnem poletu za obnovo in izgraditev našega gospodarstva. Naj ostanejo nam vsem tudi v naprej velik svetel zgled delovne prizadevnosti v nadaljnji graditvi domovine."*²⁶

Dejanska količinska vrednost je bila sekundarnega pomena v primerjavi s simbolnim pomenom števil, ki so bile ponavadi podkrepljene s komentarji in pogosto tudi klicaji. Šokantne številke naj bi impresionirale javnost, pomembnejši od dejanskih števil pa je bil njihov metaforični pomen, ki je bil sestavni del politične propagande in je ponazarjal socialistični napredek. Takšno medijsko propagiranje je bilo koristno tudi zaradi same narave števil, ki je omogočala preplet abstraktnega s konkretnim in merljivim.²⁷

Časopisje je pisalo o delovnih zmagah predvsem na začetku leta, ko so bili oblikovani novi načrti in so se ocenjevale pretekle zmage. Takšna priložnost je bil tudi 1. maj - praznik dela. Vsako leto se je tako ob določenem času dokazovala visoka in uspešna produkcija s šokantnimi številkami, v milijonih in bilijonih.

Prva leta po vojni je bilo močno razširjeno prostovoljno ter prisilno brezplačno delo. V letih 1948 in 1949 je vodstvo KPJ sprejelo novo koncepcijo družbenega razvoja države. Ta je temeljila na novi vlogi KPJ in delavskega razreda v procesu socialistične preobrazbe jugoslovanske družbe ter na priznavanju in postopnem uvajanju načel blagovnega gospodarstva. Po letu 1950 je postopoma prihajalo do decentralizacije in debirokratizacije.²⁸

²⁴ Lydia Sklevicky: Konji, žene, ratovi. Zagreb 1996, str. 78.

²⁵ Na tem mestu ne posvečam večje pozornosti lokalnim interpretacijam, ki pa so pomembno sooblikovale percepcije o tekstilni delavki. Interpretacije o ženski delavki in ženskem delu so spremenljive in se navezujejo tudi na pomenske spremembe tovarne ter dela v socialnem okolju. Glej Nina Vodopivec: Antropološka analiza konstrukcije preteklosti in pripadnosti: primer Predilnice Litija. Doktorska disertacija. Fakulteta za humanistični študij ISH. Ljubljana, 2006.

²⁶ Slovenski poročevalec, 26. 1. 1947, str. 3, b.n.a.: Pozdrav udarnikom junakom dela.

²⁷ Michał Głowiński: Nowomowa po polsku (Polish newspeak). Warsaw 1990, str. 24; po Monika Golonka Czajkowska: Homo faber. The Socialist Role Model as Seen by Individuals The 'Lenin Steelworks' in the Light of the Workers' Recollections. V: Arbeit im Sozialismus - Arbeit im Postsozialismus: Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa. Münster 2004, str. 243.

²⁸ Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, str 108.

Ob koncu petdesetih let so se ideološko obarvani prispevki o udarniških zmagah in zmagah delovnih kolektivov začeli umikati diskurzu o tehnološki modernizaciji. Kljub temu da je bila pri tem mišljena tehnološka modernizacija v socialističnem duhu, pa so tekstilci, ko so govorili o tehnološkem razvoju, svoje poglede v medijih vedno pogosteje obračali na zahodne države in so razvoj tekstilne industrije na domačih tleh neprestano primerjali s tekstilno industrijo v ZDA, Franciji ali zahodni Nemčiji.

V dnevnem in mesečnem časopisju se je v šestdesetih pričela oblikovati protislovna in dvomna podoba tekstilne industrije. Pisci prispevkov so jo opisovali kot uspešno, produktivno, a hkrati tudi zaostalo in delovno intenzivno panogo. Temeljni označevalci takšnega prikazovanja so bili produktivnost, zaostalost, razvitost in smotrnost, ki so bili vključeni v diskurz o tehnološki modernizaciji po komunističnem scenariju in so se prepletali s ključnimi političnimi parolami *Napredek, Plan in Partija*.

Produktivnost je tudi v sodobnem času našega pisanja ena temeljnih parol, vendar je v sodobnem razumevanju plod drugačne interpretacije modernizacije. Pri planiranem gospodarstvu v socializmu je bila delovna produktivnost temeljna kategorija, ki je imela hkrati tudi moralni pomen. Povečanje produktivnosti je bilo označeno kot politično dejanje, kot prispevek delavcev k blaginji socialistične družbe. V sodobnem času pa je pomemben njihov finančni prispevek, ki ga z delom opravijo za podjetje.²⁹

*"Še pred nekaj leti je bilo po svetu in tudi pri nas dokaj razširjeno mnenje, da tekstilna industrija v razvitejših državah nima razvojnih perspektiv in da bo postala domena razvijajočih se območij sveta, kjer so surovine in cenena delovna sila."*³⁰

Ti uvodni stavki so bili zapisani leta 1968 v Gospodarskem vestniku na začetku pogovora z direktorjem Tekstilnega inštituta Maribor, Jožo Kolaričem. Direktor ni bil edini, ki je menil, da so zmotne predstave o neperspektivnosti tekstilne industrije pravzaprav pomenile nepoznavanje (njene) tehničnega razvoja. Modernizacijo produkcije, ki je utemeljevala sodobno industrijo, je definiral tehnični razvoj. Poleg avtomatizirane in po zaposlenosti manj zahtevne industrije (ki ostaja tudi v sodobnem medijskem diskurzu najpogostejši označevalec sodobne in moderne industrije) so prispevki v tistem času - sicer redkeje; a vendar - izpostavljali pomen izobraženih strokovnjakov. *"V minulih letih smo verjetno vlagali preveč v sodobne stroje, premalo pa v ljudi,"* je ugotavljal direktor Angore leta 1970³¹ in opozarjal na bolj sistematično štipendiranje ter potrebo po uvajanju dopolnilnih tečajev v podjetjih. S klici po pravnih in ekonomskih tehnikah - poleg tehničnih inženirjev - se je v začetku sedemdesetih let reprezentacija tekstilne industrije razširila; ni bila več le institucija tehničnih operacij in tehničnega znanja, temveč je zahtevala tudi pravne in ekonomske strokovnjake (ter ne le politično preverjenih ljudi). Od devetdesetih let do danes pa se v medijih ne govori več o tehničnih inženirjih temveč o podjetnikih.³²

²⁹ Birgit Müller: *Productivity and the Person: From Socialist Competition to the Capitalist Mission in Eastern Europe. V: Workers and Narratives of Survival in Europe, The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century.* New York 2004, str. 150.

³⁰ Gospodarski vestnik, 11. 10. 1968, št. 79, str. 3, Nande Žužek, Zagotoviti pogoje in klimo za integracijske procese v tekstilni industriji.

³¹ Delo, 21. 8. 1970, str. 3, Bert Savodnik: Nekateri šolajo, drugi kupujejo.

³² Poročilo Phare programa iz leta 1993 navaja, da so tržne zahteve in pričakovanja nižja od za-

Retorika prepričevanja nas - sodobnih bralcev preteklega časopisja - opozarja na pretekla diskurzivna protislovja, po drugi strani pa podobo, ki jo tekstilci in pisci prispevkov skušajo kritizirati, (re)producira. Enako je tudi s predstavitvijo tekstilne industrije kot delovno intenzivne panoge. Po eni strani prispevki v časopisju s statističnimi podatki slikajo in dokazujejo pomembnost tekstilne industrije. Z navajanjem števila zaposlenih pisci prispevkov, tekstilci, novinarji ali politiki večkrat povedo, da je tekstilna industrija po številu zaposlenih v Sloveniji na drugem mestu. Rast industrije oziroma tovarn torej zagotavlja rast števila zaposlenih, kar kaže na pomembno vlogo tekstilne industrije. Po drugi strani pa medijski diskurz o širjenju tekstilnih tovarn s slikanjem tekstilne industrije kot delovno intenzivne panoge oziroma reševalke socialnih konfliktov implicitno reproducira ideje o zaostalosti: *"Še vedno nekateri mislijo, da je tekstilna industrija nekakšno nujno zlo in proti vsem načelom sodobne organizacije dela primerna predvsem kot ventil za reševanje socialnih problemov. Tem ljudem je treba povedati, da je sodobna tekstilna industrija s tehničnega, tehnološkega in sociološkega vidika popolnoma enakovredna najboljšim industrijam drugih vej."*³³ Tako je razmišljal že omenjeni direktor Tekstilnega inštituta v Mariboru v intervjuju leta 1976. Pisec prispevka, ki je direktorja intervjuval, pa je nadaljeval s kritiko *družbeno-političnih organizacij*. Kot je zapisal, so te organizacije namenile socialnim vprašanjem premalo pozornosti in *"so tako z najmanjšimi investicijami reševale socialna vprašanja na svojih področjih, razen tega pa jim je delovno intenzivna dejavnost tekstilne industrije ponujala večja sredstva kot druge industrijske panoge."* Govor o delovni intenzivnosti je tako v prispevkih uporabljen za različne namene.

Kritika pisca v prispevku *V tekmi s časom* leta 1976³⁴ je že bolj eksplicitno usmerjena proti ekspanzivni gospodarski politiki. *"Po vojni potrebna, a kasneje tudi napaka družbeno planskih skupnosti,"* je po mnenju pisca tekstilna industrija z ustanavljanjem številnih tovarn služila reševanju socialnih vprašanj.

Reformni ukrepi leta 1961, ki so bili namenjeni ureditvi notranjega trga, so dodelili podjetjem večje pristojnosti pri razdelitvi dohodka. Z gospodarsko reformo leta 1965 je na sceno tudi že stopala mlajša partijska elita, ki je več pozornosti namenila oblikam organiziranosti proizvodnje, menjave in delitve. V teh letih so prišli ostreje do izraza različni pogledi posameznih republik na nadaljnji gospodarski razvoj in začelo je prihajati do večjih trenj med političnimi strujami.³⁵

Nesorazmerje med uvozom in izvozom, problematična investicijska politika, s katero so upravljale politične elite, je tudi v kasnejših letih vodila do konfliktov med Ljubljano in Beogradom. V Sloveniji so dnevno, mesečno časopisje in filmski prispevki obravnavali predvsem tekstilno industrijo slovenskega prostora. Ob koncu štiridesetih in na začetku petdesetih let so se mediji s predstavitvijo delovnih zmag obračali tudi na druge jugoslovanske republike, v sedemdesetih letih pa so o

hodnih standardov. Kupovanje in trženje naj bi bila še vse preveč centralizirana in sta spominjala na distribucijo. Gospodarski vestnik, 9.2. 1995, št. 6, str. 12, Tatjana Skubic: Najbolj obetavni zapravljajo prednost.

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam, str. 12, 13.

³⁵ Jože Princič: V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od obnove ekonomske politike do velike reforme: 1955-1970. Ljubljana 1999 (dalje Princič, V začaranem krogu).

razmerah v jugoslovanskih republikah poročali predvsem ob kritikah proti odvajanju sredstev nerazvitim. Takšne kritike so spremljale in podpirale primerjalne statistike o položaju slovenske tekstilne industrije v jugoslovanskem prostoru.

Kritika proti različnim merilom za razvite in nerazvite se je neprestano prepletala s kritičnim odnosom tekstilcev v jugoslovanskem prostoru do centralistične gospodarske politike. V tem primeru so tekstilci kljub razlikam med republikami nastopili s podobnimi stališči in so od vlade zahtevali spremembe. Za tekstilno industrijo je bil najbolj težaven in problematičen zunanjetrgovinski sistem, dvigovanje uvoznih cen, kreditov, carinskih dajatev ter administrativnih ukrepov, ki so upočasnili ali celo onemogočali poslovanje v praksi.

Neusklajenost proizvodnje in trgovine se je začela umirjati v šestdesetih letih. Upravitelji tekstilne industrije so se neprestano lovili med pomanjkanjem in naraščanjem zalog, pomanjkanjem surovin in prodajo izdelkov. Kljub zmanjšani politični pozornosti težki industriji ob koncu petdesetih let je v praksi težka industrija pridobivala tudi pri dodeljevanju sredstev za razvoj strojne opreme in nabave surovin. Pomanjkanja in izrabe strojne opreme so v tekstilni industriji reševali z večjim številom ljudi.

Ekonomist Janós Kornai je opozarjal, da pri državnem socializmu ni šlo le za planirano ekonomijo, temveč tudi ekonomijo pomanjkanja, kjer je bilo osrednjega pomena hierarhično pogajanje med politično administracijo in podjetjem.³⁶ Takšna analitična perspektiva predstavlja državo v šibkejši poziciji, tovarno in državo pa postavlja v razmerje odvisnosti.³⁷

Kljub temu, da moramo biti previdni pri primerjavah jugoslovanskega samoupravnega socializma z državnim socializmom držav nekdanjega vzhodnega bloka, je relevantno upoštevati razmerje med administrativno politiko in podjetjem. Kot že rečeno, so carinske omejitve, davčna politika, devizni sistem omejevali tekstilno industrijo in podjetjem niso dopuščali samostojnosti. Kot ugotavljajo ekonomski analitiki in zgodovinarji, je socialistično gospodarstvo v Sloveniji funkcioniralo zaradi samostojnejše interne politike podjetij, ki so jo kljub splošnim deklaracijam na tiho podpirali nekateri občinski in republiški oblastniki. Težave v gospodarstvu so reševali s prerazdeljevanjem vrednosti, s posojili, dolgove pa je pobirala inflacija. Po takratni jugoslovanski metodologiji je bila storilnost izražena z razmerjem med številom zaposlene delovne sile in fizičnim obsegom proizvodnje. Število zaposlenih je podjetju prineslo prispevke, na vsak osebni dohodek so dobili prispevke v svoje proračune. Če je podjetje moralo v stečaj, se je položaj zaposlenih večinoma popravil, saj so oblastniki iz propadlega podjetja ustanovili novo ter mu odobrili sredstva ali posojila.³⁸ Po drugi strani so podjetja po svoje iskala praznine v predpisih in na takšne načine(sama) ustvarjala pol skrite rezerve.³⁹

Nekdanji direktor Predilnice Litija je v pogovoru večkrat izpostavil, kako je partijska politika diktirala razvoj gospodarstva: *"To so bile kvote za celo jugoslovansko tekstilno industrijo, to so bile razdeljene, določene so bile tudi kvote za*

³⁶ Janós Kornai: *Economics of Shortage*. Amsterdam, 1980; po Katherine Verdery: *Theorizing Socialism: a prologue to the 'transition'*. V: *American Ethnologist*, 18, 1991, str. 422.

³⁷ Verdery, n.d., str. 426.

³⁸ Prinčič, V začaranem krogu, str. 81-82.

³⁹ Gorazd Makarovič: *Slovenci in čas : odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana 1995, str. 305.

*uvoz teh konvertibilnih surovin,⁴⁰ no, in seveda, ta delitev je bila pa že takrat tudi v Jugoslaviji sporna. Zato sem tudi jaz videl, da je nujno, da se vključim tudi v te tokove politike."*⁴¹

Nekdanji direktor ni neposredno govoril o partiji, temveč o politiki ali pa je uporabil neosebno obliko, vse je bilo določeno. Predstavitev tekstilne industrije pa je v njegovem pripovedovanju prožnejša in ni dokončno opredeljena s politiko. Ravno pogovori z nekdanjimi direktorji kažejo, da notranje načrtovanje in usmerjanje proizvodnje kljub sistemskemu določanju in diktatu gospodarske politike ni bilo pasivno in da je na ravni vsakdanjega življenja prihajalo do različnih pogajanj: *"Del deviz smo dobili na razpolago, jih je dala država. Drugič pa smo jih morali ustvariti z izvozom. In ustvarili smo jih tudi preko naših kupcev, ki so prodajali blago tudi v izvoz. Svilanit in Dekorativna, oni so nam bili primorani za vsak kilogram toliko pa toliko plačati tudi v devizah. Potem smo mi ta devizna sredstva dobili na svojem računu. Je bil pa velik interes za nakup teh deviz tudi v drugih panogah, predvsem v trgovini za uvoz široke potrošnje. Te devize, ki so bile takrat neke vrste šverc, smo prodajali po trideset, štirideset procentov več kot so bile normalno vredne. Če je bil dolar na primer ena, smo mi dolar prodajali po ena pa pol, pa smo dobili sorazmerno velik zaslužek. Tukaj se je dalo. Obvladali smo, obvladali smo to državno administracijo, pa čeprav je bila zapletena, pa težka in se je izplačalo, zato sem bil jaz najmanj enkrat na teden v Beogradu, če ne dvakrat."*⁴²

Nekdanji direktor v pogovoru označi strateško iskanje rešitev za obvladovanje državne administracije, neke vrste šverc. Kot povedo tudi nekateri drugi upokojeni direktorji v Sloveniji in podobno kažejo tudi primeri raziskav drugih komunističnih držav,⁴³ je politična funkcija oz. politična dejavnost direktorju pri takšnem delovanju koristila.

Jugoslovansko gospodarstvo je nekdanji direktor tekstilne tovarne primerjal z Evropsko unijo. Prav spomin na pretekle izkušnje v socialistični Jugoslaviji, različne strategije upravljanja in vodenja posameznih podjetij naj bi odigral pomembno vlogo pri prihodnjem gospodarskem položaju podjetij in slovenske države v odnosu do Unije: *"Seveda je pa omejitev bila, ker so bile določene stvari določene, ravno tako zdaj, kaj jaz vem, kmetijstvo subvencijo dobiva od Evropske unije, [...] tisti kateri zna in je sposoben to dobiti, kateri pa ne, pa ne. Je pa bilo to, preko tega nisi mogel in tudi vlada tega ni spreminjala, zvezna, jugoslovanska, na primer kvote, da bi rekla, zdaj bo pa enemu več dala. Si moral kar od tistega, kar je bilo določeno, se pač orientirati, pa si sam najti svoja pota."*⁴⁴

Tudi njegov naslednik je v intervjuju leta 1994 izrazil prepričanje, da jim je v vodstvu tovarne pretekla izkušnja Jugoslavije prišla prav: *"V šoli nekdanjega jugoslovanskega trga, ki se je zlomil, smo se dobro naučili, da je treba staviti na več konjev."*⁴⁵

⁴⁰ Predilnica je uvažala surovine iz Sovjetske zveze in neuvrščenih držav, kot na primer iz Sudana, Egipta, Ugande in Kenije.

⁴¹ Intervju, Litija, avgust 2004.

⁴² Intervju, Litija, avgust 2004.

⁴³ Katherine Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton 1996, str. 22; po Elizabeth C. Dunn: *Privatizing Poland, Baby food, Big Business, and the Remaking of Labor*. London 2004, str. 15.

⁴⁴ Intervju, Litija, avgust 2004.

⁴⁵ Manager, 1994, april, str. 25, Anica Levin: Medalje ne pripnemo pred ciljem.

Z ustavnimi dopolnili leta 1971, leta 1972 in z zakonom o združenem delu leta 1976 je Jugoslavija uvedla zapleteno in neučinkovito družbeno gospodarsko ureditev. Podjetja so se upirala poskusom nasilnega združevanja specializiranih podjetij po sovjetskem zgledu.⁴⁶ Ideologi so t. i. svobodno združeno delo *tozdiv* utemeljevali v solidarnostni odgovornosti in ne v profitnem motivu. Tudi dogovorna ekonomija ni dokončno odprla prostora tržnim iniciativam, temeljila je namreč na družbenem dogovarjanju in ne na tržnih mehanizmi.⁴⁷

V gospodarskih reformah v osemdesetih se je govorilo o pluralizmu, lastninskih oblikah, reformah podjetja, razvoju podjetništva, uveljavljanju trga kapitala in delovne sile ter razvoju tržne konkurence. Vendar je tudi zakon o podjetjih leta 1988 bolj podoben programom političnih dokumentov Zveze komunistov kot operativni podjetniški zakonodaji. Podjetje je bilo po tem zakonu v veliki meri prepuščeno lastnemu iskanju rešitev, pri tem pa so bile podjetniške pobude omejene in podkrepjene s političnimi blokadami. Samoupravna podjetja niso razpolagala s trajnimi sredstvi, ker ni bilo pravega lastnika, ki bi varoval upnike, na koncu pa se je vedno vpletla država, saj so bila samoupravna podjetja dejansko državna.⁴⁸ Procesa privatizacije in ekonomskega rekonstruiranja sta se začela v osemdesetih letih. Po zakonu o podjetjih iz leta 1988 so morala podjetja spremeniti svojo strukturo, iz podjetij v družbeni lasti so se spreminjala v delniške družbe z družbenim kapitalom, razdeljenim v delnice. Z organizacijskimi spremembami so bili ukinjeni delavski sveti, namesto njih pa ustanovljeni upravni odbori, ki so jih sestavljali podjetniki in vodje podjetij. To je pomenilo, da so podjetniki v odločanju postajali bolj avtonomni in bolj brez nadzora.

V začetku je privatizacija potekala nenadzorovano in govorilo se je o divji privatizaciji. Predlagani so bili različni modeli privatizacije, leta 1992 pa je bil sprejet zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij. Zakon o lastninjenju iz leta 1992 je bil označen kot kompromis med zagovorniki stališča, naj bodo novi lastniki zaposleni in menedžment, ter med privrženci gledanja, naj se lastninjenje širše odpre zainteresiranim in tako zagotovi moč novih političnih elit.⁴⁹ Ministrstvo za ekonomske odnose je leta 1994 z raziskavo javnega mnenja odkrivalo dvotretjinsko podporo za notranji odkup podjetij, ki je bila najpogostejša metoda lastninjenja.

Labirinti postsocializma: zapiranje tekstilnih tovarn

Kritika tekstilcev in novinarjev v medijih je v osemdesetih letih že bolj direktno obsojala zvezno in republiško vladno. Sredi osemdesetih let so mediji tekstilno industrijo primerjali z limono, "*ki jo ves čas stiskamo*".⁵⁰ Leta 1984 je direktor Tekstine iz Ajdovščine cinično pripomnil: "*Prej smo vlekli za seboj nizke osebne do-*

⁴⁶ Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 1100.

⁴⁷ Bogomir Kovač: Rekviem za socializem: ekonomske reforme v socialističnih državah. Ljubljana 1990, str. 155.

⁴⁸ Kovač, n.d., str. 144.

⁴⁹ Zakon je določal, da podjetje 40% kapitala prenese na novo ustanovljene državne sklade (pokojin, odškodnin in v sklad za razvoj). Glej Aleksandra Kanjuo Mrčela: Lastništvo in ekonomska demokracija. Ljubljana 1999, str. 89.

⁵⁰ Gospodarski vestnik, 16. 11. 1984, št. 45, str. 8, Vera Avšič: Tekstilni horoskop za šest let.

hodke kot kazen za pridnost, ker so bili administrativno omejeni glede na začetno stanje, zdaj pobira dohodek inflacija."⁵¹

Ob koncu osemdesetih, predvsem pa na začetku devetdesetih let je navidezno homogena skupnost tekstilcev v medijih pričela razpadati. Časopisi so začeli pisati o direktorjih, sindikalistih in delavkah oziroma delavcih.

Po letu 1991 se je (tudi) formalno spremenil status delavca v politični krajini. Mediji so o delavcih še naprej pisali z veliko zavzetostjo - s popisovanjem krivic in njihovega težkega položaja. S sprejetjem zakona o sodelovanju delavcev pri upravljanju 1993⁵² naj bi se postopoma oblikoval nov delavski razred, ki "*ni nosilec družbe, marveč sotovorec enakopravno in avtonomno z drugimi sloji.*"⁵³ Enajst let kasneje so se v medijskem prostoru začele razprave o izginjanju proletariata, delavca naj bi porazila globalizacija. Z govorom o deindustrializaciji so delavci izginjali iz časopisnih naslovnice. V politične dokumente in na naslovnice časopisov so stopili podjetniki. V medijih pa lahko sledimo portretiranjem *novih proletark in proletarcev*, proizvodne delavke in delavce so nadomestile trgovke in trgovci.⁵⁴

*"V življenju tekstilne industrije se namreč zrcalita vzpon in propad tradicionalne industrije 20. stoletja in vsi labirinti usodne postsocialistične podjetniške tranzicije."*⁵⁵ V prispevku pod naslovom *Tekstilci po sledi dinozavrov* je s paleontološko prispodobno ponazorjena podoba zaostalosti, v preteklost ujetih družbenih percepcij in političnih strategij tekstilne industrije. Prispodobna dinozavrov predstavlja dediščino socialistične preteklosti. *Tranzicija* torej ni potrebna le na področju podjetništva, temveč tudi v družbeni miselnosti, v dojemanju ter kreiranju nove vloge *države* v družbeni mentalni krajini.

Politične in ekonomske elite so v novonastalih državah po prelomih med letoma 1989 in 1991 podobno kot v preteklem komunističnem sistemu vpeljevale ideje o vmesni stopnji razvoja družbe - tokrat namesto od kapitalizma prek socializma h komunizmu idejo o tranziciji od komunizma h kapitalizmu.⁵⁶ Takšne predstave predpostavljajo, da je nekdanji komunistični svet na vzhodu prevzel kapitalistične sisteme in demokracije zahodnega sveta. V razpravah političnih ter ekonomskih elit in akademikov kot tudi v medijih je prevzela osrednje mesto ideja tranzicije.

Z analizo mikro procesov in s tezo o transformaciji oziroma majhnih transformacijah postavljajo raziskovalci postsocializma pod vprašaj takšne teorije o premočrtnem razvoju od socializma h kapitalizmu, k demokraciji in tržnim ekonomijam. Z analitičnim fokusom na ravni vsakdanjega življenja problematizirajo definicijo socializma kot totalitarnega režima v nasprotju z demokratičnim sistemom v kapitalizmu; z dekonstrukcijami reprezentacij (orientalizacije in bal-

⁵¹ Teleks, 7. 11. 1985, št. 45, str. 9, Milan Maver: Kako dobro morajo biti dobri.

⁵² UL RS, 42/93, 56/2001.

⁵³ Delo, 15. 4. 1995, str. 32, Marko Kos: Nov delavski razred.

⁵⁴ Delo, 26. 2. 2005, Sobotna priloga, str. 12-14, Boštjan Videmšek: Novi proletariat, trgovke: nasmeš je eno najpomembnejših pravil korporacijskega kodeksa. In prav je tako.

⁵⁵ Delo, 24. 5. 2003, str. 5, Bogomir Kovač: Tekstilci po sledi dinozavrov.

⁵⁶ Rajko Muršič: On globalisation, westernisation, popular music and similar issues in the times of the transition of post-socialist countries. V: Cultural processes and transformations in transition of the Central and Eastern European post-communist countries. Etnološka stičišča 9. Ljubljana 1999, (dalje Cultural processes) str. 140 (dalje Brumen in Muršič 1999).

kanizacije) v svetovni ureditvi po hladni vojni pa odkrivajo mehanizme konstruiranja socialistično Drugega. Nekateri raziskovalci so se zaradi premočne obremenjenosti terminu tranzicija odpovedali, češ da gre za kulturni konstrukt zahodnega sveta. Nadomestili so ga s transformacijo. Transformacija, ki je v tem smislu obravnavana kot predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov, zavzema več možnih oblik razvoja in ne zgolj enega končnega rezultata.⁵⁷

Temeljno vprašanje pri takšnih problematizacijah je, kako misliti preplet med preteklostjo in sedanostjo. Študije postsocializma namreč opozarjajo na vlogo, uporabo in pomen socialistične preteklosti v sedanosti. Ob tem pa vendar velja premisliti, da ob dokazovanju kontinuitete med socializmom in postsocializmom ne spregledamo, da je preteklost preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative.⁵⁸ Raziskovalci torej ne odkrivamo "ostankov" oziroma dediščine socialistične preteklosti, temveč analiziramo različne načine prepletanja preteklosti in sedanosti. Strategije ljudi v sodobnem času so tudi reakcije na mednarodne povezave in premestitve kapitala v institucijah, s katerimi se soočajo nekdanje komunistične države. Slovenija je v mreže delovanja nekaterih od naštetih mednarodnih organizacij vstopala že v devetdesetih letih, kot na primer v Svetovno trgovinsko organizacijo leta 1994. Leta 2004 pa je postala formalna članica Evropske unije in Nata.

Poleg historičnega vidika umeščam sodobni govor o položaju tekstilne industrije in o strategijah upravljanja podjetij v transnacionalne kontekste. Problematika tekstilne industrije namreč neprestano vstopa v globalno politično areno. Tekstilna industrija ima ključno vlogo pri oblikovanju nove polarizacije sveta, kjer v zadnjem času Kitajska prevzema pomembno vlogo. Po drugi strani pa takšni gospodarski strateški dogovori kažejo na preoblikovanje razmerij moči v svetovnem prostoru in na nove polarizacije v svetu (predvsem med Kitajsko, EU in ZDA). Na mikro ravni se s takšnimi konflikti in politikami soočajo in jih (so)oblikujejo tako upravitelji še delujočih tekstilnih tovarn v Sloveniji kot tudi tekstilni delavci.

Medtem ko se je v časopisju v devetdesetih letih predvsem govorilo o tranziciji in socialistični dediščini, je v sodobnem času v javni areni takšnih razprav manj. Med strokovnjaki pa prihaja v razpravah do konfliktov o tem, kako naj bi potekal nadaljnji gospodarski razvoj. Nekateri se zavzemajo za postopno tranzicijo in o tranziciji še govorijo. V takšnih nagovorih javnosti tranzicija ni problematizirana in nihče se ne zavzema za koncept transformacije. Na drugi strani pristaši neoliberalnih pogledov ugotavljajo, da je bila postopna tranzicija pomembna ob padcu političnega režima, da pa je kasneje začela zavirati prestrukturiranje in gospodarski razvoj. Po mnenju politikov in ekonomistov sodobne napetosti in strahove vzpostavlja globalizacija. Ključno pri tem pa vendar ostaja vprašanje o vlogi posameznih akterjev na trgu dela: administrativnega sistema, upraviteljev in delavcev.

Analiza reprezentacij tekstilne industrije v postsocializmu, različnih teženj oziroma ekonomskih sodobnih strategij v Sloveniji kaže tudi na specifične odnose političnih in ekonomskih elit do preteklosti. Ključna pri razlagi o tranziciji je obravnava ekonomije.

⁵⁷ Cultural processes, str. 7-12; Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World. Lanham, Rowman & Littlefield 1999; Akos Rona Tas: The Great Surprise of the Small Transformation: the Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary. University of Michigan Press 1997.

⁵⁸ Uncertain Transition.

Ekonomisti in makrosociologi ekonomijo pogosto razlagajo v okviru spremenjja institucionalnih okvirov z osredotočanjem na makro ravni. S poudarkom na posamezniku in na ravni vsakdanjega življenja se analitično sklicujem na raziskave postsocializma, ki zagovarjajo tezo, naj institucionalnih sprememb ne obravnavamo popolnoma ločeno od ljudi. Temeljna ideja je, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci mišljenja in z dejanji, ki so bili tudi v preteklem režimu sestavni del vsakdanje življenjske rutine. S takšnim analitičnim preskokom od makro k mikro nivojem opozarjam, da se diskurz deindustrializacije in ekonomskega ali političnega razvoja prepleta s postsocializmom in da procesov družbene transformacije ne kaže reducirati na tranzicijo od socializma k neoliberalnemu kapitalizmu.

Nina Vodopivec

REPRESENTATIONS OF THE TEXTILE INDUSTRY: A SOCIALIST PROJECT
AND A POST-SOCIALIST TRANSFORMATION

S u m m a r y

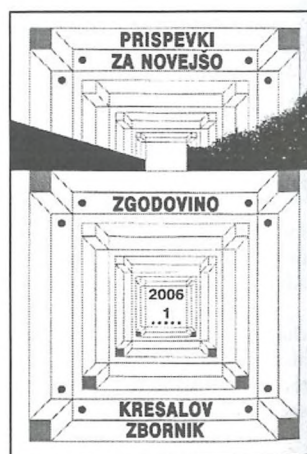
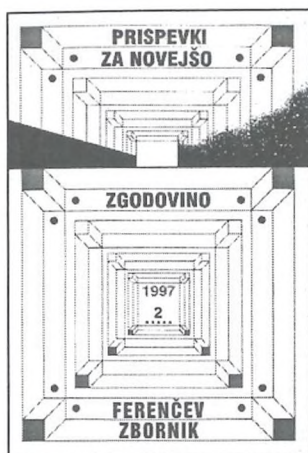
In the paper, the author focuses on the formation of representations of the textile industry in the socialist and post-socialist periods. These representations are dealt with at two levels. Representations of the textile industry were an integral part of a wider industrial image. In this context, the author explores how these representations fitted into the socialist project of modernisation and how they were transformed during the so-called transitional period. Representations of the textile industry were at the same time intertwined with gender relations and ideologies and were implicit in discussions about light i.e. female as opposed to heavy i.e. male industry. These representations are more than mere images, as they imply a set of social concepts and views. The author analyses them by confronting public discourses of various protagonists, such as the mass media, political and economic elites and textile workers.

After the Second World War, industrialisation occupied a central place in the socialist concept of modernisation. Notwithstanding the mass media contradictions and ambiguities about the textile industry in the period between the said war and the present day, the industry employed an ever increasing number of workers, predominantly women. After 1990, however, many textile factories went bankrupt and the number of employees declined drastically.

The author follows the role of the communist party discourse in the formation of the image of a female textile worker. The party based this image on the industrial strike that took place in Kranj in 1936. After the war, this image was not only shaped by the party but also by local perceptions of the woman's role. In the discourse on the textile industry, the 'female nature' constantly appears as a central theme, being presented as an unquestionable connection between the woman's physiology and social role, but at the same time indicating contradictions in the understanding of the post-war female image.

On the basis of an analysis of narrated experiences, the author underlines that, in spite of a socialist decision making, internal planning and direction of production were not passive processes and that various negotiations took place in daily life. Thereby, the relation between the macro structures of administrative politics and the specific forms of economy at the micro level are put in question.

By focusing on an individual in everyday life, the author defends the thesis that institutional changes should never be considered without reference to the people they affect. With such an analytical leap from micro to macro levels, she points out that the discourse of deindustrialisation and the economic or political development is intertwined with post-socialism, and that the processes of social transformation cannot be reduced to the transition from socialism to a neo-liberal capitalism.

Obletnice

Nataša Kandus - šestdesetletnica

Knjižnica je za vsak raziskovalni inštitut pomemben sestavni del, saj si brez nje znanstvenega dela ne moremo predstavljati. Knjižnica pa niso le knjige, ampak tudi ljudje, ki v njih zanje skrbijo, s tem pa tudi za nemoteno delo raziskovalcev in drugih uporabnikov. Čeprav se s temi ljudmi vsak dan srečujemo, jih sprašujemo, jim naročamo to in ono knjigo ali različne bibliografske podatke in včasih tudi še kakšne druge podatke in informacije, pa kljub vsemu ostaja njihovo delo velikokrat neopazno, nezabeleženo in večkrat premalo cenjeno. Tudi za Inštitut za novejšo zgodovino je knjižnica zelo pomemben del ustanove in zato je prav, da se v inštitutovi reviji vsaj bežno spomnimo okroglega jubileja njene vodje Nataše Kandus.

Inštitut je prvo in edino delovno mesto njene poklicne kariere, ki se je začela leta 1972 po končanem študiju zgodovine in geografije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Po začetnih letih uvajanja, opravljenem strokovnem izpitu leta 1978, ki so mu kasneje sledili še računalniški seminarji in tečaji, je postala vodja knjižnice, kar je tudi še sedaj. Vsa ta leta je skrbela, da je delo knjižnice (nabava, izposoja ipd.) potekalo nemoteno in da so bili vsi zadovoljni.

Omeniti je treba tudi jubilatkinino strokovno delo, ki ga je opravila v tem času in ki ga ni malo. Kaže se v številnih bibliografijah, med katerimi naj posebej omenim le nekatere: najprej je že leta 1980 pripravila bibliografijo Letopisa Muzeja narodne osvoboditve za leti 1957 in 1958 in njegovega naslednika Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja za leta 1960 do 1980, in leta 1988 še bibliografijo Prispevkov za leta 1980 do 1985, potem 1989 skupaj z Zdenkom Čepičem in Damijanom Guštinom Biobibliografijo ob 30 letnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Poleg tega je omeniti vsakoletno bibliografijo sodelavcev inštituta za leta od 1982 do 1997, vse dokler je revija to bibliografijo objavljala. Ob jubilejih inštitutovih sodelavcev je Nataša Kandus pripravila njihove bibliografije (za Franceta Škerla, Dušana Bibra, Franceta Klopčiča, Toneta Ferenca, Ivana Križnarja, Milico Kacin-Wohinz).

Z bibliografijami je sodelovala tudi zunaj inštituta. Še posebej je pomembna bibliografija, ki so jo pod uredništvom Sergija Vilfana pripravile Nataša Kandus, Olga Janša-Zorn in Eva Holz pod naslovom Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918 -1993, ki je izšla leta 1995 za svetovni kongres zgodovinarjev v Montrealu. Naslednje njeno pomembno delo je njen prispevek pri

inštitutovem kolektivnem delu Slovenska novejša zgodovina 1848-1992, ki ga je inštitut izdal v dveh zajetnih zvezkih leta 2005. Nataša Kandus je tu opravila velik del bibliografskega dela. Za različne založbe je pripravila izbor bibliografij: o osamosvojitvi Slovenije, o Judih na Slovenskem med drugo svetovno vojno, o holokavstu, o španski državljanski vojni, o nacizmu in fašizmu. Tu gre za dela, ki so objavljena v slovenščini. V letih 1977 do 1979 je sodelovala tudi pri bibliografiji novih tujih historičnih publikacij v ljubljanskih osrednjih knjižnicah, ki je izhajala v Zgodovinskem časopisu.

To suho naštevanje podatkov o njenem profesionalnem oziroma strokovnem ni vse, zaradi česar je Nataša Kandus spoštovana in priljubljena. To je njen odnos, kot se nekam uradniško reče, do uporabnikov knjižnice. Do vsakogar je prijazna in ustrežljiva, potrpežljiva, pripravljena pomagati in iskati bolj kot je nujno in večkrat tudi potrebno. Njena široka razgledanost na različnih področjih od umetnosti in literature ter glasbe, znanje jezikov in še kaj, ji omogočajo, da ji je znano in poznano več in bolj, kot si marsikdo tako na hitro predstavlja. Zaradi njene pozitivne značajske naravnosti je knjižnica prostor, kjer se inštitutovi sodelavci in pa stalni zunanji obiskovalci radi srečujejo.

Ob okrogli obletnici ji zato iskreno čestitamo in si želimo, da bi tako ostalo še vrsto let.

Franc Rozman

Posvetovanja

Mednarodna znanstvena konferenca *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Sarajevo, 3. - 4. november 2006

Institut za istoriju iz Sarajeva je v glavnem mestu Bosne in Hercegovine pripravljal mednarodno znanstveno konferenco o reviziji preteklosti na tleh bivše Jugoslavije. Olimpijsko mesto še skorajda na vsakem koraku spominja na brutalen razpad bivše jugoslovanske države, kar je bilo vidno tudi pri izpeljavi konference. Potekala je v nadomestnih prostorih Nacionalne in univerzitetne biblioteke Sarajevo v kompleksu univerze, ki so ji kot bodočem kampusu dodelili prostore v eni od bivših vojaških kasarn v središču mesta. Nacionalna in univerzitetna biblioteka je bila med vojno v Bosni in Hercegovini v devetdesetih letih uničena oziroma požgana, na kar opozarja tudi spominska plošča na pogorišču ene od sicer najlepših stavb v Sarajevu. Ta, tako kot številne druge kulturne ustanove v mestu, še čaka, da pride na vrsto za temeljito povojno obnovo.

Posvet v Sarajevu je bil zamišljen kot eno od nadaljevanj posveta *Zgodovino-pisje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003*, ki je marca 2004 potekal na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani.¹ Na tem so se zgodovinarji iz vseh držav bivše Jugoslavije strinjali, da je treba tudi v bodoče pripravljati podobne posvete, na katerih bi zgodovinarji izmenjali izkušnje in poglede ter se seznanjali z rezultati historiografij na območju bivše skupne države. Posvet v Ljubljani je bil večkrat omenjen tudi na konferenci v Sarajevu, pripravljenost organizirati naslednjega v nizu posvetov pa so tokrat omenjali Makedonci.

Po uvodnih pozdravih predstavnikov oblasti Bosne in Hercegovine in Kantona Sarajevo je delovni del prvega dopoldanskega dne odprl direktor inštituta gostitelja *Husnija Kamberović*, ki je spregovoril o odnosu kritične historiografije in ideološkega revizionizma. Že ta referat je odprl razpravo, ki se je kasneje še večkrat pojavila v nadaljnjih razpravah - ali je revizionizem v historiografiji nekaj povsem običajnega, ker sledi odpiranju arhivov in širjenju novih spoznanj na nova področja raziskovanja, ali pa ga je treba ocenjevati le kot negativno posledico pritiskov ideologij na historiografijo. O odnosih zgodovine in zgodovinopisja ter politike in enostranskih politično-ideoloških pogledov je govoril bolj iz slovenskih izkušenj tudi naslednji referent, *Aleš Gabrič* iz Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. *Georgi Čakarjanevski* iz Instituta na nacionalna istorija iz Skopja je naredil zelo shematičen pregled razvoja od nepriznavanja Makedoncev kot samostojnega naroda pa do mednarodnega priznanja samostojne Makedonije. Temi konference se je nato vnovič bolj približal *Damir Agičić* iz Filozofske fakultete v Zagrebu, ki je na primeru hrvaške historiografije opozoril na izkoriščanje zgodovinopisja v izrazito politične namene in pri tem naštel nekaj konkretnih del, ki naj bi bila sicer zgodovinarska, a so se dosti bolj približala ideološkim pamfletom. Dopoldanski del je sklenil *Vladimir Petrović* iz Instituta za savremenu istoriju iz

¹ Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 2.

Beograda, ki je s številnimi primeri iz evropskega prostora govoril o zgodovinarjih kot strokovnih ekspertih na sodiščih.

V popoldanskem delu prvega dne je prispevke predstavilo še osem referentov. *Ivo Lučić* iz Fakultete filozofsko-humanističnih znanosti Sveučilišta v Mostarju je govoril o odnosih do preteklosti v bosansko-hercegovskih medijih, *Marijan Dimitrijević* iz Instituta na nacionalna historija iz Skopja pa o "uradni" in "neuradni" historiografiji v Makedoniji. *Goran Hutinec* iz Filozofske fakultete v Zagrebu je predstavil poglobljen prispevek o metodah in odmevih na revizionizem v hrvaški historiografiji v devetdesetih letih, ki sta ga pripravila skupaj s profesorjem Ivom Goldsteinom, ki se konference ni mogel udeležiti. S pregledom spreminjanja pogledov na obdobje 1780-1800 je primerjalno za različne narode pozornost pritegnil *Boro Bronza* iz Filozofske fakultete v Banji Luki. Naslednji dve referentki sta predstavili novejša dognanja iz lastnih raziskav, *Ivana Dobrivojević* iz Instituta za savremenu istoriju iz Beograda o komunističnem gibanju in komunistih v obdobju šestojanuarske diktature, *Seka Brkljača* iz Instituta za istoriju v Sarajevu pa o teritorialnih samoupravah v Kraljevini SHS. K problematiki naslovne teme simpozija se je v zaključku prvega dne konference vrnil *Bojan Godeša* iz Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki je razčlenil poglede historiografije in različne interpretacije druge svetovne vojne v Sloveniji med znanostjo in politiko.

Program drugega dne konference je bil sicer nekoliko manj obsežen, a zato nič manj zanimiv. *Emily Grable Balić* iz Stanford University (ZDA) je govorila o prevrednotenju in različnih pogledih na drugo svetovno vojno na primeru Sarajeva. Ostre polemike je izzval z nekoliko provokativnim prispevkom *Nikica Barić* iz Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba, ki je analiziral uporabo pojma anti-fašizem na Hrvaškem v devetdesetih letih. *Carl Bethke* iz Berlina je v prispevku o ponovnem odkritju zgodovine Nemcev na prostoru bivše Jugoslavije presegel orisovanje posameznega problema po različnih državah in primerjalno analiziral historiografije iz vseh držav bivše Jugoslavije.

Zadnji del konference je bil namenjen prikazu nekaterih novejših historio-grfskih raziskav v Bosni in Hercegovini, pri čemer so svoja spoznanja predstavili *Azem Kožar* in *Izet Šabotić* iz Tuzle, *Fedžad Forto* iz Sarajeva in *Fikret Midžić* iz Bihaća, zadnja pa je bila na sporedu neutrudna soorganizatorka simpozija *Vera Katz* iz inštituta gostitelja, ki je govorila o revščini kot dejavniku gospodarskega razvoja v Bosni in Hercegovini v prvih letih po koncu druge svetovne vojne.

Razprava na konferenci je pokazala, da so nekatere težave skupne historio-grfijam v vseh državah na področju bivše Jugoslavije. Težavno je že opredeljevanje do pojma "revizionizem", saj ga nekateri pojmujejo kot logično prevrednotenje v skladu z novejšimi spoznanji zgodovinopisja, medtem ko je bila pri nekaterih sogovornikih opazna "negativna" konotacija v pomenu prevrednotenja znanstvenih dosežkov zaradi politično-ideoloških pritiskov na zgodovinopisje. Več razpravljalcev je opozarjalo na razlike med spoznanji zgodovinopisja in medijsko podobo preteklosti. Dokaj enotna je bila ocena, da v medijih prevladujejo ocene, ki so bliže idejnim naziranjem političnih struktur, zgodovinarji pa imajo pri tem manjše možnosti prezentacije svojega dela pred širšo javnostjo.

Za slovenske zgodovinarje je na tovrstnih posvetih vedno zanimivo slišati, kako rezultate našega zgodovinopisja poznajo v državah naslednicah Jugoslavije, torej države, ki nam je skupni predmet številnih raziskav. Vnovič smo se lahko pre-

pričali, da dognanja slovenske historigrafije bolj poznajo strokovnjaki, ki so študirali ali delali na Zahodu (na tej konferenci sta jih v primerjalnih študijah upoštevala Boro Bronza in Carl Bethke) kot pa naši kolegi iz sorodnih ustanov v drugih državah na tleh nekdanje Jugoslavije.

Sarajevčani so se pokazali kot prislovično gostoljubni domačini, saj so poskrbeli, da smo se lahko gostje družili in spoznavali tudi v urah, ki niso bile namenjene konferenci. Večina udeležencev je, kljub občasnim razhajanjem pri kakšnih konkretnih vprašanjih, na koncu menila, da je treba pripraviti še nadaljnje konference, na katerih naj bi soočali poglede zgodovinarjev iz različnih držav na nekdanjo Jugoslavijo.

Aleš Gabrič

Posvet Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941, Ljubljana, 7. - 8. december 2006

Posvetovanje *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941* je organizirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti oziroma njen razred za zgodovinske vede in družboslovje. Prireditveni odbor so sestavljali ugledni zgodovinarji Janko Pleterski, Jože Pirjevec, Peter Vodopivec, France Martin Dolinar in Egon Pelikan. Sicer pa je bil glavni pobudnik posveta akademik Pleterski, ki je v preteklem desetletju in pol zaslužen tudi za nekaj drugih odmevnih znanstvenih srečanj (Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, 1991, Slovenci in država, 1994, Država in Cerkev : izbrani zgodovinski pravni vidiki, 2001). V utemeljitvi samega posveta so se izpostavljale sodobne diskusije o pomanjkanju demokratične tradicije na Slovenskem in iz tega možne razlage, da imamo prav zato Slovenci še danes težave z demokracijo. Vsekakor drži, da je povsem novih idej in opažanj malo in da so bili temeljni problemi demokracije identificirani in tudi analizirani že pred našim časom, navsezadnje tudi v obdobju med obema vojnoma. V utemeljitvi so bile vsaj posredno postavljene tudi določene hipoteze, npr. o ideologizaciji oblasti, o antidemokratskem odklonu elit, o neprisotnosti ideje o nujnosti pluralizma, o problematičnosti t.i. strahu za obstoj naroda ipd. Konkretno pa naj bi posvet na poti k odgovoru na vprašanje o poteh in stranpoteh demokracije na Slovenskem predstavil gledanja in ideje o demokraciji pri političnih skupinah in pri uglednih posameznikih, nadalje tudi delovanje ustanov, strank in državnih organov, kot tudi nakazal, katero glavno nevarnost so Slovenci čutili tik pred drugo svetovno vojno. Utemeljitev je ob tem že ponudila odgovor, da so pa glavna nevarnost med Slovenci samimi bili računi brez demokracije in še, da gre na Slovenskem za avtoritarno tradicijo.

Kot se je izkazalo, sam posvet kljub impozantnemu številu (skoraj trideset) referentov ni bil povsem kos pričakovanjem pobudnikov. Kot se pogosto dogaja s temeljnimi pojmi iz politične zgodovine in sploh kulture, sta bila pojem in še bolj vsebina demokracije uporabljana kot absolutna samoumevnost, kar je vsaj za zgodovinarje, ki konkretno obravnavajo določeno zgodovinsko obdobje, nenavadno. Po našem mnenju bi bilo potrebno vsaj začetno opredeliti demokracijo in njene

(nujne) sestavne elemente ali tudi drugače, o kateri demokraciji govorimo kot o merilu. Je to tedanja (in današnja) parlamentarna demokracija v zahodni Evropi? Verjetno je to tako, toda zmeraj je nek družbeni pojav in tudi politični sistem obarvan tudi z lokalnimi značilnostmi. Treba je ugotoviti, koliko v tem primeru gre samo za nebstvene lokalne variante temeljnega pojava, koliko pa ta "lokalnost" že posega v bistvo pojava.

Opaziti je bilo odsotnost primerjalnega vidika, še posebej zato, ker je jasno, da predvsem v družboslovju ne more biti absolutnih meril. Tu mislimo na časovno dimenzijo in sicer na njen razvojni kot tudi sinhroni vidik. Večina referatov se je osredotočala na trideseta leta 20. stoletja oziroma na "predvečer" druge svetovne vojne. Izrecna izjema je bil prispevek Petra Vodopivca. Da bi dobili realno predstavo o demokraciji oziroma o "demokraciji" na Slovenskem v tem času, bi bilo po našem mnenju koristno primerjati zadevno stanje pred tem, to je v avstroogrskem času, v dvajsetih letih in glede na konkretne referate celo v prvi polovici tridesetih let in naprej, v povojnem času, pri čemer je seveda vojni čas zaradi izrednosti bolje izpustiti. Potrebno bi bilo tudi primerjati "količino" demokracije na Slovenskem in posebej še njeno notranjo dinamiko z zadevnim stanjem drugod po Jugoslaviji, v sosednjih deželah in sploh v celotni južni in vzhodni Evropi, kamor je slovensko ozemlje prek svoje vključitve v Jugoslavijo tedaj spadalo. Referati Jerce Vodušek Starič, Dušana Nečaka, Egon Pelikana so to le nakazali.

V veliki meri je bil realiziran tisti del načrta o delu posveta, ki naj bi predstavil realne (ali utopične?) predstave o demokraciji pri političnih skupinah ter idejno in politično vplivnih posameznikih. Ob tem poudarjamo značilno dejstvo, da se je na tak ali drugačen način dotikala problematike katoliškega političnega tabora ali Rimskokatoliške cerkve skoraj polovica referatov. Tu je prišlo do velike razlike in "mimogovorjenja" med različnimi referenti o zadevnih gledanjih in dogajanjih znotraj Rimskokatoliške cerkve, katoliških organizacij in katoliške stranke. Vsekakor je po prispevkih Spomenke Hribar, Janka Pleterskega in še nekaterih ostajala pri poslušalcih zelo temačna slika o slovenskem predvojnem položaju. K temu gre dodati tudi ugotovitev Anke Vidovič-Miklavčič, da se je vodstvo Slovenske ljudske stranke oziroma slovenskega dela Jugoslovanske radikalne zajednice zaradi "nezrelosti" državljanov v prehodnem razdobju do uveljavitve stanovske družbe opredeljevalo za avtoritarni red oziroma za avtoritarno družbo. Ta avtorica je prizadevanja za tako bodočo družbo prikazala na primerih delovanja Kmečke zveze in Zveze Združenih delavcev. Tudi Bojan Godeša, ki se je v svojem referatu sicer v precejšnji meri posvetil odnosu SLS in Antona Korošca do idejne in politične usmeritve Tisove Slovaške, je na koncu prišel do vznemirljivega zaključka, da ideološke usmeritve SLS sicer ne bi mogli imeti za fašistično oziroma nacistično, da pa se je v mnogih pogledih izkazala za sorodno in skladno s fašistično in nacistično ideologijo. Pri nekaterih prispevkih so, kot že omenjeno, k temačni sliki bili dodani tudi dramatični in usodnostni toni ter napovedi o tragičnem razvoju, ki se je na Slovenskem dogodil med vojno. Ob tem pripominjamo, da bo treba zadevno neposredno vzročno-posledično povezavo še bolje dokazati s podrobno analizo dogodkov v prvem letu okupacije. K temu bo vsekakor treba pritegniti tudi analizo delovanja Komunistične partije Slovenije, katere politiko je skozi prizmo zadnjih treh predvojnih partijskih konferenc na posvetu predstavil Božo Repe. Na svoj način je zato simpatično in blagodejno izzvenel referat Petra Kovačiča Peršina

o Andreju Gosarju kot tretji poti v slovenski predvojni politiki. Toda tudi Gosar je imel pred vojno svojega neusmiljenega kritika. Edvard Kardelj je leta 1934 v oceni knjige "Za nov družbeni red" odkril povsem fašistični značaj Gosarjeve ideologije.

Splošno in načelno, a hkrati tudi zelo konkretno, je o demokraciji "kot odprtemu problemu" v svojem prispevku govoril akademik Taras Kermavner, žal le z vidika nekaterih del iz slovenske dramatike. K temu korpusu bi lahko delno prišteli tudi referata Janeza Juhanta in Jerce Vodušek Starič. Kar zadeva konkretne vidike "delovanja" demokracije, smo žal na posvetu o tem izrecno lahko slišali le dva referata. Miroslav Stiplovšek je s tega vidika predstavil delovanje slovenskih oblastnih skupščin konec dvajsetih ter banskega sveta Dravske banovine v tridesetih letih. Jure Gašparič pa se je zatem spraševal o demokratičnosti volitev v Dravski banovini v tridesetih letih. Na dodatno vprašanje, koliko rezultati tedanjih volitev, ki so bile javne in izvajane v nedemokratičnem vzdušju, sploh povedo, odgovarja, da so sicer zagotavljale oblast večinski opciji, niso pa hkrati ustvarjale demokratičnega in strpnega okolja za doseganje družbenega konsenza. Volitev, oziroma natančneje, volilnega sistema v celotnem razdobju delovanja prve Jugoslavije se je v svojem referatu dotaknil tudi Jurij Perovšek, in z vidika stališč liberalnega tabora. Ugotavljal je, da so liberalci v novo državo kar zadeva volilni sistem sicer vstopili z izredno demokratičnim programom, toda postopoma in dokončno so v začetku tridesetih let podprli nedemokratični sistem, navržen po režimu kraljeve diktature. Šele deset let kasneje so se ponovno vrnili k demokratičnemu konceptu parlamentarnih volitev, ki ga je jugoslovanska vlada uzakonila tik pred drugo svetovno vojno. O posebnem vidiku demokratične prakse oziroma o vprašanju pravne države je govoril prispevek Jelke Melik.

Na posvetu žal niso bili predstavljeni pogledi in vizije o demokraciji v okviru socialističnega tabora, še manj v okviru manjših političnih skupin in gibanj. V okviru zadnjega dela posveta je veliko pričakovanj sicer vzbujal referat Jožeta Pirjevca, ki je kot prvi slovenski raziskovalec v vatikanskem arhivu gledal novo dostopno gradivo iz obdobja Pija XI. Predstavil je nekaj zanimivih poročil, ki so v Vatikan prihajala iz Slovenije prek beograjske nunciature, npr. o velikanskem članstvu slovenske Katoliške akcije ter o organiziranju kongresa Kristusa kralja. Upati je, da bo referent v svoji objavljeni verziji referata bolj sistematično predstavil vse, kar je našel v omenjenem arhivu.

Boris Mlakar

ERA - EUROPEAN RESISTANCE ARCHIVE, Arhiv evropskega odpornišтва

V mestu nasprotij in temperamenta - nekateri so ga nekoč opevali kot kontinent, za Goetheja je bil mesto, v katerem si moral biti žilav in trd, da si obdrži glavo nad vodo-, se je za sodelavce projekta ERA- *European Resistance Archive*, Arhiv evropskega odpornišтва, 7. maja 2007 zgodil pomemben dogodek. V nemški prestolnici Berlinu, ki jo je v drugi polovici 20. stoletja zaznamoval zid, ki je razpolovil mesto in se globoko zarezal v življenja prebivalcev (kar 45 km od 161 km dolgega zidu je bilo v Berlinu, nanj danes spominja le še nekaj kosov zidu in

štirje opazovalni stolpi) je na predstavništvu Evropske Komisije v Evropski hiši 7. maja 2007, torej na dan, ko so pred 62 leti nemške oborožene sile podpisale brezpogojno kapitulacijo in dan pred ponovnim podpisom le-te v noči z 8. na 9. maj 1945 v Karlshorstu v Berlinu, potekala uradna predstavitev projekta in spletne strani ERA.

Poleg uradne predstavitve smo projekt, ki naj bi bil v perspektivi izhodišče za mrežo zgodovinskih raziskav o pojavnih oblikah evropskega odporništva in ki želi k sodelovanju pritegniti še tiste evropske države, ki jih je prizadel nacizem in fašizem, pa v tej prvi fazi niso sodelovale, sklenili s panoramsko vodenim ogledom Berlina. Med drugim smo obiskali tudi kontroverzni pomnik holokavsta ameriškega arhitekta Petra Eisenmanna. Pomnik je polje sivih betonski stel različnih višin na valoviti površini, razvrščenih v vrste, svojevrsten labirint, iz katerega pa je lahko najti izhod. Pod samim spomenikom, v podzemlju je dokumentacijski center o usodi evropskih Judov. Eisenmanova izvedba zamisli predstavlja radikalen odklon od tradicionalnega oblikovanja tovrstnih spomenikov, deloma tudi zato, ker ne uporablja nobene simbolike. Arhitekt svoje delo vidi kot kraj upanja. Spomenik se nahaja v bližini Brandenburških vrat, nekoč simbola razpolovitve mesta, danes pa simbola ponovne združitve Nemčije.

Ideja za vzpostavitev sodobnega spletnega Arhiva evropskega odporništva proti nacifašizmu in okupaciji v času druge svetovne vojne se je rodila ob šestdeseti obletnici spominjanja konca druge svetovne vojne oziroma zmage nad fašizmom in nacizmom. Nosilec projekta, ki je idejno in finančno podprt s strani Evropske komisije, je ISTORECO - Inštitut za novejšo zgodovino in zgodovino odporništva iz mesta Reggio Emilia v Italiji, vanj pa smo kot partnerji vključeni sodelavci iz Francije, Italije, Poljske, Nemčije, Avstrije in Slovenije (Inštitut za novejšo zgodovino). ISTORECO pripada mreži 61 inštitutov za sodobno zgodovino in zgodovino odporništva, ki so raztreseni po Italiji. Ob raziskovanju sodobne zgodovine se njegovi sodelavci veliko ukvarjajo s spominsko politiko, protirasističnim delovanjem mladih in z mednarodno kulturno izmenjavo. Organizirajo spominske izlete za mladino na kraje, zaznamovane z dogajanjem v drugi svetovni vojni, koncerte, razstave, srečanja s pričami z izkušnjo druge svetovne vojne, mednarodni mali nogometni turnir solidarnosti in protirasizma, izobraževalna potovanja, pa tudi arhiv odporništva v pokrajini Reggio Emilia.

V to delovanje sodi tudi projekt ERA, cilji katerega so preko osebnih zgodb oziroma pričevanj aktivnih udeležencev odpora orisati različne pojavnne oblike evropskih odporniških gibanj, ki so nastala kot odgovor na široko paleto medvojnih okupacijskih sistemov, ohranяти kolektivni zgodovinski spomin in tudi mlajšim generacijam narediti razumljivo tako evropsko zgodovino kot današnjo podobo Evrope. Želijo opozoriti, da je odpor proti nacizmu in fašizmu odigral bistveno ali kar konstitutivno vlogo pri formiranju moderne Evrope, da je bil z njim položen temeljni kamen integracijskemu procesu, ki je privedel do današnje združene Evrope.

V tej fazi dela so osrednji del Arhiva evropskega odporništva video intervjuji s protagonisti odporniških gibanj, ki so jih pod mentorstvom zgodovinarjev izvedli mladi iz vsake partnerske države. Za razliko od dosedanje prakse prikazovanja te tematike, ko je prevladoval nacionalni vidik, naj bi ERA prikazala odporništvo z različnih nacionalnih perspektiv in hkrati omogočila primerjavo posameznih na-

cionalnih posebnosti. Je tudi prostor, kjer se mlajše generacije srečujejo z izkušnjami starejših. Mlade se tudi želi osveščati, da so danes veljavne in že kar samoumevne vrednote, katere se bolj ali manj upošteva, plod zgodovinske poti, ki jo je začrtala zmaga nad Hitlerjevo Nemčijo.

Arhiv evropskega odporništva je sedaj dostopen na svetovnem spletu na spletni strani <http://www.resistance-archive.org>. Jedro spletnega portala je 20 intervjujev, posnetih z udeleženci odpora v času druge svetovne vojne, dopolnjuje ga tudi ljubek video-dokumentarec o procesu nastajanja projekta. Spletni Arhiv evropskih odporiških gibanj so pod vodstvom nosilca projekta ustvarile sledeče organizacije: die Plattform Grünalternative Jugendorganisationen (Avstrija), CEMEA-Centre d'entraînement aux méthodes d'éducation active (Francija), die DGB Jugend Hessen, die Forschungsgesellschaft Flucht und Migration Berlin (Nemčija), Istoreco (Italija), Karta Warszawa (Poljska) in Inštitut za novejšo zgodovino (Slovenija). Sodelovali sta še Pokrajina Reggio Emilia in Fondazione Pulse (Italija). Uradne predstavitve v Berlinu, ki je bila namenjena tisku, smo se udeležili predstavniki vseh sodelujočih držav. Po velikem dogodku smo ugotovili, da so se naša pričakovanja več kot izpolnila. Projekt, ki je zahteval precej napora, usklajevanja, koordinacije ter logistike, je po vsebini dober, tehnično pa izdelan na visoki ravni; pomeni tudi nov pristop k ohranjanju zgodovinskega spomina.

Projekt ERA ima v zasnovi tri dele: video-intervjuji s t.i. pričami oziroma udeleženci odpora v času 2.svetovne vojne, spominski izlet v Krakov in Auschwitz, zaključna predstavitev projekta "ERA" v Berlinu. Predstavitev in smernice so bile vsem sodelujočim partnerjem podane na prvem sestanku v Reggio Emilia, ki je bil od 29. avgusta do 1. septembra 2006. Projekta ERA smo se lotili štirje zgodovinarji iz Inštituta za novejšo zgodovino; vodilna med njimi je *dr. Nevenka Troha*, sodelovali so še *dr. Damijan Guštin*, *dr. Mojca Šorn* in *Marta Rendla*. V skladu z zamislijo izvedbe projekta ERA, po kateri pri sami realizaciji aktivno sodelujejo mladi, smo k sodelovanju pritegnili deset dijakov iz treh gimnazij: ljubljanska Poljane, Trbovlje in Postojna. Povabilu so se zares odzvali dijaki z nagnjenjem do zgodovine. Dva izmed njih bosta kmalu postala študenta zgodovine. Področja njihovega zanimanja so v veliki meri skladna s konceptom projekta; medtem ko ene zanima obdobje druge svetovne vojne na splošno, spet druge privlačijo posamezne značilnosti le-te, v konkretnem primeru tematika taborišč. Sestavili smo tri skupine dijakov po kriteriju istih geografskih območij. Pri dejanski participaciji se je vsaka skupina osredotočila na pričevalca, ki je med drugo svetovno vojno deloval na njihovem domačem območju.

Pred snemanjem smo za dijake pripravili seminar, na katerem smo jim predstavili projekt, jih seznanili s problematiko odporiškega gibanja, s posebnostmi, ki so jih pričevalci doživljali na območjih, kjer so delovali, in s tehniko izdelovanja intervjujev. Intervjuje smo snemali od 21. do 23. novembra 2006. S pričevalci so se pogovarjali po trije ali štirje dijaki, posnela pa jih je, tako kot v ostalih sodelujočih državah, profesionalna snemalna ekipa iz Italije.

Pripravili smo tri intervjuje, s katerimi smo želeli prikazati tudi različne oblike odporništva na Slovenskem. K projektu smo tako pritegnili aktivistko OF in nato partizanko *Alenko Gerlovič* iz Ljubljane (znana slikarka), primorskega partizana *Cirila Zlobca* (pesnik, politik) in mobiliziranca v nemško vojsko, ki se je pozneje v Rusiji pridružil partizanom, *Iva Srčnika* iz Kroke pri Gornjem Gradu.

Poleg srečanja s pričami oziroma pripadniki odporniških gibanj, so se mladi seznanili tudi s kraji, ki so se zapisali v zgodovino. Ekskurzija v Krakov in Auschwitz je bila zamišljena kot soočanje mlajših generacij z vso dramatičnostjo dehumaniziranega okolja lagerja in geta. Ker je nacizem temeljil na ideologiji rasizma in antisemitizma s ciljem uničiti evropsko judovstvo, da bi tako pridobil velik življenjski prostor za vzpostavitev primata "čiste nordijske rase", je bila ekskurzija osredotočena na spoznavanje usode evropskih Judov. Oba kraja sta bila skrbno izbrana, saj se je "končna rešitev judovskega vprašanja" odvijala v najbolj skrajni obliki prav na evropskem vzhodu. Pregarjanje judovskega prebivalstva v velikem slogu se je izvajalo takoj po končanem pohodu na Poljsko, geta kot kraji prisilnega bivališča so postajali vmesna postaja deportirancev pred taborišči smrti. Do konca leta 1941 se je "končna rešitev" izvajala v skorajda javnih masakrih med zavojevanjem poljskega, sovjetskega, jugoslovanskega ozemlja, od konca 1941 do konca 1944 pa z vse večjo popolnostjo v posebej za ta namen postavljenih taboriščih smrti.

Obiska zgodovinskega mesta Krakova, nekdanje prestolnice Poljske in sedeža poljskih kraljev, cvetočega trgovskega, kulturnega in duhovnega centra, ki leži ob reki Visli in ob vznožju kraljevega gradu Vavel, na katerem je v času nemške okupacije domoval generalni guverner generalne gubernije Hans Frank in pa obiska Auschwitza, simbola nacističnega zločina in sistematičnega uničevanja, smo se udeležili od 27. februarja 2007 do 4. marca 2007 štirje sodelavci Inštituta za novojšo zgodovino in deset dijakov.

Pot nas je najprej peljala v Krakov, kjer je pred drugo svetovno vojno živelo kar 64.000 Judov ali kar četrtina prebivalstva mesta. Več kot 48.000 jih je bilo v drugi polovici leta 1940 in v začetku 1941 nasilno preseljenih, preostali pa so ostali v getu, ki je bil vzpostavljen na desnem bregu krakovskega distrikta imenovanega Podgorze. V času obstoja od marca 1941 do srede marca 1943, ko so geto likvidirali, se je v tristo dvajsetih eno in dvonadstropnih stavbah gnetlo od 15.000 do 18.000 ljudi. Za obzidje geta so bile prenesene vse judovske inštitucije: judovski svet, bolnišnica, sirotišnica, lekarna...

V Krakovu so preživele številne zgradbe in spomeniki povezani z judovsko zgodovino in kulturo. Večina jih je v judovski četrti Kazimierz, ki je cvetela od konca 14. do sredine 19. stoletja. V tem krakovskem starem delu so bili Judje prisotni že v 13. stoletju, po vmesnem obdobju izgnanstva konec 14. stoletja, so se ponovno vrnili v drugi polovici 19. stoletja, ko so jim bile priznane tudi državljske pravice. V središču krakovskega glavnega trga, enega od najlepših trgov v Evropi, nekdanj prizorišču živahne trgovine, stoji najbolj značilen in popularen zgodovinski spomenik Krakova, triladijska stavba Sukennice, ki je bila zgrajena za časa vladanja Kazimierza Velikega (1333-1370), ustanovitelja istoimenske četrti. Nekoč živilska tržnica je danes pa tržnica z nakitom iz jantarja, izdelki domače obrti in drugimi turističnimi spominki. S Kazimierzem Velikim je Poljska doživela naglo rast in razvoj. Judom kot koristnim priseljencem - predvsem je uvidel njihov gospodarski potencial - , je podelil široke privilegije. Po njegovi zaslugi je Poljska postala tudi cvetoče središče znanosti in umetnosti. V univerzitetni četrti smo obiskali Jagiellonsko univerzo, prvotno imenovana Collegium Maius, ki je za Prago druga najstarejša univerza v osrednji Evropi.

V Krakovu je tudi tovarna emajlirane posode, ki je bila med vojno last Nemca Oskarja Schindlerja, ki je zaposlovala po večini Jude iz koncentracijskega taborišča

Plaszow, kamor so bili po likvidaciji krakovskega geta marca 1943 poslani vsi za delo sposobni. Taborišče Plaszow je preživel 2000 evakuiranih ljudi, od katerih je kar polovico rešil Oskar Schindler (tematiko prikazuje film režiserja Stevena Spielberga *Schindlerjev seznam*, 1993). Otroci, bolni in starci pa so bili ob likvidaciji geta na zbirnem mestu - danes Plac-Bohaterw Getta, tedaj Plac Zgody, ali takoj ubiti ali pa odpeljani v bližnji Auschwitz- Birkenau. Likvidacijo geta-tedaj so morali Judje na zbirno mesto prinesiti s seboj tudi premično premoženje, npr. kose pohištva, danes Poljaki obeležujejo z instalacijo stolov na tem trgu. Nema priča dogodkov na tem trgu je današnji Muzej nacionalnega spomina, katerega stalna razstava je posvečena spominu na mučene Jude, koncentracijskemu taborišču Plaszow in Tadeuszu Pankiewicz, ki je kot edini Poljak smel znotraj geta opravljati svoj poklic - poklic lekarnarja in bil priča vsakdanjemu življenju v getu, še več s trga pred lekarno je videval odhajati Jude v taborišče smrti.

V četrtek, 1. marca 2007, smo obiskali Auschwitz II oziroma Birkenau. Z gradnjo Birkenaua je v marcu 1941 začel prvi poveljnik taborišča Rudolf Höss na močvirni ravnici porušenega naselja Brzezinka, 3 km severozahodno od matičnega taborišča Auschwitza I-Stammlagerja. Oba taboriščna kompleksa sta imela ugodno železniško povezavo; samo območje pa je bilo izolirano in kot tako ga je bilo lahko skrivati. Do leta 1944 je na 175 hektarih zrasel največji taboriščni kompleks, namenjen množičnemu uničenju "manjvredne rase" v Evropi, kamor je sodil tudi genocid 12 milijonov Judov iz zasedene Evrope pod geslom "dokončna rešitev židovskega vprašanja".

Kraj je bil zelo premišljeno izbran, saj ima močvirna ravnica nestalno vremenočne nalive dežja prekinjajo kratkotrajna sončna obdobja, spremlja jih močan veter; naravni pogoji so bili torej v prid nacističnemu cilju. Čeprav se je od preko 300 barak, razdeljenih v sektorje in odseke, ki so bili ločeni z žično ograjo pod električnim tokom, ohranilo le 45 opečnatih in 22 lesenih, o obstoju ostalih pa pričajo v zrak štrleči dimniki sicer nikoli delujočega ogrevalnega sistema, smo obiskovalci lahko dojeli nehumano in cinično okolje, zločine in vso razsežnost taborišča. V Auschwitzu so se dogajali zločini, ki so človeškemu razumu nerazumljivi, nesprejemljivi, nepojasnljivi oziroma presegajo meje predstavljivega.

O sistematičnosti in o obsegu nacističnega iztrebljanja zgovorno pričajo ruševine štirih krematorijev s podzemeljskimi in nadzemeljskimi zaplinjevalnicami na zahodnem robu taborišča. V širokem pasu med ženskim in drugimi sektorji je do neposredne bližine dveh krematorijev bil položen železniški tir-privoz smrti, kjer so transporte deportirancev iz vseh delov zasedene Evrope selekcionirali oziroma ločili dela zmožne od tistih, ki so bili pri priči poslani v plinske celice brez registriranja, jetniške številke in tetoviranja. Takih je bilo kar 90 odstotkov; v prvi vrsti so bili to otroci, stare ženske, bolni in šibki; tistim, katerih delovno silo naj bi še izkoristili je bila namenjena enaka usoda s počasnim uničenjem preko lakote, izčrpavajočega dela, kriminalnih eksperimentov. Nacisti svojih dejanj niso razumeli kot zločinov, ker so izjemne okoliščine, v katerih so delovali, nenormalnost naredile za normalnost.

Prav na tem nehumanem mestu smo se seznanili s preživelim taboriščnikom, pripadnikom t. i. sonderkommande, Henrykom Mandelbaumom, ki so ga za to nalogo kot krepkega mladega fanta odbrali esesovci ob prihodu transporta z ujetniki konec aprila 1944. V brezhibni delitvi in drobitvi nalog ga je kot žrtev

doletelo najstrahotnejše opravilo. Znašel se je v vlogi žrtve, ki je postala krvnik. Kot pripadnik posebne delovne ekipe, ki je bila sestavljena izključno iz judovskih jetnikov, je bil določen za praznjenje plinskih celic in polnjenje krematorijskih peči. Čeprav se je pri izvrševanju te strahotno grozljive službe večkrat spraševal in bil v dvomih o svojem ravnanju, je sla po preživetju prevladala. Sodelovanje žrtev oziroma njihova vključenost je bila sestavni del uničevalnega kolesja in tudi temeljni pogoj za njegov uspeh. Taboriščniki so bili k temu tako rekoč prisiljeni, ker se je možnost preživetja merila v taborišču s sposobnostjo opuščanja normalnega moralnega kodeksa.

Henryk Mandelbaum nas je popeljal na kraje njegovega dela - do krematorija II na koncu selekcijske rampe in do krematorija V, zadaj v gozdu, kjer je dolgo bil zadolžen za sežiganje trupel zunaj pri sežigalnih jamah. Vsi krematoriji se danes nahajajo v ruševinah, saj so Nemci novembra 1944 uničevalne naprave razrušili z namenom, da bi svoje zločine pred napredujočimi sovjetskimi silami zabrisali. Mandelbaum je v sonderkommandi sanjal o svobodi, okupirala ga je misel na naravo in na beg. Želel je preživeti in o tragediji pripovedovati ljudem. Pripovedoval nam je o najbolj intenzivnem uničevalnem obdobju - od maja do konca julija 1944, ko je bilo v Auschwitzu umorjenih 300.000 madžarskih Judov. Sonderkommandi so kot priča zločinov bili v negotovosti še zlasti od jeseni 1944 do januarja 1945. Januarja 1945, torej pred osvoboditvijo Auschwitza 27. januarja 1945, so bili vsi za pohod sposobni taboriščniki pognani na "marš smrti" proti zahodu-stran od bližajoče se fronte. Mandelbaum se v koloni jetnikov ni mogel upreti vonju po svobodi. Pod jetniško obleko je nosil tudi civilno, poiskal je ugoden trenutek in se na sredini kolone izmotal iz oblačí ter se pomešal ob robu kolone med civiliste, ki so opazovali valečo se kolono taboriščnikov. Preživetje Auschwitza pomeni zanj ponovno rojstvo.

Ogledali smo si tudi matično taborišče Auschwitz I - Stammlager, katerega jedro je nastalo iz nekdanje poljske topniške vojašnice na robu mesteca Oswiecim in iz dela poslopij nekdanjega tobačnega monopola. Auschwitz I, ki je bil prvotno namenjen za internirane poljske politične zapornike in kasneje tudi za sovjetske vojne ujetnike, je iz koncentracijskega taborišča postal taborišče smrti in vzporedno izvajal oba cilja, izkoriščanje in uničevanje. Tam je bila nameščena prva plinska celica. Prvi poskus usmrtitve s ciklonom B je bil izpeljan v kleti bloka 11 septembra 1941. Zunaj glavne taboriščne ograje je v letih 1940 in 1943 deloval krematorij I. Pred vhodom v krematorij so vidne vislice, na katerih je bil po obsodbi v Krakovu 16. aprila 1947 obešen prvi poveljnik taborišča Rudolf Höss.

V obeh taboriščnih kompleksih-Auschwitzu I in II so dobro ohranjeni zaporniški bloki in del zaporniških barak, glavna vhodna taboriščna vrata, stražni stolpi in bodeča žična ograja. Na ogled matičnega taborišča smo se podali pri glavnem vhodu z znanim ciničnim napisom "Arbeit macht frei", skozi katerega so vsak dan zaporniki hodili na delo in se po 12 urah in več vračali. O srhljivosti taborišča pričajo razstave, ki se nahajajo v zaporniških blokih. Prikazujejo zgodovino Auschwitza in sledove mučenja ljudi različnih narodnosti. Kupi kovčkov, čevljev, las, blaga stkanega iz las, očal, zobnih ščetk; fotografije taboriščnikov z navedbo datuma, ki razkrije kratkost taboriščnega obdobja in drugi dokumenti potrjujejo pošastnost uničevalnega sistema. Vsekakor pa obiskovalca ne pusti ravnodušnega blok 11, imenovan "blok smrti", zapor v zaporu, popolnoma izoliran od ostalega

taborišča in "zid smrti", dvorišče med blokoma 10 in 11, obdano z visokim zidom, kjer so se izvrševale usmrtitve. Tu so potekala kaznovanja zaradi kršenja pravil od bičanja, obešanja zapornikov za roke sklenjenih na hrbtih do fizičnih vaj in dolgega stanja. V pritličju bloka 11 so prostori bili namenjeni zapornikom, ki so čakali na razsodbo gestapovskega policijskega sodišča. V kletnih prostorih pa so tudi celice, v katerih so obsojenci umrli zaradi izstradanja in pa celice, v katerih so obsojeni podlegli zadušitvi.

Večdnevna ekskurzija je nam vsem ponudila razloge za globok razmislek. In to je tudi vodilni namen celotnega projekta ERA. Ne pozabiti na drugo svetovno vojno in njene grozote, se zamisliti in se spominjati ter ohranjati spomin pri tistih, ki niti generacijsko nimajo domala nič skupnega s svetovno morijo kakršno je človeštvo doživelo v letih 1939 do 1945.

Marta Rendla

Simpozij "Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj / politik / patriot", Dunaj 19. - 20. april 2007

Uvodoma je primerno spomniti, da je bilo v preteklih desetletjih o Lovru Kuharju - Prežihovem Vorancu (1893-1950) že mnogo izrečenega in zapisanega. Literarna ustvarjalnost in politično delovanje sta bili izziv za njegovo presojo na različnih spominskih srečanjih in posvetih ter drugih priložnostih, izsledki pa so bili objavljeni v samostojnih publikacijah. Vzpodbude za večplastno osvetlitev njegove osebnosti so prihajale iz strokovnega, političnega ali pokrajinskega - koroškega okolja. Že kmalu po smrti je kot plod prizadevanj mladega slavističnega narasčaja po vodstvu Marje Boršnik izšel zbornik,¹ sedmi sklic plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte je bil posvečen prav Vorancu kot pisatelju in komunistu,² posebna posveta sta bila organizirana ob pisateljevi devetdeseti³ in sto letnici rojstva,⁴ ob devetdesetletnici rojstva je izšel tudi album,⁵ in ni še dolgo, ko je izšla monografija o Vorancu izpod peresa Draga Druškoviča,⁶ ki ima nasploh neprecenljive zasluge kot sourednik in avtor dodatnega besedila pri izdaji Vorančevih Zbranih del.⁷

Nekako samoumevno se zato zastavlja vprašanje o razlogih za pripravo še enega posveta o Lovru Kuharju - Prežihovem Vorancu. Ta je 19. in 20. aprila 2007 potekal na Dunaju v organizaciji Slovenskega znanstvenega inštituta z Dunaja, Inštituta za slavistiko z Univerze na Dunaju in Inštituta za novejšo zgodovino iz

1 Prežihov zbornik. Založba Obzorja, Maribor 1957.

2 Prežihove svečanosti : sedmi sklic Plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1979. Ravne na Koroškem 1979.

3 Odmev živega človeka in krajine : spominsko srečanje ob devetdesetletnici Prežihovega rojstva. Ravne na Koroškem 1983.

4 Prežihov Voranc [1893-1993]: zbornik prispevkov s simpozija ob 100-letnici rojstva. Kulturni forum, Maribor 1993.

5 Prežihov album (ur. Tone Sušnik). Založba Borec, Ljubljana 1983

6 Drago Druškovič: Prežihov Voranc : pisatelj in politik. Založba Drava, Celovec - Ljubljana 2005.

7 Prežihov Voranc: Zbrano delo. Državna založba Slovenije, knjige 1-12, Ljubljana 1962-1990.

Ljubljane. Dunaj kot kraj posveta vsekakor ni bil izbran naključno, saj je bil Voranc v različnih življenjskih obdobjih s tem mestom osebno tesno povezan. Glede smotrnosti ponovne presoje Vorančevega pomena in vloge pa je treba reči, da je bila precej odločilna ocena zgodovinske stroke, da novejša raziskave omogočajo pomembno dopolniti Vorančevo politično biografijo oziroma le-to umestiti v nova zgodovinska spoznanja. Seveda pa so tudi slavisti opravili nove raziskave ter prišli do novih podatkov in spoznanj o Vorancu. Šlo naj bi torej za nekakšno novo branje in razumevanje Voranca. Kar zadeva Vorančevo idejno opredelitev, ki je vsekakor determinirala njegovo literarno ustvarjalnost in politično delovanje, je namreč v zraku visel očitek, ki ga je leta 1993 zapisal Janko Messner, namreč, da smo s političnimi spremembami Vorančevo idejo komunizma "neusmiljeno zatolkli tri klastre pod zemljo".

Posvet je bil interdisciplinarno zasnovan. Na njem so sodelovali zgodovinarji, slavisti, pisatelj in filozof. Skupno je bilo predstavljenih štirinajst referatov, od tega polovica iz vrst zgodovinarjev. V načrtovanem zborniku pa je pričakovati še nekaj razprav. Prispevki so obravnavali predvsem nekatere manj ali skoraj neraziskane tematike, skušali so odgovoriti na nekatera odprta vprašanja ali vsaj opozoriti nanje, osvetljevali so Voranca skozi posebej izbrana gledišča, tako da v celoti predstavljajo pomembno dopolnitev in interpretativno nadgradnjo dosedanjega védenja o Vorancu kot pisatelju in politiku.

V literarnem sklopu referatov je *Lev Detela* spregovoril o svojih srečanjih z literaturo Prežihovega Voranca v različnih življenjskih obdobjih: o prvem stiku v otroštvu ob prebiranju *Solzic* v letu 1949; o drugem in drugačnem srečanju z Vorancem deset let pozneje v ljubljanskih študentskih letih kot soočanju z "družbeno angažiranim" in revolucionarnim opisovalcem izkoriščenega človeka; na koncu je podal poskus novega pogleda na Voranca v globalni postsocialistični sedanjosti z opozorilom na Vorančevo literarno večsmernost, ki jo ponuja bralcu z različnimi literarnimi prijemi in motivnimi krogi.

Andrej Leben je predstavil Vorančevo publicistično in literarno delo, ki se navezuje na avstrijsko Koroško in analiziral povojno sprejemanje Voranca v tem okolju. Temeljna je ugotovitev o tesni povezanosti Voranca s to pokrajino: že pred prvo svetovno je objavljaj v celovškem listu *Mir* in opozarjal na narodnostno stisko koroških Slovencev, s tozadevnimi članki pa se je oglašal tudi za časa plebiscita in po njem; narodnostno vprašanje, politično dogajanje in življenje Slovencev na avstrijskem Koroškem je nato tematiziral v svojih večjih proznih delih, ki so nastala predvsem v drugi polovici tridesetih let (*Požganica*, *Samorastniki*); "koroškemu vprašanju" se je posvetil v dveh političnih brošurah (*Boj za osvoboditev in združitve slovenskega naroda*, *O slovenskih mejah*); povezanost političnega, publicističnega in literarnega dela je značilna tudi za njegov povojni angažma za koroške Slovence, ko je odločno podpiral zahtevo po priključitvi južnih predelov Koroške Jugoslaviji. Recepcija Voranca na avstrijskem Koroškem je bila tudi po njegovi smrti izredno živahna; večina knjižnih prevodov njegove proze v nemščino je izšla v Celovcu, kjer so v osemdesetih letih ponatisnili tudi nekatera njegova dela, osnovan je bil Klub Prežihov Voranc itd. Leben med drugim ugotavlja, da je zanimanje za Vorančeva dela na avstrijskem Koroškem popustilo nekoliko pozneje kot v Sloveniji, kjer je s spremembo političnega sistema postal "problematičen" pisatelj ter dopušča, da nedavni izid Druškovičeve monografije in objava nemškega

prevoda zbirke *Naši mejniki* morda napovedujeta, da prihajajo prav z avstrijske strani Koroške pobude, ki bodo lahko utrle pot novemu in neobremenjenemu branju Vorančevega literarnega opusa.

Urška Perenič je na osnovi nedavno odkrite pisemske korespondence Josefa F. Perkoniga, ki jo hrani celovški deželni arhiv, poročala o dveh poskusih slovenskih literatov posredovati Prežihova dela nemškemu literarnoreceptijskemu krogu. Prvi poskus je bil Bevkov, ko je leta 1953 poslal Perkonigu seznam slovenskih del, ki bi jih bilo vredno prevesti v nemščino. Na seznamu so bili tudi Prežihovi *Samorastniki*, katerih prevajanja pa se nemško pišoči koroški pisec ni lotil. Drugič, tudi neuspešno, je skušal za Prežiha pri Perkonigu posredovati Svetina, potem ko je prevedel *Jamnico* in *Požganico* in iskal založbo v Avstriji, ki bi bila pripravljena prevzeti natis. Na osnovi analize nekaterih Vorančevih in Perkonigovih del Pereničeva postavlja tezo, da nemški koroški pisec ni podprl poskusa prodiranja svojega slovenskega sodeželana in sodobnika v nemški kulturno-literarni prostor; med glavnimi razlogi navaja njuno konkurenčno pisateljsko razmerje na narodnostno mešanem Koroškem, razliko v narodno-kulturni pripadnosti in njuna diametralno nasprotna si političnoideloška horizonta. Ugotavlja, da je v Prežihovem delu prisotna večja interkulturalna duhovna zmožnost kot pri Perkonigu in se le-ta izraža predvsem v premostitvi jezikovno-kulturnih meja in poskusu skupnega bivanja po načelu multikulturalnosti in socialne pravičnosti znotraj koroške dežele.

Izhodišče naslednjih dveh referatov je bilo razpoznavanje besedoslovno-skladenjskih značilnosti in dialekta v Prežihovem literarnem delu. *Marko Jesenšek* se je osredotočil na črtico *Solzice* in jo analiziral z besedoslovno-skladenjskega stališča (bogato besedišče, pristen čut za ljudskost, prehajanje doživljajskega sveta realnosti v alegorijo, grotesknost in religioznost itd.). Problematiziral je uvrščanje *Solzic* med mladinsko literaturo, saj je črtica namenjena literarno izobraženemu človeku, pa tudi oznako, da gre za avtobiografsko črtico, ker ob sicer avtobiografskih nastavkih odpira predvsem občečloveška vprašanja in probleme. *Zinka Zorko* je predstavila koroške elemente oziroma elemente hotuljskega narečja v jeziku Vorančevih književnih del, kar med drugim predstavlja velik izziv za prevajalce Vorančevih del v druge jezike in filmske uprizoritve.

Bojan Borstner se je spraševal o že večkrat postavljeni dilemi ali zgodba določa avtorja ali avtor piše zgodbo oziroma ali sta Lovro Kuhar in Prežihov Voranc dve različni osebi. Odgovarja, da gre za enovito osebnost, katere ravnanje determinira nekakšen krščanski socializem, na kar opozarja tudi že prej omenjeni Janko Messner; kar koli je Voranc počel, je počel iz tega prepričanja, v imenu pravice.

Prehod v zgodovinopisni sklop referatov je uvedel referat *Petre Svolišak* o prvi svetovni vojni v Vorančevem življenju in delu. Predstavila je Voranca kot avstrijskega vojaka, ki se je bojeval v Karnijskih Alpah in na Doberdobo, njegovo dezerterstvo leta 1916 ter obsodbo pred avstrijskim vojaškim sodiščem v odsotnosti na smrt, ujetništvo v Italiji, idejno zorenje ter posebej izpostavila globoko Vorančevo osebno prizadetost v zvezi z vojnim dogajanjem. Razpetost vojakov med moralno dolžnostjo žrtvovati se, trpljenjem, (ne)smislom vojne itd., so bila vprašanja, ki so uvedla Voranca v novo snovno območje pisateljevanja in ki se je odrazilo najprej v krajših zapisih poročevalsko - avtobiografskega značaja, zatem na primer v noveli *Sektor št. 5* in kasneje predvsem v vojnem romanu *Doberdob*.

Sicer pa so bila v sklopu zgodovinopisnih obravnav v ospredju vprašanja Vo-

rančeve pozicije med slovenskimi ter jugoslovanskimi komunisti v tridesetih letih, vzrokov za njegovo eliminacijo, njegove angažiranosti pri reševanju narodnostne problematike in vloge v povojnem političnem življenju oziroma odnosa partijskega vodstva do njega. Okoli teh vprašanj je v glavnem potekala tudi diskusija. V njej je bila na primer izpostavljena diferenca med Vorancem in večino vodilnih komunistov, ki naj bi izvirala tudi iz dejstva, da se Voranc ni nikoli partijsko izobraževal v Moskvi.

Medtem ko tokrat o Vorančevem delovanju v komunističnem gibanju v dvajsetih letih (član KPJ je postal leta 1920) ni bilo referata, je pa bilo v preteklosti o tem že marsikaj zapisanega, sta še vedno enigmatična trideseta leta, ko je Voranc deloval v tujini, obravnavala dva referata. To je bilo obdobje Vorančevega delovanja v mednarodnem komunističnem gibanju ter v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije, kar predstavlja vrh v njegovi politični uveljavitvi; med drugim je v začetku leta 1936 krajši čas opravljal nalogo organizacijskega sekretarja centralnega komiteja KPJ in bil tako formalno drugi človek v partijski hierarhiji. Ta časovni lok se začne leta 1930, ko je Voranc emigriral v Avstrijo in se zaključil z njegovo vrnitvijo v Slovenijo jeseni 1939, kar sovpada z njegovo partijsko osamitvijo in izločitvijo iz vodilnega jedra jugoslovanskih pa tudi slovenskih komunistov.

Vida Deželak Barič se je osredotočila na Vorančevo delovanje v času njegovega zadnjega bivanja v Parizu (1937-1939), saj je s tem obdobjem povezano ključno dogajanje, ki je določalo njegovo nadaljnjo politično usodo. Vorančevo pariško obdobje je predstavila v širšem kontekstu dogajanja v Kominterni in težavnega položaja KPJ, ki je po aretaciji sekretarja centralnega komiteja KPJ Milana Gorkića ostala brez sekretarja in centralnega komiteja (imela je le t. i. začasno vodstvo), grozil pa ji je tudi razpust, zaradi česar je ostala še brez finančne podpore s strani Kominterne. V tem obdobju je Voranc opravljal pomembne naloge (vzdrževal je zvezo s Kominterno in z organizacijami v Jugoslaviji, organiziral je zbiranje finančnih sredstev, ki so omogočala vodilnim komunistom politično delovanje, tiskanje komunistične literature, oskrbo španskih borcev itd.), v frakcijskih bojih pa se je opredelil za Josipa Broza-Tita. Bil je zvest Titov sodelavec, nekaj časa sta bili njuni poziciji precej izenačeni, s svojim delovanjem in ob odsotnosti lastnih ambicij pa je v bojih za Gorkićevo nasledstvo v končnem razpletu tudi on posredno prispeval k popolni Titovi uveljavitvi. Vorančev politični zaton je najtesneje povezan prav s Titovim uveljavljanjem v Kominterni in je pogojen z določenimi razhajanjmi s Titom.

Ervin Dolenc je predstavil razmere in idejne opredelitve v slovenski partijski organizaciji v tridesetih letih, Vorančev krog najožjih sodelavcev vodstva KPJ, ki je bil pretežno slovenski ter naznačil njihove nadaljnje usode. Skupino imenuje tudi Hudomalj - Kuharjeva; imenovana partijska funkcionarja je povezovalo neposredno osebno znanstvo in sodelovanje ter določena kontinuiteta prisotnosti v nekakšni stranski skupini v najvišji organizacijski strukturi jugoslovanske partije v obdobju 1933-1939. K skupini prišteva še Karla Lutra in Mirka Koširja (oba sta bila po vojni umorjena), Jožeta Marna, pogojno in časovno omejeno pa še Aleša Beblerja, Staneta Krašovca in zakonca Jožo ter Marijo Vilfan. Dolenc postavlja tezo, da je spontano oblikovanje Hudomalj - Kuharjeve skupine v vodstvu KPJ, poleg opozicije Gorkiću v zadnjem obdobju njegovega vodstva, povezano prav z

nacionalnim vprašanjem znotraj KPJ. V tem okviru je poudaril, da je bil Lovro Kuhar kot Korošec že v mladosti oblikovan kot slovenski nacionalist in se je s tem vprašanjem večkrat ukvarjal tudi v okviru svojega partijskega delovanja.

Bojan Godeša je ovrednotil Vorančevo vlogo pri reševanju mejnega vprašanja med drugo svetovno vojno. Le-ta je prišla do izraza v delovanju "odseka za študij meja", ustanovljenega pri izvršnem odboru Osvobodilne fronte oktobra 1941. Delo tega odseka je bilo dolgo zamolčevano, ker je imel v njem eno ključnih vlog inž. Črtomir Nagode, Voranc pa je v njej predstavljal osrednji povezovalni člen pri posredovanju stališč med strokovnjaki odseka in Centralnim komitejem KPS. Sicer kratkotrajno delovanje odseka sodi v obdobje, ko komunisti niso posvečali mejnim vprašanjem večje pozornosti in so nastopali proti tako imenovanemu načrtništvu, vendar je imel ključno vlogo pri oblikovanju izhodišč, na podlagi katerih so slovenski komunisti nekoliko kasneje opredelili svoje stališče do mejne problematike (sprejetje principa etnične meje z dodatkom o nepriznavanju potujčevanja v imperialistični dobi). Na osnovi pogovorov in gradiva v odboru za meje je Voranc zatem pripravil brošuro, proti kateri pa je Edvard Kardelj jeseni 1942 ostro nastopil s protinačrtniškega stališča, po skorajšnjem nenadnem obratu pa je sprejel njen koncept, ne da bi Voranca omenjal.

O Vorancu kot predsedniku Ljudske prosvete Slovenije v obdobju 1945-1950 je spregovoril *Aleš Gabrič*. Le-ta ugotavlja, da je sodilo imenovanje Voranca na to nominalno pomembno mesto v preizkušeno metodo partijskega vodstva, kako na neboleč način iz političnega odločanja odstraniti nekatere nezaželeni a ugledni osebnosti. Ljudsko prosveto kot monopolno organizacijo na področju amaterskega kulturnega udejstvovanja so dejansko vodili podpredsedniki in tajniki, ki so večinoma prihajali iz agitprop aparata Komunistične partije Slovenije. Ob tem pa Gabrič poudarja, da so v vodstvu organizacije sprva obstajali zagovorniki dveh različnih konceptov obnove amaterskega prosvetnega delovanja. Organizacijsko vodstvo je sledilo ozkim in dogmatskim kulturnopolitičnim zahtevam agitpropa, ki jih je poosebljal Dušan Pirjevec - Ahac, Voranc pa je vsaj na začetku zagovarjal večjo društveno svobodo pri kulturni ustvarjalnosti a se je kasneje moral ukloniti volji vladajoče politike.

O Vorančevem predsedovanju Klubu koroških Slovencev v letih 1946-1950, ko se je že drugič odločalo o severni slovenski meji, je referiral *Danijel Grafenauer*. Skladno z političnimi razmerami v povojni Jugoslaviji je bilo popolnoma oportuno, da je klub ponudil predsedniško mesto Vorancu, ki je imel potreben ugled in za katerega so menili, ima pomembno vlogo v KPJ, da je tako blizu takratni oblasti, novembra 1945 je bil izvoljen tudi za ljudskega poslanca Ustavodajne skupščine FLRJ in da glede na njegovo politično ter literarno delovanje pred drugo svetovno vojno problematiko tudi dobro pozna, kar je vse pripomoglo k odločitvi kluba zanj. Voranc je mesto predsednika sprejel, so pa zaradi njegove prezaposlenosti izvolili na mesto podpredsednika dotedanjega predsednika dr. Julija Felaherja, ki je poskrbel za nemoteno delo kluba. Voranc je zavzeto sodeloval pri prizadevanjih za zamejsko Koroško, njegovo delovanje v klubu pa je bilo zaradi njegovih delovnih obveznosti in kasneje bolezni močno okrnjeno, vendar je kljub priklenjenosti na bolniško posteljo ostal v stikih s klubovim vodstvom in njegovim delovanjem.

O zadnjem obdobju Vorančevega življenja, ki ga je med drugim zaznamovala

bolezen, je spregovoril tudi Igor Grdina. V referatu je predvsem izostril vprašanje Vorančevega načrtovanega odhoda na zdravljenje na Čkoslovaško. Voranc, ki je veljal za enega najuglednejših slovenskih pisateljev, njegova dela pa so začela izhajati v tujih jezikih, je naletel na še posebej ugoden odmev na Čkoslovaškem. Tam ga je za prevod *Jamnice* in *Požganice* čakal honorar, ki ga je nameraval leta 1948 porabiti za zdravljenje, toda odhod v tujino je bil po objavi resolucije Informbiroja onemogočen. Po mnenju Grdine se je vrh jugoslovanske komunistične partije najbolj bal pisateljevih stikov z Antoninom Zapotockym, kasnejšim predsednikom čkoslovaške države, ki ga je Voranc spoznal v nemškem koncentracijskem taborišču Sachsenhausen. Zapotocky, ki je vneto sledil sovjetski usmeritvi, bi namreč lahko Vorančev prihod na Čkoslovaško uporabil v sporu z Informbirojem. Voranc je skrbi vodilnih jugoslovanskih komunistov upošteval in razumel ter se odpovedal zdravljenju na Čkoslovaškem, s tem pa si je najbrž skrajšal življenje. Tudi dejstvo, da Voranc ni bil uvrščen med obtožence na dachavskih procesih, Grdina povezuje z morebitno bojaznijo jugoslovanskega partijskega vrha pred zunanjim zapletom, saj bi v primeru obtožbe Voranca postal sumljiv tudi Zapotocky.

Majda Kotnik Vrečko je predstavila prizadevanja Vorančevih rojakov za ohranjanje živega spomina na pisatelja in vzpodbujanje zanimanja za njegovo literarno delo. Med drugim velja izpostaviti: na Ravnah neprekinjeno deluje že od leta 1945 dalje Kulturno umetniško društvo "Prežihov Voranc"; osrednji kraj ohranjanja spomina na Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca je *Prežihova bajta* - spominski muzej Prežihovega Voranca; ob odprtju muzeja in odkritju spomenika leta 1979 so potekale *Prežihove svečanosti 1979* in izšel je istoimenski zbornik; v Koroški osrednji knjižnici na Ravnah, kjer hranijo obsežno Vorančevo korespondenco, imajo Prežihovo spominsko sobo; knjižnica je bila tudi pobudnik kulturne transverzale - Vorančeva pot, ki so jo odprli leta 1977 ter posvetov ob pisateljevi 90- in 100-letnici rojstva, če omenimo samo nekaj njenih vzpodbud; leta 1961 na Prevaljah spočeta zamisel o Prežihovi bralni znački pa je kmalu prerasla v vseslovensko kulturno akcijo.

Vida Deželak Barič

Ocene in poročila

Marko Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Modrijan, Ljubljana 2006, 391 strani, ilustrirano.

Izid knjige mladega zgodovinarja dr. Marka Zajca z naslovom *Kje se slovensko neha in hrvaško začne* in s podnaslovom *Slovensko hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* bi lahko pospremili z besedami "ravno ob pravem času". Ob za danes zelo pomenljivem naslovu, ko je vprašanje slovensko-hrvaške meje še kako aktualno; razmejitvev oziroma določitev meje med narodom pa navkljub prizadevanjem slovenskih kot tudi hrvaških politikov še naprej ostaja nedorečena; nerešena meja - gre za mejo na morju oziroma v Piranskem zalivu - sproža obmejne konflikte, slabo voljo ljudi na obeh straneh meje in občasno zaostrene medosedske oziroma meddržavne odnose, bi marsikdo utegnil pomisliti, da omenjeno delo prinaša odgovor na leta trajajoč problem v slovensko-hrvaških odnosih. Toda Zajc ne ponuja magične formule kje zgodovinsko gledano potegniti najbolj pravšnjo mejo, temveč bralcu omogoča, da na bolj jasen način dojame aktualne dogodke in mu razkriva vzroke za današnje kot tudi pretekle "razmejitvene" konflikte.

Avtor se je s tem vprašanjem ukvarjal vse od leta 2001, ko je na Inštitutu za narodnostna vprašanja nastopil delo mladega raziskovalca. Knjiga je nekoliko razširjena in poglobljena doktorska naloga z naslovom *Slovensko-hrvaški odnosi s posebnim ozirom na hrvaško mejo 1830-1918*. To in pa podnaslov knjige povesta, da je časovno težišče dela postavljeno v zadnje stoletje habsburške monarhije, obravnava pa vprašanje slovensko-hrvaške razmejitve v času izoblikovanja modernih nacionalizmov od skorajšnjega programa Zedinjene Slovenije do oblikovanja samostojne južnoslovanske države - Kraljevine SHS.

Pričujoče delo razkriva zanimivo predzgodovino tvorbe ideoloških meja med Slovenci in Hrvati v času oblikovanja obeh modernih narodov. Pravzaprav sta hkrati potekala dva vzporedna procesa: oblikovanje hrvaškega in slovenskega naroda in nastajanje narodnostno-etnične meje med Hrvati in Slovenci.

Knjiga *Kje se slovensko neha in hrvaško začne* je torej hkrati knjiga o slovensko-hrvaški etnični meji, pa tudi knjiga o procesu oblikovanja obeh narodov, saj je oboje med seboj najtesneje povezano oziroma je o njima nemogoče ločeno govoriti. Posledice razlik nacionalnih integracij so se v času obstoja habsburške monarhije nenehno kazale, pojavljajo pa se še danes. Treba je povedati, da o slovensko-hrvaški meji v tem času ni moč govoriti z današnjega zornega kota, saj slovensko-hrvaške meje v času habsburške monarhije v državno-pravnem smislu ni bilo; o njej se v tem obdobju lahko govori le v etničnem in jezikovnem smislu. Za razliko od hrvaškega nacionalnega gibanja, ki je izhajalo iz državno-pravne tradicije in se je opiralo na teritorialno-historično načelo, je pri slovenskem nacionalnem oblikovanju glavno vlogo imelo oblikovanje jezika in se je upoštevalo naravno-pravno načelo. Zgodovinsko gledano, smo se Slovenci, kot se tudi še danes, najraje identificirali skozi kulturo.

Avtor je največ pozornosti usmeril na "meje v glavah" oziroma na pojmovanje slovensko hrvaških razmerij oziroma na pojmovanje razmerij med slovenskim in jugoslovanskim. Kot rdeča nit se skozi knjigo zrcali ugotovitev, da so se tvorci slovenske nacionalne ideologije, čeprav so se slovenske individualnosti zavedali tudi najbolj goreči zagovorniki stapljanja Slovencev z "brati na jugu", "zamejevanju" s Hrvati izogibali iz zavesti o slabem geopolitičnem položaju. Te ločnice niso definirali zato, ker so tako v ideološkem smislu slovenski prostor razširili; hkrati pa se od sosedov na jugu za razliko od sosedov na severu in zahodu niso počutili ogrožene, temveč jih je v nasprotju z njimi vezalo krvno sorodstvo, vzajemnost in prijateljstvo. V ideološkem smislu pa Slovenci Hrvatom in Srbom nikakor niso bili tako pomembni kot obratno.

Vsebinsko je študija pregledno strukturirana v 12 poglavij, le-ta pa se nadalje členijo na več podpoglavij oziroma podtem. Avtor v pretežnem delu, do osmega poglavja, sledi kronološki liniji; od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne pa se je zaradi širine raziskave moral omejiti. V omenjenem obdobju se je odločil izpostaviti dva fenomena, ki sta imela največji vpliv na dojemanje slovensko-hrvaške meje: "alpsko hrvaštvo" in neolirizem.

Znanstveni aparat, ki je ustrezen in obsežen, in vsebina dela razkrivata, da je avtor črpal v svoji raziskavi iz arhivskih virov, obsežne domače in tuje literature, statističnih pregledov ljudskih štetij, zakonodaje, tiskanih šolskih poročil, stenografskih zapiskov. Za obravnavano obdobje (1830-1918) je pregledal tudi časopise in revije. Knjigo dopolnjuje obsežen indeks osebnih imen. Številne fotografije, ki prikazujejo predvsem portrete slovanskih filoloških avtoritet pa delo bogatijo in poživljajo. Ostalo skrbno izbrano slikovno gradivo pa izpoveduje aktualno politično dogajanje. Razgibano ozemeljsko razmejevanje in mejne spore na satirično kritičen način komentirajo risbe akademskega slikarja Hinka Smrekarja in časopisne karikature. Delo dopolnjujejo tudi zemljevidi posameznih spornih območij in zemljevidi meja v različnih obdobjih. Odlika dela pa je vsekakor lep, tekoč, razumljiv in deloma humoren jezik. Pripoved je popestrjena s številnimi anekdotami in legendami ter podprta s številnimi odlomki iz korespondenčnih debat, časopisnih člankov in razprav. Kot zaokrožena celota delo kaže na kompleksnost vprašanja razmejitve.

Delo je uvedeno s poglavjem Kraljestvo slave, v katerem avtor navkljub časovni omejitvi z letom 1830, poseže tudi v 18. stoletje, predvsem pa v prvo polovico 19. stoletja oziroma na začetke razvoja oblikovanja nacionalnih zavesti in tako obravnava v celoti viharo 19. stoletje. Le tako je lahko v celoti zaobjel dimenzijo slovensko-hrvaških odnosov. Pripoved začenja s Herderjevimi idejami o jeziku kot socialnem fenomenu skozi katerega se genij naroda najbolj zrcali. Nadaljuje z razpravami slavističnih avtoritet, v katerih so učenjaki o meji med slovenskim in hrvaškim elementom v dobi razvoja modernih nacionalnih zavesti razpravljali v kontekstu širših razprav o slovanstvu in slovanskih jezikih oziroma narečjih. Slavistika, ki je bila še v povojih, je slonela na prepričanju o enem slovanskem jeziku z več narečji. Spoznamo stališče Josefa Dobrovskega, "očeta slovanske filologije"; Kopitarja in njegovo karantansko-panonsko teorijo, do katere so ga privedle postopne podrobne raziskave. Če je še leta 1808 v svoji slovnici upošteval po Dobrovskem razdelitev južnoslovanskih narečij na dve jezikovni veji - ilirsko in hrvaško, kamor so spadali tudi Vindi/Slovenci - je že leta 1809 v pismu Zoisu trditve Dobrovskega postavil na glavo in južnoslovanski prostor razdelil na dve

glavni narečji: južno in panonsko. Južno narečje bi v skladu z Dobrovskim lahko poimenovali za srbskega, severnega/panonskega pa za slovenskega. Dobrovsky in Kopitar, ki sta se v osnovnih potezah strinjala, sta bila prepričana, da spadajo provincialni Hrvati in Slovenci k eni jezikovni skupini. Razhajala sta se v poimenovanju te skupine in v interpretaciji zgodovine južnoslovanskih narodov. Kopitar, ki je v karantansko-panonski teoriji južne Slované razdelil na dva jezika: na sloveno-srbskega oziroma ilirskega in na slovenskega/nemško "windisch", je k slednjemu prišteval Kranjce, Korošce, Spodnje Štajerce, provincialne Hrvate in prebivalce zahodne Ogrske. Jedro te teorije pa je prepričanje o kajkavskih Hrvatih kot "etnografskih" Slovencih. Zajc popelje bralca skozi različne koncepte slavističnih avtoritet v predmarčni dobi, ki so bistveno vplivale na pojmovanje slovensko-hrvaških razmerij in mu omogoča, da se seznani z raznimi oblikami jezikovnih, kulturnih in političnih konceptov ideološkega razmejevanja v južnoslovanskem prostoru. Avtor poda koncepte/zamisli o relacijah med slovenskim in hrvaškim jezikom in o razliki med slovenskim in hrvaškim etnosom. Tu so predstavljena poleg že omenjenih jezikoslovcev tudi mnenja Vodnika, Šafárika in Kollarja.

V drugem poglavju se v okviru slovensko-hrvaških razmerij seznanimo z ilirizmom, ki je kljub panslavistični osnovi bil predvsem hrvaško nacionalno gibanje. Ilirizem tudi ni imel tradicije, pojem ilirizem se je uporabljalo za preseganje razcepljenosti hrvaškega jezika; po prenehanju turške oblasti v Slavoniji je namreč prišlo do razkola med slavonskimi štokavci in kajkavci v "civilni" Hrvaški. Tu Marko Zajc predstavi ilirizem od Ljudevita Gaja - tvorca osnovnih potez hrvaške integracijske ideologije, ki je v tridesetih letih 19. stoletja Hrvate, Slovence, Srbe in Bolgare imenoval za južne Slované, katerim je pripisal ilirsko poreklo, teritorij imenoval Ilirija, jezik pa ilirsko narečje; 1830 pa je južnoslovansko pleme velikega slovanskega naroda razdelil na tri podplemena: slovensko, hrvaško, srbsko; po istem ključu južno slovanska narečja na podnarečja do Draškovićeve Disertacije in privržencev ilirizma na Slovenskem. Slovenski ilirizem - fenomen, katerega predstavniki niso tvorili homogenejše skupine - je zastopala razbita mreža posameznikov zbranih okrog Stanka Vraza in Danice ilirske.

V tretjem poglavju je avtor največ pozornosti posvetil osvetlitvi vprašanja individualnosti slovenskega naroda in razmejitve med obema narodoma v političnih programih in časopisu v prelomnem obdobju, v času marčne revolucije, ko slovensko hrvaški odnosi preidejo na politično raven. Predstavi različne zamisli političnega povezovanja, ki niso bile zgolj posledica panslavistične in iliristične tradicije marčne dobe, temveč odraz politične situacije. Tako Slovencem kot Hrvatom je grozila nevarnost; Slovencem nemška, Hrvatom pa madžarska hegemonija, pa tudi italijanska v Istri, tedanjem ogrskem primorju in Dalmaciji. Obe nacionalni gibanji - hrvaško, ki se je opiralo na obe načeli - na naravno pravno in na historično, včasih bolj na enega, drugič na drugega in slovensko, pri katerem je veliko vlogo igral jezik, sta kazali težnje po tako političnem kot tudi po jezikovnem povezovanju. Obe pa sta se med seboj prepletali. Iz pisanja v časopisih avtor ugotavlja, da so tako Slovenci kot tudi Hrvati v marčni dobi na eni strani želeli ohranjati narodno svobodo in individualnost, po drugi pa so se želeli povezovati v političnem in jezikovnem smislu.

V naslednjem poglavju avtor govori o slovensko hrvaški meji v času Bachovega absolutizma. Bralcu razgrne Miklošičeve filološke kriterije za razlikovanje med

Slovenci, Hrvati in Srbi. V to obdobje sodi tudi delovanje rodoljuba, pravnika, politika in geografa Petra Kozlerja, ki je slovenske dežele prvič prikazal na enem zemljevidu. Etnično mejo s Hrvati je iz več razlogov naslonil na štajersko mejo, čeprav je zapisal, da se tu meje ne da natančno določiti. Eden od njih je verjetno tudi politični, saj je Kozler verjel v slovensko-hrvaško vzajemnost. Meja s Hrvati na ideološko-nacionalni ravni zaradi etnične sorodnosti in politično-kulturnega sodelovanja ni zahtevala tako natančne določitve kot nemško-slovenska in italijansko slovenska/hrvaška meja. Kozler, ki je sprejemal Miklošičevo panonsko teorijo, je z določitvijo slovensko-hrvaške etnične meje izključil iz slovenske etnične zaokroženosti Belokranjce, Kostelce, Dolenjce jugovzhodno od ceste Kostanjevica-Krško. Vendar je imel kajkavske Hrvate za "etnografske Slovence".

Kozler je uporabljal izsledke vodje avstrijskih statističnih uradov Karla Czoerniga, ki je organiziral anketo o jezikovni pripadnosti prebivalcev monarhije. Čeprav podatki, ki so mu jih posredovali uradniki in ne prebivalci sami niso bili nepristranski, pa so po drugi strani bili zbrani v času, ko še niso bili v ospredju nacionalni problemi. Za avstrijske dežele so bili zbrani 1846. Z etničnimi razdelitvami so se poleg njih ukvarjali tudi drugi statistiki in etnografi: Joseph Hain, Pavel Josef Šafárik, Adolf Ficker. Največ težav so etnografi in statistiki imeli z Belo Krajino.

Filološki koncepti razdelitve južnih Slovanov pri Hrvatih in Srbih nam razode-nejo Karadžičevo jezikovno reformo, v kateri je skušal pojmovanje srbstva oddaljiti od pravoslavne tradicije in ga razširiti na vse južne Slované s štokavskim narečjem ne glede na veroizpoved. Karadžičevi razdelitvi, po kateri je južne Slované razdelil na Slovence-kajkavce, Srbe-štokavce, Hrvate-čakavce, je nasprotoval Ante Starčević. Po njegovem prepričanju naj bi bili Srbi zgolj "prosjački puk" za razliko od gospodujočih, vojaških in državotvornih Hrvatov. Karadžičeva polemika o srbstvu, hrvaštvu in slovenstvu je sprožila plaz filoloških konceptov. Njegov koncept sta podpirala koncept Bogoslava Šuleka in Gjura Daničića. Za razliko od slednjih pa je Ivan Kukljevič zagovarjal filološko stališče o kajkavcih kot Slovencih, pri čemer se je skliceval na Miklošičevo teorijo, da bi hrvaštvo ubranil pred srbskimi napadi. Vendar si je kasneje premislil. Podobno stališče je imel tudi Franjo Rački (1858) v Narodnih novinah.

Spoznamo, da so bila znanstvenikom in književnikom v zvezi z razmejitvijo na liniji hrvaško-srbsko in s slovensko južno mejo problematična ista geografska območja kot statistikom in etnografom.

O slovensko-hrvaški meji in o filoloških konceptih razdelitve južnih Slovanov v petdesetih letih 19. stoletja so v času neoabsolutizma (t. i. Bachov absolutizem) razpravljali tudi v slovenskem in hrvaškem časopisju. Čeprav so slovenski narodni voditelji zagovarjali tezo o "slovenstvu" kajkavskih Hrvatov, niso postavljali političnih zahtev po teh ozemljih, prav tako niso zanikali obstoja hrvaškega naroda.

S časom ustavne dobe, s šestdesetimi leti 19. stoletja, se ukvarja avtor v petem poglavju. Bralca seznani s političnimi razmerami v monarhiji, s propadom Bachovega absolutizma. V tem času se je hrvaško historično pravo razširilo na slovensko ozemlje; to obdobje pa je zaznamovala tudi množica nasprotujočih se nacionalnih idej. Razmahnilo se je politično delovanje na Hrvaškem in v slovenskih deželah, nov zagon pa je dobilo tudi nacionalno gibanje. Z naraščanjem nacionalne emancipacije so se istočasno prepletali tako historični kot naravno pravni koncepti. Pri

obeh narodih so se iz različnih razlogov ob različnih trenutkih pojavljali mešani koncepti. Na Hrvaškem je po izdaji oktobrske diplome v ospredje stopilo izražanje zgodovinske pravice do državnosti in ne zgolj pokrajinske avtonomije. Oblikovanje hrvaške državno pravne ideologije je že slonelo na moderni historiografiji. Do državnopravnega odnosa do Ogrske so se izoblikovale tri struje. V začetku šestdesetih let so nekateri na Hrvaškem zagovarjali sožitje naravnega in zgodovinskega prava. Pojem narod se pojavlja v sklopu dveh povezanih kategorij: prva je narodna individualnost, ki temelji na jeziku, običajih in načinu mišljenja, druga pa je historično-politična individualnost, ki se oblikuje tekom zgodovine vsakega naroda. Zgodovinar Franjo Rački je z dokazovanjem hrvaške samobitnosti skušal znanstveno upravičiti težnjo po razširitvi državnih meja na velik del slovenskega ozemlja. Razširitvi hrvaškega državnega prava na slovensko etnično ozemlje pa so pritrjevali Ivan Kukuljević, Josip Juraj Strossmayer, Ljudevit Vukotinović. Istega mnenja so bili tudi pravaši. Pravaška ideologa Ante Starčević in Evgen Kvaternik sta prikazovala ideal samostojne hrvaške države. Starčević je že leta 1852 izdelal tezo o "hrvaštvu" Srbov in Slovencev. Ante Starčević je imel Slovence za "alpske Hrvate", Kvaternik pa je zagovarjal tezo o Slovencih kot "noriških Hrvatih". Takšne ideje so zagovarjali tudi v hrvaškem časopisju. V času Belcredijeve smeri, ki je počivala na "historično-političnih individualnostih", so tudi pragmatično naravnani slovenski voditelji mrzlično iskali svojo zgodovino. Matija Mayar Ziljski je postavil lastni historični program "Kraljestvo Ilirije". Tvorci hrvaške narodnjaške ideologije so pozivali h književni enotnosti; do izraza so prihajale obče politične smernice jugoslovansko usmerjenega hrvaškega gibanja.

Avtor nas seznani z različnimi pogledi prve polovice šestdesetih let glede problema individualnosti slovenskega jezika pri Slovencih in Hrvatih. Hrvaški voditelji so bili prepričani, da mora v toku približevanja slovenskega in hrvaškega jezika slovenski jezik za skupno stvar žrtvovati več. Od tega prepričanja je odstopal Franjo Kurelac, ki je zagovarjal umeten jugoslovanski jezik, v katerem bi bila zastopana vsa tri narečja. Njegovi jezikovni nazori so bili zaradi upoštevanja slovenskega jezika pri tvorbi bodoče jezikovne enotnosti blizu slovenskim intelektualcem. Oče slovenskega gibanja Janez Bleiweis je zastopal stališče o enem jugoslovanskem jeziku. Ostri in pronicljivi Fran Levstik, urednik Vilharjevega časopisa Naprej, pa je odločno branil individualnost slovenskega jezika. V hrvaškem tisku so hrvaški ideologi glede vprašanja južnoslovanskega jezika zagovarjali po večini idejo enotnega južnoslovanskega jezika, pri čemer bi se Slovenci sčasoma približali hrvaško-srbskemu jeziku. Čeprav so se pomena slovenskega knjižnega jezika zavedali in ga upoštevali, so ga kljub temu imeli zgolj za fazo, ki ohranja Slovence na poti do enotnega jugoslovanskega jezika. Z uveljavitvijo državnega dualizma (1867) pa se je meja med Hrvati in Slovenci še poglobila. (štajersko/kranjska-hrvaška meja).

S slovensko-hrvaškimi odnosi in mejo v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja, z videnjem le-te v časopisju v omenjenem obdobju, se ukvarja avtor v šestem poglavju. Poglavje uvede z jugoslovanskim sestankom v Ljubljani 1870, na katerem so zgolj poudarili skupne interese vseh Jugoslovancev kot političnega dejavnika. Izpostavljen je bil tudi pomen usklajenega delovanja. Pokazalo se je tudi, da je bila slovensko hrvaška vzajemnost odvisna od zunanjepolitičnih razmer. Potem ko se je leta 1871 v francosko-pruski vojni začela napovedovati nemška zmaga, so se Slovenci kot je razvidno iz pisanja Slovenskega naroda, začeli obračati proti sose-

dom na jugu. O slovensko-hrvaškem povezovanju so razpravljali tudi v hrvaškem tisku. Zavzemali so se za slovensko-hrvaško povezovanje v okviru Ogrske, pri čemer jih je zaposlovalo vprašanje kako prilagoditi združitev Slovenije in Hrvaške dualistični ureditvi. O hrvaško-slovenski zvezi po jugoslovanskem srečanju decembra 1870 se je v Slovenskem narodu izrazilo mladoslovensko dojemanje slovensko-hrvaške razmejitve skozi pisanje zagrebškega dopisnika Ferda Kočevarja-Žavčanina. Politično središče bodoče jugoslovanske zveze je videl v Zagrebu, glede jezikovne združitve pa je bil prepričan, da morajo najprej biti politično poenoteni.

Čeprav se bralec s tezo o kajkavskih Hrvatih kot "Slovencih" sreča tudi že prej, pa je avtor tej tezi posvetil posebno problemsko poglavje. Iz sedmega poglavja je torej razvidno, da je bilo v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja pri slovenskih publicistih razširjeno mnenje, po katerem so kajkavski Hrvati "etnografsko" Slovenci, "zgodovinsko" in "politično" pa Hrvati. Čeprav takšno prepričanje ni vključevalo slovenskih političnih zahtev, so vseeno takšni filološki koncepti pri hrvaški strani in pri tvorcih hrvaške narodnjaške ideologije vzbujali odklonilno mnenje.

Tako pristajanje Slovencev na hrvaško historično pravo kot slovenska očaranost nad hrvaškimi elementi državnosti, o katerih avtor govori v osmem poglavju, nista bila pojava osemdesetih oziroma devetdesetih let 19. stoletja, temveč tovrstni pojavi segajo v začetke ilirizma. Slovenci so zaradi majhnosti bili prepričani, da se morajo, če želijo ohraniti svojo narodnost na nekoga nasloniti. Avtor je poskušal v zvezi s slovenskim sprejemanjem hrvaškega prava odgovoriti na ključni vprašanji: ali so Slovenci s pristajanjem na hrvaško zgodovinsko pravo pristali tudi na sprejem hrvaške narodnosti in ali so v okviru hrvaške državnopravnosti želeli ohraniti svojo narodno individualnost. Predvsem pa ga je v okviru pojmovanja slovensko hrvaške razmejitve zanimalo, koliko se je upoštevala slovenska nacionalna posebnost.

V tem času so nekateri slovenski politiki in hrvaški pravaši spričo političnih razmer, v katerih sta se znašla oba naroda, simpatizirali. Zagovornik alpskega hrvaštva je bil zagotovo liberalni politik dr. Ivan Tavčar, ideji hrvaškega državnega prava za Slovence pa je pritrjeval tudi primorski publicist, liberalec Fran Podgornik, pri čemer je bilo zanj še vedno odločujoče načelo narodne avtonomije. V času ene izmed najhujših političnih kriz avstrijskega dela monarhije se je s pravaši začela povezovati tudi slovenska katoliška politična opcija. Vzajemnost in skupno delovanje se je še zlasti poudarjalo na Vseslovenskem in istrsko hrvaškem zboru v Ljubljani leta 1897, kjer so še zadnjič s hrvaškimi predstavniki sodelovali pripadniki obeh slovenskih meščanskih struj, in pa v letih 1911-1913. Pomembno vlogo pri povezovanju slovenskega političnega katolicizma in pravašev je igralo katolištvo. Slovenski politiki so želeli organizirati katoliško gibanje na Hrvaškem, saj so nekateri trdno verjeli v nacionalno-integracijsko moč krščanstva oziroma katolicizma.

V devetem poglavju Marko Zajc predstavi neoilirizem - idejo o zlitju slovenskega jezika s srbo-hrvaškim v novo književno enotnost - v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Ideja, ki je bila prisotna od začetkov slovenskega nacionalizma, se je pojavljala kontinuirano in se je ob določenih zgodovinskih trenutkih izražala močnejše. Zavest o jezikovni sorodnosti, še zlasti z južnimi Slovani, je bila sestavni del slovenskega nacionalno integracijskega procesa, vlivala pa je tudi idealistično upanje v prihodnost.

V desetem poglavju so predstavljene osnovne poteze dogodkov med prvo

svetovno vojno, ki so razbili habsburško monarhijo. V času zaostrenih razmer so se razprave o meji med Hrvati in Slovenci umaknile in dale prednost vzajemnosti obeh narodov in zavezništvu, ki sta bila še kako aktualna. Nova skupna domovina, prva Jugoslavija je nakazala nove probleme. Avtor je izpostavil spremembo statusa nekdanje kranjsko/štajersko-hrvaške meje in odnos do slovenske individualnosti, ki je zaznamoval politične boje med jugoslovanskimi unitaristi in avtonomisti in vplival na dožemanje slovensko-hrvaške razmejitve.

V enajstem poglavju namenja Zajc pozornost značilnostim življenja ob meji, vplivom le-te na migracijske procese in poda primerjavo izseljevanja iz slovenskih dežel v hrvaške z izseljevanjem iz hrvaške v slovenske. Sicer pa ta problematika napoveduje nadaljnje raziskave, saj je večji del avtor posvetil pojmovanju slovensko-hrvaške meje.

Pripoved sklene z dvanajstim poglavjem, v katerem posebno pozornost posveča nedvomno najbolj spornemu območju na kranjsko-hrvaški meji - Žumberku. Bralcu na tem mestu predstavi vso kompleksnost tega vprašanja, ki je burilo duhove vse od 16. stoletja do konca prve svetovne vojne.

Delo, ki se bere kot burna polemika na temo slovensko-hrvaških razmerij in elementov v prelomnem obdobju kot je razvoj oblikovanja nacionalnih zavesti, različnih meja - jezikovnih, upravno-političnih, kulturnih, etničnih, kaže na različne koncepte in interpretacije tega vprašanja v različnih obdobjih. Ne gre se čuditi, da je delo, ki je povrh še duhovito napisano, zaradi razgrete aktualne politike in same tematike vzbudilo precejšnje zanimanje slovenske javnosti. Knjiga Marka Zajca, ki odmeva tudi v medijih, je nedvomno priporočljivo branje vsem (tako strokovnjakom kot "laikom"), saj prinaša bolj jasen in celovit pogled na pretekla kot tudi aktualna vprašanja glede slovensko-hrvaške razmejitve.

Marta Rendla

Roberto Todero, *Dalla Galizia all'Isonzo. Storia e storie dei soldati triestini nella Grande Guerra. Italiani, sloveni e croati del k.u.k. I.R. Freiherr von Waldstätten nr. 97.* Gaspari editore, Videm, 2006, 169 strani, ilustr.

Opus italijanskih knjižnih del, posvečenih prvi svetovni vojni in Trstu, je bogatejši za novo monografijo *Od Galicije do Soče : zgodba in zgodbe tržaških vojakov med Veliko vojno. Italijani, Slovenci in Hrvati c. kr. pehotnega polka št. 97 barona Von Waldstättna*. Prihaja izpod peresa tržaškega raziskovalca Roberta Todera, ki je v preteklosti objavil že več publikacij s tega področja. Predgovor je napisala Marina Rossi, prav tako avtorica več knjig o prvi svetovni vojni.

Delo prikazuje zgodbo o 97. polku, ki ga slovensko zgodovinopisje uvršča med "slovenske" polke avstroogrške armade. Glede na dejstvo, da je obsegal polkovni dopolnilni okraj, poleg širše Goriške, Istre in delno Notranske, tudi Trst in okolico, si ga hkrati lastijo tudi Italijani tedaj avstrijske Primorske. Dokaz tega je dolg spisek del na to temo, ki so v zadnjih desetletjih izšla v Trstu, svojčas glavnem pristanišču stare države, oziroma kot poudarja avtor, po pomembnosti četrtem sre-

dišču Avstro-Ogrske. Roberto Todero se ne osredotoča zgolj na prvo svetovno vojno (ki ji je vsekakor namenjen središčni del raziskave), marveč zajema čas od ustanovitve polka leta 1883 naprej. Pri tem razvija nekatere manj znane vidike, vezane na 97. pešpolk: prisotnost v Trstu, prelom 19. in 20. stoletja, na kasnejšega načelnika generalštaba vseh oboroženih sil Franza Conrada von Hötzendorfa; navzočnost v istem kraju skladatelja Franza Leharja, avtorja Vesele vdove, sicer pa kapelnika polkovne godbe; vlogo pešpolka pri zatrtju množičnega delavskega štrajka februarja 1902 v Trstu; vojaška arhitektura v pozni habsburški dobi v tem pristaniškem mestu. V knjigi je razmeroma veliko ilustracij in ostalega fotograf-skega gradiva; avtor je namenil pozornost tudi opisu uniform in vojaških simbolov ter napevom, ki so kakorkoli povezani s primorskim prostorom v okviru Avstro-Ogrske. Med temi je še posebno zanimiva trojezična pesem s prvinami italijanskega, slovenskega in nemškega jezika.

Ob izbruhu prve svetovne vojne je bil polk razporejen takole: prvi in drugi bataljon s poveljstvom vred sta bila v Bjelovarju, četrti v Karlovcu, medtem ko je bil v Trstu le tretji bataljon. Avtor je pri tem izpostavil evforično vzdušje, ki je v prvih dneh mobilizacije, torej pred odhodom vojakov, zajelo ne samo polk, ampak tudi dobršen del Trsta. Če naredimo primerjavo, opazimo, da je ta vidik prisoten tudi v slovenskem zgodovinopisju, npr. v spominih Ivana Regenta (oziroma spominih Ivana Hribarja, če primerjamo položaj na Kranjskem). Ognjeni krst v Galiciji avgusta 1914, še posebno krvavi spopadi pri Lvovu, so usodno zaznamovali polk. Pravcati vojaški debakel je imel posledice, ki jih polk ni prebolel vse vojno obdobje.

Nadaljevanje vojne je avtor, z objavo odlomkov dnevnikov in pisem oziroma korespondence prepustil pričevanjem takratnih udeležencev vojne, italijansko govorečih vojakov iz Trsta in okolice. Opisal je tudi krvavi upor maja 1918 v Radgoni, kjer je od leta 1915 naprej bil sedež dopolnilnega bataljona. Gre za dogodek, ki je v slovenskem zgodovinopisju razmeroma dobro obdelan.¹

Zaradi neljubih izkušenj na fronti in za njo ni nenavadno, da je polk veljal za ne preveč bojovito enoto. Polk so povezovali z uporništvom, pa tudi z defetizmom in dezerterstvom, pri čemer je sam avtor navedel nekaj konkretnih primerov. Po drugi strani pa najdemo, na primer v pismu nekega italijanskega vojaka, tudi izraze lojalnosti do habsburške monarhije.

Prav tu se Todero dotakne temeljne dileme, ki se vseskozi pojavlja v tržaškem zgodovinopisju: ali je bil 97. pehotni polk res pregovorno nezanesljiva enota z visokim deležem "zelenega kadra" in potuhnjencev, oziroma ali sta ta dva pojava, prisotna več ali manj tudi v drugih vojaških enotah, zgolj napihnilni italijanski nacionalistični krogi po letu 1918 z namenom, da dokažejo domnevno protiavs-trijsko vzdušje med moštvom v času vojne oziroma italijanski narodni element?

¹ Ivan Vogrič: Italijansko zgodovinopisje o upor 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918. V: Prispevki za novejši zgodovino, 2003, št. 32, str. 115-128; Dušan Nečak: Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920. V: Zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979, Gornja Radgona 1981, str. 335-346; Vlado Vodopivec: Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, str. 121-127; Lojze Ude: V Radgoni so se uprli. V: Delo, 25. 5. 1968, št. 165, str. 19; isti: Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str. 136-137; Janko Pleterski: Slovenci in Avstro-Ogrska. V: Večer, 11. 11. 1992, št. 260, str. 17; Janez J. Švajncar: Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Ljubljana 1991, str. 120-121; France Bevč: Doživel sem vojaški upor v Radgoni. V: Delo, 20. 7. 1968, št. 197, str. 19; isti: Pot v neznano. Ljubljana 1970, str. 54-94.

Okrog tega vprašanja se že dolgo lomijo kopja, saj je vprašanje tako rekoč ideološko (nacionalno) obarvano. Na eni strani so tisti, ki dokazujejo, da vojaška motiviranost vojakov polka ni bila bistveno slabša kot v mnogih drugih enotah. Ti trdijo, da se 97. polk na bojnem polku večkrat res ni izkazal, da pa se je, preden je priznal premoč sovražnika, pogumno bojeval. V skrajni konsekvenci zagovornike te teze lahko enačimo z avstronostalgiki. Na drugi strani pa so tisti, ki menijo, da so italijansko govoreči vojaki z lagodno držo, ki so jo narekovala narodna čustva, v bistvu šibili bojno razpoloženje, če že ne sabotirali polka. To pa se lahko že sklada z iredentističnimi stališči. Vmes so še druge razlage, npr. tistih, ki so videli v defetistični drži znamenja internacionalističnega pacifizma ali pa zgolj instinkt preživetja.

Avtor priznava, da je v tržaškem pogledu doslej prevladoval stereotip o vojaški nezanesljivosti 97. polka, kar ni presenetljivo, saj so sile, ki so zavladale po prvi svetovni vojni (to je v času fašistične vladavine), dolgo časa dušile vsakršno interpretacijo, ki bi se odmikala od nacionalističnih razlag.

Jasna definicija je nasploh težavna, saj avtor problematizira tudi naziv "demoghela", po katerem je bil polk znan. "Demoghela" (s poudarkom na prvem samoglasniku) v narečju primorskih Italijanov pomeni Dajmo! Zbežimo!, vendar avtor rahlo dopušča tudi drugo razlago, in sicer Udarimo po njih (sovražnikih)! Ta rahla dvoumnost se pojavlja - po avtorjevem mnenju - tudi v istoimenskem napevu (kjer je poudarek na predzadnjem samoglasniku, in sicer zato, da bi vojaški obvezniki zameglili narečni pomen besede).

Nerazčiščeno ostaja vprašanje o deležu, ki ga je posamična narodnost imela v 97. polku. Avtor navaja nekatere ocene sodobnikov, npr. tržaškega pisatelja Scipia Slatapera, ki pravi, da je bilo Italijanov vsaj dve tretjini, in italijanskega vojnega dopisnika Arnalda Fraccarolija, ki trdi, da so polk "skoraj v celoti sestavljali Tržičani in Furlani ter v majhni meri Slovenci". Avtor v nadaljevanju objavlja tudi oceno z zadnjega leta vojne, ki jo povzema iz slovenskih virov (po katerih naj bi bilo Slovencev takrat približno polovica, medtem ko so po četrtno moštva sestavljali Hrvati in Italijani).

Sicer pa nam avtor postreže s podatkom, da so primorski Italijani med leti 1914 in 1918 prispevali več kot 50.000 vojakov v avstrijsko armado. Njihov položaj, tako kot položaj italijanskega prebivalstva v Avstro-Ogrski, ni bil zavirljiv, ker se Italija ob izbruhu vojne ni pridružila takratnim zaveznikom (centralnim silam).

Paradoksalno je, da so v bližini Trsta (Sredipolju, Oslavju in Kobaridu) velike kostnice padlih vojakov iz tako rekoč vseh italijanskih regij, razen tistega dela današnje Italije, ki je nekoč spadal pod Avstro-Ogrsko. Posmrtni ostanki italijanskih vojakov, ki so takrat nosili suktno avstrijske vojske, se nahajajo v daljnih pokopališčih Galicije in še kje drugje. To velja tudi za pripadnike 97. polka. Avtor pri tem navaja podatke mnogih od teh pokopališč, vključno s stanjem, v kakšnem so. Hkrati navaja tudi obeležja na italijanski strani, posvečena padlim istega polka.

Todero v podnaslovu knjige navaja italijanske, slovenske in hrvaške pripadnike polka, s tem da je poudarek (memoaristika, korespondenca in ostali zapisi) večinoma dal prvi od teh skupin. Avtor je sicer črpal iz slovenskih virov, lahko pa bi še več, npr. sezname padlih vojakov iz časopisja (glede na to, da je podobne seznime povzel iz italijanskega dnevnega tiska).

Kakorkoli že, Slovenci podobne monografije o tem polku še nimamo, čeprav je bil - kot rečeno - slovenski delež v njem izrazit. Zato nam Toderova knjiga lahko služi kot izhodišče za tovrstno študijo s slovenskega zornega kota.

Ivan Vogrič

Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Pedagoški muzej, Beograd 2000, 160 strani.

Pedagoški muzej v Beogradu je v sodelovanju z Ministrstvom prosvete Srbije v uredništvu B. Jordanović že leta 2000 izdal knjigo o prosvetnem ministrstvu in ministrih v prvi jugoslovanski državi. Knjiga, ki so jo pripravili prof. dr. Ljubodrag Dimić, prof. dr. Vladeta Tešić in Gordana Pavlović-Lazarević, je ostala pri nas skoraj prezrta, zato je prav, da jo predstavimo kljub časovni oddaljenosti. Razvoj šolske uprave v Srbiji od začetka 19. do začetka 20. stoletja je muzej predstavil že leta 1994 z razstavo in monografijo "Ministri prosvete Srbije 1811-1918", ki ji je 1997 sledila razstava o prosvetnih ministrih Kraljevine SHS in Jugoslavije do 1941. Nadgradnja te razstave je monografija, ki ji je namenjen ta zapis, saj knjiga pomeni obravnavo dela skupne zgodovinske izkušnje v prvi jugoslovanski državi in je tako zanimiva tudi za nas. Obsežnemu pregledu dr. Lj. Dimića o razvoju prosvetne politike (str. 7-32) sledi v knjigi osrednji del s prispevkom dr. V. Tešića o organizaciji in delu Ministrstva prosvete (str. 33-96). Isti avtor je prispeval še po kronološkem razporedu predstavljen izbor šolsko-prosvetnih in pedagoških predpisov, izdanih med letoma 1918 in 1940. Knjigo dopolnjujejo kronološki pregled delovanja ministrov (str. 113) in njihove kratke biografije s portreti od Ljubomira Davidovića do Mihe Kreka (str. 115-157), ki jih je pripravila sodelavka Pedagoškega muzeja Gordana Pavlović-Lazarević. Na koncu sta še kratka predstavitev virov in literature (str. 159) in abecedni seznam vseh dvajsetih ministrov (str. 160).

Ljubodrag Dimić, sicer med drugim tudi avtor obsežne trilogije o kulturni politiki Kraljevine Jugoslavije, v tej razpravi o razvoju jugoslovanske države, družbe in prosvetne politike prinaša zanimivo analizo statističnih podatkov, pri čemer se malo vsiljuje misel, da se ji pozna čas, v katerem je bila napisana. Pregled spremlja predstavitev, koliko več sredstev je šlo za šolstvo v Sloveniji in na Hrvaškem, čeprav navaja tudi dejansko problematiko državnega proračuna. Ko so namenili prosveti in kulturi od 3 do 5% proračuna, je šlo za vojsko in žandarmerijo kar 22%. Zanimive so ugotovitve, da so bila vlaganja v prosveto v prvem desetletju Kraljevine SHS "neznatna", saj so sprva predstavljala le 2,38% državnega proračuna (3,32 din na prebivalca letno), na koncu desetletja 5,71 %, v tridesetih letih 20. stoletja pa okoli 7,7%. Pa še ta denar je šel največ za plače in le kakšnih 10% so namenili za razvoj, kar pa je bilo premalo za odpravo civilizacijskega zaostajanja jugoslovanske družbe. Kulturne razmere so bile po posameznih pokrajinah različne, saj je 51,5% nepismenost v državi leta 1921 pomenila v Makedoniji ali Bosni nad 80%, v Sloveniji pa 8,85%. Tako je bila osnovna šola osrednja tema

tedanjega šolstva in so ji namenili največ, tudi do 2/3 sredstev ministrstva. A kot ugotavlja Dimić, so šolstvu namenili premalo denarja, da bi šola izpeljala "*ideološki preobrat od plemenskega nacionalizma k jugoslovanskemu integralizmu*" (str. 13).

S podatki o sredstvih prosvete, namenjenih posameznim področjem, avtor ugotavlja stereotipu, da so bila območja s katoliškim prebivalstvom zapostavljena. V tridesetih letih so namenili za šolstvo v Sloveniji štirikrat več državnih sredstev od šolstva v Bosni in Hercegovini; s čimer je, kot ugotavlja Dimić, država sama podpirala neenakomernost kulturnega razvoja (str. 14). Podobno ugotavlja za financiranje meščanskih šol (56% je šlo za take šole v Sloveniji in na Hrvaškem) in gimnazij: nad 35% denarja namenjenega gimnazijam so dobile takšne šole v Sloveniji in na Hrvaškem, ter učiteljišč - tam je omenjeni procent nad 40% (str. 16, 17). A na ustanavljanje šol so vplivale tudi občine z izgradnjo osnovnošolskih šolskih stavb in zavest ljudi o potrebnosti šole. Predvsem pa je bilo šolstvo že v izhodišču leta 1918 bolj razvito v Sloveniji in na Hrvaškem kot pa v Bosni ali "južni Srbiji". Prebiranje slovenskega šolskega časopisja pa daje vtis, da se šolstvo pri nas v obdobju med obema vojnama ni razvijalo prav hitro in na široko, ter da so sredstva namenjali bolj za ohranjanje dejanskega stanja šolstva. Akterji prosvetne politike so se "*vrteli v začaranem krogu med velikimi željami in skromnimi možnostmi, nerealnimi pričakovanji in turobno stvarnostjo*", saj je bil v državi s permanentno lakoto (do 30% prebivalstva!) ljudem strošek za šolo velikokrat res kar luksuz (str. 20). Ocenam kulturne in prosvetne politike posameznih strank (radikalov, demokratov z unitarističnimi zahtevami, hrvaške HSS, muslimanske JMO in avtonomistične slovenske SLS) sledi še opozorilo na različno in pestro zakonodajo, ko je pred letom 1929 veljalo kar 37 državnih in pokrajinskih prosvetnih zakonov (str. 24). Leta 1929 so najprej po desetletju priprav izšli zakoni o srednjih šolah, o učiteljiščih in o narodnih (t.j. osnovnih) šolah, nato pa še zakona o univerzah (1930) in meščanskih šolah (1931).

V dvajsetih letih prve jugoslovanske države se je zvrstilo kar 20 prosvetnih ministrov, povečini politikov, ki so prej ali pozneje vodili tudi druga ministrstva. V prvem desetletju Kraljevine SHS se je izmenjalo kar 24 vlad, v katerih je dolžnost prosvetnega ministra opravljalo 10 različnih politikov z različnimi, pogosto tudi s povsem nasprotnimi stališči. V tem obdobju je bilo kar sedemindvajset (!) zamenjav ministrov, pri čemer pa so bili nekateri politiki večkrat prosvetni ministri: kar devetkrat Svetožar Pribičević, Miloš Trifunović petkrat, nekateri pa po dvakrat: Milan Grol, Stjepan Radić, Velja Vukičević in Pavle Marinković, pa tudi Anton Korošec. Ministri niso bili dolgo na položaju, saj so vsi mandati Pribičevića trajali skupaj 31 mesecev, Trifunovića pa tri leta, mandati drugih pa so bili še krajši. Tako je namesto načrtovanja prevladovalo v šolstvu eksperimentiranje z odločujočimi političnimi vplivi strank na oblasti (t. i. "partizanstvo"). V desetletju Kraljevine Jugoslavije se je zamenjalo 15 vlad s kar dvajsetimi zamenjavami prosvetnih ministrov. Na tem mestu se je zvrstilo 11 različnih osebnosti, z njimi pa so se menjavali tudi pomočniki in načelniki oddelkov. Kulturna in prosvetna politika je tako dobivala strankarski značaj, uradniški aparat ministrstva pa je - "*obtežen z nasledstvom dolgoletne turške fevdalne uprave in slabimi lastnostmi (pokvarjenost) uradništva v dvojni monarhiji*" - ocenjen kot primer slabe birokracije. Posebne pozornosti je v delu deležna še ideja oblikovanja enotnega

jugoslovanskega naroda pa tudi integracijski in modernizacijski procesi v luči prosvetne statistike 1929-1939 kot npr. povečano število učencev in šol (slednjih za okoli 13%).

Obsežno besedilo Ministrstvo prosvete (organizacija in delo), ki ga je prispeval dr. Vladeta Tešić, je drugačno. Najprej je obravnaval združitev in naloge nove države v razmišljanjih treh univerzitetnih profesorjev Jovana Cvijića, Jovana Žujovića in Aleksandra Belića. Sledijo uredbe o ureditvi prosvetnega ministrstva 1919 in 1929 ter 1937, o Glavnem prosvetnem svetu in o "Prosvetnem glasniku", uradnem glasilu Ministrstva prosvete (do 1920). Besedilo lahko služi tudi kot historiat inštitucije. Delovanje ministrstva predstavljata nato obravnavi člankov iz beogradskega Glasnika proforskega društva ter vprašanja državnega prosvetnega programa, števila fakultet, na koncu pa sledi še splošni pregled dela ministrstva. Zanimivo je, da sta oba prispevka pregledna in z malo opombami, pri čemer lahko za statistične podatke poiščemo tudi vir, ne pa za navedene arhivske vire.

Kronološki pregled ministrovanja prosvetnih ministrov z datumi začetka in konca mandata lepo dopolnjuje tudi pri nas dostopen 'Stalež šolstva', ki obsega te podatke do leta izida (1934), a kdaj za kakšen dan drugače. Pregled skupaj z biografijami dvajsetih prosvetnih ministrov z biografskimi podatki pomeni tudi uporaben priročnik. Edino pri Dragutinu Kojiću, ministru v skoraj vsem letu 1932, je zaradi tiskovne napake izpadel eden od teh podatkov, ki ga po posredovanju urednice lahko dopolnimo (u. v Beogradu, 26. 11. 1941). Slovenski ministri so bili trije: dr. Anton Korošec, dr. Drago Marušić in dr. Miha Krek. Anton Korošec je bil prosvetni minister v drugi polovici leta 1924 (27. junij - 6. november) - ministrski sedež je nasledil od Svetozarja Pribičevića, in mu ga novembra 1924 tudi prepustil. Ponovno je postal Korošec prosvetni minister ob koncu svoje politične kariere v letu 1940: od 29. junija do svoje smrti 14. decembra 1940. Zatem je Miha Krek že kot član vlade postal zastopnik ministra prosvete, minister pa je bil od 25. januarja do 27. marca 1941. Drago Marušić je imel zelo kratek mandat, saj je bil prosvetni minister le nekaj dni junija 1935 (19. - 24. junij).

V knjigi je na podlagi statistike obravnavano tako tudi tedanje jugoslovansko šolstvo in njegova problematika, manj pozornosti pa so deležne politične spremembe, ki so vplivale na tako hitro menjavo ministrov (in posledično nato zamenjave v vodstvih šolskih uprav po posameznih področjih) ter na odnose učiteljske organizacije z ministrstvom. Tematika je obširna in za Slovence bi bila zanimiva tudi predstavitev njihovega vpliva na delo ministrstva. Kot lahko sklepamo iz zapisov o učitelju in šolskem nadzorniku Pavlu Flerètu, ki je od 1924 do vojne služboval na prosvetnem ministrstvu v Beogradu, je bil sredi 20. let to kar redek primer. "*Zastopnik slovenskega osnovnošolskega učiteljstva v ministrstvu prosvete*" so tedaj naslovili slovenski zapis o uresničenju dolgoletne zahteve učiteljske organizacije UJU. Kot referent je Flerè služboval (tudi) na odseku za Slovenijo, ko ga je oktobra 1927 na tem mestu zamenjal R. Wagner, da omenimo le ta primer.

Knjiga "Ministarstvo prosvete i ministri 1918-1941" je zanimiv prispevek k obravnavi dela prosvetne politike in ob njej še nekaterih vprašanj šolstva v prvi jugoslovanski državi. Kaže pa tudi na pomen 1896 ustanovljenega Pedagoškega muzeja, ki je z razstavo, sodelovanjem (iz muzeja še Rastko Jovanović) ter uredniškimi in organizacijskimi prizadevanji tedanje direktorice Branislave Jordanović botroval tudi tej raziskavi pedagoške preteklosti. Kot beremo v uvodu v knjigo, so v Peda-

goškem muzeju tedaj razmišljali tudi o nadaljevanju tega dela s predstavitvijo delovanja prosvetnega ministrstva po letu 1945, kar po obnovitvenih delih v muzeju in sedanji pripravi stalne muzejske postavitve lahko ostaja izziv za prihodnja leta.

Branko Šuštar

Murray G. Hall, Christina Köstner, "... allerlei für die Nationalbibliothek zu ergattern ..." Eine österreichische Institution in der NS-Zeit. Böhlau Verlag Wien - Köln - Weimar 2006, 617 strani.

Leta 1998 je avstrijski parlament sprejel zvezni zakon o vračanju umetnin, s katerim je zavezal državne muzeje, knjižnice itd., da se temeljito lotijo razčiščenja provenience vseh umetnin, knjig itd., ki so bile vključene v zbirke v času nacizma. Murray G. Hall in Christina Köstner sta objavila obširno in temeljito študijo o fondih Avstrijske nacionalne biblioteke, ki razsvetljuje njeno vlogo v času nacizma. Po svoji zasnovi je to nova zgodovina avstrijske nacionalke, obogatena s številnimi opozorili na druge, tudi zasebne knjižnice. Glede zadnjih je seveda treba pripomniti, da so to predvsem knjižnice pregnanih in razlaščenih pa tudi umorjenih Judih. Nacionalka se je v času nacizma "posluževala" in nagrabila okoli pol milijona knjig. Hall in Köstner menita, da so se avtorji, ki so pisali o zgodovini knjižnice, izmikali nacističnemu času ali pa ta leta opisali prozaično in soustvarili mit, kot da bi bila nacionalka le preprosto pasivna prejemnica knjig. Avtorja govorita o zgodovini posameznih oddelkov tedaj tretje največje knjižnice Nemškega rajha, v tematskih sklopih se lotevata vprašanj, ki so povezana z njeno dejavnostjo v vojnem času, spregovorita o direktorjih ter ostalem personalu in njihovi vpletenosti v nacizem. Razkrivata politično funkcijo "državne biblioteke", o kateri se po njuni oceni ni govorilo, niti se ne izmikata njeni vlogi v času stanovske države. Njuna glavna ugotovitev je, da je bila knjižnica vselej vpletena v politična dogajanja, saj je bila določena za zbirno mesto vsakokratne "državi sovražne" literature. Pomembne censure so leta 1934, 1938 in 1945.

Po navodilih administracije stanovske države je sodelovala nacionalka od leta 1934 pri likvidaciji socialdemokratskih izobraževalnih ustanov in avtorja to njeno dejavnost označujeta kot "preludij" v nacizem. Pri tem je bila soočena s številnimi težavami, ker ni naletela v vseh zveznih deželah na voljne kooperante. Socialdemokratske izobraževalne ustanove je sistem sicer hitro likvidiral, zbiranje njihovega knjižnega materiala pa je bila dolgotrajna zadeva in ob "anšlusu" še ni bilo zaključeno. Politično je akcijo vodil Centralni urad za ljudsko izobraževanje s svojimi podrejenimi deželnimi referenti. Na Koroškem je to funkcijo opravljal Josef Friedrich Perkonig. Koroška je bila ena izmed zveznih dežel, ki socialdemokratskega knjižnega materiala ni izročila dunajski nacionalki, temveč je leposlovno literaturo uporabila za izpopolnitev drugih knjižnic, po vojni pa je fond spet prišel pod upravo delavske zbornice v Celovcu. V tej ustanovi je svojo politično kariero začel poznejši vicekancler Bruno Pittermann. Po "anšlusu" je nacionalka prevzela

nalogo, da likvidira "judovsko literaturo" in literaturo stanovske države, po vojni pa so knjižničarji bili zaposleni z zbiranjem nacistične literature in vse tiste, ki je bila naperjena proti aliiranim silam. Zadnjo so zbrali in ustvarili poseben, za javnost nedostopen fond. Delno pa so morali tovrstno literaturo odstopiti ameriški, sovjetski in francoski zasedbeni oblasti.

Kaj je iz perspektive slovenskega zgodovinarja posebej zanimivega v monografiji Halla in Köstnerjeve? To so poglavja, ki govorijo, neposredno ali posredno, o Slovencih in njihovem naselitvenem prostoru.

Nekaj dni po "anšlusu" je bil imenovan za direktorja knjižnice Paul Heigl, rojen v Mariboru leta 1887. Avtorja mu priznavata visoko strokovno usposobljenost in ambicije, da po možnosti nadkrili druge velike knjižnice rajha. Heigl je leta 1905 maturiral v Trstu, kjer je bil njegov oče gimnazijski ravnatelj in se že v svojem študijskem času pridružil nemškonacionalnim študentskim društvom graške univerze. Svojo poklicno kariero je začel na Dunaju, kjer se je pridružil ilegalnim nacistom in prišel v konflikt z oblastjo. Po prestanih zapornih kaznih je odšel v Nemški rajh in se zaposlil v Pruski državni knjižnici, odkoder so ga poklicali leta 1938 na Dunaj in mu izročili vodenje avstrijske nacionalke. Ta naj bi po zamislih novih oblastnikov postala referenčna za vso jugovzhodno Evropo. Zgodaj se je Heigl posvetil tudi judovskemu in prostozidarskemu vprašanju.

Heiglov čas je napočil z napadom Nemškega rajha na Jugoslavijo. Še pred kapitulacijo Jugoslavije je bil imenovan za komisarja znanstvenih knjižnic v Jugoslaviji in takoj obiskal Maribor, Zagreb in Beograd. Ponudila se mu je edinstvena priložnost, da znatno razširi fond Orientalskega in južnovzhodnega oddelka svoje knjižnice. Druga velika priložnost, da "obogati" fonde svoje knjižnice, je napočila s kapitulacijo Italije. Pričelo se je sistematično preganjanje judovskega prebivalstva, ki je bilo tesno povezano z ropanjem knjig. Nacisti pa so se v tržaški luki spravili tudi nad magacine, kjer je bilo še vedno spravljeno blago Judov, ki so pravočasno lahko zapustili Nemški rajh. Knjige so oblastniki Operacijske cone Jadransko primorje začeli zbirati v tržaški sinagogi in pregled ter razporeditev naropanega blaga prepustili strokovnjakom dunajske knjižnice. O uničevanju slovenskega knjižnega fonda na Koroškem in Gorenjskem po napadu Nemškega rajha na Jugoslavijo izvemo le malo. Zdi se, da je pri tem imel prvo besedo deželni konservator Walter Frodl, ki je "iskal" po Gorenjski knjige za koroški deželni muzej. Razprava seveda ni namenjena slovenski tematiki. Ob širšem opisu usode knjižnice Šolskega društva Komenski na Dunaju, bi morda le kazalo opozoriti na uničevanje slovenskih. Avstrijska nacionalna biblioteka se za to, kot se zdi, ni posebej zanimala, večino je imela zaradi določil o obveznih izvodih itak v svojih fondih. Uničevanje slovenske literature se je takoj pričelo, Heigl pa je v drugih primerih obžaloval, da ni imel priložnosti pred uničenjem pregledati naropanega blaga. Na Koroškem tudi ni razčiščeno vprašanje uničenja velike zasebne knjižnice dekana dekanata Spodnji Rož in zgodovinarja Štefana Singerja. Po pričevanju sobrata Tomaža Oraša, župnika v Podljubelju, so knjige kot kurivo uporabljali kar domači rožanski nacisti. Pač pa se je direktor Paul Heigl pozanimal za knjige celjske Mohorjeve in za usodo bogate zasebne knjižnice Janka Šlebingerja. Netočen je naslov poglavja "jugoslovanske knjige". Direktor je moral v primeru Jugoslavije nastopati diferencirano. Tako se je s hrvaškimi ustanovami dogovoril o izmenjavi novih knjig in dubletov, v beograjskem primeru je lahko nastopal kot "okupator". Imel je voljne kolege, ki so bili

v tem času pri vermahtu in so na licu mesta opravili posel. Obširno avtorja opisujeta likvidacijo beograjske založbe Gece Kona ter opozarjata na zaplembo škofijske knjižnice v Vršču. Pri tem bi bilo verjetno treba opozoriti na dejstvo, da so škofijske knjižnice praviloma zbirale literaturo svojega okolja in da je ta knjižnica bila pomembna tudi zaradi nemškega šolstva, ki je bilo koncentrirano v kraju, ter je verjetno razpolagala z nemško literaturo tamkajšnje nemške manjšine. To so seveda domneve, ker se sezname zaseženega knjižnega fonda niso ohranili, knjižnica sama pa je bila po vojni restituirana. Nacistična oblast je zasegla tudi knjižnico poslaništva Kraljevine Jugoslavije na Dunaju, ki je potem bila uvrščena v fonde dunajske nacionalke. Po vojni je bila restituirana. Te posle je na Dunaju opravljal Ivan Kreft, o čigar delu avtorja ne govorita.

Avtorja na osnovi arhivskega materiala ugotavljata, da direktor Paul Heigl ni razvil prav nobenega občutka, da z ropom knjig počenja kaj slabega. V pismih svojim kolegom govori o tem, da je bilo knjižnici "dodeljenih" spet toliko in toliko knjig, da je ta ali drugi fond "narasel" itd. O karakterju takih "pohodov na knjige", kot bi to delo Paula Heigla lahko poimenovali, še najzgovorneje priča njegovo pismo kolegu-knjižničarju Hermannu Gerstnerju v Beograd, kjer sam piše o svojem potovanju v Trst, kjer da upa "marsikaj nagrabiti" za dunajsko knjižnico. V poglavju "Heiglov rop knjig v Trstu" sledimo tako rekoč "znanstveni politiki" vrhovnega komisarja Operacijske cone jadransko Primorje, gaulajterja Friedricha Rainerja. Bila je droben kamenček, ki je zgodovinarja Mauricea Williamsa zapeljala, da je precej pozitivno ocenil delo tega nacističnega mogočnega, vsaj kar zadeva njegovo delo na tem geografskem in tematskem sektorju. Hall in Köstner prikazujeta dejavnost Rainerja v drugi luči, pišeta o ustanovitvi Koroškega znanstvenega društva (Kärntner wissenschaftliche Gesellschaft), ki naj bi postalo zbirališče ali zatočišče raznih znanstvenih inštitutov. Paul Heigl je z naropanimi tržaškimi knjigami oskrboval vse mogoče koroške institute in ustanove, s temi knjigami je zalagal vojaške enote in nacistične organizacije in zelo pazil, da je bil v prijateljskih odnosih z gaulajterjem. Iskal in vzdrževal je povezave z že imenovanim Walterjem Frodlom, z Walterjem Freschacherjem, Erwinom Aichingerjem, Karlom Starzacherjem in Martinom Wuttejem torej vodilnimi administratorji tedanje znanosti na Koroškem. Friedrich Rainer je podpiral vse njegove korake, tudi ustanovitev posebnega inštituta za judovska vprašanja v Trstu, ki ga naj bi vodil Heigl. Do delovanja takega inštituta pa ni prišlo. Walter Frodl je Heiglu sporočil, da je po napadu Nemškega rajha na Jugoslavijo "sekvestriral" po Ljubljani in na Kočevskem. Sekvestracije naj bi bile zadevale lastnino pripadnikov nemške manjšine. "Znanstvene ambicije" Koroške so organizacijsko kulminirale oktobra 1942. Avtorja sicer ne zaznata, da so bile v znanstveni meri usmerjene proti slovensko govorečemu prebivalstvu dežele in priključenih pokrajin. Paul Heigl konca vojne ni dočakal, skupaj z ženo je še preden so Dunaj zavzele enote Rdeče armade napravil samomor.

Avtorja zaključujeta monografijo s poglavjem o nacistični dediščini, kjer razpravljata o denacifikaciji personala knjižnice, o prvih restitucijah ter o novih nalogah knjižnice. Zaključujeta z mislijo, da zgodovina nacionalne knjižnice tesno dokazuje povezanost neke državne knjižnice z vsakokratnimi oblastniki in nadaljuje: "Nikoli ni bila nacionalna knjižnica izolirana, vedno je bila neposredno prizadeta s političnimi dogodki in je bila tudi ustrezno instrumentalizirana. Nacistični

čas je dejansko 'najtemnejše poglavje' v večstoletni zgodovini Avstrijske nacionalne knjižnice. Kljub temu je važno, da se zavedamo te preteklosti in je ne izrinjamo, temveč se z njo soočamo."

Monografijo zaključuje obsežen znanstveni aparat, ki s svojima registroma omogoča hkrati informacijo o osebah in krajih.

Avguštin Malle

Ernst Bruckmüller (ur.), Wiederaufbau in Österreich 1945-1955. Rekonstruktion oder Neubeginn? = Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde. Verlag für Geschichte und Politik Wien, R. Oldenbourg Verlag München 2006, 210 strani.

V zborniku je objavljenih osem znanstvenih prispevkov o povojni avstrijski zgodovini in zanimiv daljši spominski zapis Ludwiga Steinerja, tajnika zveznega kancerja Juliusa Raaba, o aprilskih pogajanjih 1955 v Moskvi. Ta so zaključila prizadevanja za Avstrijsko državno pogodbo. Avtorji želijo vzbuditi ob ignoriranju številnih starih in novih klišejev zanimanje za politične, gospodarske in kulturne procese v času obnove.

Ernst Bruckmüller piše o mesecih od proklamacije neodvisnosti (27. aprila 1945) do drugega kontrolnega sporazuma (28. junija 1946). V uvodu sprašuje, s katerim dnem se zgodovina Druge republike sploh začne, kajti osvoboditev po zaveznških silah je potekala dolgo časa. Skrčeno prikazuje bilanco žrtev, ki odstopa od znanih glede podatka o Romih. Meni, da je izgubilo življenje 50 odstotkov avstrijskega romskega prebivalstva. Nasprotno zgodovinar Garscha ocenjuje, da je bilo ob življenje 9000 Romov, kar bi bil 90 odstotni delež. Neomenjene ostajajo žrtve nacističnega vojnega sodstva, verjetno so vštete v 120.000 žrtev, ki so našle smrt v zaporih, koncentracijskih taboriščih in z evtanazijo. Bruckmüller meni, da so bili Britanci edini, ki so bili pripravljeni na zasedbo Avstrije. Najprej so načrtovali vzpostavitev vojaške vlade, deželo so mislili denacificirati in iztrebiti nacistično ideologijo in šele potem izročiti v roke domači administraciji. Govori o nezaupanju zahodnih zaveznikov do Rennerjeve vlade. V prvem kontrolnem sporazumu so zavezniki formulirali svojo pripravljenost, da hitro vzpostavijo centralno oblast in izvedejo volitve. Julija so zavezniki zasedli že prej določene cone, 1. septembra so zahodni zavezniki zasedli svoje na Dunaju, 11. septembra je prvič zasedal Zavezniški svet za Avstrijo na Dunaju, vendar je trajalo še do 20. oktobra, preden so zahodni zavezniki priznali Rennerjevo vlado. Drugi kontrolni sporazum je odpravil veto, s katerim je vsaka zasedbena sila lahko onemogočila zakone, sprejete v avstrijskem parlamentu. Le ustavni zakoni so odslej potrebovali soglasen pristanek zaveznikov. Avstrija je dobila pravico, da naveže diplomatske stike z vsemi državami, članicami OZN in vsaka velesila je z njo lahko sklepala od tedaj bilateralne dogovore in sporazume. To je 2. julija 1948 omogočilo podpis Marschallovega plana. Drugi kontrolni sporazum je tudi določal, da lahko vsaka od štirih velesil avtonomno reši vprašanje nemške imovine. Sovjetska zveza je že 27. junija 1946 zasegla nemško

imovino. Avtor poroča o plenjenju zalog s strani domačega prebivalstva in potem s strani Rusov ter o zaostreni situaciji glede prehrane in se v nato osredotoči na težaven gospodarski razvoj v naslednjih mesecih. Država je izvajala restitucijsko zakonodajo, s katero številni niso bili zadovoljni, spoprijeti se je morala z denacifikacijo; ljudska sodišča naj bi izvajala postopke proti obremenjenim nacistom. Ob koncu svojega prispevka Bruckmüller opozarja na osnovi raziskav Geralda Stourzha na vir, ki že avgusta 1945 govori o "državni pogodbi" in na njen prvi ameriški osnutek. Vendar je trajalo še deset let, preden je prišlo do njene uresničitve.

Z Moskovsko deklaracijo (1943) se težiščno ukvarjata prispevka Wolfganga Muellerja in Siegfrieda Beera. Deklaracijo so nekateri zgodovinarji stilizirali kot "rojstni list", kot "magno charto", kot "ustanovno listino" Druge avstrijske republike. Mueller razpravlja o sovjetskih načrtih glede Avstrije, Siegfried Beer pa o bolj znanih britanskih razmišljanjih o povojni Avstriji. Niti pri Sovjetih niti pri Angležih ni zaslediti, da bi bili razmišljali o problematiki koroških Slovencev. Sovjetska zveza je sicer tematizirala "anšlus" na mednarodni ravni, po paktu z nacistično Nemčijo pa o njem ni več govorila, po napadu Nemškega rajha nanjo je vprašanje postalo ponovno aktualno. Zanimivo je, da sta tako Sovjetska zveza kot Velika Britanija leta 1941 razmišljali o obnovi Avstrije, bodisi kot samostojne države ali pa v povezavi z drugimi srednjeevropskimi. Naposled je oktobra/novembra 1943 prodrlo načelo obnove Avstrije, zunanji izraz pa je našla odločitev treh velesil v Moskovski deklaraciji. V njej je Sovjetska zveza uveljavila pasus o soodgovornosti Avstrije pri vojni in v besedilo so zavezniki sprejeli še odstavek, da bo pri končnem obračunu upoštevan lastni doprinos k osvoboditvi. Stalnica v sovjetskih načrtih glede Avstrije je, pravi Mueller, da ostajata Avstrija in Nemčija zunaj sovjetskega vplivnega območja, sicer pa da je Sovjetska zveza računala s tem, da bo Komunistična partija Avstrije igrala po vojni večjo vlogo in tako vplivala na pozitiven odnos države do nje. Računala je na miren, evolucijski prevzem oblasti in uveljavitev socializma. Moskovsko deklaracijo interpretira Mueller v smeri, da je Sovjetski zvezi omogočala gospodarsko izkoriščanje, ker je govorila o "politični in materialni odgovornosti Avstrije za vojno". Ta misel da je vodila Sovjetsko zvezo tudi pri načrtovanju zasedbenih con. Avtor govori o stihijski povojni demontaži industrijskih objektov s strani Sovjetov in o zaplembi nemške imovine ter ocenjuje višino "reparacij", ki jih je Sovjetska zveza pridobitno vzela v obliki gospodarskega izkoriščanja avstrijskih virov. Zaključuje, da so zavezniške sile načrtovale in uresničile obnovo Avstrije, da Sovjetska zveza Avstrije ni vključevala v svojo interesno sfero, vendar tudi ni mislila države prepustiti zahodnemu vplivu. Sovjetski zvezi da je uspelo, da je preprečila vključitev države v zahodno vojaško zvezo, ni pa mogla preprečiti družbene, gospodarske in kulturne zahodne integracije države, niti se niso uresničila pričakovanja mirnega in evolucijskega prehoda v socializem, uspela pa je glede gospodarskih zahtev z izkoriščanjem avstrijskih virov z zaplembo in izkoriščanjem nemške imovine.

Siegfried Beer razpravlja o demokratizaciji osvobojene in obenem premagane dežele in o ciljnih denacifikacije njenega prebivalstva in politike. Dotika se britanskih ocen avstrijskega odporniškega potenciala in omenja misijo Clowder ter britanske načrte glede "preorientacije" prebivalstva. Omenja kratkoročno strogo denacifikacijo z britanske strani in jo ilustrira z navedbo, da je bilo v času od jeseni 1945 do avgusta 1948 od 31.517 oseb, ki so bile postavljene pred britanska vojaška sodišča, obsojenih kar 28.894, kar pomeni 90 odstotno krivdoreko. Vendar iz

napisanega ne sledi, zakaj so bili obtoženi postavljeni pred sodišča. Vemo, da so se pred britanskimi sodišči morali zagovarjati številni koroški Slovenci, ki jih niti najmanj ne bi mogli dolžiti sodelovanja z nacizmom. Čeprav se je Velika Britanija smatrala kot tretja velika sila, pa je njen pomen nenehno upadal, kar je prihajalo do izraza tudi v njeniasedbeni politiki in postopni in končno marginalni prisotnosti njenih oboroženih sil v njeni coni. Glede "nevtralizacije" Avstrije pa je Velika Britanija po mnenju Beera že v začetku petdesetih let 20. stoletja sprejela načelo, da se mora za to odločiti Avstrija sama po podpisu državne pogodbe.

Dieter Stiefel razpravlja o Marschallovem planu v Avstriji v letih 1948-1952. Karakterizira ga kot (za Avstrijo) "pozitivno" stran hladne vojne ter govori o prvotnih visokih pričakovanjih, artikuliranih s strani potencialnih prejemnikov ter dejanskem obsegu ameriške pomoči. Krediti Evropskega obnovitvenega programa so privedli do sprememb v avstrijski gospodarski strukturi. Le deset odstotkov vseh kreditov je bilo namenjenih vzhodnemu delu države, večala se je gospodarska moč zahodnih zveznih dežel. Precejšen odstotek pomoči je bil namenjen informiranju in propagandi, kar je seveda dodatno pospeševalo zahodno orientacijo avstrijskega prebivalstva. Udeležba pri Evropskem obnovitvenem programu je bila povezana z bojkotom vzhodnih držav in avtor ugotavlja, da je šele v času hladne vojne dokončno prišlo do gospodarske dezintegracije habsburške monarhije. Po prvi svetovni vojni in vse do "anšlusa" so nasledstvene države izkazovale 30 odstotni delež pri avstrijski zunanjetrgovinski bilanci. Avtor meni, da je bil gospodarski razvoj Avstrije v 20. stoletju pomembno politično prevladujoč in pravi: "Najprej po nacionalizmu, ki je vodil k razpadu avstro-ogrske monarhije, potem po nacizmu in po vojni industriji in končno po komunizmu v polovici njenih sosednih dežel." Pomen pomoči za avstrijsko povojno gospodarstvo ilustrirajo priobčene statistične tabele. Neenaka izhodišča velesil ZDA in SZ označuje takole: "V drastičnem nasprotju z ZDA, ki so od svetovne vojne gospodarsko lahko znatno profitirale, je Sovjetska zveza močno trpela. Sovjetska zveza je bila kot vojaški zmagovalec v tem primeru v slabšem položaju kot poraženki Nemčija in Avstrija! Sovjetska zveza je morala torej gospodarsko iztržiti iz področij, ki jih je zasedla, toliko kot je le mogla za svojo lastno obnovo. Medtem ko so si torej ZDA lahko privoščile masivno pomoč pri obnovi, je Sovjetska zveza odtegnila avstrijskemu gospodarstvu znatne resurze (demontaže, USIA-podjetja). To dogajanje je bilo vsakemu Avstrijcu jasno na dlani. Kje so bile iz čistih gmotnih interesov simpatije, je lahko razumljivo."

S precej nepoznanim poglavjem avstrijske preteklosti se sooča Gernot Heiss, ki opisuje prizadevanja vlade za film o Avstriji, ki naj bi prispeval k pozitivni samopodobi države v mednarodni javnosti. Priprave so trajale kar štiri leta in z vsebino filma so se soočili razni komiteji - od ministrskega pa tja do neposredno produkcijskega. Film, ki je doživel svojo premiero naposled novembra 1952, ni uresničil velikih pričakovanj in njegovi produkcijski stroški so še v začetku šestdesetih let razburjali avstrijski parlament. Zamisel filma nenazadnje ne dokumentira samozavesti avstrijskega prebivalstva, nasprotno - v tem času očitno nihče ni računal s samostojno Avstrijo. Film z naslovom "Avstrija 1. aprila 2000" namreč govori o tem, da je dežela še vedno zasedena. Avtor navaja med drugim kritiko, ki jo je prezentacija filma doživela na Nizozemskem, kjer se je prebivalstvo še dobro spominjalo "barab avstrijskega porekla" v času okupacije. Avtor dokumentira, da je film nadaljevanje tradicij filmske produkcije iz časov Dollfußovega režima in zaključuje: "Sne-

malna knjiga in film sta karakteristična produkta avstrijske kulturne politike 'dolгих petdesetih let': katoliško konservativna, spodrivajoč polpreteklost, zavezujoča osladnemu avstrijskemu klišeju, precenjujoča lasten kulturni pomen v svetu." Naslednji prispevek je napisala Gabriele Kaiser in govori o povojni avstrijski arhitekturi. Avtorica se osredotoči na Dunaj in meni, da se arhitektom ni uspelo navezati na dosežke iz časa po prvi vojni in da je tudi tukaj mogoče govoriti o izraznih oblikah, ki se dajo opisati s pojmom "domovinske arhitekture" (Heimatschutzarchitektur). Prispevek Evelyn Deutsch-Schreiner razpravlja o gledališču. Avtorica išče odgovor na vprašanje, kaj je "tipično avstrijsko" in pravi, da je tudi gledališče po vojni postalo transportno sredstvo hitro se razvijajoče kulture prikrivanja, pozabljanja in potlačevanja. Govori o odnosu strank in zasedbenih sil do gledališke dejavnosti in ugotavlja, da je neki (konservativno-katoliški) kulturni program imela le Avstrijska ljudska stranka in da je tega bistveno sooblikoval Hans Pernter, prosvetni minister v času Dollfußovega in Schuschniggovega režima. Najzanimivejše so bile po mnenju avtorice produkcije v času največje ekonomske stiske, ekonomske reforme leta 1948 pa so zapustile ruševine, ker so dolgotrajno spremenile privatni konzum širokih plasti prebivalstva. Posebej ocenjuje gledališko politiko sindikata in komunistične stranke in v zadnjem primeru opozarja na Novo gledališče v Scali, ki pa je poleg modernih avtorjev občinstvo soočalo tudi s stalinističnimi komadi.

Oliver Rathkolb v središče svojega prispevka postavlja politično orientacijo prebivalstva, ki je bilo zgodaj "zahodno orientirano". Drugo težišče njegovih razmišljanj je avstrijska nevtralnost, ki je povezana z določenimi miti, oddaljenimi od realnosti. Nevtralnost so znali po oceni avtorja avstrijski politiki različno interpretirati in funkcionalizirati. Opozarja, da je igrala pomembno vlogo pri formiranju posebne avstrijske zavesti v smeri, da so Avstrijci posebna nacija glede na odcepitev od Nemcev in na njene interpretacije s strani kanclerja Bruna Kreiskega in naposled na njeno interpretacijo med pogajanjmi za pristop k Evropski uniji.

Zbornik omogoča hitro in dosti široko ter diferencirano informacijo o prvem desetletju povojne avstrijske zgodovine še posebej zaradi tega, ker upošteva celoten družbeni razvoj in se ne omejuje le na politično zgodovino.

Avguštin Malle

Križnar Ivan: Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941-1945 : kranjsko okrožje 1941-1945. Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, Kranj 2007, 576 strani, ilustrirano.

Ivan Križnar sodi med zgodovinarje, ki se najbolj sistematično posvečajo zgodovinopisni obravnavi Gorenjske v obdobju nacistične okupacije. Razmere in dogajanje v omenjeni pokrajini je obravnaval v številnih razpravah in drugih prispevkih, predvsem pa v monografijah o jeseniškem in škofjeloškem okrožju Osvobodilne fronte, katerima se sedaj pridružuje še monografija o kranjskem okrožju. S to, tako imenovano trilogijo, je "pokril" večji del Gorenjske, saj je vanjo poleg navedenih treh okrožij spadalo le še kamniško okrožje.

Križnarjeve raziskave okrožij označujejo predvsem tri značilnosti, ki so izrazite še zlasti v monografiji o kranjskem okrožju, ker je le-ta med vsemi najboljšejša. V njej avtor izčrpno podaja vsestranski prikaz dogajanja na širšem kranjskem območju, tako da moremo med glavne odlike pričujoče knjige uvrstiti prav njeno celovitost in posledično metodološko zahtevnejšo zasnovo. Avtor si je namreč prizadeval upoštevati bistvene procese in dogodke, ki po njegovi presoji opredeljujejo obravnavano obdobje, tako da je kranjsko okrožje Osvobodilne fronte le zunanji okvir, v katerega je zajeta raznovrstna problematika in ne le razvoj ter delovanje terenskih političnih organizacij odporniškega gibanja, kakor bi morda pričakovali glede na naslov knjige. Knjiga temelji na vsebinsko bogatem in obsežnem parti-zanskem, okupatorjevem in domobranskem arhivskem gradivu, na literaturi, spominskih zapisih ter pričevanjih, pri čemer je treba še posebej izpostaviti večkrat zapostavljeno gradivo nemškega okupatorja. Ta vidik daje knjigi prav posebno težo, saj gre za delo z izjemno visoko stopnjo dokumentiranosti. O tem govore številne opombe - vseh je kar okoli 1300, ki najbolj neposredno odražajo avtorjevo natančno opravljeno delo. Obravnavana tematika je predstavljena zelo podrobno oziroma konkretno, saj je knjiga utemeljena na številnih podatkih, kar je že kar prepoznaven avtorjev slog pisanja. Tozadevno značilnost ponazarja že število oseb, ki jih avtor v besedilu poimensko navaja in so na koncu knjige navedene tudi v osebнем registru; vseh je namreč kar okoli 2700.

Monografijo o kranjskem okrožju sestavljajo trije temeljni tematski sklopi. Prvega predstavlja opis organiziranosti, ukrepov ter ciljev okupacijskih oblasti, drugega opis razvoja in dejavnosti partizanskih enot in tretjega organizacijska rekonstrukcija ter dejavnost političnih odporniških organizacij na terenu. Avtor je z enakovredno obravnavo navedenih vsebin in njihovih medsebojnih učinkovanj želel izluščiti čim bolj celovito in večplastno podobo procesov, kakršni so se na širšem kranjskem območju odvijali v obdobju okupacije, odpora proti temu nasilnemu dejanju, pa tudi notranjih delitev med Slovenci samimi.

Kranjsko okrožje se je v času okupacije iz različnih razlogov po svojem pomenu in intenzivnosti odpora nekoliko razlikovalo od ostalih gorenjskih okrožij; znotraj samega okrožja pa so opazne razlike med posameznimi območji. Odpor je bil močno pogojen z osrednjo lego Kranja (geografsko, gospodarsko, prometno in kulturno središče) pomembnega tudi za okupatorja. V njem so delovali pomembni industrijski obrati, ki so bili potrebni za v nacistično gospodarstvo, medtem ko so tam zaposleni delavci bili pomembni nosilci oboroženega odpora okupatorju. Avtor poudarja, da je upor sprožil okupator z napadalno vojno in zasedbo ozemlja, z nasilnim raznarodovanjem Slovencev ter z uvedbo vojnega gospodarstva in nacistične totalitarne ureditve ter, da se je ta odpor sčasoma stopnjeval zaradi izganjanja prebivalstva, prisilnih delovnih obveznosti, zapiranja rodoljubov in streljanja talcev ter mobilizacije Gorenjcev v nemško vojsko. V tem splošno nanačenem okviru opisuje kdaj, v kakšni obliki in kakšni intenzivnosti so nasilni ukrepi prizadeli prebivalce kranjskega okrožja.

V uvodnem delu predstavi avtor obseg kranjskega okrožja in geografske, gospodarske in socialne značilnosti ob začetku vojne, kar je vsaj delno pogojevalo dogajanje v času štiriletne okupacije. Opiše aprilsko vojno, nacistično zasedbo, organizacijo in delovanje pedantne nemške civilne uprave. Dalje predstavi raznarodovalne ukrepe (izgoni narodno zavednih Slovencev, uvedba nacističnega

izobraževalnega sistema), omejevanje osebne svobode in svobode razpolaganja z materialnimi dobrinami, ustanavljanje političnih organizacij, ki naj bi širile in utrjevale nacistično miselnost (Koroška ljudska zveza, Wehrmannschaft, itd.), reševanje vprašanja preskrbe prebivalstva, materialnega izrabljanja pokrajine in uvajanje vojnega gospodarstva; v okviru preusmeritev gorenjskih industrijskih obratov za potrebe nemške vojske so med drugim tekstilno tovarno Jugočeška v Kranju preuredili v finomehanično tovarno za rezervne letalske dele, v Sirčevi tkalnici jute na Laborah pa so izdelovali rezervne dele za torpeda. Zatem predstavi politično-organizacijske priprave na oborožen upor proti okupatorju, snovanje prvih organizacij Osvobodilne fronte, v katere so se ljudje pogosto vključevali ne glede na predvojno strankarsko ali sindikalno pripadnost. Poudarja pomembno vlogo komunistov v tem snovanju ter stvarno opisuje začetne težave in dileme, ki so se pojavljale v zvezi s takojšnjim oboroženim odporom, pa tudi neuresničena prizadevanja organizatorjev odpora, da bi oborožena vstaja zajela večino prebivalca, torej prerasla v vseljusko vstajo. Treba je poudariti, da so bili odzivi na poziv k oboroženemu odporu prav na Gorenjskem v primerjavi z drugimi pokrajinami najbolj množični. Samo na širšem kranjskem območju so nastale Tržiška, Jelovška in dve kranjski četi, ki pa so enako kot kasnejše enote imele precej omejen manevrski prostor in bile izpostavljene neprestanim napadom.

Po decembrski vstaji 1941 in bojih v Dražgošah, kjer so sodelovali tudi številni borci doma iz kranjskega okrožja in razkritju terenskih organizacij v kranjskem okrožju pozimi 1941-1942, je nastopila najgloblja kriza v odporiški organizaciji. Ljudje so se zaradi ustrahovanosti neradi povezovali v organizacije OF, okupator je prizadejal težke izgube Kokrški četi aprila 1942 (Udin boršt, Okroglo), Krvavška četa je razpadla, v ofenzivi Enzian poleti 1942, ki jo je zaukazal sam Heinrich Himmler in je bila usklajena s poveljstvom italijanskih enot v Ljubljanski pokrajini, so trpele partizanske enote in civilno prebivalstvo; med drugim je bil takrat požgan del Kokre in Bistrice pri Podbrezjah, moški prebivalci pa postreljeni. Ker je okupator hotel izkoristiti vse materialne in človeške potenciale, je začel na Gorenjskem uveljavljati nemško pravno ureditev, da je prebivalstvu lahko naložil dolžnosti nemških državljanov. Zato je 1. oktobra 1942 podelil Gorenjcem državljanstvo na preklic, kar je obenem sovpadalo z delno blažitvijo represivne in omejevalne okupacijske politike. Med "praviciami", ki so jih pridobili imetniki zelenih izkaznic, pa je v prvi vrsti spadala vojaška obveznost.

Avtor zatem predstavi več mesecev trajajoč proces obnavljanja terenskih organizacij OF ter njihovo pomembno podporno vlogo partizanske mobilizacije. Le-to je okupator skušal preprečevati s preseljevanjem družin tistih vojaških obveznikov, ki so rajši šli v partizane kot pa v nemško vojsko. Ugotavlja, da so se možje in fantje iz kranjskega okrožja v letu 1943 vključevali predvsem v Kranjski, Kokrški in Jelovski bataljon Gorenjskega odreda. Z razmahom partizanskih enot, Osvobodilne fronte in drugih množičnih organizacij posveča posebno pozornost obravnavi organizacije in dejavnosti raznovrstnih služb (kurirske, obveščevalne, sanitetne, propagandne itd.). V letu 1943 posebej obravnava delovanje t. i. Miklavčevega odbora in šefa gestapa na Bledu Helmutha Rozumeka, ki je z izpustitvijo nekaterih zaprtih aktivistov OF iz zaporov poskušal vplivati na pokrajinsko vodstvo, da bi partizanske enote prenehale z napadi na okupatorja, ker da ti izzivajo okupatorjeve represalije in velike žrtve med Slovenci.

Jeseni 1943 je bilo zaradi partizanske mobilizacije in razmaha terenskih organizacij na Gorenjskem vzpostavljeno ravnovesje moči okupatorja in odporniškega gibanja. Dosežena stopnja razvoja partizanske vojske je omogočila nadgradnjo dotedanje taktike bojevanja s kombinacijo klasičnega partizanskega bojevanja, katerega nosilci so bili bataljoni Gorenjskega odreda, ter udarnimi akcijami večjega obsega oziroma na izbran zahtevnejši cilj, ki so jih poslej izvajale brigade Triglavske divizije. Okupator je bil potisnjen v obrambo mest, industrijskih obratov in komunikacij, kar se je močno odražalo prav v kranjskem okrožju.

V letu 1944 so se razmere v okrožju za odporniško stran ponovno začele postopoma slabšati. Nastopil je nov dejavnik, kolaborantska Gorenjska samozaščita; v kranjskem okrožju je bila organizirana v 15 postojankah. Kljub temu so se takrat pojavile nekatere oblike dejavnosti v samem Kranju, ki jih pred tem ni bilo. Med najbolj odmevne sodi akcija mladinske diverzantske skupine v hotelu Evropa januarja 1945, ko so izgubili življenje 3 Nemci, 32 pa je bilo ranjenih.

V zaključnem delu predstavi priprave na konec vojne, kamor so sodila prizadevanja za doslednejšo izvedbo partizanske mobilizacije, priprave na prevzem oblasti in s tem povezano združevanje okrajev ter mobilizacija tudi terenskih delavcev.

Skozi celotno delo avtor podaja podrobno organizacijsko podobo terenskih organizacij (OF, KPS, ZKM, SPŽZ, itd.) tako s stališča teritorialne razdelitve okrožja, poimenskega navajanja članov forumov in številnih drugih aktivistov, števila osnovnih organizacij ter tako na najbolj neposreden način spregovori o prebivalcih kranjskega območja, ki so v odporu sodelovali. Enako sledi dinamiki vključevanja prebivalcev v partizanske enote. Med izpostavljenimi tematikami, ki jim sledi skozi celotno obravnavo, je vprašanje žrtev, ki jih ugotavlja ne glede na povzročitelje. Posebej npr. poudarja, da je v arhivih bolj redko našel natančnejše podatke o tem, zakaj so partizani koga usmrtili in da je bil pogosto primoran navajati splošne obtožbe (npr. sodelovanje z okupatorjem, nasprotovanje partizanom), ki so privedle do usmrtitev. Del odgovora glede tozadavnega skrajnega ukrepanja partizanov vsekakor podaja podatek, da si je okupator prizadeval pridobiti sodelavce, ki bi mu posredovali podatke o odporniškem gibanju in da je bilo samo v letu 1941 v kranjskem okupatorjevem okrožju registriranih 75 takšnih obveščevalcev.

Avtorjevo vrednotenje odpora je neprikrito pozitivno; nenazadnje je v tem odporu sodeloval tudi sam. Pogosto poudarja, da je odpor izzval predvsem okupator s svojo osvajalno in raznarodovalno politiko, manj podrobno pa tematizira vprašanje širše vloge komunistov in revolucije nasploh. Kljub temu ostaja temeljna vrednost knjige v ogromni množici zbranih dejstev, ki izrisujejo stvarno in živo podobo takratnega časa na številnih področjih življenja in delovanja prebivalcev kranjskega okrožja. Ob tem avtor pogosto primerjalno posega v druga gorenjska okrožja oziroma podaja širši pokrajinski okvir, tako da celotna vsebina presega naslov knjige. Izid monografije o kranjskem okrožju sovпада z avtorjevo osemdesetletnico. Ob visokem jubileju mu želimo predvsem zdravlja in morebiti še kakšen delovni uspeh.

Matjaž Klemenčič, Vladimir Klemenčič, Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni : izbrana poglavja. Mohorjeva založba, Celovec - Ljubljana - Dunaj 2006, 368 strani, ilustrirano.

Vladimir Klemenčič¹ je kot geograf pričel začetka petdesetih let 20. stoletja spremljati s skupino mladih sodelavcev ljubljanske univerze (Boris Paternu, Ignacij Voje) položaj koroških Slovencev in to svoje znanstveno zanimanje ohranil do današnjih dni. Na to raziskovalno področje je usmeril med drugimi tudi sina Matjaža,² zgodovinarja, ki je novembra 1976 za ugotavljanje materinščine avstrijskega prebivalstva pregledal množico časopisnih poročil o tem ukrepu avstrijske zvezne vlade. Osnovni namen posebnega štetja je bilo številčno ugotavljanje pripadnikov slovenske manjšine na Koroškem. To je temeljito spodletelo in šteje danes med znamenite politične napake avstrijskega kanclerja Bruna Kreiskega. Nekaj o nagibih kanclerja Kreiskega zvemo iz njegovih spominov (*Erinnerungen aus 5 Jahrzehnten*, Wien 1986-1996), ki so sedaj izšli tudi v redigirani in komprimirani obliki (Oliver Rathkolb, izd., Bruno Kreisky: *Erinnerungen. Das Vermächtnis des Jahrhundertpolitikers*, Wien 2007). Še zgovornejši glede problematike slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem in (ne)izpolnjevanja določil sedmega člena Avstrijske državne pogodbe (ADP) je avdiozapis avstrijske radiotelevizije. Prinaša spomine koroškega deželnega glavarja Leopolda Wagnerja na dogajanja ob podpisu ADP in njegovo prostodušno oceno mišljenja odločujočih politikov in večinskega prebivalstva, da nikdar ne bo potrebno udejaniti določil sedmega člena. Njegova ocena, da je ozaveščanje oziroma mobilizacija avstrijske, jugoslovanske in mednarodne javnosti o manjšinskem problemu na Koroškem uspelo šele slovenskim osrednjim organizacijam, pomeni zanje velik kompliment. (*Österreich ist frei! Das Wunder Staatsvertrag. Rudolf Nagiller spricht mit Zeitzeugen. Radio-Dokumente. ORF CD 695/4*).

K pisanju obširne monografije je avtorja spodbudila ugotovitev, da "obstaja velika praznina v vedenju o boju koroških Slovencev za narodni obstoj" in da za obdobje po letu 1976 "ne obstaja nobeno delo v slovenskem jeziku, ki bi pregledno obravnavalo položaj Slovencev na avstrijskem Koroškem in Štajerskem" (str. 9 in 17). Ugotovitev o tej vrzeli bi lahko potegnili kar v daljno leto 1945. Obsežna zgodovinska literatura, ki je izšla v preteklih letih v Avstriji, namreč v marsičem dopolnjuje, deloma spreminja vedenje o polpreteklosti koroških Slovencev. Svoja spoznanja, v katerih analizirata šest desetletja trajajoča dogajanja, ki jih je zaznamovalo "delovanje protislovenskih in protimanjšinskih nemškonacionalističnih organizacij pri vprašanih (ne)izpolnjevanja 7. člena ADP" (str. 17), sta avtorja strnila v desetih poglavjih. Iščeta odgovor na vprašanje o vzrokih današnjega položaja slovenske manjšine v Avstriji ter hitrega nazadovanje števila njenih pripadnikov. Monografijo zaključuje sklepna beseda. Knjigo sta opremila z nemškim in angleškim povzetkom, z navedbo uporabljenih virov in literature (tudi

¹ Vladimir Klemenčič, *1926, geograf, redni profesor Filozofske fakultete v Ljubljani, v pokoju; utemeljitelj družbene geografije na Slovenskem.

² Matjaž Klemenčič, *1955, zgodovinar, redni profesor na Filozofski fakulteti v Mariboru, znanstveni svetnik Inštituta za narodnostna vprašanja; preučuje zgodovino slovenskega izseljenstva in medetnične odnose v ZDA.

neobjavljenih prispevkov), seznamom tabel (21) in zemljevidov (17) ter imenskim kazalom in kazalom zemljepisnih imen.

Avtorja pravita, da nista imela namena obdelati zapletenih vprašanj odnosa matične domovine do slovenskih manjšin na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, ne vloge posameznikov ob prizadevanju koroških Slovencev za narodnostni obstoj in izboljšanje položaja znotraj avstrijske odnosno koroške družbe, ne političnega udejstvovanja koroških Slovencev na občinski, deželni in zvezni ravni, ne občasnih razhajanj organizacij koroških Slovencev v posameznih problemih, ne razvejanih kulturnih, športnih in gospodarskih dejavnosti koroških Slovencev. Taka opredelitev morda olajšuje raziskovalno delo, vsakemu recenzentu pa gotovo otežuje ocenjevanje, v praksi pa ni izvedljiva. To velja tudi za ta primer. Že sam naslov študije je v jasnem nasprotju s tem pristopom in tudi omejitev na "izbrana poglavja" signalizira, da zamisli (pregledno delo) ni bilo mogoče uresničiti dosledno. Manjšinske pravice so po ADP predvsem individualne, peti odstavek 7. člena sicer brez kolektivnih ni razločljiv, vendar ga politični dejavniki v Avstriji dosledno ignorirajo. Prav zato je vloga posameznih pripadnikov manjšine odločilnega pomena, kar nenazadnje dokazujejo vse odmevne razsodbe avstrijskega ustavnega sodišča zadnjih let na področju šolstva, uradnega jezika in krajevnih napisov. Vse odločitve ustavnega sodišča temeljijo na pritožbah fizičnih oseb. Te so našle v svojem boju podporo enkrat ene, potem druge ali tudi obeh osrednjih organizacij koroških Slovencev. O njih Klemenčiča obširno pišeta.

Isto velja za odnose med "matico" in slovenskimi manjšinami. Slovenija, posamezni politiki in mediji v Sloveniji so pač pogosto komentirali avstrijske politične in pravne odločitve. Koroški Slovenci so se odločali ob občinskih, deželnozborskih in državnozborskih volitvah in s tem dokumentirali svojo politično zavest in tako neposredno vplivali na svoj položaj znotraj avstrijskih družbenih struktur. Pripadniki manjšine so bili deležni splošnega napredka avstrijske družbe, kar zgovorno dokumentira njihova izobrazbena struktura. S svojim "jedrom" so bili celo dovezetnejši za izobraževanje in na tem področju investirali več kot pripadniki večinskega prebivalstva in ga tako nadkrilili. Prav zaradi tega je bil in je odklonilen in diskriminatoričen odnos elit večinskega prebivalstva do domala stoletnih zahtev koroških Slovencev po jezikovno in pedagoško izgrajenem manjšinskem šolstvu tako sramoten in je navsezadnje osiromašil deželo. Elite večine so načrtno zavirale vsestranski razvoj pripadnikov manjšine. Slovensko zgodovinarje ocenjuje utrakvistično šolstvo, ki te oznake ne zasluži, kot glavni germanizacijski instrument. Avstrijska zgodovinarja Hanns Haas in Karl Stuhlpfarrer menita, da je utrakvistična šola bila "suvereno rabljen instrument za preprečitev nacionalne emancipacije koroških Slovencev" (*Haas, Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen*), zgodovinar pedagogike v Avstriji H. Engelbrecht to misel potrjuje in zaostrojuje z oceno, da je Slovincem "z oropanjem materinega jezika duševno škodovala" (*H. Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Erziehungswesens*). Avtorja sama navajata misel evropskega poslanca Henrika Laxa o potrebni kritični masi za ohranjanje jezika in kulture in se s tem neposredno spoprijemata tudi z družbenopolitičnimi dogajanjem znotraj manjšine na Koroškem in deloma Štajerskem. Eno je statistično ugotovljeno število pripadnikov manjšine, drugo je njihova razvejana dejavnost na vseh družbenih sektorjih, ki ob tem številu ni logično razločljiva. V miselnih tokovih Henrika Laxa se v svojem najnovejšem, še neobjavljenem delu

giblje tudi Albert F. Reiterer, ko analizira avstrijski popis prebivalstva leta 2001. Meni namreč, da je slovenska manjšina na Koroškem dosegla stopnjo raznolikosti in jo definira kot raznolikost brez posledic, kar bi pomenilo, da se "jedro" manjšine zna ubraniti neposredne diskriminacije. Boj za narodnostni obstoj poteka vsak dan na vseh področjih družbenega življenja, je predvsem individualne narave in prav zaradi tega tako utrudljiv, da mu številni podležejo." Pred dolgimi desetletji je Hanns Haas za to obliko pritiska ustvaril pojem "strukturalnega nasilja".

Pregledna obdelava kompleksnega položaja Koroških Slovencev je zelo zahtevna in priznati je treba, da sta avtorja našla jasne odgovore predvsem s temeljno analizo geneze, same izvedbe in funkcionalizacije rezultatov vseh popisov, vključno s štetjem posebne vrste. Ta so bila - po oceni avtorjev - koncipirana v smeri stalnega krčenja poselitvenega prostora koroških Slovencev in zmanjšanja njihovega števila. Razpravljata o protislovnosti rezultatov popisov ter o drobljenju manjšinskega prebivalstva na številne jezikovne kategorije. Odločilnega pomena pa je bilo, da so bili rezultati popisov osnova manjšinski zakonodaji. Proti taki obliki zlorabe popisov sta obe osrednji slovenski organizaciji stalno preventivno protestirali. Njihovi protesti pa so ostali na papirju. Avtorja inovativno označujeta zadržanje desetletja vodilne protimanjšinske organizacije, Kärntner Heimatdiesta odnosno njenega predsednika. Menita namreč, da je Josef Feldner junijski/julijski konsenz 2006 glede dvojezičnih tabel lahko zadovoljen označil kot uspeh za nemško govorečo večino, ker je v bistvu pomenil potrditev desetletnih protislovenskih in asimilacijskih prizadevanj njegove organizacije. Zanimivo je, da je v štiridesetih letih 20. stoletja prišel do podobne ocene Joško Tischler, ko je razmišljal o povojni jezikovni politiki krškega ordinariata. Nadalje avtorja prepričljivo dokumentirata, da so nemškonacionalistične sile, združene v "hajmatdinstu", odločilno posegale v sprejemanje vseh zakonov, ki so jih zvezne oblasti sprejele po samodefiniciji kot izvedbene k 7. členu ADP. Določen "neuspeh" je "hajmatdinst" leta 1988 doživel le glede novelizacije manjšinskega šolskega zakona za Koroško, ko ni mogel uveljaviti vseh svojih predstav. Strinjamo se lahko tudi z ugotovitvijo, da desni populizem presega okvire avstrijske svobodnjaške stranke (str. 148). Na ta desni populizem so svobodnjaki dolgo pred političnim nastopom sedanjega deželnega glavarja Jörga Haiderja speljala naposled tudi socialdemokrate. Avtorja ponovno govorita o diskriminirajočem značaju medstrankarskega dogovarjanja na račun slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, ki je kulminiralo v trostrankarskem paktu. Tega so se stranke, zastopane v avstrijskem parlamentu in koroškem deželnem zboru, držale. Pakt so začeli rušiti šele Zeleni, leta 1988 pa so v primeru novelizacije manjšinskega šolskega zakona tudi nekateri poslanci iz njihovih vrst podlegli sugestijam, brezvsebinski gostobesednosti funkcionarjev drugih strank in iluzijam ali naivnosti iz lastnih vrst.

Ob vseh omejitvah, ki jih pogosto želijo založbe glede navajanja literature, bi bilo prav, da v preglednih delih najdemo čimveč opozoril na objave obravnavane teme. Klemenčiča sta pri tem kar skopa. Globalno velja opozoriti na *Koroško bibliografijo za leto ...*, ki že dvajset let izhaja v *Koroškem koledarju* in jo pripravlja Meta Domej. Med navedenimi deli na primer niti ni pomembnih prvih inovativnih analiz Vladimirja Klemenčiča o Slovenski gimnaziji, ki šteje med odločilne dejavnike modernizacije slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem, ni opozorila na pomembne študentske raziskave dvojezičnega terena. Za šolsko področje ni opo-

zorila na objave Petra Meusburgerja in Teodorja Domeja. O obvezni dvojezični šoli imamo še več razprav, ki bi jih bilo nujno potrebno upoštevati, deloma presegajo časovni okvir leta 1988. Do tega leta namreč sega pregled osnovne strokovne literature, objavljene v citiranem delu Silva Devetaka et al., *Šolstvo za Slovence na Koroškem - sožitje ali ločevanje*. Opozoriti velja na *Letna poročila* Slovenske gimnazije in *Reporte* Dvojezične trgovske akademije ter na *Letna poročila* Deželnega šolskega sveta za Koroško, oddelka VII - manjšinsko šolstvo. Zadnja izhajajo tudi že nekaj let in jih pripravljata Tomaž Ogris in Teodor Domej (*Jahresbericht über das Schuljahr ..., erstellt von Thomas Ogris und Dr. Theodor Domej*).

Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič zelo obširno in kompetentno analizirata popise in osnovno šolstvo, zato bi pričakovali, da bosta navedla tiste zvezke serije *Kärnten Dokumentation*, ki razpravljajo o teh dveh problematikah. Nena zadnje serija prinaša referate letnega kongresa narodnih skupnosti s številnimi prispevki slovenskih avtorjev, kar velja zlasti za področje dvojezične vzgoje. Dokumentacijo izdaja Urad Koroške deželne vlade in je zato uradni, primarni vir. Isto bi lahko povedali za obširno razpravo avtorjev Ralfa Unkarta - Gerolda Glantschniga - Alfreda Ogrisa, *Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Die slowenische Volksgruppe und die Wahlkreiseinteilung 1979 - eine Dokumentation = Das Kärntner Landesarchiv 11. Klagenfurt 1984*. Avtorja namreč razpravljata tudi o formiranju novih volilnih okolišev. Od leta 1994 izhaja na Koroškem *Kärntner Jahrbuch für Politik*, kjer najdemo številne prispevke o koroških Slovencih. Čeprav navajanje in upoštevanje "uradne" literature verjetno ne bi bistveno spremenilo avtorjevih stališč, bi jih kazalo le navesti in se tako izogniti očitkom, ki ne bodo izostali.

Krajevni napisi so ena glavnih tem pričujoče razprave. O ljudskih štetjih v monarhiji je pisal Emil Prix (*Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*, Wien 1982; *Die Kärntner Volksabstimmung von 1920 im Kontext der österreichischen Nationalitätenstatistik 1880-1934*), čigar izsledke navaja Matjaž Klemenčič v neki svoji drugi razpravi; ponovitev na tem mestu pa ne bi škodila. Med osnovnimi ugotovitvami slovenskega zgodovinopisja in tem avtorjem ni bistvenih razhajanj glede karakterizacije popisov v habsburški monarhiji in v prvi avstrijski republiki. Povpraševanje po občevalnem jeziku je favoriziralo dominantne narode in le v omejeni obliki upoštevalo notranje migacijske tokove. S pogledom na slovensko govoreče prebivalstvo moramo pri tem misliti na migracijo kmečke delovne sile, predvsem žensk, na primer na področje Krappfelda na Koroškem in na migracijo industrijskega proletarijata v povodje Mure in Murice na Zgornjem Štajerskem. Ta migracija je bila znantna, slovenski industrijski proletariat pa je ob pomoči nemško govorečih "sodrugov" razvil celo svoje organizacije z glasili v slovenščini. Pred dolgimi leti je o tem spregovorila odmevna razstava na Dunaju (*Mit uns zieht die neue Zeit. Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934. Eine Ausstellung der Österreichischen Gesellschaft für Kulturpolitik und des Meidlinger Kulturkreises*, Wien 1981). Avtorja ne opozarjata, da rezultatom popisov 1923 in 1934 tudi avstrijski politiki niso verjeli. Koroški deželni glavar Florian Gröger je pisal o popolnoma drugih številkah (75.000), najvišje število koroških Slovencev (okoli 120.000) pa je zabeležil deželni sekretariat Landbunda, izrazito protislovenske stranke. Po drugi svetovni vojni se situacija ni dosti spremenila. Glede štetja 1951, upravni akti za naslednja v Arhivu republike na Dunaju še niso dostopni, vlada odnosno Centralni statistični urad v nobeni obliki nista upoštevala izve-

denjskega mnenja Slavističnega seminarja dunajske univerze glede "vindišarščine". Tako tudi za povojna štetja velja ocena Matjaža in Vladimirja Klemenčiča, da so bili popisi politični akt s ciljem minimiziranja teritorija s slovenskim ali mešanim prebivalstvom in števila pripadnikov slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem in Štajerskem (str. 76). Umestno bi bilo, če bi avtorja pri topografiji opozorila na delo Pavla Zdovca, *Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem / Die slovenischen Ortsnamen in Kärnten*. Med "pogrešanimi" deli odnosno viri navajam še poročilo delovne skupine Avstrijske rektorske konference (*Österreichische Rektorenkonferenz*, Hg.; *Lage und Perspektiven der Volksgruppen in Österreich - Bericht der Arbeitsgruppe*. Wien 1989; s statističnim zvezkom vred), ki ga je iz nerazumljivih vzrokov ignorirala manjšina sama in domala vsa znanstvena srenja, v pričujoči knjigi pa se pojavi le v Sklepni besedi in v zvezi s politično participacijo koroških Slovencev, vsebinsko težišče poročila pa je drugo.

Slovensko zgodovinopisje premalo upošteva identitetne spremembe avstrijskega prebivalstva. Zato ne preseneča, da nekateri slovenski avtorji še vedno pišejo nediferencirano o avstrijskem prebivalstvu kot Nemcih. Z "narodnostno problematiko", "avstrijsko indentiteto" se danes ukvarjajo v Avstriji in drugod številni raziskovalci. Ko govorimo o izoblikovanju identitete koroških Slovencev, ne moremo prezreti identitetnih procesov večinskega prebivalstva. Med prvimi tovrstnimi raziskovalci so bili referenti "historičnih seminarjev" nemško-slovenskega koordinacijskega odbora krške škofije, njihove izsledke pa najdemo v serijski publikaciji *Das gemeinsame Kärnten / Skupna Koroška*. V to smer je deloval Andrej Moritsch, izdajatelj serije *Unbregrenzte Geschichte / Zgodovina brez meja*. Avtorja sta upoštevala nekatere zvezke obeh serij. Zadnje obdelave popisov avstrijski raziskovalci praviloma pospremiijo s študijami o etničnosti. Posebnost avstrijskega zgodovinopisja je, da v zadnjih letih v obliki dveh serij sooblikuje odnosno utrjuje avstrijsko identiteto. V posebni meri to velja za serijo *Österreichische Geschichte*, ki je medtem narasla na 13 obsežnih zvezkov in izhaja (v "popularni" in znanstveni izdaji) pri dunajski založbi Carl Ueberreuter. Kot izdajatelj nastopa medievist Herwig Wolfram. V seriji je 1994 izšlo delo Ernsta Hanisch, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Izdajatelj sam pa je objavil 1995 v seriji razpravo *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. Iz obeh razprav lahko povzemamo, da avtorji nemškega govornega področja povzemajo tista dela slovenskih zgodovinarjev, ki niso objavljena v slovenščini. Hanisch skuša podati sintezo manjšinske problematike v Avstriji in njenega mesta v avstrijskem družbenem razvoju v "kratkem 20. stoletju", Wolfram pa obširno razpravlja o etnogenezi. Druga serija, ki bi jo bilo nujno potrebno upoštevati je *Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945*. Leta 1998 je izšel v seriji zajeten koroški zvezek pod uredništvom Helmuta Rump-lerja in Ulfrieda Burza, *Kärnten. Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland* s številnimi prispevki, ki neposredno govorijo o slovenski manjšinski problematiki na avstrijskem Koroškem.

Način navajanje virov in literature v knjigi Matjaža in Vladimirja Klemenčiča ni ponekod povsem logičen. Pozorni bralec gotovo pričakuje natančno poimenovanje v primeru prvega citiranja. Nekaj primerov: citirana razprava *Der tägliche Abwehrkampf* ima dva avtorja. Poleg Ludwiga Flaschbergerja še Alberta F. Reitererja (str. 16), petih zvezkov *Kärnten und die nationale Frage* ni založila le Mohorjeva

temveč tudi založba Heyn, kar je za poznavalce koroških razmer vsekakor nekaj izjemnega. Ko govorita o delu Študijske komisije za probleme slovenske narodne skupnosti na Koroškem ne navajata najprej primarnega vira (Veiterjevo objavo o delu komisije), temveč manj ustrezne časopisne prispevke. Isto velja med drugimi viri za Odredbo Provizorične koroške deželne vlade z dne 3. oktobra 1945 o novem oblikovanju dvojezičnih ljudskih šol na južnem ozemlju Koroške in za Spomenico koroških Slovencev o šolskem vprašanju. Glede na naslov knjige bi bilo gotovo nujno, da bi avtorja razpravi dodala še seznam dokumentov osrednjih organizacij koroških Slovencev avstrijskim oblastem. Prav ti dokumenti, ki jih sicer v tekstu navajata, so zgovoren dokaz, da je manjšina stalno iskala soglasja z zveznimi oblastmi, ki so po ustavi pristojne za reševanje manjšinskih vprašanj in da pri tem ni prezirala niti deželnih v zavesti poznavanja razmer, da mimo dežele ne vodi nobena pot.

Težišče študije je gotovo na času po letu 1976, torej po sprejetju slovite sedmojuljske zakonodaje ter na popisih prebivalstva in zlorabi njihovih rezultatov pri "izvedbeni zakonodaji" v zvezi s sedmim členom ADP. Čas do leta 1955 je glede na obstoječo literaturo predstavljan v "stenografski" obliki. S pogledom na 7. člen ADP, bi pa le bilo potrebno nekoliko podrobneje spregovoriti o znameniti moskovski deklaraciji iz leta 1943, o odporu koroških Slovencev in drugih anti-fašistov med drugo svetovno vojno ter o nekaterih podobah pogajanj za Pogodbo o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije. To bi bilo treba iz preprostega razloga, namreč precejšnjega obsega nove literature in s tem novih ocen. Člen 7. ADP je pač rezultat odpora v drugi svetovni vojni in povojnih jugoslovanskih ozemljskih zahtev, zato štiri vrstice o odporu niso ustrezen okvir. Moskovsko deklaracijo so avstrijski povojni politiki sprejemali selektivno in šele v zadnjih letih so raziskovalci večjo pozornost posvetili tudi pasusu soodgovornosti Avstrije (ne Avstrijcev) - tako formulacijo je Sovjetska zveza uveljavila v dokumentu, ki ga je sicer uveljavila Velika Britanija - ter tako po vojni opravičevala demontaže industrijskih podjetij, materialne zaplembe, zaplembe "nemškega imetja" in reparacije. Nekateri avstrijski zgodovinarji so tej deklaraciji evforično pritaknili naziv "magne charte" Druge republike, državni kancler Karl Renner pa je bil tisti, ki jo je znal funkcionalizirati v svojem proglasu z dne 27. aprila 1945 v "avstrijske državotvorne namene". Svoje soodgovornosti na drugi svetovni vojni se je Avstrija in so se njeni prebivalci začeli "uradno" oziroma zavestno zavedati šele pod kanclerjem Franzem Vranitzkim. Vse do tedaj so v prvi vrsti politiki gradili na avstrijski identitetni konstrukciji kot "prvi" žrtvi agresivnega nacističnega rajha in Avstrijo in Avstrijce skušali predstaviti izključno kot žrtev. Z novo literaturo je dopolnjena tudi slika o avstrijsko-britanskih odnosih in o odnosih med Avstrijo in Sovjetsko zvezo. Slovensko zgodovino pisje opozarja, da je jugoslovanska delegacija na londonskih pogajanjih "razkrinkala" deželnega glavarja Hansa Piescha, ki je nato odstopil. Avstrija je potem poslala na pogajanja novega deželnega glavarja Ferdinanda Wedeniga, ki je nastopil kot politični preganjanec in žrtev nacizma in s tem nabral pri zapadnih zaveznikih nekaj točk, predvsem pa popravil vtis, ki ga je ustvaril njegov predhodnik. V marsičem bi lahko dopolnili biografijo namestnika deželnega glavarja Hansa Ferlitscha, pri imenovanju vicekanclerja pa sta se avtorja enostavno zmotila. To je bil Adolf Schärff, nikakor pa ne vsega spoštovanja vreden Erwin Scharf (str. 50). Kljub zajetni monografiji Geralda Stourzha (*Um Einheit*

und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945-1955, Wien 1998) ostajajo v temi avstrijske zamisli manjšinske zaščite. Ustrezne predloge je izdelal Urad koroške deželne vlade, ki je kratkomalo segel po svoječasnih predlogih za kulturno avtonomijo koroških Slovencev. Predloge so potem premlevali na Zveznem ministrstvu za pouk in šolstvo. Ti predlogi niso bili nikoli na dnevnem redu pogajanj za ADP, zato o tem "neuspehu" v literaturi ni sledu. Po izrecnem navodilu zunanjega ministra Karla Gruberja je Avstrija 17. avgusta 1949 sprejela sovjetski predlog manjšinske zaščite, o tem obvestila zapadne zaveznike in jim sugerirala, da naj predlogom ne nasprotujejo. Gruberjeva argumentacija je zgovorna in je bila predmet nekaterih razmišljanj v letu 2005 (na primer s strani Fräss-Ehrfeld).

Čeprav je Jugoslavija (Slovenija) uradno pustila na nejasnem Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte, pa kljub temu lahko domnevamo, da je o pričakovanih pogajalskih neuspehih le obvestila nekatere njegove funkcionarje, ki so nekako od januarja 1949 pričeli pripravljati ustanovitev Demokratične fronte delovnega ljudstva, čigar večletni obstoj in delovanje avtorja ne upoštevata. Jugoslovanski diplomatski predstavnik na Dunaju (dr. Hočevár) pa je instruiral tudi Joška Tischlerja kot poznane predstavnika "drugega", tedaj še neorganiziranega tabora. Avstrijske oblasti so dogajanja kaj hitro registrirale. Delale so velike težave predlagateljem Demokratične fronte, ki so zmotno menili, da je antifašizem temeljna usmeritev avstrijske povojne politike. Končno se jim je s strani same manjšine obetala druga organizacija, s svojo Zvezo avstrijskih Slovencev so namreč doživeli brodolom. S potrditvijo statuta Narodnega sveta niso imele težav, čeprav pravila niso odgovarjala zveznemu zakonu o društvih, varnostni direktor za Koroško Josef Stossier je zavračeval s potrditvijo statuta Demokratične fronte in pri tem lahko računal na zaslombo nutranjega ministra Oskarja Helmerja in državnega sekretarja Ferdinanda Grafa.

Avstrijsko-jugoslovanske odnose seveda ne moremo omejevati na manjšinsko vprašanje. Bili so mnogostranski in v marsičem odvisni od mednarodnega dogajanja. Tako jih je razumela tudi Avstrija, ki je o odnosih sproti obveščala svoje diplomatske predstavnike pri velesilah in v Rimu. Zadnje kaže na velik interes Avstrije na tržaškem vprašanju. Avstrijski diplomati pa so v Parizu, Londonu, Washingtonu, Rimu in v Moskvi skrbno spremljali vsak korak jugoslovanskih. Ko je prišlo do konflikta med Beogradom in Moskvo (informbirojevski spor) je npr. avstrijski poslanik v Moskvi dobil ukaz, da nemudoma prekine svoje letovanje na Volgi in se vrne v Moskvo ter poroča. O vsem tem govorijo avstrijski diplomatski viri, še več pa bomo vedeli, ko bo dostopno tudi gradivo jugoslovanskega poslanstva na Dunaju. Na te odnose je v marsičem vplivala notranja politika tako Avstrije kot Jugoslavije. Takoimenovana Bad Gleichenberška pogodba o gospodarskem sodelovanju med Avstrijo in Jugoslavijo je na primer bremenila interne odnose avstrijske vlade, nepričakovani odstop avstrijskega zunanjega ministra Karla Gruberja je močno skrbel avstrijske diplomate, ki so menili, da utegne poslabšati odnose med državama, ker je "razvrednotil" obisk jugoslovanskega zunanjega ministra Koče Popovića na Dunaju.

Na Koroškem so nemškonacionalne sile pričele z obnovo protimanjšinske politike gotovo že v letu 1948. Centri protislovenskih dogajanj so bili Dobrla vas, Velikovec in Železna Kapla ter deloma tudi Grebinj. Že prej pa je socialistični notranji minister Oskar Helmer svojo pozornost namenil Koroški. Bil je znan

"desničar" in je uspešno blokiral vračanje znanih, bolj levo usmerjenih članov predvojne socialdemokratske stranke v Avstrijo. Ena njegovih "žrtev" je bil tudi poznejši kancler Bruno Kreisky. Novost "protislovenske koalicije" je bila v tem, da se ji je pridružil socialistični župan Velikovca, napadi te koalicije pa so bili usmerjeni proti obvezni dvojezični šoli in proti "partizanom". Njen "duhovni vodja" je bil med Slovenci razvpiti Hans Steinacher, ki ga je vneto podpiral državni sekretar Ferdinand Graf. Dejansko so deželne oblasti pred podpisom ADP vsaj dvakrat sprožile iniciativo za spremembo šolske odredbe, vendar so presodile, da za kaj takega čas še ni dozorel.

Glede "spomenic" koroških Slovencev Avstrijski zvezni vladi po podpisu ADP velja opozoriti, da spomenice Narodnega sveta, ki naj bi bila predana avstrijskim oblastem kmalu po podpisu ADP, v gradivu avstrijskega zunanjega ministrstva ni najti. O taki spomenici sicer poroča Fräss-Ehrfeld, vendar jo postavlja v zgodnejši čas. Spomenica koroških Slovencev z dne 11. oktobra 1955 je za Matjaža in Vladimirja Klemenčiča "prelomnica" in označujeta jo kot "temelj za enoten nastop pri reševanju zahtev vsenarodnega pomena" (str. 55).

Suvereno avtorja obravnavata materijo popisov in vsa dogajanja, ki so z njimi povezana, tako tudi funkcionalizacijo rezultatov popisov pri kreiranju "izvedbenih zakonov" k 7. členu ADP. Lahko zapišemo, da ne spregledata še tako majhnega aspekta avstrijske notranje politike, bilateralnih avstrijsko-jugoslovanskih odnosov pa tudi notranjemanjšinskih razhajanj in ponovnih povezovanj. Vendar bi kazalo nekaj več pozornosti posvetiti razhajanjem znotraj socialistične, pozneje socialdemokratske stranke, vlogi deželnega glavarja Hansa Sime in njegovega naslednika Leopolda Wagnerja in z njim povezanega porasta vpliva nemškega nacionalizma v vrstah koroških socialistov - socialdemokratov. Ljudska stranka pa se je oseb, ki so iskali povezave s konservativnim slovenskim taborom, znebila že prej. V tak negativni razvoj bi seveda lahko primerno poseglo zvezno vodstvo stranke, ki pa tega ni storilo in tako je postal njen predsednik in kancler Bruno Kreisky soodgovoren za razvoj na Koroškem. Točna je ugotovitev avtorjev, da je zvezna politika manjšinsko politiko v veliki meri prepuščala koroškim podružnicam svojih strank in te so formulirale zloglasni trostrankarski pakt. Kaj podobnega kancler Bruno Kreisky, ki je na višku svojega uspeha rad igral na velike orgle mednarodne politike, verjetno v nobenem drugem primeru ne bi bil podpisal.

Avtorja opisujeta brezizgleden boj slovenske manjšine na Koroškem proti sedmojuljski zakonodaji in dolgo pot do sprejetja načela ponovnih stalnih stikov z Uradom zveznega kanclerja januarja 1983. Ta "uspeh" je le nekaj mesecev zatem bil že na majavih nogah, ko so nemškonacionalistične sile zahtevale ločevanje šolarjev in se je kmalu izkazalo, da bo iniciativi sledila socialdemokratska stranka pod vodstvom deželnega glavarja Leopolda Wagnerja. Ta je praktično uresničeval retrogradno politiko koroške socialne demokracije, ki v času Prve republike ni bila le socialna ampak tudi nemškonacionalna, le deklarirano internacionalna, antiklerikalna, v nekaterih časovnih obdobjih pred in po drugi svetovni vojni pa izrazito protislovenska. V to smer je šel koroški deželni glavar Wagner ob odklonitvi Koroškega pedagoškega modela s strani koroških Slovencev, ko je menil, da ga zavračajo koroški Slovenci in katoliški krogi, v univerzitetnih krogih pa je zaznal nadaljnega sovražnika Koroške. Po predložitvi t. i. Operativnega koledarja avstrijski zvezni vladi se je takoj vnela razprava, ali naj pride do uresničevanja vsaj

nekaterih njegovih točk pred vstopom koroških Slovencev v Sosvet za slovensko narodno skupnost pri Uradu zveznega kanclerja. To so menile v prvi vrsti manjšinske organizacije. Deželni glavar Leopold Wagner pa je vztrajal, da morajo najprej Slovenci vstopiti v sosvet in šele nato lahko pride do razprav o uresničevanju točk operativnega koledarja. V ospredju je bil interes koroških elit večinskega prebivalstva, da izpodkopljejo osrednjim organizacijam pravico zastopstva manjšine. Tako pravico sta si Narodni svet koroških Slovencev in Zveza slovenskih organizacij na Koroškem izborili najkasneje začetka šestdesetih let 20. stoletja, ko je njihovim željam nekoliko natančneje prisluhnil zunanji minister Bruno Kreisky.

Poseben problem predstavlja ocena participacije koroških Slovencev v avstrijskem političnem sistemu. To velja zlasti za čas po koroškem plebiscitu in do današnjih dni. Kako opredeliti delovanje slovensko govorečih v strankah večinskega prebivalstva? Ko je bil izvoljen Karel Smolle na listi Zelenih (Zelene alternative) v državni zbor, je bil socialdemokratski deželni glavar Leopold Wagner takoj voljan, da mu prizna izključno zastopstvo slovenske manjšine na Koroškem. Pri tem najbrž ni za mnenje vprašal niti slovenskih članov svoje stranke. Poslanec državnega zbora ima seveda določen vpliv na javno mnenje, vsekakor večjega kot vsak predsednik kake osrednje organizacije. Pred podobno dilemo je bil Narodni svet, ko je bil v koroški deželni zbor izvoljen podpredsednik Zveze slovenskih organizacij na Koroškem Hanzi Ogris. V tem primeru je bilo vprašanje, ali naj Narodni svet podpre delovanje poslanca - Slovenca, čeprav izvoljenega na listi druge, ideološke nesorodne stranke. Sedaj je pred podobno dilemo bila Zveza slovenskih organizacij. Delovanje poslanca je bilo vsekakor odmevno, med koroškimi Slovenci pa zlasti ob odločanju o novelizaciji manjšinskega šolskega zakona za Koroško. Smolle je napovedal svoje soglasje v primeru, da bo urejena kvalifikacija asistenčnega učitelja, rešeno vprašanje jezikovne kvalifikacije direktorjev dvojezičnih osnovnih šol in da bo izvedba zakona povezana s triletno poskušno dobo. Šolski poskusi so v Avstriji bili vezani na določene standarde, o katerih pa tokrat ni bilo govora. Ob kritični presoji situacije je potrebno povedati, da točke niso bile uresničene, Smolle je na novelo kljub vsemu pristal. Dodatna kvalifikacija asistenčnega učitelja je bila omejena na en sam jezikovni tečaj in z mislijo na monarhijo bi lahko govorili o "kurzovcih", šolski poizkus je bil, če upoštevamo veljavne standarde, farsa, ravnatelji dvojezičnih šol pa so lahko postali tudi učitelji brez usposobljenostnega izpita iz slovenščine.

Ob vsem sporazumevanju osrednjih organizacij z avstrijskimi oblastmi, o katerem obširno pišeta avtorja, velja opozoriti na še en vidik. Pri razpravljanju o topografiji avtorja namreč menita, da sta se zadnjim konzenzualnim pogovorom o krajevnih tablah odtegnila deželni glavar Haider in Narodni svet koroških Slovencev. To je formalno točno, problem pa je, da se s tem sugerira, da so imeli oziroma imajo vsi pogovorni partnerji enako oblastno moč in s tem tudi odgovornost za reševanje odprtih vprašanj 7. člena ADP. Tako seveda nikoli ni bilo. Zastopniki slovenske manjšine so stalno nastopali v vlogi prosilca, pri čemer so se naslanjali na argumentirane predloge glede uresničevanja določil sedmega člena ADP. Zvezne in deželne oblasti same od sebe niso postale iniciativne. Pobuda koroškega deželnega glavarja Hansa Sime v letu 1972 je bila iskrena, osrednji slovenski organizaciji sta bili po informacijah predsednika Zveze slovenskih organizacij vsaj tako informirani kot je bil koroški hajmatdinst. Vemo, kaj se je dogajalo potem. Leta 1955 napovedani ministrski komite, ki naj bi bil pripravil predloge

izvedbenih zakonov, v resnici nikoli ni zaživel, kar je na volilnem zborovanju v Celovcu pred člani Zveze slovenskih organizacij povedal tedanji državni sekretar Bruno Kreisky. Ne moremo zanikati, da ta ali oni član zvezne ali deželne vlade ne bi bil zainteresiran na reševanju odprtih problemov, neke doslednosti pa ni zaznati. Značilno je, da so se ustrezni ukrepi pogosto sprejemali pod silnim časovnim pritiskom, včasih ob koncu sejiškega zasedanja parlamenta ali celo ob koncu zakonodajne periode. Pod takim časovnim pritiskom so bili pogojalci tudi v junijskih in julijskih dneh 2006. Po avstrijski ustavi je za manjšinska vprašanja pristojna zvezna vlada. Zato odgovornost za neizpolnjevanje določil 7. člena leži edino pri njej in v njeni presoji je, kako in v kakem obsegu pri tem sodeluje ali se usklajuje z deželno. Osrednje organizacije slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem bi bile soodgovorne v primeru, če bi bile ostale neinicativne. Dejstvo je: Narodni svet koroških Slovencev in Zveza slovenskih organizacij na Koroškem sta v vseh letih po podpisu ADP neprestano in z argumentiranimi, dobro izdelanimi predlogi "prosjačili" za realizacijo določil 7. člena. Tako je bilo tudi v tem zadnjem primeru. S slovenske strani je bil na mizi sklep razširjenega koksa z ustreznim dokumentom 394 dvojezičnih krajevnih napisov v smislu odločitve avstrijskega ustavnega sodišča iz decembra 2001. Če interpretiram drugače: organizaciji sta pristali na 10% klavzulo, kot jo je predvidevala odločitev ustavnega sodišča. Elite večinskega prebivalstva pa so pogovore vodile ves čas pod geslom "vam smemo dati malo manj, najbolje pa nič".

Monografija Matjaža in Vladimirja Klemenčiča odlično pokriva izbrana področja polpretekle zgodovine koroških Slovencev. Pregledno delo zgodovine koroških Slovencev pa ostaja izziv in ne bi škodilo, če bi bilo takih več.

Avguštin Malle

i
INŠTITUT
ZA
in
NOVEJŠO
z
ZGODOVINO

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329